

M. COE-D. SNOW-E. BENSON

AZ ŐSI AMERIKA ATLASZA

HELIKON • MAGYAR KÖNYVKLUB

A mű eredeti címe:
Atlas of Ancient America
A fordítás az Andromeda Oxford
Ltd. 1986. évi kiadása alapján
készült

© 1986 Andromeda Oxford
Limited
AN EQUINOX BOOK
Devised and produced by
Andromeda Oxford Ltd.,
11-15 The Vineyard, Abingdon,
Oxfordshire, OX14 3PX, England

Fordította: Kóthay Katalin
és Szeljak György
Hungarian translation
© Kóthay Katalin, 1997
© Szeljak György, 1997
A fordítást szakmailag ellenőrizte
Boglár Lajos
A magyar szöveget gondozta
Eperjess László
A védőborítót tervezte
Kováts Imre

Az észak-amerikai vonatkozások-
kal kapcsolatos szakmai
megjegyzéseikért köszönet illeti
Borsányi Lászlót

Helikon Kiadó – Magyar
Könyvklub
Budapest, 1997
Felelős kiadó Szilágyi János,
a Helikon Kiadó és dr. Breitner
Miklós, a Magyar Könyvklub
igazgatója
Felelős szerkesztő
Medgyesy Zsófia
Műszaki vezető Kováts Imre

Nyomdai előkészítés:
Megjelent 39,7 (A/5) ív
terjedelemben
ISBN 963 548 526 3
HE 552 / ISBN 963 208 452 7
ISSN 9239 166 X

Printed in Spain
by Fournier A. Graficas,
SA-Vitoria

Belső címlapokon: Vadászok
és portyázók ábrázolása két maja
vázáról. A mezítelen férfi fogoly,
akit áldozatként visznek
a lefejezés színhelyére.

MICHAEL COE
DEAN SNOW
ELIZABETH BENSON

AZ ŐSI AMERIKA ATLASZA

HELIKON • MAGYAR KÖNYVKLUB

TARTALOM

- 8 Időrendi táblázat
- 10 Előszó

Első rész: Az Újvilág

- 13 Őshonos kultúrák és a természeti környezet
- 17 Európai felfedezők és hódítók
- 24 Feltételezések és kutatások

Második rész: Az első amerikaiak

- 28 Benépesülés

Harmadik rész: Észak-Amerika

- 36 Az archaikus kor
- 42 Kultúrtértségek
Sarkvidék 43; keleti erdővidék 48; Nagy síkságok 62; nyugati sivatag 67; prehisztórikus délnyugat 68; Kalifornia 79; északnyugati partvidék 81

Negyedik rész: Mezo-Amerika

- 85 Kultúrák és a természeti környezet
- 89 Kulturális korszakok
Kialakulási kori falvak 91; olmékok 94; Nyugat-Mexikó 102; Teotihuacán 104; Veracruz 109; maják 114; toltékok 133; Oaxaca 141; Taraszk Királyság 143; aztékok 143

Ötödik rész: Dél-Amerika

- 153 Földrajz és nyersanyagforrások
- 157 Kultúra és hitvilág
- 160 Kultúrtértségek
Antillák 160; a „közbulső térség” 162; Amazónia 167; Ecuador 171; Közép-Andok 173; Chavín 178; Paracas 181; Nazca 182; mochicák 187; Tiahuanaco és Huari 189; chimúk 194; inkák 197; Dél-Andok 205

Hatodik rész: Az élő örökség

- 207 Képes összeállítás a Kolumbusz előtti idők hagyományainak továbbéléséről
- 224 Képjegyzék
- 226 Bibliográfia
- 228 Földrajzi névmutató
- 237 Név- és tárgymutató

Kiemelt témák

- 52 Hopewell sírmellékletek
- 58 A déli kultusz
- 72 Mimbres-kerámia
- 96 Az olmékok természetfeletti világa
- 108 A mezo-amerikai labdajáték
- 118 Maja írás és naptár
- 130 A Jaina-sziget művészete
- 138 Pillantás a maja alvilágba
- 148 Azték istenségek
- 168 Dél-amerikai fémművesség
- 184 Vonalak a sivatagban
- 198 Szent kövek
- 204 Andoki textíliák
- 208 Kultúrák összecsapása
- 210 Az eszkimók élete
- 212 Hopi rituális dráma
- 216 Élet a síkságon
- 218 Az északnyugati partvidék rituális maszkjai
- 220 A tovább élő hagyományok: a mindennapok
- 222 A tovább élő hagyományok: a rítusok

Lelőhelyek

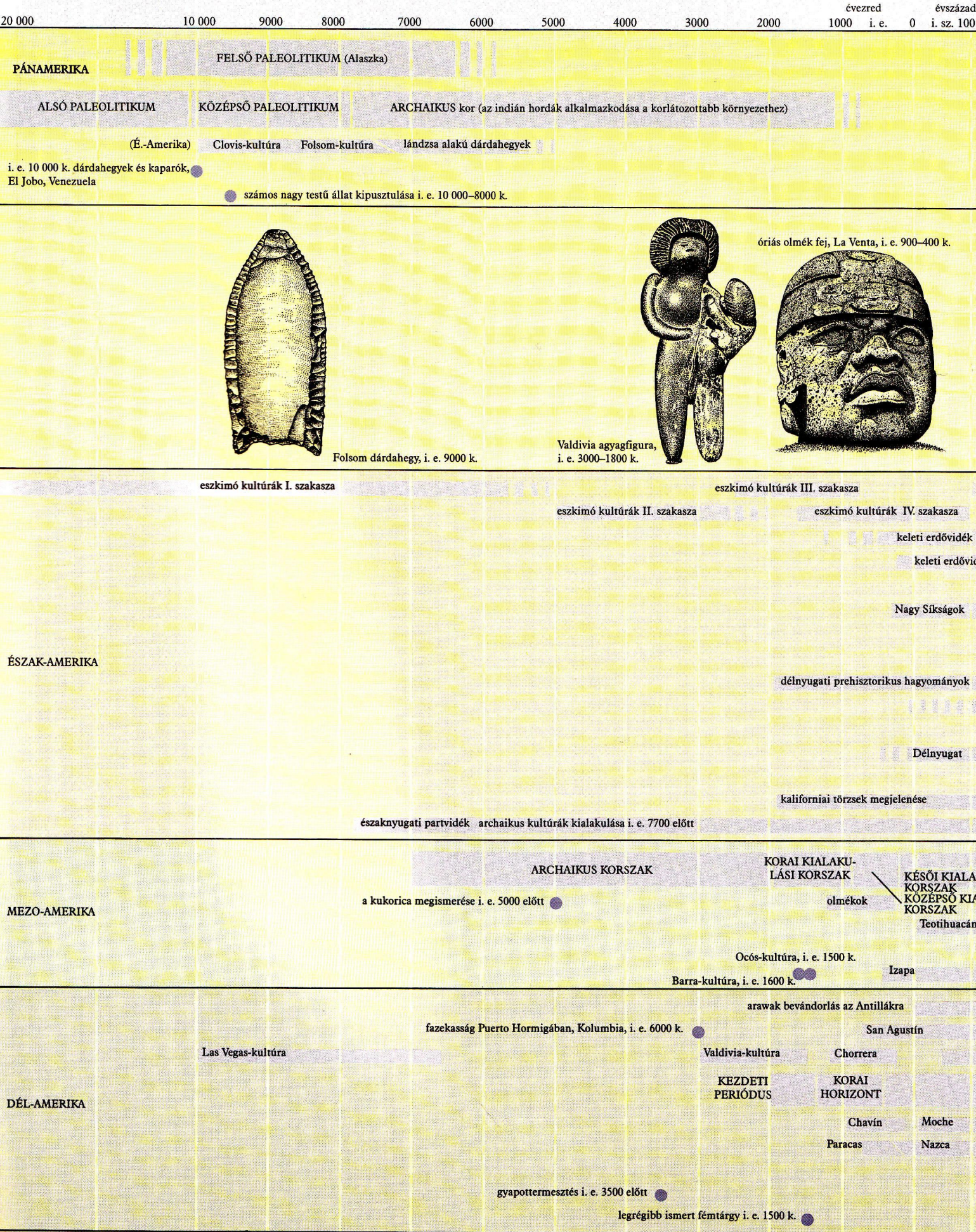
- 41 Poverty Point
- 55 Moundville
- 56 Cahokia
- 60 Smaragd-halom
- 74 Mesa Verde és a Canyon de Chelly
- 78 Chaco-kanyon
- 98 La Venta
- 106 Teotihuacán
- 110 El Tajín
- 112 Monte Albán
- 116 Tikal
- 121 Yaxchilán
- 122 Palenque
- 125 Copán
- 128 Uxmal
- 135 Tula
- 137 Chichén Itzá
- 143 Mitla
- 150 Tenochtitlán
- 167 San Agustín
- 179 Chavín de Huantar
- 188 Moche
- 190 Tiahuanaco
- 195 Chan Chan
- 200 Cuczo

Térképek

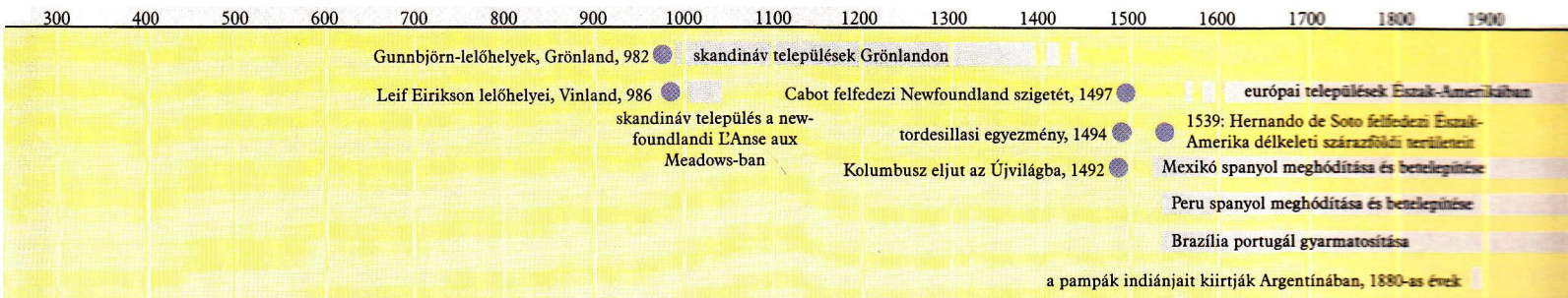
- 12 Az amerikai földrész hegy- és vízrajza
- 16 Óslakók és európai felfedezők a 16. században
- 19 A 16. századi európai hódítás
- 28 A Wisconsin-eljegesedés kiterjedése
- 32 Paleoindián hagyományok az Újvilágban
- 37 Észak-Amerika éghajlata és növényzete
- 40 Archaikus kultúrák Észak-Amerikában
- 42 Óshonos nyelvek Észak-Amerikában I.
- 44 Óshonos nyelvek Észak-Amerikában II.
- 46 Sarkvidéki régészet
- 51 Az Adena-Hopewell- és rokon kultúrák
- 54 A Mississippi- és rokon kultúrák
- 61 Az északi irokézek
- 64 Földművelők és vadászok a síkságokon
- 67 A nyugati sivatag
- 69 A prehisztorikus Délnyugat
- 80 Kalifornia
- 81 Az északnyugati partvidék
- 84 Mezo-Amerika éghajlata és növényzete
- 86 Óshonos nyelvek Mezo-Amerikában
- 89 A Tehuacán-völgy
- 91 Az archaikus kor és a kialakulás kora
- 95 Az olmék civilizáció kialakulásának központja
- 103 Sírépítő kultúrák Nyugat-Mexikóban
- 104 Klasszikus kori mezo-amerikai civilizációk
- 115 Maja civilizációk: késői kialakulási és korai klasszikus kor
- 126 A klasszikus kori maja civilizációk
- 133 A Tolték Birodalom
- 141 A klasszikus kor utáni maja civilizáció
- 142 Mixtékek és zapotékok a klasszikus kor utáni Oaxacában
- 144 A Mexikói-völgy azték uralom alatt
- 146 Az Azték Birodalom
- 152 Dél-Amerika növényzete
- 154 Dél-Amerika éghajlata
- 156 Óshonos nyelvek Dél-Amerikában
- 161 Alsó-Közép-Amerika és az Antillák kultúrái
- 166 Kolumbia
- 174 Korai települések Dél-Amerikában
- 176 A Közép-Andok korai kultúrái
- 184 A nazcai vonalak
- 186 Andoki kultúrák a korai közbülső periódusban
- 189 Tiahuanaco és Huari terjeszkedése
- 193 Andoki kultúrák a késői közbülső periódusban
- 196 Az Inka Birodalom
- 215 Indián pueblók, valamint a hopi és a navahó rezervátumok

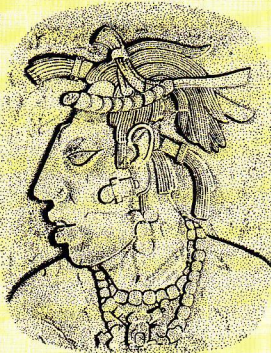
IDŐRENDI TÁBLÁZAT

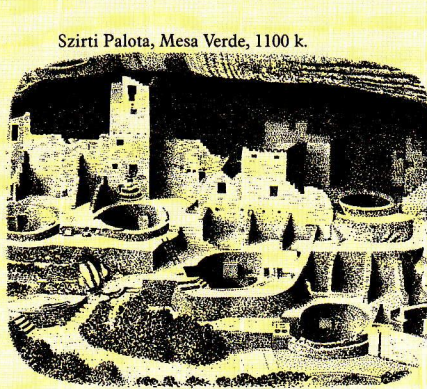

Mochica alabaster edény, i. sz. 100–500 k

Chac Zutz uralkodó Palenquéből, i. sz. 730

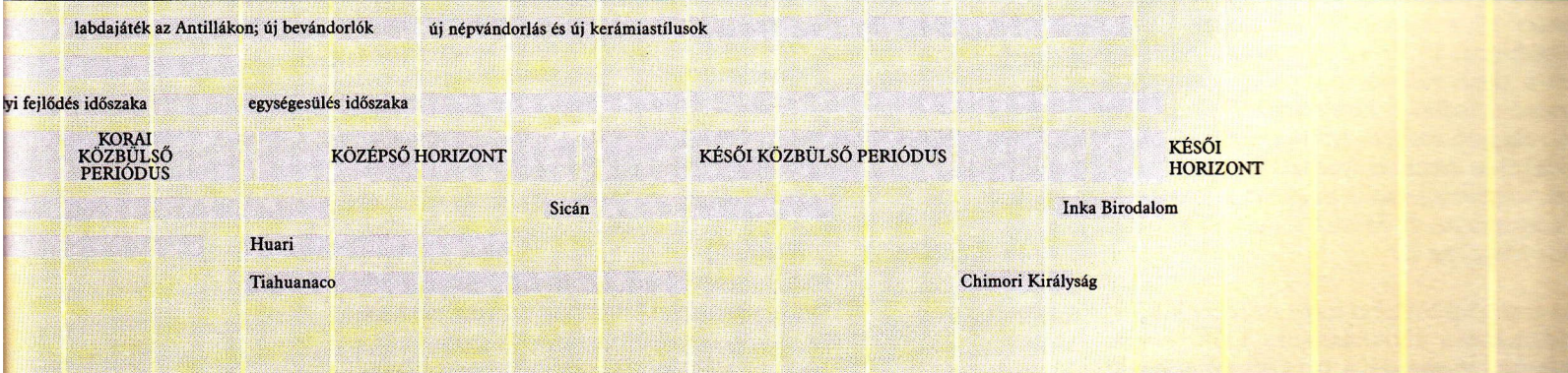
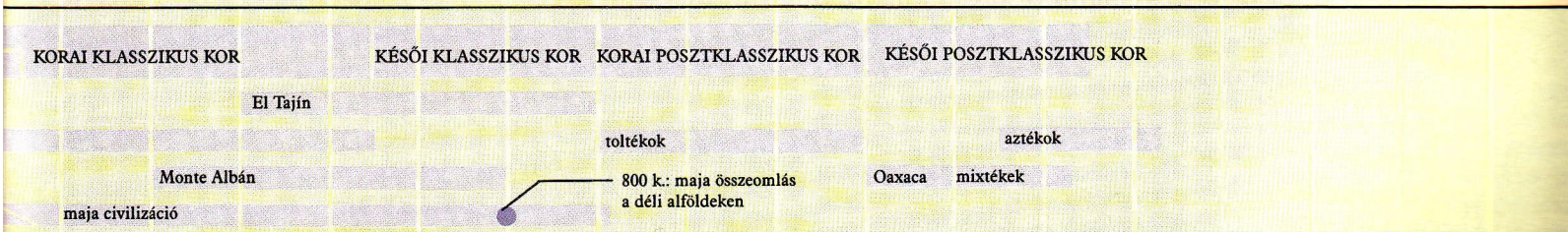
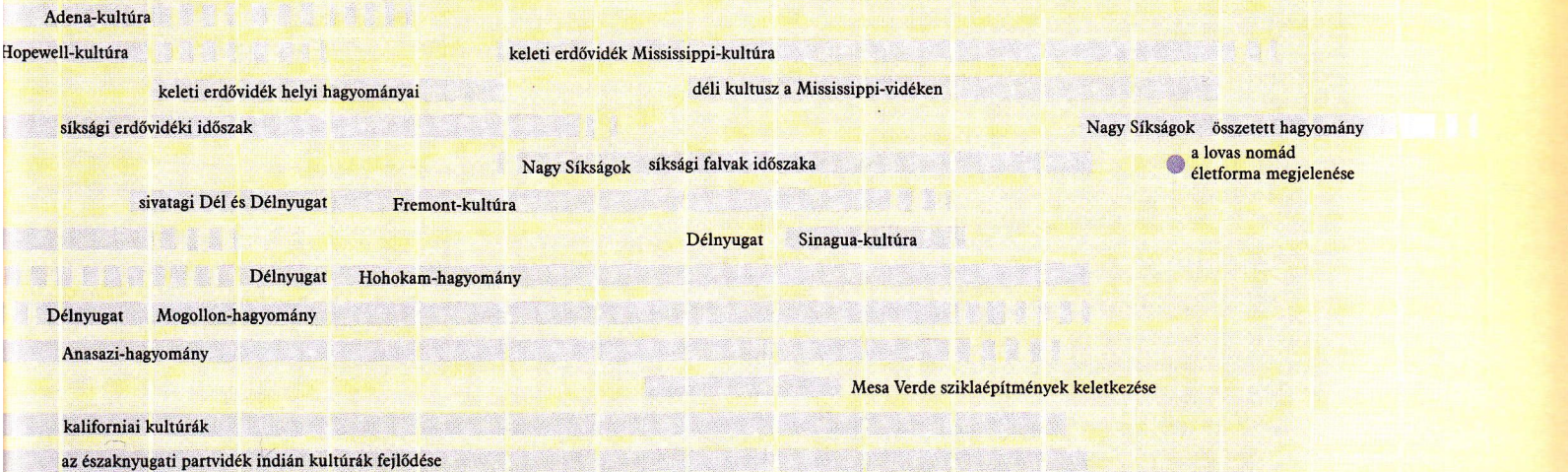

Szírti Palota, Mesa Verde, 1100 k.

inka ezüstsoborcscsa

eszkimó kultúrák V. szakasza

ELŐSZÓ

Amikor 1492. október 12-én Kolumbusz Kristóf a Bahamák egyik kis szigetén partra szállt, még sem az európaiak, sem Amerika őslakói nem sejtették, hogy ez az esemény milyen mértékben változtatja majd meg a világot. Évezredekken keresztül párhuzamosan, de egymásról mit sem tudva fejlődő két kulturális hagyomány került kapcsolatba egyik pillanatról a másikra, s ettől kezdve egyikük sem volt többé a régi.

Azokban az országokban, ahol a mai napig nagyszámú indián közösség található, fel sem merül a kérdés, hogy miért kell az amerikai régészettel foglalkozni. A múlt kézzelfogható része a jelennek. Máshol azonban meglehetősen gyakran tüntetik fel az ősi amerikai kultúrákat különös és egzotikus, talán érdekes, de a világtörténelem szempontjából lényegtelen jelenségekként. Ez a szemlélet nem veszi figyelembe, hogy a világ milyen sokat köszönhet az indiánoknak az élelmiszernövények terén (olyan, világszerte ismert fajtákat, mint a kukorica, a babfélék, a burgonya vagy a manioka), az orvoslásban (kinin, kokain, sztrichnin), illetve mekkora szerepet játszottak művészeti örökségünk kialakulásában. Szerencsére évszázadunkban az európai festők és szobrászok újra felfedezték a „primitív” művészetet, s azóta az amerikai őslakosság kézimunkái – az olmek jadetárgyak, a maja agyagedények, a perui szőtesek vagy a haida maszkok – már nem néprajzi érdekességeeknek, hanem művészi értékű alkotásoknak számítanak. Henry Moore, a szobrász például elismeri, hogy az azték és tolték szobrászat nagy hatással volt művészetére, s vannak írók (köztük a Nobel-díjas Miguel Ángel Asturias), akik az ősi amerikai mitológiából is merítenek.

Mindezek természetesen modern jelenségek, de már az első kapcsolatoktól kezdve Amerika jelen volt az európai szellemi élet fő áramlatában. A *konkviztádorok* által felfedezett emberek teljességgel ismeretlenek voltak, nem szerepeltek sem a *Bibliában*, sem az ismert világról alkotott földrajzi elképzelésekben. Valahogy be kellett őket illeszteni a dolgok kialakult rendszerébe. De kik voltak ők? Honnan jöttek? Nekik is volt lelkük? Egy addig ismeretlen, radikálisan más módon társadalmi berendezkedésű földrész felfedezése súlyos erkölcsi kérdéseket vetett fel, ugyanakkor alapul szolgálhatott az európai társadalmi szerveződés értékeinek meghatározásához is. Egyes politikus filozófusok báróknak tekintették az indiánokat, akikhez még nem jutott el a keresztény civilizáció. Mások, köztük Montaigne, Diderot és Rousseau, pedig megteremtették a *nemes vadember* mítoszt, amelynek segítségével támadni tudták a kiváltságokon és politikai elnyomáson alapuló európai rendszert. Az újonnan felfedezett vidékeken tanulmányozhatták a társadalmi viszonyokat, részben a jezsuita misszió valóságos környezetében Paraguayban, de Morus Tamás *Utópiájának* képzeletbeli világában is.

Az amerikai földrész nagy szerepet játszott a régészeti tudománnyá alakulásában. A 18. század kezdetén már úgy vizsgálták a primitívebbnek tekintett ame-

rikai indián törzseket, mint az ókori görög és római szerzők által leírt európai törzsek élő párhuzamait. Az őskori Európa kőbaltaleleteit az irokézek és a tupinambák szerszámaival hasonlították össze, s ekkor alakult ki a bronz és a vas megismerése előtti kőkorszak tudományos elképzelése. Szintén az amerikai bizonyítékok szolgáltatták a földművelés előtti vadászó-gyűjtögető fejlődési szakaszról kialakult nézetek alapját.

Az emberi életmód fejlődésének a tanulmányozása áll a modern régészet középpontjában is. A régészek is feltesznek olyan kérdéseket, amelyek az egész ismert világot érintik, de egészen másfajtaakat, mint a társadalomtudósok. Vajon tízezer évvel ezelőtt a túlzott vadászat okozta-e a számos nagy testű emlős kipusztulását? Hogyan és miért tértek át az emberek a gyűjtögetésről a földművelésre? Minek a hatására alakultak ki a világ különböző pontjain az első államok? Vajon a kulturális fejlődést általános törvények határozzák meg, vagy az emberi viselkedés bonyolultabb annál, hogy pusztán tudományos kifejezésekkel leírható lenne? E globális kérdések vizsgálata szempontjából rendkívül fontosak az amerikai bizonyítékok, ugyanakkor nagy előnyt jelent a földrész évezredes elszigeteltsége. A csupán az Óvilág ismereteire alapozott univerzális elképzeléseket most már könnyen ellenőrizhetjük, ha feltesszük az egyszerű kérdést: vajon az Újvilágban is ugyanúgy történtek a dolgok?

Az elmondottak alapján tehát teljességgel megalapozott, hogy ez a kötet elsősorban az emberekkel és viselkedésükkel, az őshonos amerikaiakkal és az általuk létrehozott sokféle kultúrával foglalkozzék. E múltbeli sokszínűség megismeréséhez és a jelenlegi amerikai életformák megértéséhez szükség van egy ilyen átfogó ismereteket adó könyvre, amely az i. e. 10 000 körül a Tűzföldön élt vadászoktól a gazdag és fejlett Azték, illetve Inka Birodalomig *mindent* áttekint. A művészet és a kézművesség sem maradhatott ki, akárcsak a külön egységekben tárgyalt fontosabb régészeti lelőhelyek. Ahhoz azonban, hogy megértsük a régészeti leletek jelentőségét, eredeti állapotukban és mint valóságos emberek által készített valóságos dolgokat kell szemlélünk őket. Az adatokat egyes tájakhoz kapcsolva kell elhelyezni, erre szolgálnak a térképek. Könyvünk elsősorban atlasz, amely történelmi szövegek környezetben vizsgálva rekonstruálja a múlt tájainak örökösén változó fizikai, kulturális és politikai elrendeződéseit.

Egy ekkora feladat elvégzésére már nem vállalkozhat egyetlen szerző. Napjaink régészei szűkebb területek szakértői, így az itt következő fejezetek megírásában az alábbi munkatársak vettek részt: Michael Coe (Első, Második és Negyedik rész), Dean Snow (Első és Harmadik rész), valamint Elizabeth Benson (Ötödik rész). A Hatodik rész összeállításában mind a hárman segédkeztek.

WARWICK BRAY

ELSŐ RÉSZ

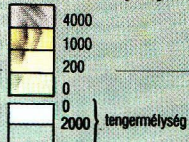
AZ ÚJVILÁG

tengerszint feletti magasság méterben

- nemzetközi határ
- főváros
- egyéb jelentős város
- ▲ hegycsúcs (magasság méterben)

méretarány az Egyenlítőnél 1: 54 000 000

ŐSHONOS KULTÚRÁK ÉS A TERMÉSZETI KÖRNYEZET

Annak ellenére, hogy az Újvilág valamennyi őslakos népét ázsiai eredetre vezethetjük vissza, nincs „tipikus” amerikai indián (vagy eszkimó) ember. Az első bevándorlási hullám(ok) óta az eredeti népesség az igen eltérő környezeti adottságokhoz – elsősorban az éghajlati viszonyokhoz – alkalmazkodva eltérő fenotípusú sajátosságokkal rendelkező csoportokra oszlott. Közös vonások azonban a kreol bőr, a sötét szemszín és az egyenes szálú, fekete haj.

Lent balra: Jívaro férfi az Amazonas vízgyűjtő területéről, az ecuadori Upano folyó vidékéről. Az amerikai trópusok őslakói alacsonyabb és kevésbé robusztus alkatúak, mint északabbra élő rokonaik.

Lent középen: Gyógyító Varjú, a Montana állambeli varjú törzsből. A Sikságok lovas vadászó indiánjai az újvilági lakosság legmagasabb termetű és legmarkánsabb vonásokkal rendelkező tagjai.

Lent jobbra: Nosztak eszkimó férfiak nyári viseletben. A rendkívüli hideghez való alkalmazkodás jele az eszkimók (más néven inuitok) tömzsi testfelépítésének, viszonylag rövid végtagjaiknak és a szemüket védő zsírpárnáknak a kialakulása.

A spanyol „felfedezők” érkezésének előestéjén körülbelül negyvenmillió lakosa volt a világ nyugati felét jelentő amerikai kontinensnek, az észak-amerikai eszkimóktól és aleutoktól a Magellán-szoros és a Horn-fok környékén élő onáig és yahgákig. A Rák-terítő és a Baktérítő közötti térség a világ leghatalmasabb és legnagyobb civilizációinak bölcsője volt, amelyeket azonban Kolumbusz útja előtt sem Európában, sem Ázsiában nem ismertek. Az Óvilág valamennyi típusú kultúráját, a primitív vadászó-gyűjtő életformától az egyszerű földműves társadalmakon át a hatalmas birodalmakig az Újvilágban is meg lehetett találni.

E birodalmak hajdani pompája ma már szinte csak az emlékezetben él. Az európaiak katonai, kulturális és vallási hódításai, valamint az általuk terjesztett betegségek az őslakosság számát az eredeti töredékére csökkentették. Az Újvilág modern nemzetállamai közül csupán Paraguay tette hivatalossá az őslakosság nyelvét, a guaraní, az Egyesült Nemzetek Szervezetébe pedig egyetlen amerikai indián képviselőt sem akkreditáltak. Mivel a katolikus latin-amerikaiak lenézték őket, és csak a szükséges munkaerőt látták bennük, a protestáns angolszász amerikaiak pedig félték tőlük, mint a tűztől, az európai leteleplők számára kedvező adottságú területeken az amerikai indiánoknak nemigen volt esélyük a túlélésre, hiszen az európai technológiák lényegesen magasabb rendűek voltak, mint akár a legfejlettebb amerikai kultúráé.

Nyelvek és embertípusok

A világ közel háromezer önálló nyelve közül körülbelül négyszázat beszéltek a nyugati földtekén, bár pontos számukat éppolyan nehéz megállapítani, mint a lakosság nagyságát. Az első népszámlálások, akárcsak az első szótárak és szójegyzékek, csupán az európai hatások megjelenése után több évtizeddel készültek el, amikor már a betegségek, az elnyomatás, a népirtás és az üldöztetés megváltoztatta az eredeti állapotokat. A 19. század folyamán a nyelvészek – elsőként John Wesley Powell őrnagy – körülbelül 100, genetikailag rokon nyelv, „család”-ot különítettek el, ami a legtöbb európai, perzsa és indiai nyelvet felölelő indoeurópai nyelvcsalád nagyságához mérhető.

Ez a nyelvi sokszínűség az egyik bizonyítéka az Ó- és az Újvilág nagyon hosszú kulturális elszigeteltségének. A Bering-szoros mindkét oldalán fellelhető eszkimó kivételével egyetlen ősi amerikai nyelvet sem sikerült az óvilági nyelvek valamelyikével kapcsolatba hozni. Igaz, az Észak-Amerika északnyugati vidékein élők, valamint a délnyugati navahók és apacsok által beszélt nyelvet egyes tudósok bizonyos kelet-ázsiai nyelvekkel rokonítják.

Annak ellenére, hogy az Újvilág nyelveit nem sikerült ázsiai eredetre visszavezetni, az antropológusok megegyeznek abban, hogy valamennyi ősi amerikai nép a mongolid fajtához tartozik. A földrész szélsőséges természeti környezetéhez alkalmazkod-

va az eredeti népesség számos, fizikai és egyéb fenotipikus különbségeket mutató népcsoportra bomlott. A rendkívül hideg éghajlati körülmények között élő eszkimók, vagy más névvel inuitok alacsony termetűek, végtagjaik rövidek, hogy a lehető legkevesebb hőt veszítsenek. Az északibb vidékeken található amerikai indiánok (az eszkimók kivételével) általában magasabb növésűek és testesebbek, mint a trópusokon élő rokonaik, de még sincs semmi okunk feltételezni, hogy a Kolumbusz előtti időben Ázsián kívül máshonnan is érkeztek bevándorlók Amerikába.

Természeti környezet az Újvilágban

Az amerikai őslakosság és az újvilági nyelvek kisebb hányadának otthont adó Észak- és Dél-Amerika kiterjedése ugyan sokkal kisebb, mint Eurázia és Afrika együttvéve, természeti környezetében azonban sokkal nagyobb változatosságot mutat. A kontinens felfedezése előtt az őslakosság Grönland északi csücskétől – ahol a sarki eszkimók éltek – a déli 45. szélességi fokon elterülő Tűzföldre népesítette be Amerikát. Ezért aztán igen nehéz az amerikai őslakosság természeti környezetét általánosságban leírni.

Az amerikai földrész legszembetűnőbb földtani jellegzetessége az a hatalmas hegyvonulat, amely Alaszkától a Sziklás-hegységen keresztül a Dél-Amerika nyugati partjait határoló Andokig ér. Az egész kontinensen végighúzódnó hegyláncból („Amerika gerincétől”) keletre általában alacsonyan fekvő területeket találunk, széles folyóparti síkságokkal, amilyen Észak-Amerikában a Mississippi vízgyűjtő területe, Dél-Amerikában pedig az Orinoco és az Amazonas medencéje. Ezt az egységes képet csupán az Egyesült Államok keleti felén található Appalache-hegység, illetve a Brazil-felföld törli meg.

Az Újvilág kulturális fejlődését és népességének szaporodását részben az egyes térségek tengerszint feletti magassága, de még ennél nagyobb mértékben a fontosabb élelmiszer-növények fagyűrő képessége határozta meg. Mivel ezek nagy része – különösen a kukorica, a chilipaprika, a bab- és a tökfélék – trópusi eredetű, az emberek nagyobb számban telepedtek meg a táplálékban gazdagabb meleg égövi területeken. Észak-Amerika keleti felén például a Nagy-tavaktól északra eső vidékeken – ahol az indián lakosság igen elszórtan élt – kukoricát szinte nem is termesztettek. Az azték, maja és inka kultúrákat létrehozó nagyszerű civilizációk kizárólag az őshonos táplálék-növények hatékony termesztésére épültek, így nem csoda, hogy ezek kivétel nélkül a trópusok közelében alakultak ki.

Környezet és kultúra

Az évezredekig tartó kulturális fejlődés ilyen szélsőséges környezeti sajátosságok között rendkívül eltérő vonásokat eredményezett. A legösszetettebb kultúrák Mezo-Amerikában jöttek létre (Mexikónak és Közép-Amerikának azon részein, amelyek a spanyol hódítás idején már rendelkeztek civilizációval), valamint az Andok térségében, az Inka Birodalom és elődei területén. Ezeket tekinthetjük az Újvilág ősi központjainak, ahol hatalmas, jól szervezett politikai államokat, városokat, monumentális építészetet és szobrászatot s – ami a legfontosabb – szervezett államvallást hoztak létre az ottlakók.

Az említett két központi terület között fekszik Alsó-Közép-Amerika, Kolumbia, Nyugat-Venezuela és Észak-Ecuador, amit a régészek „közbülső térség”-nek neveznek. Mivel itt a kukoricatermesztés volt az

uralkodó, e területeket sűrűn lakták, de társadalmi berendezkedésük sosem jutott túl a főnökség szintjén. Ugyanez mondható el a Karib-szigetéről, amelyeket az Újvilág földjei közül elsőként „fedezett fel” Kolumbusz expedíciója, és amelyekről ő haláláig azt hitte, hogy Ázsia távoli vidékei.

Mezo-Amerika és az Andok szomszédságában északra és délre kevésbé összetett kultúrák léteztek, de ezek alapját is a földművelés jelentette. Ilyen volt a mai Egyesült Államok keleti és délnyugati vidékén virágzott Mississippi-kultúra. Itt jött létre Cahokia hatalmas városa, melyben az egész Újvilág legnagyobb piramisszerű építményét alkották meg.

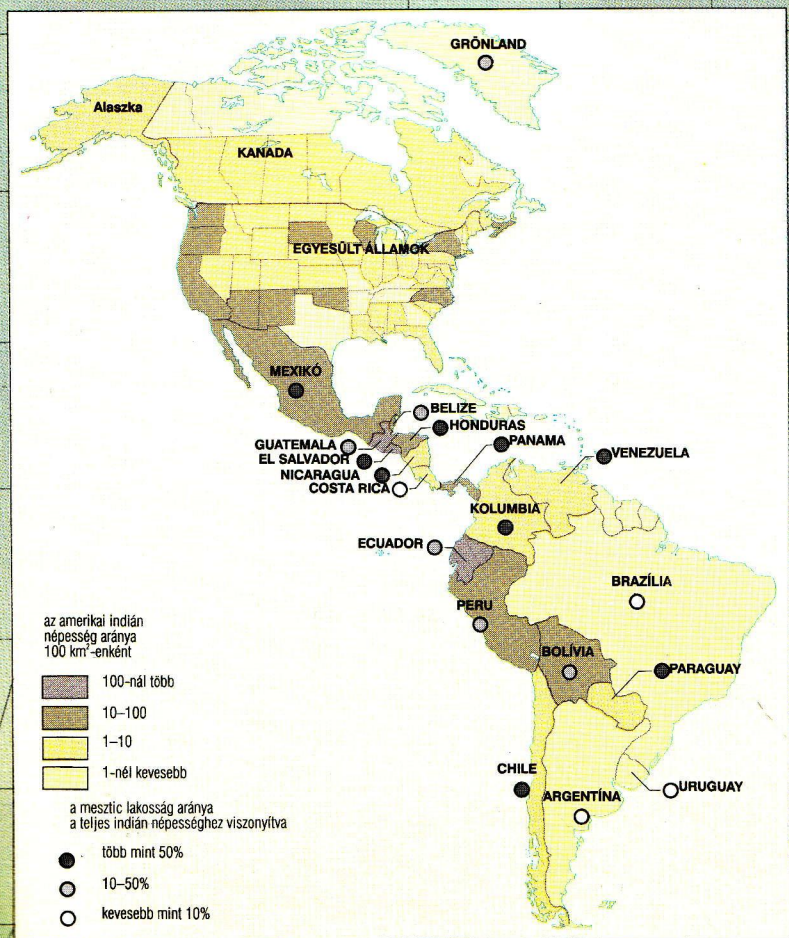
Az Andok hegyláncaitól keletre, az Orinoco és az Amazonas trópusi erdeiben törzsi és főnökségi társadalmak alakultak ki (s léteznek ma is), amelyek gazdasága a manioka-, és nem a kukoricatermesztésre épült. Bár ezek a nyugatiak szemében primitívnek tűnhetnek, mégis itt találhatjuk az európai hódítás előtti Dél-Amerika letelepedett életformáinak és bizonyos vallási sajátosságainak a magyarázatát.

Azok az ősi amerikai népek, amelyek a hatékony földművelésre alkalmas területeken kívül, vagyis a trópusi eredetű termények neveléséhez szükséges megfelelő számú fagymentes napot biztosító övezetektől északra vagy délre éltek, vadászó-gyűjtögető életmódra kényszerültek, ami sokban hasonlított a késő pleisztocén kori kőbor zsákmányolók létfenntartásához, akik elsőként hódították meg a nyugati féltekét. Mégsem szabad egyetlen kategóriába besorolni az ősi Amerika földműveléssel nem foglalkozó népeit, hiszen némelyikük rendkívül specializált és gyakran igen termelékeny gazdasággal rendelkezett. Ilyenek voltak az északnyugaton, a Csendes-óceán partján élő lazachalászok, akik nagyméretű falvakban laktak, valamint Észak-Amerika legészakibb csücskének eszkimó-aleut lakói, akik a tengeri emlősök, például a fókák és bálnák vadászatából tartották fenn magukat.

A „központi” területeken kívül eső ősi amerikai kultúrákkal foglalkozva szem előtt kell tartanunk még egy fontos jelenséget, az „etnográfiai jelen idő” kérdését. Amikor az európaiak és az euro-amerikaiak lélekszáma, politikai és kulturális befolyása megnőtt, az őslakosság életében végérvényes változásokat hozó elemek jelentek meg, miközben azok, akik leírták az ősi kultúrákat, változatlanok maradtak. Az egyik ilyen sajátos terület az amerikai Nyugat-síksági indiánjainak hagyományos életformája, amelyet még ma is a legtipikusabbnak tartunk. Amikor azonban ezek a népek áttértek a bőlényvadászatra, kultúrájuk attól kezdve teljes mértékben a spanyolok által meghonosított, háziasított ló használatára épült. Így aztán a síksági kultúrákról szóló feljegyzések idején az etnográfusok már az európaiakkal való találkozás utáni lovas nomád életformát írták le.

Balra: Az új-mexikói Chaco-kanyon délkeleti irányú lát képe. A modern amerikai civilizációtól elszigetelt kanyon tizenkét pueblo (számos lakórésszöböl álló, egybeépült falu) és közel háromszáz egyéb létesítmény romjait őrzi. Mindezek egy nagy kiterjedésű hajdani kereskedelmi hálózat elemeit alkották a még nagyszerűbb „Chaco-jelenségen” belül (l. a 78. oldalt). A kép előterében a leg-híresebb és legjobban feltárt egység, a Pueblo Bonito látható. A kanyon épületeit az anasazi indiánok hozták létre a 10. és 12. századok közepe közötti, virágzó korszakuk idején. Az építmények látszólagos állandó jellege ne tévesszen meg senkit, hiszen az anasazik gazdasága is a földművelés körülményeitől függött. Településhálózatuk minden bizonnyal sokkal kisebbre szűkült a 12. század második felének visszatérő száraz időszakai következtében.

EURÓPAI FELFEDEZŐK ÉS HÓDÍTÓK

Őslakók és európai felfedezők a 16. században

A Kolumbusz partra szállása előtti Amerika demográfiáját ábrázoló térkép adatai természetesen csak feltételezéseken alapulnak. A különböző források egészen eltérő népességi becsléseket közölnek a 15-16. század fordulójának őslakos indiánjairól. Talán akkor járunk a legközelebb a valósághoz, ha igen széles népsűrűségi sávokat alkalmazunk a térképet rajzolunk, még ha ezzel el is nagyoljuk a tényleges helyzetet. Nem lehet azonban kétségünk afelől, hogy az európai felfedezők érkezése után szinte azonnal súlyos csapások tizedelték az őslakosságot. Az amerikai földrész egészen számos őshonos közösség pusztult el, ami elsősorban az európai betegségek gyors terjedésének volt köszönhető, néhol azonban ezek hatását még növelték az indiánok ellen indított véres irtóháborúk is. Ilyen veszedelmekre az őslakosság nem volt felkészülve, s csak az európai hatástól távoli, elszigetelt közösségeknek maradt esélyük a túlélésre.

Az indián népesség soha nem heverte ki ezt a nagyarányú csökkenést, de a 15. század végi eloszlás jellege megmaradt (*kis térkép*). A legnagyobb számban még ma is az Andokban és Közép-Amerika államaiban találhatók olyan indián népek, amelyek nem keveredtek másokkal, és az Egyesült Államok egyes államaiban, ahol indián rezervátumokat hoztak létre, szintén sokan élnek ilyenek. A földrész lakói közül több millióan származtathatják legalább részben magukat az őslakosságtól: Latin-Amerika mai államaiban például hatalmas ún. *mesztic* – indián-európai keverék – népesség található.

Az az elképzelés, vagy inkább illúzió, hogy az Újvilágot 1492-ben – a realitáshoz közelebb álló feltételezés szerint 1000 körül – az európaiak fedezték fel, igen jellemző az óvilágiakra. A saját múltjukat ismerő amerikai népek azonban tudják, hogy ázsiai őseik már a jégkorszakban „felfedezték” ezt a földrészt. Az Egyesült Államokban például sok amerikai indián nevetségesnek tartja az európaiaknak ezt az elképzelését.

Az amerikai indiánok és a fehér ember legkorábbi találkozására már a kezdetektől foglalkoztatja az európaiakat éppen úgy, mint az Újvilágba áttelepülteket. Ebben tagadhatatlan szerepe van annak, hogy a találkozás a világ keleti felének fehér lakossága számára tartós előnyökkel járt, miközben nyugati felének krol népességére igen súlyos csapást jelentett.

Európa és Észak-Amerika viking kor előtti kapcsolatának feltételezését azonban különféle ábrándos elképzelések és egyes népcsoportok fokozott lokálpatriotizmusa zavarja. Ez különösen igaz az ír szerzetesek újvilági útjairól szóló legendákra, bár az angol történész, Geoffrey Ashe rámutatott, hogy lehet némi valóság alapja azoknak a Brendan nevű ír szerzetesről szóló történeteknek, amelyek szerint ő a 6. században a földi paradicsom, „a szenteknek ígért föld” keresésére indult. Az aszkéta ír szerzetesek képességét, hogy kiterjedt közösségük létrehozása érdekében viszonylag primitív eszközökkel meglehetősen nagy távolságokra eljutottak, bizonyítja az is, hogy az Orkney-, Shetland- és Feröer-szigeteket, s talán még Izlandot is sikerült gyarmatosítaniuk. Brendan északi és nyugati irányú, óceáni vállalkozásait több különböző, sokkal később született forrás meséli el, s a történet Nyugat-Európa nagy részében ismert – Kolumbusz már első expedíciója előtt is találkozott vele. Lehetséges, hogy Brendan és szerzetestársai eljutottak Grönlandra, s egy másik útjuk alkalmával valószínűleg partra szálltak az Újvilág melegebb éghajlatú, kontinentális földjén. Minden bizonnyal ezt tekintették a keresett földi paradicsomnak.

Régészeti bizonyítéka azonban nincs ezeknek a korai ír utazásoknak, és Brendan legendája oly sok csodás elemet tartalmaz, hogy nagy része valószínűleg a fantázia szüleménye. Egészen más a helyzet az 1000 körüli évekre tehető nagyszabású viking felfedező utakkal. Izland és Grönland skandináv gyarmatosítása tény. A föld nélkül maradt, nem elsőszülött norvég fiúgyermekek útra keltek, és meghódították az Atlanti-óceán északi partjait, s e távoli vidéken kiterjedt gyarmatokat hoztak létre. Skandináviából származó tárgyakat még Ellesmere szigetén, Észak-Amerika sarkvidéki csücskében is találtak. A hódítást magas szintű hajóépítő és navigációs ismereteik tették lehetővé – a skandináv hajók technikailag jóval fejlettebbek voltak, mint az írek vesszővázas csónakjai.

Grönlandot elsőként egy Gunnbjörn nevű ember pillantotta meg a 10. század elején, majd 982-ben a híres Vörös Eirik kelt útra, hogy felfedezze a Gunnbjörn által látott partokat. Ekkor már nem talált itt embereket, bár korábban laktak eszkimók Grönlandon, de eltűntek. Izlandra visszatérve, Eirik

gyarmatosító expedíciót szervezett. Négyszáz ember indult útnak marhákkal, birkákkal és kecskékkal a fedélzeten. Egy ún. nyugati és egy keleti települést hoztak létre, bár mindkettő a sarkvidéki föld délnyugati partján feküdt. 1000 után Grönland a keresztény Európa részévé vált, templomokat, s végül püspökségeket is alapítottak itt. A norvég birodalommal rendszeres kereskedelmi kapcsolatban állt, de valamikor 1400 után lakói rejtélyes módon mind kihaltak.

Mivel a Grönland és a Baffin-sziget között húzódó Davis-szoros nem jelentett akadályt a skandináv hajósok számára, nem sok időnek kellett eltelnie, hogy a grönlandi vikingek tudomást szerezzenek Észak-Amerika legészakkeletibb szárazföldi területeiről. A skandináv sagák három földről tesznek említést: egyrészt a kopár és hideg Hellulandról, amelyet általában a Baffin-sziget keleti partjával azonosítanak (ezen áthalad az északi sarkkör); másrészt a Hellulandtól délre elterülő, sűrű erdőségekkel borított Marklandról, amely minden bizonnyal a mai Labrador partvidékét jelölte; végül pedig Vinlandról. A korai európai térképek és maguk a sagák is ez utóbbit mint hosszú és keskeny félszigetről vagy szigetről szólnak, amely észak felé, Markland irányába húzódik. A másik kettővel ellentétben ezt a vidéket lakhatónak tartották, amelyen vadászöl és „magától termő” gabona nőtt.

A *Grönlandi Sagából* úgy tudjuk, hogy Vinlandot először egy útjáról elsodródott utazó látta meg 986-ban, de Leif Eiriksson szállt itt partra és telepedett le elsőként. Ezután több felfedező expedíció járt Vinlandon, amely lehetővé tette egy többé-kevésbé állandó skandináv telep létrehozását, bár ennek lakói sokszor kerültek összetűzésbe az általuk skraelingeknek nevezett őslakosokkal, minden bizonnyal az eszkimókkal.

Hol feketett és milyen lehetett ez a Vinland? A különféle találgatások délen egészen a Cod-fokig és Rhode Islandig a tengerszakasz számos pontján jelölték ki a helyét, míg végül több évi kutatómunkával a norvég Helge Ingstadt bebizonyította, hogy Newfoundland északi csücskéről lehet szó, ahol fel is tárt egy hajdani skandináv települést, a mai L'Anse aux Meadows területén. Észak-Amerikában ez az egyetlen vitathatatlanul skandináv lelőhely, és nagy valószínűséggel ezt említik a sagák is. Több radiokarbon-kormeghatározás alapján feltételezik, hogy a település 1000 körül már lakott volt. A házalapok, az egyszerű skandináv tárgyak, valamint a gypvasérc olvasztására utaló nyomok a norvégiai, izlandi és grönlandi középkori skandináv települések jellemzőit mutatják.

A skandinávok valószínűleg csekély hatással voltak az Újvilág lakóira. A Newfoundland legészakibb területein élő, a Dorset-kultúrához tartozó eszkimók minden bizonnyal örültek a vikingek által hozott vagy a helyszínen készített kovácsoltvas tárgyaknak. Egyes viking kézművestermékek az eszkimó kereskedelmi hálózaton keresztül ugyan eljuthattak a sarkvidéki területekre, de valójában a spanyolok és a por-

tugálok évszázadokkal későbbi érkezéséig az ősi amerikai kultúrákra nemigen volt hatással az európaiak jelenléte.

Kolumbusz utazásai

Amikor „felfedezésről” beszélünk, különbséget kell tennünk a tényleges és a széles körben megismert felfedezés között. Például a Machu Picchu híres inka települését már jóval Hiram Bingham 1911-es expedíciója előtt felfedezték (a környékbeli völgyek lakói valószínűleg mindig is tudtak róla), de Bingham ismertette meg e helyet a világgal. Ugyanez a helyzet Kolumbusz esetében is. Valójában a vikingek fedezték fel az Újvilágot, mégis Kolumbusz révén került az új földrész a térképekre, ugyanakkor az ő felfedezésének köszönhető az európai gyarmatosítás és az elmúlt öt évszázad során Amerika őslakosságát sújtó üldöztetés is.

Kolumbusz Kristóf szegény genovai családban született, s a spanyol katolikus királyi pár, Ferdinánd és Izabella emelte őt „az óceán admirálisa és az Indiák főkormányzója” méltóságára. Miután II. János portugál király durván visszautasította Kolumbusz kérését, a spanyol uralkodók vállalták az Atlanti-óceánt átszelő expedíció anyagi támogatását, amely a Kelet-Indiák felfedezését célozta. Ekkoriban – a többi művelt európaihoz hasonlóan – már Kolumbusz is tudta, hogy a Föld kerek. Ismerte Brendannak az „Ígéret Földjét” kereső nyugati utazásairól szóló feltételezéseket, ugyanakkor járt már Izlandon, ahol értesült Grönland és Vinland viking felfedezéséről és betelepítéséről is. Paolo Toscanelli földrajzi elméletéből kiindulva azonban súlyosan alábecsülte az Atlanti-óceán szélességét, és úgy gondolta, hogy az Ázsia mentén található szigetrendszer keleti partjai nem lehetnek nagyon messze Európától. Négy nagyszabású felfedező útja ellenére haláláig abban a meggyőződésben maradt, hogy egyik atlanti-óceáni utazása alkalmával csupán a Kelet-Indiákra jutott el, és nem egy egészen „új” világot fedezett fel.

1492. október 12-én, pénteken, nem sokkal éjfél után látta meg valaki az Újvilágot a Niña nevű gyors karavella fedélzetéről. Másnap reggel mezítelen emberek jelentek meg a parton, majd az admirális partra szállt, hogy kitűzze a királyi lobogót, és bejelentse a spanyol korona igényét az új területre. Mindez egy piciny szigeten – a Bahamák számos szigete közül az egyikén – történt, amit az ott lakók Guanahaninak hívtak, de a spanyolok San Salvadornak neveztek el. A bennszülöttek gyanútlanul és barátságosan viselkedtek, s Kolumbusz abban a reményben, hogy könnyebben térítheti őket keresztény hitre, ha kedvesen bánik velük, vörös sapkákat és értéktelen üveggyöngy nyakláncokat ajándékozott nekik. Így kezdődött az európaiak és az indiánok közötti kapcsolat.

Első útja során az admirális Kubát is érintette, és egy kisebb telepet hagyott hátra Hispaniola szigetén. Az ezt követő három expedícióval feltérképezte a Nyugat-Indiákat, az Orinoco torkolatánál partra szállt a kontinentális Dél-Amerikában, végül elhajózott Honduras partjai mentén, ahol egy hatalmas maja kereskedőcsónakkal találkozott.

A portugálok felfedező és gyarmatosító törekvései általában dél és kelet felé, Afrika és India irányába terjedtek. A két nagyhatalom közötti hosszás diplomáciai tárgyalások eredményeként VI. Sándor pápa egy észak-dél irányú vonallal kettéosztotta a világot. Ez – az 1494-ben megkötött, tordesillasi egyezmény

néven ismert megállapodásnak az értelmében – nagyjából a nyugati 45. hosszúsági fokra esett, amelytől nyugatra minden a spanyoloké, keletre pedig minden a portugáloké lett. Mivel a vonal a dél-amerikai kontinenst is átszelte, a portugálok igényt támaszthattak az Amazonas torkolatától délre fekvő területekre, vagyis a mai Brazília keleti felére, amelyet 1500-ban fedeztek fel.

Egyes tudósok az állítják, hogy már Kolumbusz első útja előtt voltak olyan baszk halászok és talán bristoliak is, akik Észak-Amerika északkeleti partja mentén keresve a gazdag tőkehalzsákmányt, talán partra szálltak az Újvilágban. Annyi bizonyos, hogy 1497-ben bristoli kereskedők útnak indítottak egy vitorlást nyugatra, John Cabot genovai kapitány parancsnoksága alatt, és valószínűleg eljutottak Newfoundlandra s talán a kontinensre is. Egy egész évszázadnak kellett azonban eltelnie, hogy az angoloknak és francia riválisaiknak eszébe jusson Észak-Amerika gyarmatosítása.

ÉSZAK-AMERIKA A 16. SZÁZADBAN

Észak-Amerika európai felfedezésének történetében a 16. század jelentette a napfelkeltét. Azok az első ezredforduló körüli meleg éghajlati viszonyok, amelyek annak idején lehetővé tették Grönland skandináv gyarmatosítását, a következő évszázadokban megváltoztak, és a 15. század kezdetére a grönlandi gyarmatok elnéptelenedtek. A skandináv tapasztalatokat, ha egyáltalán eljutottak a későbbi európai felfedezők fülébe, leginkább csak szóbeszédnek tartották. Az Észak-Amerikáról szerzett ismereteket valószínűleg a portugál és más származású halászok igyekeztek életben tartani a 15. század során, de erre nincsenek bizonyítékaink.

A 16. század elején az európaiak abban a hitben éltek, hogy Ázsiára vagy legalábbis az Ázsia partjai

Fent: Kolumbusz útjainak közepontjában Hispaniola szigete állt, ahol a korai spanyol hódítások bázisa alakult ki. Az admirális természetesen azt hitte, Ázsia part menti szigeteit találta meg. Partra szállását Hispaniolán egy évszázaddal később örökölte meg metszeten a belga Théodore de Bry. A művész maga sosem járt az Újvilágban, de ő illusztrálta az amerikai utazások jeleneteivel a 14 kötetes *Historia Americae* című munkát. Szemléletmódja mindvégig európai maradt. A fenti képen például az indiánok olyan ajándékokkal kedveskednek az éppen akkor érkezett spanyol felfedezőknak, amelyek inkább hasonlítanak a beolvasztott újvilági aranyból készített európai ékszerekhez, mint eredeti indián tárgyakhoz. Valójában pedig az indiánok papagájokat, dárdákat és gyapotgombolyagokat ajándékoztak Kolumbusznak. De Bry ráadásul ágyékkötőben ábrázolja ezeket a tájno indiánokat, akik a valóságban csupán toldiszeket és arany ékszereket hordtak, testüket pedig vörösre és feketére festették.

A 16. századi európai hódítás

A spanyolok térhódításának sebessége és sikeressége az amerikai kontinensen bizonyítja az utolsó nagy mezo-amerikai és andoki civilizációk rendkívül hatékony szerveződését. Átvéve az azték és inka uralkodók helyét, a konkvisztádorok kezükbe kaparintották a milliók ellenőrzését és irányítását lehetővé tevő kormányzati rendszert is. Az indiánok földje idővel a spanyol korona tulajdonába került, amely már 1494 óta követelte az újonnan felfedezett kontinens területének „oroszlánrészét” a portugálokkal szemben.

mentén fekvő szigetekre bukkantak. Az első hajók inkább azzal voltak elfoglalva, hogyan hajózzák körül ezeket a partszakaszokat, s nem a szigetek kizsákmányolásával. Legfőbb reményük e század folyamán egy, a Csendes-óceánhoz vezető átjáró megtalálása volt. A legtöbb felfedező csak a partok mentén hajózott végig, s ha partra szálltak, akkor is csak kis távolságokra merészkedtek be a szárazföldre. Jelentősebb szárazföldi felfedező utat (*entrada*) valójában csak néhány spanyol hajtott végre, közülük a legismertebbek: Hernando de Soto, Francisco Vázquez de Coronado és Álvar Núñez Cabeza de Vaca.

A felfedezők nagy része, főként azok, akik behatoltak a szárazföld belsejébe, Cortés és Pizarro gazdag zsákmányt eredményező hódításait igyekeztek megismételni. E század folyamán az angolok és a franciák elsősorban azért hoztak létre part menti településeket, hogy legyen honnan megtámadniuk a kincseket szállító spanyol hajókat, a spanyol part menti települések pedig főként ezek védelmét szolgálták. Néhány parti enklávét spanyol misszionáriusok alapítottak az indiánok megtérítésének reményében. Csak a 17. században találkozunk az első komoly kísérletekkel, amelyek életképes, önálló mezőgazdasági gyarmatok létrehozását célozták Észak-Amerikában.

A 15. század során akadhettek olyan jól képzett, de írástudatlan és zárkózott halászhajók, akik rábukkantak

Newfoundland halászhelyeire. Bizonyos, hogy a 16. században már baszk, breton, portugál, angol és francia halászhajók keresték fel évente a Newfoundlandi-Nagy-padok melletti halászerőleket. A század közepére legalább ötven bárka járt erre a területre minden halásziidényben. 1580-ban számuk elérte a százat, a század végére pedig 2-300 hajó is megfordult itt.

A Dél-Európából érkező halászhajók hozták magukkal a halak tartósításához szükséges sót, és valószínűleg csak ritkán kellett partra szállniuk, hogy vizet, tűzifát és élelmiszert vegyenek magukhoz. Az észak-európaiak azonban nem jutottak hozzá az olcsó sóhoz, így időszakos szárazföldi telepeket hoztak létre, hogy megszársítsák a zsákmányt, mielőtt hazavitték. A 16. század közepére Európában (is) elterjedt viseletté vált a hódprém sapka, s az erre épülő új iparág rövid időn belül kimerítette az európai hódállományt, így más forrásokból kellett a prémeket beszerezni. A halászhajók, felismerve a jövedelmező mellékállás lehetőségét, parti halásztelepeiken elkezdtek az indiánokkal kereskedni. Az itt élő indián közösségek tehát már évtizedekkel azelőtt ismerték az európai kereskedőket, mielőtt a 17. század elején találkoztak volna Hudsonnal, Champlainnel és más felfedezőkkal. Már jól tudták, miért jönnek az európaiak, s azt is, hogy a prémért cserébe nekik mire van leginkább szükségük.

Part menti felfedező utak

A Mexikótól északra fekvő amerikai területek 16. századi európai feltérképezéséről szóló híradások töredékesek és megbízhatatlanok. Annyi azonban bizonyos, hogy ebben a században már legalább ötven éven át volt számottevő kapcsolat a fehérek és az indiánok között a kontinens valamely pontján, bár leggyakrabban a part menti vidékeken. Gaspar Córte-Real 1500-ban megpillantotta a grönlandi Farewell-fokot, majd elhajózott Labrador és Newfoundland partjai mentén, a következő évben azonban a tengerbe veszett. Expedíciójából visszatért egy hajó Portugáliába, és ennek ösztönzésére Miguel Córte-Real 1502-ben elindult a bátyja által megkezdett úton, de ő is a tengerben lelte halálát.

Sebastian Cabot 1508-ban apja nyomdokain indult Amerikába, utazásáról azonban kevés információ maradt fenn. Juan Ponce de León 1513-ban felfedezte Florida partjait, s ugyanitt járt 1517-ben az az Antonio de Alaminos is, aki Hernán Cortés kalauza volt a Mexikót meghódító későbbi expedícióban. João Fagundes 1520 körül Newfoundland partjait derítette fel. Ponce de León 1521-ben megpróbált gyarmatot alapítani Floridában, de csapatát az indiánok megtámadták, és ő halálos sebet kapott. A francia megbízásból útnak indult itáliai hajós, Giovanni da Verrazano feltárta a mai Carolinától északra fekvő partszakaszt, és több alkalommal került kapcsolatba indiánokkal 1524 nyarán. Néhány hónappal később követte őt a spanyoloknak dolgozó portugál Estevão Gómez, de az ő útjáról nem tudunk részleteket. 1526-ban Lucas Vázquez de Ayllón alapított települést San Miguel de Gualdape néven a mai Dél-Carolina partján, később azonban felszámolta azt. A következő évben egy John Rut nevű angol ismételte meg Verrazano útját visszafelé, vagyis a part mentén északról délre.

1528-ban, amikor Rut éppen visszatért Angliába, Pánfilo de Narváez megpróbálta feltárni Florida területét. Már 1520-ban tett egy sikertelen kísérletet, hogy Cortést visszatérítse mexikói földre, Diego Ve-

lázqueez fennhatósága alá, ám most, nyolc évvel később sem járt nagyobb sikerrel. Egy kis csapattal szállt partra valahol a mai Tampa-öböl táján, majd elvesztette a kapcsolatot a hajóival. Kísérőivel egészen Északnyugat-Floridáig hatolt végig a parti síkságon keresztül, majd a helyszínen épített csónakokkal ott vízre szállt. Miután sikerrel elnavigáltak az öböl partja mentén a mai texasi Galveston közelébe, viharba kerültek. Narváez és kíséretének nagy része a tengerbe fulladt, de az egyik csónak – fedélzetén Álvár Núñez Cabeza de Vacával, egy Estevan nevű afrikai férfival és még néhány emberrel – elérte a partot. Ekkor egy hét évig tartó kényszerű *entrada*-ba kezdtek Texas és Észak-Mexikó sivatagain keresztül. 1536-ban Cabeza de Vaca végül besántikált egy nyugat-mexikói előretolt spanyol helyőrségbe, majd később naplót írt az indiánok földjén tett útjáról.

Jacques Cartier 1534-ben indult első útjára Kanada felé. A következő két évet felölelő második utazása során hiába próbált kolóniát létrehozni Standacone (a mai Québec) körül. Nagyjából ugyanebben az időben Richard Hore is éppen ezt a területet igyekezett feltárni az angolok számára, de még kevesebb sikerrel járt, mint Cartier.

A szárazföld felderítése

Hernando de Soto 1539-ben kezdte meg délkeleti *entrada*-ját. Ugyanebben az évben Marcos de Niza Estevannak, Cabeza de Vaca volt kísérőjének a társaságában Mexikóból északnak, a Délnyugat felfedezésére indult. Ez utóbbi *entrada* hatására a következő évben útnak indult a Coronado-expedíció. 1541-ben, amikor Cartier éppen a harmadik útját kezdte meg az Északkeleti térség felé, két másik jelentősebb spanyol *entrada* is úton volt.

1542-ben Cartier visszatért Franciaországba, miután feladatát és az általa alapított Charlesbourg-Royal nevű telep irányítását a Roberval vezette újabb expedíció vette át. Coronado csapata néhány száz kilométerre megközelítette már De Soto expedícióját, amikor visszaindult Mexikóba. De Soto embereinek még egy évre volt szükségük, hogy visszajussanak házukba, s 1543-ban Roberval is hazatért.

Eközben Juan Rodríguez Cabrillo 1542-ben felderítette Kalifornia partvidékét. Elkerülte ugyan a Golden Gate átjáróját, akárcsak harminchét évvel később Drake, de eltöltött egy kis időt a mai Drakes-öbölnél. Cabrillo a következő év elején meghalt, ezért útját Bartolomé Ferrello fejezte be.

Fray Luis de Cancer 1549-ben megpróbált missziót létesíteni a Tampa-öbölben, de az indiánok – akiknek emlékeztében még élt De Soto tíz évvel azelőtti látogatása – megölték. Egy évtizeddel később azonban Tristan de Luna y Arellanónak sikerült megteremtienie egy támaszpontot a Pensacola-öbölben lévő Ochuse-ban. 1561-ben Angel de Villafane váltotta fel De Lunát, majd sikertelen kísérletet tett a keleti parti Santa Elena betelepítésére. Ennek az akciónak a keretében azonban Pedro Menéndez de Avilés északi irányban egészen a Chesapeake-öböl felé tudta tární a partot. 1562-ben a francia protestáns Jean Ribault létrehozta Parris-szigeten Charlesfort települését, két évvel később pedig a St. Johns folyó partján René Goulaine de Laudonnière megalapította a sokkal hosszabb életű Fort Caroline-t. 1565-ben Laudonnière ellátmányt vett át John Hawkinstól, aki ekkor már másodszor indult a spanyolok ellen. Menéndez de Avilés azonban elfoglalta a francia településeket, legyilkolta a foglyul ejtett franciákat, majd

megalapította St. Augustine, San Mateo és Santa Elena spanyol településeket. A következő évben Pedro de Coronas sikertelenül próbálta kiterjeszteni a spanyol befolyást, amikor helyőrséget telepített a Chesapeake-öböl partjára.

John Hawkins 1567-ben tette meg harmadik útját. Parancsnokhelyettese ekkor a húszas évei közepén járó Francis Drake volt. Talán David Ingram is a csapatban lehetett, akit valószínűleg a Mexikói-öbölben partra tettek. Ingram később azt állította, hogy onnan a következő két év alatt elgyalogolt New Brunswick-be, s útja során indián falvakat is érintett. Ezt a történetet azonban sok történész kétségbe vonja. A franciák 1568-ban visszavágtak a spanyoloknak, amikor Dominique de Gourges lerombolta San Mateót. 1570-ben a spanyol jezsuitáknak sikerült missziót alapítaniuk a York folyó partján, de a következő évben St. Augustine-t az angolok fosztották ki, míg a jezsuitákat az indiánok kergették el.

Miközben a spanyolok déli településeik helyreállításával voltak elfoglalva, más európai felfedezők egy újabb, Ázsiába vezető északnyugati átjáró keresésére indultak. Eannes Cörte-Real mellett az angol Martin Frobisher vállalkozott erre 1576-ban. A következő két évben Frobisher még két utazást tett, miközben a franciák újból megpróbálták megvetni a lábukat Santa Elenától északra. 1579-ben Francis Drake felderítette Kalifornia partjait, de Cabrillóhoz hasonlóan ő sem találta meg a San Francisco-öblöt. Ugyanakkor egészen Vancouver szigetéig hajózott el észak felé, mielőtt visszatért volna a ma az ő nevét viselő öböl, majd a Csendes-óceánon át nyugatnak indult.

Az amerikai indiánokról Európába eljutó hírek és benyomások kedvező fogadtatásra leltek. A spanyolok kezétől elszennvedett kínzások, amilyeneket De Bry képen látunk (fent), együttérzést keltettek, míg az angol felfedező, John White látványos rajzai (jobbra) a kifinomultság képét idézték fel. Ez utóbbit Shakespeare is megjelenítette *A vihar* című darabjában.

A spanyolok 1581-ben kezdtek újból érdeklődni a Délnyugat iránt. Francisco Sánchez Chamuscado egy kis csapat katonával és lelkésszel északnak vette az irányt, és behatolt a pueblók földjére. Amikor a következő évben visszatért, egyik papja már halott volt, másik kettőt pedig a sorsára hagyott. 1582-ben ezek felkutatására indult Antonio de Espejo, amikor azonban értesült a halálukról, *entradáját* felderítő expedícióként folytatta.

Newfoundland partjait Humphrey Gilbert tárta fel 1583-ban, míg a Fundy-öblöt Étienne Bellenger fedezte fel. Walter Raleigh számára 1584-ben Philip Amadas és Arthur Barlowe készítette elő a terepet, hogy a következő évben Raleigh települést alapíthasson Roanokén. Ugyanebben az évben indult első útjára az északnyugati átjárót keresve John Davis. 1586-ban Francis Drake kiürítette St. Augustine spanyol települést, Roanokét elhagyták lakói, Davis pedig másodszor is útnak indult. A következő évben Davis újra kísérletezett, és Roanokét másodszor is betelepítették. 1588-as útja során, miután felderítette a Chesapeake-öblöt, Vincente Gonzáles meglátogatta Roanoke kolóniáját, de amikor John White 1590-ben a megsegítésükre indult, már nem talált ott településre utaló nyomokat.

A század utolsó évtizedeiben az Atlanti-óceán déli partjainak felfedezése a spanyolokra várt, míg a francia, a baszk, a portugál és az angol halászhajók az északi partokért versengtek. 1593-ban George Drake végigrazbalt a Madeleine-szigeteket, a következő évben pedig az angoloknak dolgozó baszk Stevan de Bocall Newfoundland partjait derítette fel. 1597-ben az angolok megpróbálták gyarmatosítani a Madeleine-szigeteket, de csupán egy évszázaddal később sikerült Észak-Amerikában hosszú ideig fennálló gyarmatokat létrehozniuk.

Ezzel egy időben a spanyolok egyre komolyabban kezdték fontolgatni a Délnyugat felderítését. 1598-ban Juan de Oñate hatalmas gyarmatosító sereggel indult Új-Mexikó felé, és a Rio Grande völgyének felső szakaszán, San Juannál kolóniát alapított, ahonnan az őt követő spanyolok még nyolcvan éven át igazgatták az indián pueblókat elnyomó uralmukat.

Az európaiak és az indiánok kapcsolatai a 16. század folyamán még csak tapogatózó jellegűek, elszórtak voltak, s a kontinens szélére korlátozódtak, mégis meghatározták a későbbi, sokkal intenzívebb kapcsolatok jellegét. Megindult a kétirányú kereskedelem, miközben a két kontinens kultúrája fokozatosan hatni kezdett egymásra, s a kölcsönhatás a következő évszázadban felerősödött.

Népesség és pusztítás

Az európaiak által felfedezett indián őslakosság még ma sem heverte ki ezt a találkozást. A népesség összeírását a legtöbb helyen súlyos járványok előzték meg, így ma a tudósok nehezen tudják megbecsülni a valószínű számokat. A jelenleg legmegbízhatóbbnak tűnő becslések szerint a Sarkvidék, a Szubarktikum, a Sikság és a Nagy-medence térségében alacsony, 0,1–1 fő/100 km² lehetett a népsűrűség. Közepes népsűrűség, vagyis 1–100 fő/100 km² feltételezhető Dél-Kanadában, a Fennsíkon és Északkelet-Mexikóban. A kontinens többi részén a népsűrűség valószínűleg meghaladta a 100 km²-enkénti 100 főt.

Már a 16. század elején sújtották Mezo-Amerikát az európai eredetű járványok, s a fennmaradt dokumentumok egy részében utalásokat találhatunk Észak-Amerikában elszigetelten pusztító betegségek-

ről is. 1600 után az európai felfedezők utazásai egyre gyakoribbakká váltak, mind több ember érkezését és állandó kolóniák létrehozását jelentették. Ezekkel együtt mindennaposá vált a bárányhimlő, a mumpsz és az influenza s bizonyos halálos kórokozók terjedése. Az észak-amerikai indián népesség drámai mértékben fogyott. Ekkorra a mexikói indiánok száma elérte a mélypontot, vagyis az 1492-es népességnek mindössze öt százaléka csökkent.

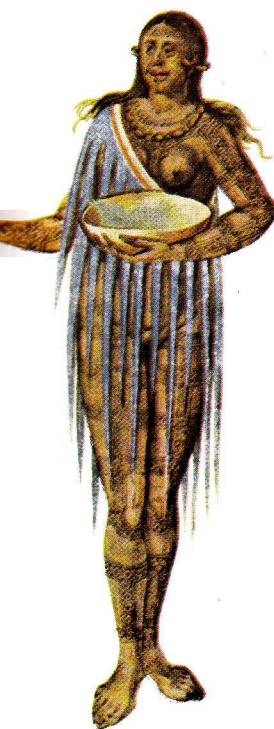
A halálos járványok egyirányú terjedésétől függetlenül az európai hódítás amúgy is visszahúzódo alkalmazkodásra kényszerítette az észak-amerikai indián kultúrákat. Európa egy növekvő világgazdasági rendszer tartópillére volt, és terjeszkedését olyan fejlettebb, területi integritáson alapuló nemzetállamok ösztönözték, amelyek Észak-Amerikában még nem alakultak ki. Az észak-amerikai népeknél ekkoriban még nem bontakozott ki az államszerveződésnek ez a formája, nem léteztek például közöttük egyértelmű határok. A népesség 1600 utáni csökkenése talán csak felgyorsított egy amúgy is elkerülhetetlen folyamatot.

LATIN-AMERIKA A 16. SZÁZADBAN

Már egy évtizeddel azelőtt, hogy a gyarmatosítás elérte Mexikó és Peru belsőbb területeit, megindult a vita arról, valójában mit is jelentett az, hogy az 1492 utáni évszázadban Latin-Amerika – Mexikó, Közép- és Dél-Amerika, valamint a spanyol nyelvű karibi vidék – indián őslakosságát leigázták a spanyolok és a portugálok. A vitát azonban nem az ibériai terjeszkedést kritizáló külföldiek, hanem a madridi és liszaboni udvarokban tevékenykedő befolyásos jogászok és egyházi személyek kezdeményezték.

Antonio de Montesinos, egy Domonkos-rendi szerzetes nagy nyilvánosságot kapott prédikációjában már 1511-ben figyelmeztette Hispaniola (a mai Haiti és Dominikai Köztársaság) telepeseit, hogy halálos bűnben élnek, mivel a bennszülött táinókat „kegyetlen és irtóztató” szolgáskorba kényszerítették. Igen eltérő becslések születtek Hispaniola őslakosságának 1492-es nagyságáról, de valószínűleg hárommillió alatt lehetett a számuk. A táinók 1539-re gyakorlatilag eltűntek a túlzott kegyetlenkedések és kényszermunkára fogás, valamint az európai eredetű betegségek következtében.

1539-ben már nem csupán társadalmi és erkölcsi szempontból volt egyre égetőbb, hogy a konkvisztádorok túlkapásainak gátat vető hatékony jogszabályok szülessenek, hanem ez alapvető politikai jelentőségű üggyé vált. A spanyol korona kegyetlen polgárháborúról kapott jelentéseket Peruból, amelyek a meghódított zsákmányon marakodó és saját fennhatóságuk kiterjesztését szorgalmazó rivális spanyol csapatok összeapásairól számoltak be. Míg a karibi vidéken a spanyolok már fejlettebb társadalomszervezettel rendelkező őslakókkal találkoztak, vagyis letelepedett és bizonyos politikai szervezethez tartozó, de a rabszolgaságot és az alávetettség más formáit elutasító társadalmakkal kerültek szembe, addig Mexikó 1519–21 közötti és Peru 1533-as meghódítása során tagolt, fejlett közigazgatási és társadalmi szervezetszerű népekkel találta magukat szembe. Hódításuk azonnali eredményeként a spanyolok hozzájutottak az Azték és az Inka Birodalmak, de még az őket megelőző számos civilizáció felhalmozott kincseihez is. A zsákmány értékénél is fontosabb volt azonban,

hogy olyan indiánok millióinak a munkaereje állt a rendelkezésükre, akik a birodalomépítők társadalmi és gazdasági kizsákmányoló módszereihez már jóval a spanyolok érkezése előtt hozzászótkak.

Peru meghódítói 1536-ra két, meglehetősen képlékeny csoportra szakadtak. Az egyikbe a pizarristák (Francisco de Pizarro és négy féltestvére követői), a másikba az almagristák tartoztak (ez utóbbiak Diego de Almagrónak voltak a követői, aki a Panamából Peruba vezetett expedícióban Pizarro társaként vett részt, és csalódottan tért haza Chiléből, mert nem találta Cuzcóhoz, az inka fővárosához hasonló települést). A harcos frakciók vezetőit a hatalom iránti vágy motiválta, követőiket pedig a nekik adományozott indiánok (*encomienda*) megszerzésének reménye, akikről egyrészt adót, másrészt kényszermunkát sarcolhattak ki. Az *encomienda* rendszere, amely az Újvilágban Hispanioláról terjedt el – bár Ibériában azóta ismert, hogy Spanyolország felszabadult a mór hódítás alól –, elméletben kompromisszumot jelentett, amelyben a korona egyrésztől elismerte a konkvisztádorok jogát az indián munkaerő kihasználására, másrésztől viszont elutasította az indiánok megkülönböztetés nélküli való rabszolgaságba kényszerítését. E rendszer előnye volt, hogy megőrizte az indián társadalmak közösségi természetét, mivel az adományok birtokosai (*encomendero*) többnyire távol éltek birtokaiktól, és az adók begyűjtését, illetve továbbítását örökletes tisztségviselőkre (*kocika*) bízták.

A gyakorlatban azonban – ahogy arra Las Casas atya számtalanszor rámutatott – a spanyolok nemigen tettek eleget a rendszer által rájuk rótt kötelezettségeknek, vagyis az indiánok megóvásának és védelmezésének, valamint a papok és az iskolák fenntartásának, ugyanakkor az adó- és munkaterhek olyan mértékben rótták ki, hogy azok felbomlasztották és megszüntették az őslakos közösségeket.

Las Casas folyamodványainak hatására a spanyol korona 1572-ben bevezette Új Törvények néven ismertté vált átfogó rendelkezéseit. Ennek értelmében azonnal megfosztotta *encomiendáitól* azokat a tisztségviselőket, egyháziakat és másokat, akik a perui zavargásokban szerepet játszottak. Kinyilatkoztatta, hogy az életben maradt indiánok a birtokosuk halála után újra a korona alá tartoznak majd, és leszögezte, hogy további adományokat nem juttat az udvar. Mindezek hatására a rendszer fokozatosan megszűnt. A perui spanyolok, akiknek nagy része harcolt a polgárháborúban, s így adománybirtokai közvetlen veszélybe kerültek, úgy reagáltak az intézkedésekre, hogy egymás közötti nézeteltéréseiket félretéve, Gonzalo Pizarro parancsnoksága alatt fegyvert ragadtak Peru első alkirálya, Blasco Núñez Vela ellen, aki 1544-ben azért érkezett Limába, hogy az Új Törvényeknek érvényt szerezzen. A zavargások során Francisco Pizarro és Diego de Almagro már korábban életét veszítette. A koronának az az elhatározása, hogy 1545-ben a rendelkezések legszigorúbb paragrafusait visszavonja, már nem tudta megmenteni Núñez életét, aki 1546-ban egy Pizarro ellen vívott csatában meghalt. A korona döntésének hátterében azok a Mexikóból érkezett jelentések álltak, amelyek szerint Új Spanyolország alkirálysága az *encomenderók* nélkül védtelen az olyan indián felkelésekkel szemben, mint a mixtonoké volt 1540–41-ben Mexikó északi részén. Ugyanakkor érthető volt az az igyekezete, hogy nagy számban győzzön meg befolyásos telepeseket, akik Gonzalo Pizzarróval szemben támogatni fogják a korona 1547-ben Peruba érkezett képviselőjét, Pedro de la

Gascát. Egy 1548 májusában Cuzco mellett lezajlott véres ütközet után Pizzarrót kivégezték, és hívei közül azoknak az *encomiendáit*, akiknek nem sikerült időben a királyhű oldalra áttérniük, La Gasca hadseregének vezetői között osztották fel. Ezzel közel egy időben Valladolidban már folytak annak a nyilvános vitának az előkészületei, amelyben egy bírói testület előtt mondta el véleményét az „indiánok apostola”, Las Casas, valamint Juan Ginés de Sepúlveda, a hódítók fő szószólója. Ez utóbbi szerint a Las Casas által leleplezett, mégoly visszataszító atrocitásoknál is sokkal fontosabb volt a spanyolok felelőssége abban, hogy Amerika őslakóira rákényszerítették a keresztény kultúrát, holott „nekik arra van szükségük, hogy civilizált és erényes uralkodók és nemzetek fennhatósága alá kerüljenek, s így hódítóiktól megtanulják az erő, a bölcsesség és a törvény alkalmazását, hogy erényesebbek, szokásaikban érdemesebbek és életmódjukban civilizáltabbak legyenek”. Bár a vita eredményéről nem született hivatalos álláspont, a korona nem engedte meg Sepúlvedának, hogy műveit megjelentesse. Ezzel szemben Las Casas 1552-ben kiadhatta híres munkáját *Igen rövid jelentés az Indiák pusztulásáról* címmel.

A latin-amerikai európai uralom „fekete legendája” Las Casas mellett olyan atyáknak köszönhetően alakult ki – bár az elnevezés évszázadokkal később született –, akik saját szemükkel látták az 1492 utáni évtizedekben a gyorsan meggazdagodni vágyó hódítók kegyetlenségét a Karib-szigeteken és -partokon. Akkoriban a királyi udvar még nem tudta hatékonyan érvényesíteni érdekeit, a telepések pedig még nem ismerték fel a hosszú távú gazdasági előnyeit annak, ha igyekeznek megőrizni az őslakosságot Amerikában. A túlkapások egy részének a 16. század folyamán gátat vetettek a fejlettebb őslakos civilizációk központjaiban – Mexikóban, Közép-Amerikában és Peruban –, ahol az egyéni akciók helyét a kizsákmányolás szisztematikusabb, ellenőrzöttebb formái vették át. A különféle eszközök, köztük az *encomienda*-rendszer célja az volt, hogy a spanyol lakosság számára hozzáférhetővé tegye az indiánok munkaerőjét és termékeit úgy, hogy közben a telepések szükségleteit összeegyezteti az őslakosság elméletben hangoztatott szabadságával. Bár Új Spanyolországban és Peruban az *encomienda* intézménye egészen a 17. század elejéig fennmaradt, az adományok nagy része két nemzedék után visszaszállt a koronára, s az így felszabadított földterületek olyan tartományi kormányzók – *corregidores* – kezébe kerültek, akik többek között az adórendszert is ellenőrizték. Ennek kapcsán ők szedték be a minden felnőtt indián férfi által kétévenkénti részletben a koronának fizetett és engedelmisségüket bizonyító fejadókat.

Másrészről az indiánokat úgy állították a spanyolok szolgálatába, hogy az alkormányzói hivatalok besorozták az embereket, és azok magánembereknél vagy községi vállalatoknál végeztek munkát.

Az őslakosságnak változatos sors jutott

A becslések szerint Peru egész területén az őslakosság száma az 1553-as kilencmillióról a 17. század elejére alig valamivel több mint ötszázezerre csökkent. A 18. század elején ugyanilyen alacsony maradt a lakosság aránya, 1800 táján is csak hétszázezer volt a számuk. A partvidéken szinte teljes összeomlást okozott a járványos megbetegedések hatása – valójában már Pizarro érkezése előtt felütötte a fejét az első bárányhimlőjárvány, amelyben Huayna Capac inka uralkodó is meghalt. Mindezekhez járultak a spanyolok ke-

Inkák siratják a spanyolok fogságába esett társukat, akit „bűntelenül” gyilkolnak meg.

gyetlenkedései, a már a hódítók megérkezése előtt kezdődött kiterjedt háborúskodás, ugyanakkor az indián népszaporulatra is súlyos lelki hatással volt kialakult világuk teljes lerombolása. A hanyatlás ugyanilyen képet mutatott Új Spanyolország (Mexikó és Közép-Amerika) területén is, ahol a konkvisztádorok érkezésének előestéjén még 11 és 25 millió között lehetett az őslakosság száma (ma többen tartják az alacsonyabb számot reálisnak), de 1625-ben már csak egy és negyed millió, 1800 körül is csupán 2,5 millió indián élt itt. Ezen a vidéken is elsősorban a járványos megbetegedések okolhatók mindezért.

Az Andoktól keletre, illetve Dél-Amerikában elterülő hatalmas vidékek elszórta élő indián népességével kapcsolatban a kutatások még nem ilyen előrehaladottak, részben mivel ezek a térségek soha nem váltak a spanyol vagy a portugál birodalmak szerves részévé, s így innen nem állnak rendelkezésünkre gyarmati adóelszámolások, amelyek a hódítás előtti állapotok rekonstruálásában sokat segíthetnének. A mai Chile és Patagónia területén élő araukán népesség számát a 16. század elején közel egymillióra becsülik a tudósok. Ezek az indiánok soha nem asszimilálódtak teljesen a spanyol birodalomhoz, részben mert az itt élő, félig nomád lakosság felett a hódítók kis csoportjai nem tudták megszerezni a hatalmat egyszerűen azzal, hogy lecsaptak a kiterjedt indián birodalmak központjaira, elfoglalva a korábbi inka vagy azték uralkodók helyét a rendszerben, ahogy azt Mexikóban és Peruban tették. Chile meghódítása ennek következtében hosszan elhúzódó háborút jelentett a fehérek és az indiánok lakta vidékek határán, amelyben csak időszakos megállapodások hoztak némi enyhülést. Az araukánok fokozatosan délre szorultak, ahol egészen a 19. századig közel százezren védtek függetlenségüket a fehérekkel szemben.

Annak a vidéknek a népességét, amelyet 1500, vagyis az első fehérek érkezése után Portugál Brazília néven emlegettek, szintén nehéz megbecsülni. Egyrészt azért, mert számtalan különböző törzs élt itt, másrészt mert a portugál koronát sokkal kevésbé érdekelte az őslakosság számának vagy az embereknek a megóvása, mint spanyol kortársát. A források 2,5 és 5 millió közöttre becsülik a számot, bár az idő előrehaladtával a kutatók az utóbbi adatot tartják mérvadóbbnak. Csak annyi állítható bizonyosan, hogy amikor 1533-ban megkezdődött a szisztematikus portugál gyarmatosítás, a tengeremléki vidék egészét a tupi-guaraní nyelvcsaládhoz tartozó, szétszórt kis törzsek lakták, ugyanakkor 1600-ra a térség nagymértékben elnéptelenedett. Noha a folyamat egyik jelentős előmozdítója a járványos betegségek terjedése volt – 1562–65 között pl. 30 000 ember halt meg egy hatalmas bárányhimlőjárványban Bahiában –, Spanyol Amerikához képest itt sokkal erőteljesebb volt az irtó- és rabszolgaszerző háborúk hatása. A bahiai partvidék tupinamba indiánjait például tudatosan szétkergette, rabszolgának hurcolta, illetve legyilkoltatta Brazília harmadik főkormányzója, Mem de Sá (1557–1572), aki Salvador, Brazília 16. századi fővárosa körül több mint 300 falut rombolt földig. Ennek a politikának a következtében a part menti vidékeken munkaerőhiány jelentkezett, amit időlegesen enyhített a fekete (néger) rabszolgák behurcolása. A 17. század elején azonban rabszolgaszerző portyák váltak szükségessé, ami északra az Amazonas mentén élőket, délre a paraguayiakat érintette. Ezek során a portugál előőrsek – no meg Brazília határa is – olyan hatalmas földszíveket hatoltak át, amelyek papíron a

spanyolokhoz tartoztak, de ők azokat messze elkerülték, mivel sem a drágakövek kitermelése, sem az őslakosság asszimilálása nem volt itt könnyű. Az 1610-ben Paraguayba érkező jezsuita misszionáriusok ellenállást szerveztek a guaraní között a portugál befolyással szemben. Tevékenységük eredményeként a becslések szerint százezer indiánt sikerült kultúrájuk elvesztésétől vagy a még rosszabb hatásoktól megmenteniük, a Jézus Társaságát azonban 1767-ben a spanyol korona feloszlatta. Paraguay nyugati részén sok elszórt kis törzs, köztük a chaco indiánok egy csoportja is csak az európai településektől való távolágának köszönhető fennmaradását. Az Amazonas medencéjében talán közel egymillióan lehettek a gyarmatosítás túlélői.

A paraguayi jezsuita missziók arra építettek, hogy az elszigetelt törzsekhez az európaiak közül csak a hitterítők tudnak eljutni. Működésük részben a Las Casas által a 16. században megkezdett kísérletek logikus kiterjesztésének tekinthető, amely a korona számára bizonyítani akarta, hogy a letelepült társadalmaktól távoli amerikai indián népek is képesek harmonikus, keresztényi életet élni. Bár a dominikánusok kísérlete e téren kudarcot vallott, az az elképzelés, hogy a társadalmat itt lehetséges spanyolok és indiánok külön kis „köztársaságai” köré szervezni, amelyek saját politikai és társadalmi ellenőrző hierarchiájukat megőrizhetik, a 17. század folyamán is még erősen éreztette a hatását a spanyol gyarmati törvénykezésben. Bizonyos mértékig ez annak a szükségességét tükrözte, hogy az őslakosság tekintéllyel rendelkező rétegének kiváltságait meg kell őrizni, sőt bővíteni kell, hogy a kis létszámú spanyol gyarmatosító csoportok képesek legyenek gyakorolni hatalmukat a hódítás első szakaszát túlélte indiánok milliói felett. Peruban például a spanyolok egészen 1549-ig meghagyták Cuzcóban az inka báburalkodókat, s az indián „arisztokrata” asszonyok közül sokan lettek *encomenderók* feleségei. Az utolsó ténylegesen uralkodott inka király, Huayna Capac unokája, Sayri Túpac fényűzően élt még az 1550-es években is Yucayban. Az ő leányunokája pedig, akinek édesapja Chile főparancsnoka lett, 1616-ban megkapta az Oropesa márkinője rangot. Mexikóban is hasonló politikát követtek a spanyolok, Motechuhzoma két leánya is örökös *encomiendát* kapott egy-egy indián város felett. A spanyol korona a 18. századig valamennyi vidéken elismerte az indián vezető réteg kiváltságait és státusát.

Az őslakos elit meghagyása elméletben lehetővé tette az indián közösségeknek a spanyol városoktól független életét, s ennek egyik előnye volt, hogy megmenekültek az olyan túlkapaszkodástól, amilyenekről az indián-politika kritikussai számoltak be a 16. század folyamán. Annak ellenére, hogy a korona hozott ezt elősegítő törvényeket, a gazdasági és társadalmi szükségletek felborították az egyensúlyi helyzetet – nem volt például elég spanyol asszony vagy szolga, az indiánok egy része pedig a spanyol városokba vándorolt, illetve a spanyol birtokok közül jó pár az indián közösségek közvetlen szomszédságában jött létre –, s így kialakult egy se nem spanyol, se nem indián népesség: a keverékek, vagyis a *meszticek*. A 16. századtól kezdve a felszínen európai kultúra és értékrendszer uralta a latin-amerikai társadalmat. Észak-Amerikával ellentétben azonban a hódítás előtt fejlett kultúrával rendelkező latin-amerikai indián népek sikeresen túléltek a gyarmatosítás első évszázadának rombolását, vagyis biológiai és kulturális értelemben keveredtek európai elnyomóikkal, ezzel megerősítve a 20. századi mesztic társadalmak alapjait.

Brutalitással tették őket szolgává: egy sarkantyút viselő spanyol bele-rúg a térdelő indiánba.

FELTÉTELEZÉSEK ÉS KUTATÁSOK

A fehérek és az indiánok legelső találkozása után azonnal megkezdődtek a találgatások, hogy kik is lehetnek s honnan jöttek az Újvilág lakói. Kolumbusz természetesen a Kelet-Indiák bennszülöttjeinek hitte őket, talán a Marco Polo által leírt Nagy Kán alattvalóinak. Az indiánokat kényszermunkára befogó spanyolok azt is kétségbe vonták, hogy egyáltalán lélekkel bíró emberi lények lennének. Mert ha a válasz nem, akkor lehet őket a bányákban és az ültetvényeken dolgoztatni.

Amint az egyház kimondta, hogy az őslakosoknak is van megmenthető lelke, megindult a hittérítés munkája. Misszionáriusok érkeztek a spanyol területekre. A 16. század során meglehetősen felkészült szerzetesek és papok jöttek. A Mexikóban talált őshonos hagyományok jó része arról tanúskodott, hogy az első indiánok kelet felől, a tengeren keresztül hajókon érkeztek, s számos hittérítő meg volt győződve arról, hogy az Ótensztamentumban leírt Izráel Tíz Elveszett Törzsének a leszármazottaival van dolguk. Még az sem tudta megindítani ezt az elméletet, hogy egyetlen őslakos törzs vagy nép sem beszélte a hébert. E nézetnek hosszú évszázadokon át voltak, s még ma is vannak támogatói.

1590-ben jelentette meg José de Acosta jezsuita atya *Natural and Moral History of the Indies* (Az Indiák természeti és erkölcsi története) című munkáját, amelyben egészen más teóriát állított fel. Szerinte az Újvilág lakói nem a zsidókra, hanem leginkább Tatarország népeire hasonlítottak, tehát Északkelet-Ázsia felől kellett erre a földrészre érkezniük. Mondanunk sem kell, hogy Acosta elmélete állta ki az idő próbáját. Ugyanakkor az atyának fogalma sem volt arról, hogy mikor, milyen úton és miért vándoroltak az indiánok Ázsiából az Újvilágba, hiszen az ő korában a nyugat-európaiak mit sem tudtak Szibériáról, Alaszkáról vagy a Bering-szorosról.

Az amerikai függetlenségi háború után a fehér emberek előzönlöttek az Appalache-hegységtől nyugatra fekvő indián területeket, s ekkortól, de főként a 19. század első évtizedeiben újabb spekulációk kaptak szárnyra az indiánokkal kapcsolatban. Az Ohio és a Mississippi folyók vízgyűjtő területeire behatoló ősi halmokra bukkantak, amelyek eredetét az ott élő indián törzsek sem tudták megmagyarázni. Egyes halmokban sírokat találtak réztárgyakkal, gyöngyökkel, csillámpalával és egyéb csodálatos sírmellékletekkel. Az ezeket építő rejtélyes embereket elnevezték „földhalomépítők”-nek. A korabeli rasszista és alapvetően indiánellenes légkörben elterjedt az a nézet, hogy ezek nem lehettek sötét bőrű indiánok, csakis egy fehér bőrű faj, amely nagyon régen tűnhetett el.

Annak az elképzelésnek, hogy fehér ember már jóval Kolumbusz előtt élt Amerikában, a másik forrása az a később keletkezett és sok tekintetben megalapozatlan legenda volt, amely Madocról, a walesi főnökről és annak feltételezett nyugati, az Újvilágba vezető utazásáról szólt. Hosszú időn át voltak s még ma is vannak hívei a nézetnek, miszerint éltek „fehér” indiánok a síksági törzsek – például a mendenek – között, akik a Madockal érkezett walesi bevándorlók leszármazottai lehettek.

Az ehhez hasonló elképzelések bizonyosan hatással voltak az ifjabb Joseph Smith-re (1805–1844), a mor-

mon vallás megalapítójára, aki New York állam északi felében élt, s azt állította, hogy fiatalkorában egy angyal jött el hozzá és mutatott neki olyan aranylemezeket, amelyeken a később „megújított egyiptominak” kikiáltott nyelven készült feliratok voltak. Az angyaltól szemüveget kapott, amivel el tudta olvasni és le tudta fordítani az írást. Ezután emlékezetből lediktálta a szövegeket, amelyek együttesen a *Mormonok Könyve* néven váltak ismertté.

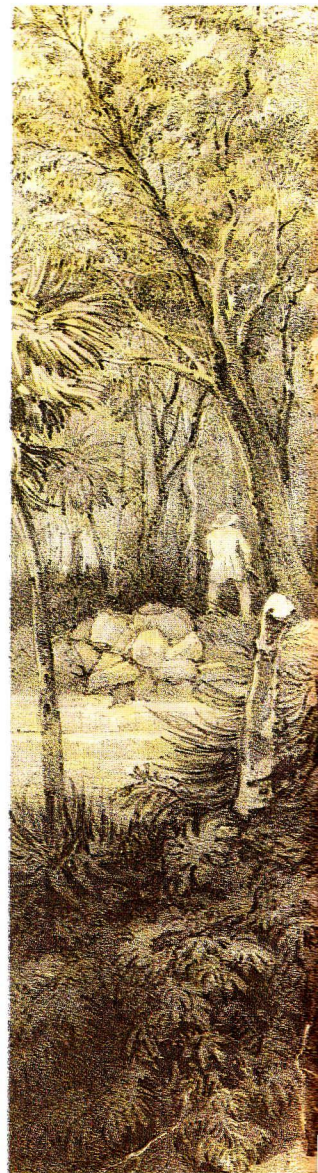
A *Mormonok Könyvében* két, az Atlanti-óceánt átszelő utazásról esik szó, amelyek a Szentföldről az Újvilágba vezettek. Elsőként a Jarediták szálltak part-ra, akiket a mai mormon vezetők az ősi Mexikó olmék lakosaival azonosítanak. A második csapatot egy Lehi nevű ember, annak családja és barátai alkották. Amikor Lehi az új földön meghalt, a vezetést legfiatalabb fia, Nephi vette át, így ezeket az embereket nephitáknak nevezték el. A nephiták nagyvárosokat és templomokat építettek, s magukkal hozták a gabonát, a szarvasmarhát, a lovat és más óvilági javakat. Nephi bátyjai azonban nehezteltek, mert kiforgatták őket az öröksükből, amiért Isten büntetésből fekete színűre változtatta a bőrüket. Őket és utódaikat nevezték lamanitáknak, s az ő leszármazottaiknak tekinthetők a ma ismert amerikai indiánok. A *Mormonok Könyvében* a történet azzal zárul, hogy a lamaniták teljesen megsemmisítették a nephitákat.

Amikor Joseph Smith értesült, hogy Stephens és Catherwood romba dönt maja városokat fedezett fel Mexikóban és Közép-Amerikában, azonnal „nephita” létesítményeknek kiáltotta ki azokat, vagyis fehér emberek alkotásainak, hiszen a sötét bőrű indiánok általános elfajulásuk miatt nem lehettek képesek ilyen kulturális teljesítmények létrehozására.

A Tíz Elveszett Törzs története nem csak Smith-t ihlette meg. Az 1795-ben született Edward King, Kingsborough vikomtja, az adósok börtönében fejezte be életét, mert minden vagyonát felemésztette a hiábavaló fáradozás, hogy a hódítás előtti Mexikó valamennyi kéziratot emlékéért közlétegye, amellyel bizonyíthatja, hogy annak a földnek a civilizált népei az egykor elvándorolt zsidóknak a leszármazottai. Rögeszmés vállalkozásának köszönhetően azonban először jelenhetett meg teljes és tudományos feldolgozásban a legfontosabb ismert kéziratok közül néhány. Ilyen volt például a drezdai Német Könyvtárban őrzött maja kódex.

A fentieknél még vadabb elképzelések is születtek és leltek támogatásra. Ezek közül néhány olyan elszülvegyt földrészt is megemlít, mint Atlantis vagy Mu, sőt úrből érkező látogatók is szerepelnek bennük, például Erich von Däniken nagyon népszerű könyveiben. Mindez azt az általános ellenérzést tükrözi, amely az európaiakban és az euro-amerikaiakban az amerikai indiánok hatalmas eredményeinek elismerésével szemben él.

A fentiek ellenére azonban azt is el kell ismernünk, hogy az utóbbi időben folyó kutatásokat, amelyek bizonyos ázsiai kulturális jellegzetességek átkerülését a Csendes-óceán irányából feltételezik, komolynak kell tekintenünk. Különösen a mezo-amerikai naptárrend-

Fent: Az észak-amerikai és európai nagyközönség a 19. század közepén szerzett tudomást a Mexikóban és Guatemalában található maja központokról. A felfedezés két érdekfeszítő és tehetséges férfiúnak, az amerikai John Lloyd Stephensnek (1805–1852) és az angol Frederick Catherwoodnak (1799–1854) volt köszönhető. Két, embert próbáló utazásuk során – 1839–40, 1841–42 – maja lelőhelyeket tártak fel, amelyek közül sokat korábban senki nem ismert. Stephens élenk úti beszámolókat publikált közös tapasztalataikról, Catherwood pedig akkurátus és érzéletes vázlatokat, illetve litográfiákat tett közzé. A fenti litográfián, amely egy Tulumnál található templomot ábrázol, Catherwood áll a bejáratnál jobbra.

Jobbra: Thomas Jefferson (1743–1826) író, államférfi, földbirtokos és korát megelőző régész volt. Egy indián sírhalomnál végzett ásata a tudományos régészet előfutárának tekinthető: a feltárás egy hipotézis igazolása érdekében történt, felfedte a halom rétegződését, ugyanakkor aprólékos dokumentáció készült róla.

szer mutat olyan vonásokat, amelyek ezt látszanak igazolni. Például biztosan nem a véletlen műve, hogy a drezdai maja kódex napfogyatkozást jelző naptára ugyanazokra az elvekre épült, mint amelyeket korábban a Han kori Kínában kifejlesztettek.

Nem tudjuk, mikor és hogyan juthattak el ezek az ismeretek Kelet- vagy Délkelet-Ázsiából az amerikai kontinensre. Egyes ázsiai eredetre utaló sajátosságok Szibérián keresztül is elkerülhettek Alaszkába, hiszen nem valószínű, hogy a korai vadászok minden szellemi örökségüket hátrahagyva érkeztek volna ide. Az Újvilág állatközpontú, samanisztikus vallásainak bizonyos vonásai egy nagyon ősi, ázsiai rétegből származtathatók. Egyes kulturális jellegzetességek azonban nem lehetnek ilyen régiek: jó példa erre, hogy Paul Tolstoy meggyőzően bizonyította, az Újvilág trópusi területein használt kéregpapír (pl. a maják ilyen könyvei) bonyolult előállítási technológiáját minden bizonnyal Délkelet-Ázsiában és Indonéziában, közelebbről Celebesz szigetén és a Maluku-szigeteken alakították ki. Így tehát a kulturális hatások Csendes-óceánon át való terjedésének elmélete a tekintélyes tudósok munkáiban elfogadható lehet, de sajnos még vannak olyanok, akik makacsul ragaszkodnak szélsőséges elképzeléseikhez.

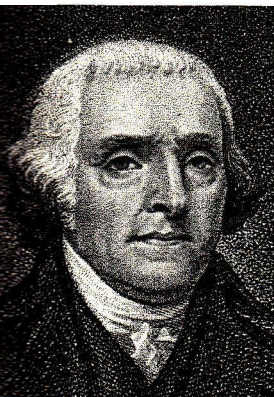
A régészeti kutatások kora

A polihisztor Thomas Jefferson nevéhez fűződik a régészet tudományának a megszületése. Valamikor 1782,

vagyis az Egyesült Államok elnökévé történt megválasztása előtt Jefferson virginiai birtokán kiásott egy földhalomsírt, és megfigyeléseiről pontos feljegyzéseket készített. 1784-ben közzétett beszámolójában leírta, hogy a halomban négy réteget talált egymás fölött, valamennyiben többszemélyes sírok voltak. A feljegyzett adatok alapján jól alátámasztott következtetéseket vont le az indiánok csoportos temetkezési gyakorlatáról. Jefferson egy percig sem gondolta, hogy az őslakos amerikaiakon kívül mások is építhették volna ezeket a halmokat.

Sajnálatos módon közel egy évszázadnak kellett eltelnie, hogy hasonló rétegtani ásatásokra sor kerüljön a világon. A 19. század már a nagyszabású régészeti feltárások kora volt, s ebben az időben fedezték fel az Újvilág legtöbb ősi civilizációját, térképezték fel a megmaradt romjaikat, és kezdték elemezni a róluk szóló hagyományokat. Csak kevesen voltak, akik az itt talált ősi civilizációkat nem az amerikai indiánokkal hozták összefüggésbe. Caleb Atwater például 1820-as publikációjában az ohioi földhalmokról számolt be, s bár elsőként tárgyalta méltóképpen, mégis a Mexikóba vándorolt hinduk alkotásainak tartotta azokat.

A 19. század elején Antonio del Río már feltárta Palenque klasszikus kori maja lelőhelyét. A nagyközönség képzeletét azonban a mexikói és közép-amerikai dzsungeliek korai maja civilizációjának nagyszerűsége csak akkor fogta meg, amikor 1841-ben, illetve

1844-ben napvilágot láttak John L. Stephens amerikai ügyvéd és Frederick Catherwood angol térképész–grafikus nagy jelentőségű felfedezései. Könyveikben az adatrögzítés írásos és grafikus formáinak mind ez idáig legmagasabb színvonalát teremtették meg.

Az Újvilág őstörténetének korai feltárói között Ephraim Squier és George Davis a Mississippi-völgy Hopewell- és Mississippi-kultúrákhoz tartozó földhalmairól számolt be (megjelent 1848-ban), William H. Holmes, a Smithsonian Institution munkatársa a mexikói és közép-amerikai ősi városokkal foglalkozott, majd Johann Tschudi-val és másokkal Squier Peru és Bolívia romjai után kutatott. Bár nagy visszhangot kaptak Alexander von Humboldt latin-amerikai kutatásai és utazásai, az Újvilág régészetének fejlődéséhez kevés járult hozzá munkássága.

Ugyancsak a 19. század során fejlődtek ki az antropológiának és a régészetnek szentelt olyan hatalmas amerikai kutatóintézetek, mint a harvardi Peabody Museum, a Bureau of American Ethnology és a University of California. Ugyanakkor ebben a században még nem alkalmazták az amerikai és újvilági régészetben a rétegtant, s nem ismerték az amerikai indián kultúrák egymásutániságát és időtávlatait sem. Nem szabad azonban alábecsülni e kezdeményezések hatalmas eredményeit. Ezek egyik látványos példája a Peabody Museum számára dolgozó osztrák Teobert Malernak és az angol Alfred P. Maudslay-nak az általuk feltárt és lefényképezett maja városokról és feliratos emlékművekről szóló csodálatos kiadványa, amely máig a maja feliratkutatás alapművének tekinthető.

A régészet fejlődésének következő lépcsőfokát Gordon Willey és Jeremy Sabloff a „rétegtan forradalmá”-nak nevezte. A rétegtan, vagyis a lelőhely egyes lerakódásainak meghatározása mint régészeti kutatási módszer először a skót Charles Lyell geológiai tanulmányaiban fordult elő, majd Pitt-Rivers tábornok finomította tovább angliai kutatásában és publikációjában. A módszer meglepően lassan terjedt el az Újvilágban. Max Uhle német régész, akit később a „perui régészet atyja” néven emlegettek, csak 1903-ban tette közé a San Franciscói-öböl vidékén található Emeryville egyik kagylóhalmán végzett rétegtani vizsgálódásait. Mezo-Amerikában az első ilyen jellegű ásatásra csak 1911-ben került sor, amikor a nagynevű antropológus, Franz Boas vezetésével a mexikói Manuel Gamio rétegtani vizsgálat céljából ástott kutatóárkot a Mexikóváros közelében lévő Atzacapotzalco-ban, ahol a kialakulási (akkor még „archaikus”) kortól a Teotihuacáni Birodalmon át az azték kultúrákig húzódó régészeti sorrendet állapított meg. Észak-Amerikában Nels C. Nelson végezte az úttörő munkát 1913-as és 1915-ös rétegtani ásatásaival Új-Mexikó pueblo romjainál a Galisteo-medencében. Bizonyára Uhle és az európai tudós társak példája hatott rá, hogy ezt, a ma legalapvetőbb régészeti technikát válassza.

A 20. század első fele tekinthető a tudományos régészet fénykorának Kanadában, az Egyesült Államokban és Latin-Amerikában: gyakran igen nagyszabású ásatások folytak. E korszak meghatározói a jelentős anyagi forrásokkal rendelkező intézmények voltak, például a maja kutatásokban élen járó washingtoni Carnegie Institution, a Perura összpontosító University of California, valamint az amerikai Délnyugatot kutató Harvard University. A Sarkvidéktől a Tűzföldig az Újvilág minden kis zegét-zugát elhelyezték egy összehasonlító kulturális időrendi táblázatban, s az egyes kultúrákat kiterjedtségük és fejlettségi szintjük alapján

osztályozták. Ebben az időszakban olyan helyi intézmények születtek meg, mint a Mexikói Nemzeti Antropológiai és Történeti Intézet, amelyek az Újvilág őslakosságáról szóló ismeretek összegyűjtésének fő előmozdítói lettek.

A modern régészet forradalmai

Mégis milyen régi lehetett mindez? Az összehasonlító kronológia felállítása – azaz hogy A kultúra régebbi, mint B kultúra, ami pedig C kultúránál idősebb – csak a dolog egyik oldala, de vajon mit jelent ez naptári években kifejezve? Az 1940-es évekre a geológusok és a régészek a földtani kormeghatározási módszerekkel (például üledékréteg-elemzéssel) már megállapították, hogy az amerikai indiánok legalább 11 000 évvel ezelőtt megjelentek a világ nyugati felén. Ezután A. E. Douglass csillagász rájött, hogy a fák évgyűrűinek segítségével (dendrokronológia) az épületek tartóoszlopai alapján megállapítható az amerikai Délnyugat ősi pueblo településeinek a kora, s így ebben a térségben teljes pontossággal datálhatók a prehisztórikus romok és kultúrák. A maja régióban pedig a maja és a keresztény naptárak összefüggéseinek pontosítása révén – amelyet elsőként Joseph T. Goodman újságyszerkesztő fedezett fel a 19. században – a klasszikus maja civilizáció 600 esztendejéről és évszámmal ellátott kő emlékműveinek sokaságáról születhetett pontos kronológia.

Az újvilági régészet igazi forradalmára azonban az 1940-es évek végén került sor, amikor a chicagói egyetem vegyésze, Willard F. Libby tökéletesítette a C-14, vagyis a szén 14-es tömegszámú izotópjának kimutatására épülő radiokarbon-kormeghatározási technikát, amellyel megállapítható az ősi szerves anyagok, például a régi tűzrakó helyeken talált faszénmaradványok kora. E hatalmas felfedezés előtt alig akadt olyan régész, aki igazán réginek tartotta volna az újvilági kultúrákat, s a legtöbb kultúratérségről megjelent kronológiák nagyon messze jártak az igazságtól. Az amerikai Délnyugat és a maja területek kivételével a radiokarbonos módszer általában sokkal régebbinek mutatta a feltárt kultúrákat, bár egyes esetekben, például a Délnyugat pueblók előtti korszakának Kosárfonó-kultúra szakaszainál az időrendi besorolást jelentős mértékben a későbbi korok felé kellett módosítani. A radiokarbon-elemzés teljesen megváltoztatta a kormeghatározásokról alkotott elképzeléseket, ugyanakkor újraértékelte a kulturális folyamat koncepcióját. Az olmek civilizáció szerepe is egészen más színben tűnt fel, amikor kiderült, hogy a korábbi elképzeléseknél sokkal ősiabb kultúráról van szó.

A régészet forradalmasításának második fázisát a tárgyak fizikai és vegyi elemzési módszereinek tökéletesedése jelentette, amely lehetővé tette a kerámia-, kő- és fémtárgyak nyomon követésével az ősi kereskedelmi hálózatok és beszerzési módszerek feltérképezését.

A legújabb fejlemény az utóbbi évek erőteljes intellektuális áramlata, amely egyrészt a biológiából és az ökológiából táplálkozik – azt elemzi, hogyan alkalmazkodtak az ősi embercsoportok a változó környezethez kulturális téren –, másrészt pedig a szociál-antropológiából merít – a régészeti maradványokból igyekszik meghatározni az ősi amerikai társadalmak alépítményeit, illetve a bennük lejátszódó folyamatokat. Mindkét irányzat az igen felkapott „új régészet” egy-egy aspektusa. Bízunk a történelemre annak eldöntését, hogy mennyire „új” dologról van szó, és hogy ez az irányzat milyen szerepet játszik az Újvilág őstörténetének megértésében.

MÁSODIK RÉSZ

AZ ELSŐ
AMERIKAIÁK

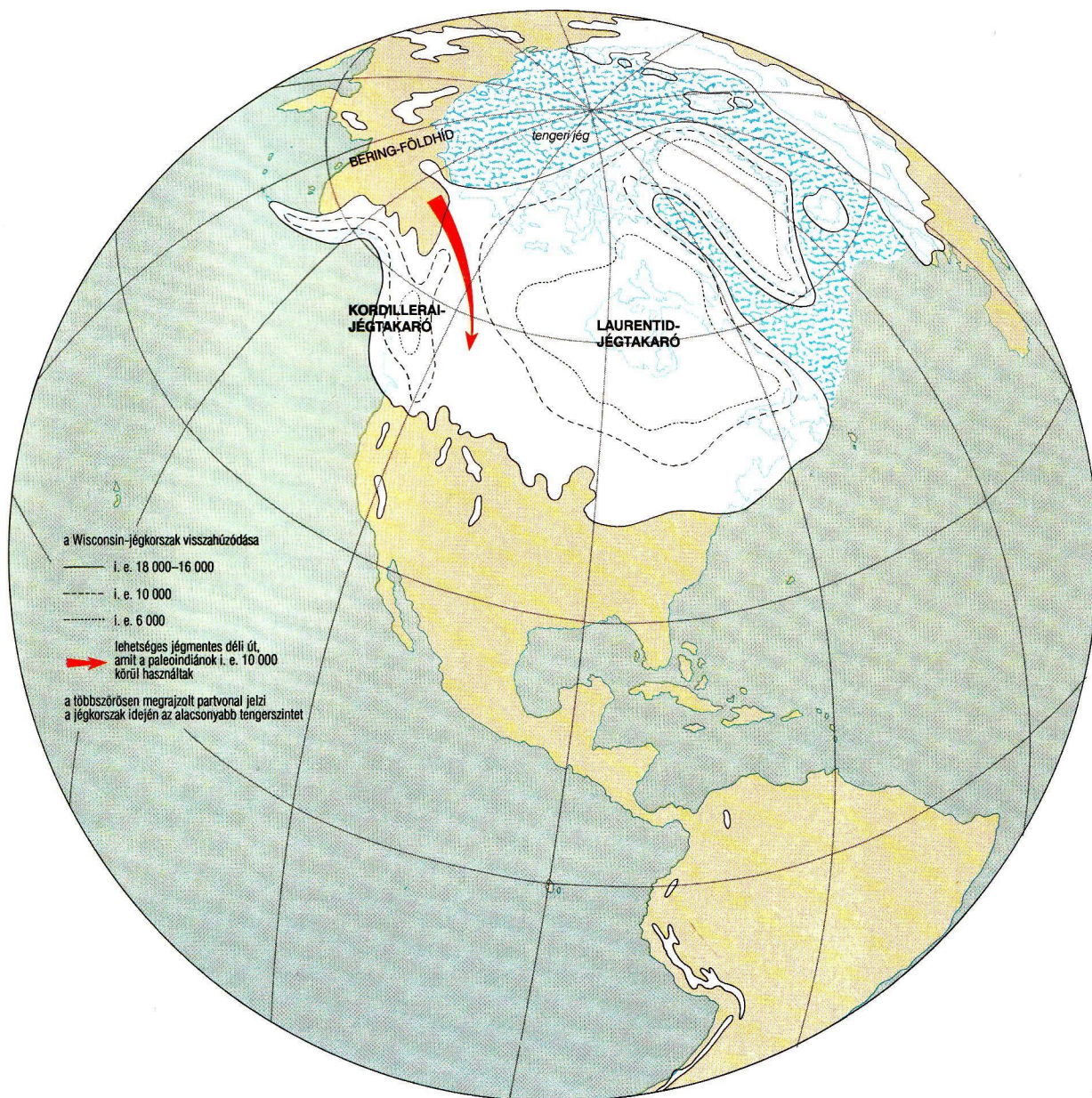
BENÉPESÜLÉS

Az emberi nem biológiai kialakulása többé-kevésbé a körülbelül két és fél millió évvel ezelőtt kezdődött földtörténeti kor, a pleisztocén, más néven a jégkorszak idejére tehető. A leghalványabb kétség sem férhet ahhoz, hogy a folyamat, melynek során az ember szabású elődökből kialakultak az emberi fajták modern formái, az Óvilágban, és nem az Újvilágban zajlott le, s hogy csak a pleisztocén legutolsó szakaszában vándoroltak át az első emberek az Újvilágba. Az egyik legmeggyőzőbb érv a fentiek mellett az, hogy a *homo* nemzetség egyetlen ősi formáját sem tárták még fel a nyugati féltekén, még a viszonylag késői Neander-völgyi emberét sem. Az őskori lelőhelyeken talált amerikai indián csontvázmaradványok morfológiailag egytől egyig a modern típusba tartoznak.

A jégkorszakon belül több hosszabb intenzív eljegesedési és általános lehűlési időszak követte egy-

mást. Ezeket úgynevezett interglaciális szakaszok választották el egymástól, amikor a hőmérséklet a maihoz hasonló volt. Az Észak-Amerikában Wisconsinnak nevezett eljegesedési periódus volt a legkeményebb, amely nagyjából 80 000 évvel ezelőtt kezdődött, és tartott i. e. 7000-ig, amikor a világ jégta-
karói megkezdték végső visszahúzódásukat.

A Wisconsin-időszak csúcspontján hatalmas jég-táblák borították Észak-Amerika és Eurázsia északi térségeit, a kettő között pedig összefüggő tengeri jég fedte be az óceánt. A becslések szerint ekkoriban a szárazföld közel harminc százalékát foglalta el a Wisconsin-, illetve az Eurázsiai ennek megfelelő Würm-eljegesedés eredménye. A jégta-
karók olyan sok vizet vettek magukba, hogy a tenger szintje legalább 85 méterrel csökkent, és ezáltal szárazra került a mai kontinentális padok jó része, illetve ami a leg-

A Wisconsin-eljegesedés kiterjedése

A késői pleisztocén korszakban az északi féltekét hatalmas kiterjedésű, összefüggő jégta-
karók borították. Ebben az időszakban lépett az első ember az Újvilág földjére. A jég olyan nagy mennyiségű vizet vett magába, hogy a tengerszint minde-
nütt lényegesen alacsonyabbá vált, s így Szibéria és Alaszka között szá-
razra került egy széles, jégmentes földhíd. Vannak régészek, akik sze-
rint a legkorábbi paleoindian vadászok mindaddig Beringiának csak az alaszakai területeit ismerték, amíg i. e. 10 000 körül létre nem jött egy jégmentes folyosó dél felé. Ekkor azonban a Clovis-kultúra képviselői jószerevével kiirtották ott a vadállato-
kat. Egyesek szerint nincsen egyér-
telmű bizonyíték egy ilyen jégmen-
tes folyosó létezésére, mások viszont úgy tartják, hogy az amerikai indiá-
nok ősei már azelőtt eljutottak a dé-
libb szélességi fokokon lévő terüle-
tekre, hogy i. e. 18 000 körül a Kordillerai- és a Laurentida-jég-
ta-
karó összeért volna.

Fent: Így látszik a Bering-szoros az Egyesült Államokhoz tartozó Little Diomedé-szigetről. Középen a Ratmanov- (Big Diomedé-) sziget (Oroszország), a távoli háttérben pedig Szibéria partja (a Gyezsnyev-fok) látható. A késői pleisztocénban mindez szárazföld volt, amely vadászok és gyűjtögető hordák számára szabaddá tette az utat az Újvilágba. A szoros azonban jelenlegi formájában sem jelent akadályt az emberek és javak áramlásában. Sőt, az eszkimók egészen addig használták a szorost, amíg a szovjet kormány véget nem vetett ennek a gyakorlatnak.

fontosabb, egy Szibéria és Alaszka közötti földhíd. Az észak-amerikai kontinenst délen egészen az Ohio és a Mississippi folyók összefolyásáig helyenként három kilométer vastagságot is elérő jégpáncél borította, ugyanakkor Mexikó hegyvidékeiben és az Andok hegyláncán hatalmas gleccserek alakultak ki.

Bizonyos, hogy a Wisconsin-időszak nagy részében még nem élt ember az Újvilágban. A jégtől megszabadult kontinensrészre behatoló első emberek a maitól igen különböző környezetet találhattak. Például a jégtakaró peremétől délre, vagyis a mai Nagy Síkság, a Középnnyugat, valamint Pennsylvania és New Jersey területén a tundra uralkodott. Ettől délre északi erdőségek széles sávja borította a mai Egyesült Államok középső térségének nagy részét. Más szóval Virginia Állam akkoriban úgy nézhetett ki, mint manapság Labrador déli vidékei. Az Egyesült Államok és Mexikó alacsonyabban fekvő területeit valószínűleg a fű uralta az utolsó jégkorszak végén.

Az első bevándorlók az új földet feltehetően a vadászok paradicsomának találták. Igen nagy testű növényevő emlősök hatalmas csordái népesítették be a késő pleisztocén kori tájat. Észak-Amerikában többek között ősllovakkal, mamutokkal, masztodonokkal, óriás ősbölgényekkel és tevéfélékkel találkozhattak. A legegész állatok mellett olyan félelmetes lények is éltek itt, mint a hatalmas termetű, ma már kihalt farkasfaj, a *Canis dirus*, vagy az óriás földi lajhár. Az ember előretörésével és a jégtakarók visszahúzódásával ez a figyelemre méltó fauna fokozatosan eltűnt.

Mikor jelent meg Észak-Amerikában az ember?

A *homo sapiens* Amerikába érkezésének pontos ideje ma is a régészet egyik nagy kérdése. A mikor és a hogyan tekintetében a tudósok a legkülönbözőbb álláspontokat képviselik. A bevándorlás útját illetően kevesebb probléma merül fel. Alaszka nagy részét és a Yukon folyó völgyét nem borította jég, akárcsak Szibéria keleti felének nagy részét sem. A Wisconsin-időszakban e két vi-

déket terjedelmes földhíd kötötte össze, hiszen a tenger szintjének világméretű csökkenésével egy 1600 km széles sáv került szárazra, amelyet ma a Csukcs- és a Bering-tengerek, illetve a Bering-szoros vize borít. Ezen a jégmentes, tundrával borított földhídon száraz lábbal juthattak át emberek csoportjai Szibériából Alaszkába. A Bering-szoros azonban ma is inkább kapuként, és nem sorompóként szolgál a föld két féltékéje között, főként a csónakkal járó eszkimók számára. Semmi nem zárja ki, hogy az első Ázsiából útnak indulók tengerjáró népek voltak, hiszen a radiokarbon-vizsgálatok kimutatták, hogy a ma itt élő őshonos lakosság elődei legalább 20 000 évvel ezelőtt eljutottak Ausztráliába is, amely a jégkorszak idején egyetlen kontinentális masszívummal sem állt összeköttetésben, tehát azoknak az embereknek lehettek csónakjaik.

Az amerikai földrész korai benépesítésének kérdésében a régészek két táborra szakadtak. Az egyik csoport a radiokarbon-kormeghatározás alapján azt állítja, hogy a lelőhelyek és a megmunkálatlan kő tárgyakat használó kultúrák akár 20 000 évnél régebbiek is lehetnek. A másik társaság szerint több szempontból is kérdéses, hogy az ember birtokába vehette-e az Újvilágot i. e. 10 000-nél korábban. Ifjabb C. Vance Haynes és Paul C. Martin például úgy véli, hogy a Clovis néven ismert, első általánosan elterjedt paleoindian kultúra nem sokkal a fenti időpont után jelent meg Észak-Amerika nyugati felén, és eredete Alaszkában keresendő. Feltételezésük szerint az amerikai indiánok ősei észak felől a nyugati, Kordillerai és a keleti, Laurentida-jégtakaró között ebben az időben kialakult jégmentes folyosón juthattak el a földrészre. A Clovis-vadászok rendkívül hatékony, két oldalán hornyolt hajítóhegyeket használtak, és Martin szerint ennek az újításnak köszönhetően haltak ki gyors ütemben a pleisztocén nagy testű állatai, mivel az ember „túl vadászta” azokat.

Az amerikai kontinens Clovis-kultúra előtti benépesülésének szószólói az alábbi hipotézisben három hiá-

nyosságot emelnek ki. Először is: nehezen bizonyítható, hogy i. e. 10 000 körül a Sziklás-hegység keleti felén valóban létezett ilyen jégmentes folyosó. Másodsor: a nagy testű pleisztocén-állatok kihalását inkább okozhatta éghajlati változás, mint az ember. Harmadsor: a legrégebb ismert alaszakai kőmegmunkálók ázsiai típusú mikropengéket készítettek, amelyek a legrégebbi Clovis-lelőhelyek leleteivel egykorúak. Ezzel azt akarják bizonyítani, hogy a Clovis-típusú és hasonló szerszámok nem alakulhattak ki alaszakai előzményekből, hanem őshonos észak-amerikai újítások, amelyek egy sokkal régebbi és egyszerűbb kultúra ősi rétegéből már az Újvilágban fejlődtek ki.

Irving Rouse professzor dolgozta ki az amerikai földrészen élt ősemberek osztályozását, amelyet a kőszerszámok típusára alapozott – kötetünk is ennek kissé átalakított formáját használja. A Föld nyugati féltékén három „kőkorszak” különíthető el: az alsó, a középső és a felső paleolitikum.

A kőkorszak legkorábbi kultúrái: az alsó paleolitikum

Annak ellenére, hogy éles és gyakran megalapozott kritikák hangzottak el azokkal a feltevésekkel szemben, amelyek szerint az ember i. e. 10 000 évnél korábban jelent meg az Újvilágban, mégis vannak bizonyítékok, hogy már jóval ez előtt az időpont előtt élt ember ezen a földrészen. A Rouse besorolásában alsó paleolitikumnak nevezett időszakra a szabálytalan, csak élük mentén fogazott kőszilánkok készítése volt jellemző. Feltehetően ez a korszak több mint húsz ezer évvel ezelőtt kezdődött. Meglepőnek tűnhet, hogy az alsó paleolitikum legmeggyőzőbb leletei nem Alaszkából (ahol nem léteznek ilyenek), nem is Kanadából vagy az Egyesült Államokból, hanem Mezo- és Dél-Amerika területéről kerültek elő.

E nagyon korai időszak feltételezett maradványaival különösen óvatosan kell bánni. Vannak azonban olyan alsó paleolitikumi lelőhelyek, amelyek még a kételkedőket is meggyőzik. A kanadai északi Yukon-térség Old Crow-medencéje az egykori Beringia legkeletibb vidékén fekszik, amely dr. William Irving megfogalmazásában „az a pleisztocén kori szubkontinens, amely magában foglalta Észak-Amerika északi felének legnyugatibb és Szibéria keleti jégmentes területét”. Akkoriban ezt a vidéket jégtakaró választotta el a gazdagabb déli térségektől, ahova feltehetőleg a Wisconsin-időszak egy részében képtelenség volt eljutni. Az Old Crow-együttesben a felfedezők leírása szerint kőszerszámok helyett főként pleisztocén kori emlősök hasított és megmunkált csontjai találhatók. 29 100, 27 000 és 25 750 évvel ezelőttinek bizonyult egy karibucsontból készült bőrkaparó, illetve a medencében talált két megmunkált mamutcsont, amelyeket valószínűleg még friss állapotban alakítottak át.

A fenti lelőhelynek nincsenek jól elkülöníthető rétegei, annál inkább vannak a pennsylvaniai Pittsburgh-tól 48 km-re délnyugatra, Ohio állam határán fekvő Meadowcroft-sziklaperem néven ismert többszintű lelőhelynek. Meadowcroft az Appalache-fennsík egykor jégmentes részén, az Ohio folyó egyik kis mellékfolyója mentén fekszik. Feltárói, dr. James Adovasio és munkatársai szerint innen kerültek elő a „földrész Clovis-kultúra előtti benépesülésének máig legmeggyőzőbb bizonyítékai”. A sziklaperem legalsó, I. számú rétegében nem találtak kőtárgyakat, viszont az egyik faszénhalom (amely minden bizonnyal emberi tevékenység maradványa), valamint egy kéregszerű anyag elszennesezett töredéke a radiokarbon-kormeghatározás sze-

rint több mint 17 000 éves. Efölött található a IIa. jelű alsó réteg, amelyben kb. i. e. 12 275–8900 közötti tűzgödrökből származó faszén található a réteg alsó harmadában. A csupa kőből készült tárgy között egy darab, mindkét oldalán megmunkált lándzsa alakú hegy mellett rombusz alakú szilánk-„kések”, pengék, egyik, illetve mindkét oldalon megmunkált szilánkeszközök, kisebb és nagyobb vésők, fogazott szerszámok és hulladékok kerültek elő. A Meadowcroft korai rétegeiből kihalt állatok és növények maradványai nem kerültek felszínre, ami felbátorította az elmélet kritikussait, mégis a legjobb bizonyítéka annak, hogy a lelőhely az alsó paleolitikumból származik.

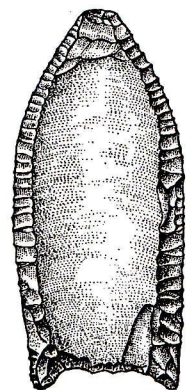
Alsó paleolitikumi lelőhely máshol is található Amerika angolszászok lakta területein. Az Idaho állam középső–déli vidékén lévő Wilson Butte-barlang három alsó paleolitikumra jellemző kőeszköze mellett talált egyik csontjáról derítette ki a radiokarbon-kormeghatározás, hogy 14 500, illetve 15 000 évvel ezelőttről valók. Ennél is meggyőzőbbek a texasi Levi-sziklaperem adatai, amelyet 1959–60-ban és 1974-ben dr. Herbert Alexander tárt fel. Paleoindian használói több, jól elkülöníthető rétegben hagytak itt egyértelmű bizonyítékot az alsó paleolitikumi rétegszint létezéséről.

Clovis-kultúra előtti maradványokra a mai Latin-Amerika területén is meglehetősen korán rábukkantak. Mexikóvárostól körülbelül 125 km-re kelet–délkelet irányban, Puebla mexikói állam területén dr. Cynthia Irwin-Williams korai vadászok több időszakos táborát lokalizálta és tárta fel a Valsequillo-gát által körbezárt mai víztározó medence peremén. Két itteni táborhelyen számos ma már kihalt emlősfaj maradványait találta jól elkülöníthető rétegekben. Ezeket a mamutokat, masztodonokat, őslovakat, antilopféleket, ősfarkasokat és kisebb állatokat feldolgozni hordták ide össze. Rouse professzor feljegyzése szerint az itt talált tárgyak kizárólag a peremükön megmunkált szilánkeszközök, ezek közül kettő csak az egyik oldalon hornyolt hajítóhegy. A feltárt anyag az amerikai földrész más alsó paleolitikumi lelőhelyeinek eszközeire emlékeztet.

Dél-Amerikában a perui felföld Ayacucho-medencéjében lévő Pikimachay-barlangban végzett feltárássai során dr. Richard S. MacNeish vitatható, mégis kecsegtető adatokkal szolgált az alsó paleolitikumról. A MacNeish által a Paccaisasa-szakaszba sorolt legalsó rétegből kihalt állatok, köztük őslajhárók és ősló- vagy tevéfélek csontjaiból, illetve kőből készült nagyméretű, javított szilánkeszközök kerültek elő. A radiokarbon-vizsgálatok szerint a leletek 20 000–14 700 évvel ezelőttiek lehetnek.

Chile déli-középső vidékén található Monte Verde, amely újabb alsó paleolitikumi lelőhely Dél-Amerikában. A maga nemében egyedülálló leletegyüttes egy rendkívül ősi, az Újvilágban eddig feltárt legrégebbi falu 12 500–3500 évvel ezelőtt keletkezett maradványait tartalmazza. Faházakra és egyéb faszervezetekre utaló nyomokat, fa- és kőszerszámokat, növények maradványait és masztodoncsontokat találtak benne.

Jelenlegi szegényes ismereteink azt sugallják, hogy az amerikai indiánok ősei több mint 20 000 évvel ezelőtt már megjelenhettek az Újvilágban. Ebben valószínűleg a legfontosabb szerepet a Bering-szoros helyén egykor volt földhíd játszotta, de ha igaz, hogy a korai ázsiai vándorok és felfedezők rendelkeztek csónakkal, akkor a Kordillerai-jégtakarótól délre meg tudták hódítani a Csendes-óceán partvidékét. A középső paleolitikum jól ismert kőkorszaki kultú-

Folsom-hegy

A régészek nagy része egészen addig nem hitte el, hogy az ember már az ősidőkben megjelent az Újvilágban, amíg az új-mexikói Folsom közelében végzett 1926-os ásatások során egy hosszú szarvú ősbölgny csontváza mellett nem találtak egy hornyolt dárdahegyet (ez látható a képen) és néhány más tárgyat is.

ráinak, például a Clovis- és a Folsom-kultúráknak az eredetét a ma még alig ismert alsó paleolitikumban kell keresnünk.

A középső paleolitikum fontosabb dárdahegytípusai

I. e. 10 000 után a Laurentida-jégtakarótól délre már a középső paleolitikumra jellemző, két oldalán megmunkált hajítóhegyek készítése kezdődött meg. Rouse professzor elmélete szerint ezek az Ayacuchóhoz és Valsequillohoz hasonló lelőhelyeken talált egyszerűbb, egy oldalon megmunkált szilánkegyek továbbfejlesztett változatai, de valószínű, hogy az Újvilág számos térségében az ilyen tárgyak önálló fejlődés eredményei. Az alsó paleolitikumi lelőhelyekkel ellentétben a középső paleolitikumra vonatkozó korai adatok hitelessége megkérdőjelezhetetlen.

1926 előtt a jégkorszak végén ma már kihalt állatokra vadászó korai amerikai indiánok hátrahagyott nyomait, valamennyi ősi amerikai leletet megalapozottnak tűnő kételkedéssel fogadtak a kutatók. A denveri természetrajzi múzeum kutatóinak csoportja azonban 1926 nyarán figyelemre méltó felfedezést tett az új-mexikói Folsom közelében: ember készített kőszerszámokat találtak egy már kihalt bölgnyfaj (*Bison antiquus*) csontjai mellett. Az állat bordacsontjai között egy kidolgozott, két oldalán megmunkált, fogazott élű dárdahegy feküdt, amelyet az aljától föl felé mindkét oldalon hornyoltak. Ez a felfedezés igazolta a korábbi kutatásokat, de a Folsom-kultúra lelőhelyeinek tényleges korát csak a radiokarbon-kormeghatározás bevezetése után lehetett meghatározni.

Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a mai Egyesült Államok nyugati területén létezett a Folsomnál régebbi vadászókultúra is, amelyet a Folsom-típusú hegy ősenek tekinthető másik hajítóhegy, a Clovis-hegy használata jellemzett. Ez utóbbi típus darabjai nagyobbak a Folsom-hegyeknél, és általában mindkét oldalukon egynél több vájatszilánk eltávolításával hornyolták ezeket. Az utolsó lepattintott szilánk volt mindig a leghosszabb, de az így kialakult vajat is csupán a hegy alsó harmadáig ért. A fejlett technológiát jelentő hornyolást az óvilági kőeszközök készítői nem ismerték. Valószínűleg arra szolgált, hogy könnyebben és biztonságosabban lehessen a hegyet egy fanyélre illeszteni. Ezt látszik igazolni, hogy a hegyek pereme a hornyolás hosszában lekerekített, ami a rögzítésre használt anyagot védhette az elkopástól.

A Clovis volt az időben egyik legjobban behatárolható és legerjedtebb paleoindian kultúra. Nem sokkal i. e. 10 000 után kezdődött, és 9200 után ért véget. Képviselői vadászó-gyűjtögető népek kis hordái voltak (bár a gyűjtögetésről keveset tudunk). Főként a pleisztocén legvégén a nyugati síkságokon legelésző gyapjas és hatalmas mamutok óriási hordáira vadásztak. A klasszikus nyugati Clovis-lelőhelyek nagy része az állatok leölését és feldolgozását szolgáló hely volt. A dél-arizonai Lechner Ranch lelőhelyen például Emil Haury ősllovak, hosszú szarvú bölgnyek és őstapírok mellett kilenc mamut maradványait tárta fel. Az állatok elejtésének és feldolgozásának során a Clovis-vadászok eszközei közül 13 Clovis-hegy (együkük hegyikristályból), illetve nyolc feldolgozószerszám maradt a prédák tetemei mellett. Valószínű, hogy a nagyvadakat akkor támadták meg, amikor egy kis patak mellett ittak.

A Clovis-kultúra legtipikusabb lelőhelye az új-mexikói Clovis melletti Blackwater Draw. Ezen a helyen a Folsom-tárgyakat rejtő réteg alatt találtak Clovis-

maradványokat, legfelül pedig a késői paleoindian Plano-kultúra leleteit tárták fel. A pleisztocén időszakban ez a ma meglehetősen száraz térség kisebb-nagyobb tavakkal volt tele. Blackwater Draw akkoriban hatalmas, forrás táplálta tó volt, ahova olyan nagy testű vadak jártak, mint az ősteve- és őslófélék, illetve ősbölgnyek, amelyeket a tó mocsaras peremére hajtottak a vadászok, hogy ott öljk le.

A nyugati Clovis-kultúrához hasonló és valószínűleg azzal egyidős fejlemények kerültek elő Észak-Amerika többi vidékéről is, ahol az általános Clovis-jegyeket magukon viselő számos táborlelőhelyet sikerült feltárni. Úgy tűnik, hogy a Clovis-típusú és ahhoz hasonló lándzsahegyek talán még gyakoribbak keleten, mint nyugaton. A Clovis-időszak legészakkeletibb lelőhelye Debort, a kanadai Új-Skócia középső vidékén. Ezt a vadászó-gyűjtögető táborhelyet akkor használták, amikor a jégtakaró határa nem egészen 100 km-re húzódott északra. Bár növényi vagy állati maradványokat nem találtak a kutatók, feltételezik, hogy a Debort-vadászok egy, ma sűrű erdőségekkel borított vidéken karibura és már tundrai állatokra vadásztak. A radiokarbon-vizsgálat szerint Debort kora i. e. 8600-ra tehető, míg a massachusettsi Bull Brook hasonló lelőhelye i. e. 7000 körüli. Mindez arra utal, hogy a keleti Clovis-lelőhelyek nemcsak későbbiek a nyugatiaknál, de kulturálisan más fejlődési vonalba is tartoznak. Sok vizsgálódó szemében közel egykorúnak tűnhet a két kultúra, de a keleti Clovis- valószínűleg tovább élt akkor is, amikor a nyugati síkságokon a Clovis- helyét átvette a Folsom-kultúra.

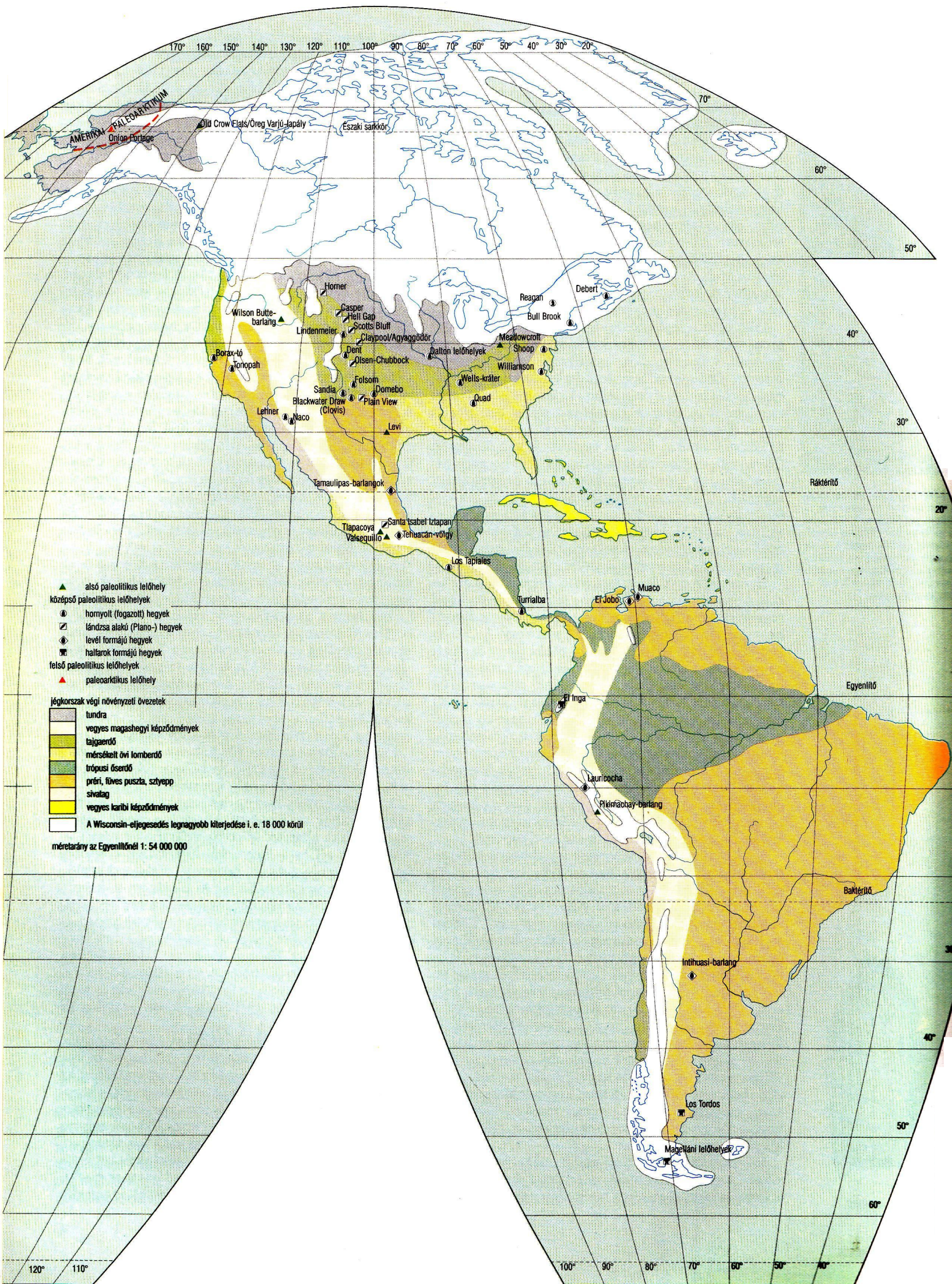
A Clovis-típusú hornyolt hegyek az Újvilág igen különböző vidékeiről kerültek elő, bár a leletek többségét nem rétegtani módszerekkel feltárt lelőhelyeken, hanem a talaj felszínén találták. Alaszkából is került elő néhány Clovishez hasonló dárdahegy, ahová valószínűleg a Kordillerai- és a Laurentida-jégtakaró között megnyílt Mackenzie-folyosón keresztül hatolt át a kultúra. Elszórt hornyolthegy-leleteket találtak Mexikóban, Guatemalában és délen a Costa Rica-i Turrialba, illetve Guanacaste tartományokban, valamint a panamai Madden-tó környékén.

Északról Dél-Amerika felé haladva a hornyolt dárdahegyek halfarok formájú hajítóhegyekkel keverednek, amelyek alapja szintén hornyolt.

A Clovis-kultúra mamutvadászai közel egy évezreden át uralták az Egyesült Államok nyugati felét a mai Montana államtól Mexikó határáig. Ezután, i. e. 9000 körül a Clovis-hegyekből kifejlődtek a kisebb, finomabb kidolgozású hornyolt Folsom-hegyek. Ugyanebben az időben haltak ki majdnem teljesen a nagy testű őselefántok, így a vadászok elsődleges célpontjai a kisebb termetű ősbölgnyek (*Bison antiquus*) csordái lettek. E két folyamat összefüggései ma még nem bizonyítottak. Folsom lelőhelyét Új-Mexikóban már említettük. Itt 23 bölgnyt ejtettek csapdába, ölt meg és dolgoztak fel a korabeli vadászok, és több ásatás során összesen 19 Folsom-típusú hegy került erről a helyről elő.

A Folsom-kultúra legjobban feldolgozott lelőhelye a coloradói Fort Collins közelében található Lindenmeier. A Wisconsin-eljegesedés késői szakaszában ez egy tó ingoványos partján lévő bázistábor volt, a közelében vadcsapdával. Az egyik lelet korát a radiokarbon-vizsgálat i. e. 8800 körülre teszi. Ekkoriban még éltek őselefántok, igaz, hogy már csak kis számban, erre utal, hogy néhány mamut maradványait is feltárták itt. Másrészt azonban a bölgnyvadászatnak és -feldolgozásnak nagyszámú bizonyítéka került innen elő.

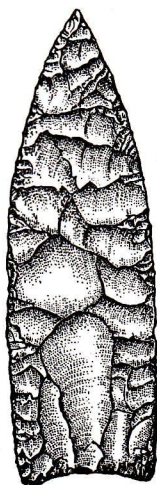
Paleoindian hagyományok az Újvilágban

Térképünk a késői pleisztocén, vagyis a jégkorszak idején a világ nyugati felén használt majdnem valamennyi feltárt alsó, középső és felső paleolitikumi lelőhelyet ábrázolja. A Clovis-kultúrát megelőző alsó paleolitikum lelőhelyei közül csak azok szerepelnek, amelyeket legalább részben sikerült igazolni, bár egyes tudósok még ezeket sem fogadják el annak bizonyítékaként, hogy az ember i. e. 10 000 előtt megjelent az Újvilágban.

A középső paleolitikum lelőhelyeit kevesebb vita övezi. Számos táborhely és vadcsapda kapcsolódik a hornyolt dárdahegyek hagyományához, főként az időben jól behatárolható Clovis-kultúrához. Ilyeneket az egykori Winconsin-jégtakarótól délre fekvő észak-amerikai térség nagy részén ismerünk. A mamutok és masztodonok vadászatához használt hornyolt hegyek egészen Panamáig megtalálhatók.

A Nagy Síkságokon a Clovis- és a Folsom-hegyek helyébe akkor léptek a lándzsa alakú, más néven Plano-hegyek, amikor az elefántok helyett a hosszú szárú ősbölnyek vadászata vált általánossá. A Mezo-Amerika barlanglelőhelyeiről előkerült levél formájú dárdahegyek használata valószínűleg Dél-Amerikából terjedt el, s talán régebbi, mint a hornyolt hegyek hagyománya. A halfarok formájú hegy szintén dél-amerikai találmány, s ehhez a hagyományhoz kapcsolódik a kontinens déli csücskének legősibb emberi lakóhelye.

Az Észak-Amerika többi vidékétől a jégtakaró által elszigetelt alaskai Beringiában az északkelet-ázsiai kötéchnológia terjedt el, amit könyvünkben felső paleolitikumi kultúrának nevezünk. Jellemzője a csont-hegyek szélébe illesztett kicsi pengék. E korszak az eurázsiai felső paleolitikumnak felel meg, s így valószínűleg ősb, mint az itt nem tárgyalt sarkvidéki kis eszközök hagyománya, amelyből a Sarkvidék tengerre épülő, legősibb eszkimó kultúrái kifejlődtek.

Clovis-hegy

A szokásos Folsom-típusú hajítóhegyek mellett különféle bőrkaparók, dárdanyelek egyenesítésére és lesimítására szolgáló ívelt vonókések, véső- és vágószerzők, prizma alakú szilánkok, illetve fűrók kerültek a felszínre. A rossz konzerválódási körülmények ellenére néhány csonteszköz is fennmaradt, köztük kosarak és bőrruházat készítését valószínűsítő árák, illetve nyílással ellátott tűk.

Az Egyesült Államok nyugati felének régészeti kutatásai számára megoldatlan kérdés a Plainview-hegyek jelenléte. Ezek hornyolatlan Folsom-típusú hegyeknek tűnnek, de míg északon (vagyis Kelet-Wyoming sokáig használt Hell Gap nevű lelőhelyén) azoknál korábbiak, addig a texasi lelőhelyeken a Folsomnál későbbi fejleménynek tűnnek. Jesse Jennings feltételezése szerint ez a hegytípus északon alakult ki, és onnan terjedt el dél felé.

A hornyolt hegyek használata a késő pleisztocén korban tömegesen élt nagyvadak vadászatához kapcsolódik. Ezek kihalásával egy időben – amit Martin professzor szerint a „túlvadászás”, mások szerint a jégtakaró visszahúzódása (esetleg e kettő együttesen) okozott – az i. e. 8. évezred során alkalmazási területük nagy részén a fenti eszközök is eltűntek. A hornyolt hegyek helyét más típusú eszközök, elsősorban a délen kialakult lándzsa alakú dárdahegyek vették át.

További dárdahegy-típusok a középső paleolitikumban

A jégkorszak fokozatos elmúlásával Észak-Amerikában mind többféle és nagyobb számú kétoldali hegy jelent meg a Nagy Síkságok vidékén, amelyeket főként a bölnyek vadászatánál használtak. Az egyes típusokat arról a lelőhelyről nevezték el, ahol a régészek elsőként azonosították azokat, pl. Agate-medence, Midland, Scottsbluff, Hell Gap, Eden, Claypool és Milnesand. A fenti eszközöket együttesen a Plano névvel illetik. A Plano-típusú hegyek csodálatos, nyomás útján szilánkok tárgyak, sok közülük kész műalkotás, amelyek olyan finom anyagokból készültek, mint a jáspis, illetve a mézszínű kovak. A barázdákra emlékeztető szilánkvájatok a penge központi tengelye felé futnak össze, s úgy tűnik, mintha a pengét haránt irányban keresztülfúrták volna egy szilánkkal.

Az ősi Amerika legjobban dokumentált vadcsapdái a lándzsa alakú hegyek használóihoz kapcsolódnak. Az i. e. 6500 körülre datált kelet-közép-coloradói Olsen-Chubbock lelőhelyen majdnem 200 *Bisson occidentalis* (a mai bölny által nem sokkal később felváltott faj) maradványait találták meg egy hosszú patakmeder mélyén. Ezeket az állatokat a mederparton a szurdokba hajtották, ahol megölték és feldolgozták őket. A lelőhely feltárója, dr. Joe Ben Wheat becslése szerint az ehető belsőségek és zsír mellett a csorda több mint 22 700 kg hússal látta el a vadászokat, amely kb. 150 ember 23 napra elegendő élelme lehetett. A leölt állatok között alig néhány napos borjak is voltak, így a vadászatra május végén vagy június elején kerülhetett sor.

A lándzsa alakú hegytípust még i. e. 5000 körül is használták, amikor a pleisztocén kornak már régen vége volt. A korábbi fauna ekkorra kihalt, és az ősi észak-amerikai vidékeken sokkal szárazabb és melegebb éghajlat köszöntött be, amely az életmód gyökeres megváltozását hozta magával.

A paleoindianok lakta Amerikában az alsó paleolitikumi kultúrából egymástól függetlenül kifejlődött két másik kőkorszaki hagyomány elterjedése és talán

eredete is Amerikához köthető. A levél, illetve a halfarok alakú dárdahegyekről van szó. Joggal feltételezhető, hogy a levél formájú hegyek használata legalább olyan régi, mint a Clovis-hegyeké, gyökereit pedig talán még annál is régebbi időkben kereshetjük, mint ez utóbbit.

A legvalószínűbb az, hogy a levél alakú hegyek Dél-Amerika északi vidékein alakultak ki és onnan terjedtek el széles körben ezen a kontinensen. Ilyenek kerültek elő például a Richard MacNeish által a perui felföldeken feltárt Ayacucho-sziklaperemeknél. Mezo-Amerikában ezt a típust a lencse alakú, ütőpatintással fogazott Lerma-hegyek képviselik, amelyek a Tehuacán-völgy legelső lakóhelyeiről kerültek el Puebla államba, ahol MacNeish vezetésével hosszan tartó régészeti-ökológiai feltáró munka folyt. A radio-karbon-datálás szerint i. e. 7000-nél korábban tehető Ajureado-szakaszban a völgy lakói – nem több, mint 4–8 főből álló, három vándorcsohad – mára kihalt lófélékre és villásszarvú antilopra vadásztak Lerma-hegygel ellátott dárdaakkal, és az évszakokat követve egyik mikro-élőhelyről a másikra vándoroltak, ahol az év minden szakaszában más-más növényekkel és állatokkal (olyan kis termetű állatokkal, mint nyúl, pocok és patkány) táplálkozhattak.

A Mexikói-völgy kitűnő példáját szolgáltatja a két eszközfajta, az északról érkező levél formájú és a déli eredetű lándzsa alakú dárdahegyek találkozásának. A völgyet valamikor egy hatalmas tó foglalta el, amely a pleisztocén kortól egészen addig létezett, amíg az aztékok meghódítása után a spanyol gyarmatosító és köztársasági rendszer helytartói le nem csapolták és ki nem szárították azt. A tó valószínűleg a késő pleisztocén korban érte el legnagyobb kiterjedését, amikor még az itt lakó amerikai indián hordák számára a teljes medence nagyszerű vadászterületet jelentett.

Az elsősorban dél-amerikai kulturális jelenségnek számító levél formájú dárdahegyeket Észak-Amerika meglehetősen északi területein is megtalálhatjuk – az idahói Willson Butte-barlang igen ősi rétegeiből is kerültek ilyenek elő.

Junius Bird szolgáltatja annak végső bizonyítékait, hogy az ember i. e. 9000 előtt eljutott az Újvilág legdélibb vidékeire. 1937-ben a Magellán-szoros környékén ő tárta fel a Fell's- és a Palliaike-barlangokat. Akkoriban még nem ismerték a radiokarbon-módszert, így a barlangok első használóit sem tudták korhoz kötni, később azonban két tűzrakó hely faszénmaradványait sikerült i. e. 9370-re, illetve 9082-re datálni. Ezek „a világ legtávolabbi vidékének” legkorábbi emberi kultúráihoz kapcsolódnak, amelyek az észak-amerikai Clovis-kultúrával részben egy időben léteztek. Mindez azt jelenti, hogy erre az időre a két amerikai kontinens valamennyi jégmentes területén megjelent már az ember.

A magelláni leletegyüttes I. periódus nevű rétegeiből 16 db egész vagy töredékes, halfarok formájú bazalt-, kovak-, illetve kvarchegy került elő, egy kihalt lófajta (*Parahipparion saldasi*), egy óriás földi lajhár (*Myloodon listai*), illetve egy, a lámák és az alpakák közös őseinek tekinthető vad tevéféle (*Guanaco*) csontjai mellett. A dárdahegyek alapja egy pontyféle farkára emlékeztet, amit gyakran hornyolással vékonyítottak el, míg alul, oldalt csiszolással tompították az éleket, akárcsak a Clovis-hegyek készítői. A lelőhelyekről előkerült néhány levél formájú hegy, csontból készült szilánkeszköz, ár és kezdetleges húsvágó szerszám is. A következő, II. periódus nevű réteg tanúsága szerint az ősllovak és az ősl-

lajhárók már kihaltak, és innen csupán csontból készült hajítóhegyek kerültek felszínre. A halfarok formájú hegyeket Dél-Amerika legdélibb vidékein igen széles körben használták.

A felső paleolitikumban használt pengék

A Rouse professzor besorolásában felső paleolitikumnak nevezett korszakra az ázsiai felső paleolitikumból eredeztethető eszközök készítése és használata a jellemző, amely a Wisconsin-időszak végén a Laurentida- és a Kordillerai-jégtakaróktól északra, közelebbről az Északkelet-Szibériát, a beringiai földhidat és Alaszkát magában foglaló Beringia szubkontinensre korlátozódott. Az ide tartozó kultúrák besorolásának alapja a csupán élük mentén fogazott, nagyméretű és/vagy mikropengék használata. Ezek egy részét kétoldali magkövekről pattintották le, bár többségüket – legalábbis Észak-Amerikában – nagyobb szilánkokból nyerték. A nevezett korszakban, ha nem is teljes mértékben, hiányoznak a kétoldali hajítóhegyek. Jayson Smith elnevezésében ez az Északkelet-Ázsiai-Északnyugat-Amerikai Mikropenge-hagyomány (ÉÁÉAMH). Ennek felismerése igen fontos a legkorábbi amerikaiak megértéséhez, hiszen e kultúra hordozói viszonylag későn (kb. 14 000 évvel ezelőtt) érkeztek az Újvilágba, és csupán i. e. 7000 körül, a Wisconsin-eljegesedés végső visszahúzódásával megnyílt Mackenzie-folyosón keresztül hatoltak déli irányba. Ezek alapján sok kutató jut arra a következtetésre, hogy: egyrészt a pengekészítők kultúrájának semmi köze az ő érkezésük előtt már kialakult, olyan középső paleolitikumi hagyományok eredetéhez, mint a Clovis-kultúra; másrészt Észak- és Dél-Amerikában a Wisconsin-jégtakarótól délre egymástól függetlenül fejlődtek ki a kétoldali középső paleolitikumi eszközök, egy olyan korai, primitív alsó paleolitikumi hagyományból, amely még azelőtt jutott el Ázsiából az Újvilágba, hogy a két észak-amerikai jégtakaró összeért vagy a mikropenge-hagyomány megjelent volna.

A felső paleolitikumi kultúrák között három alcsoport különíthető el. Az egyiket a szibériai Léna Aldan nevű mellékfolyója melletti lelőhelyről nevezték el. A Gyuktaj-barlangból mamutok csontjai mellől kerültek elő kétoldali magkövekről származó mikropengék. Találtak néhány levél formájú hegyet is, de ezek nem jellemzőek, mivel a felső paleolitikumi gyuktaji hajítóhegyek általában csontból készültek, amelyeknek a szélét vájatokba illesztett mikropengékkel rakták ki. A radiokarbon-módszerrel a lelőhelyről származó tárgyak i. e. 11 120-ra és 10 140-re datálhatók.

A második alcsoport az ázsiai szárazföldi-parti hagyomány, amely számos kisméretű pengéjével Japánból terjedt el a Kamcsatka-félsziget felé. Az e kultúra lelőhelyein talált kétoldali hegyek i. e. 12 340–8410 közöttől származnak, így nem lehetnek az újvilági középső paleolitikumi kultúrák őseinek képviselői.

Harmadikként az amerikai paleoarktikus hagyomány sorolható ebbe a körbe. Ennek lelőhelyein a régészek elsősorban lepattintott szilánkokból és nem megmunkált magkövekből készült pengéket találtak. Nem kerültek elő kétoldali hajítóhegyek, csupán tipikus ÉÁÉAMH-stílusú csonthegek, szélük mentén beékeltek kicsi pengékkel. A kultúrkör legismertebb lelőhelye az északnyugat-alaszkai Kobuk folyó melletti Onion Portage. A folyó a Bering-szorostól kissé északra ömlik a Csukcs-tengerbe. A Louis Giddings által felfedezett, mélyen rétegelemzett lelőhelyen két,

egymást követő fázisból származó, apró kőeszközökből álló leletegyüttest találtak. Az Akmak nevű alsó réteg Giddings becslése szerint i. e. 13 000–6650 között keletkezett (ennek csak későbbi szakaszát sikerült a radiokarbon-vizsgálat segítségével datálni), a fölötté lévő Kobuk-együttes i. e. 6250–6050 tájáról való. Ez az állomáshely, ahol az évezred során számos későbbi tábor is létrejött, minden bizonnyal fontos szerepet töltött be a sarki vitéz szemling és más halfajok halászatában, illetve a karibuhoz hasonló, nagy testű állatok vadászatában egyaránt.

A felső paleolitikumi kultúrák teljes egészükben ázsiai jellegűek, és egyértelműen az eurázsiai kontinens felső paleolitikumi pengekészítő és rendkívül specializált vadászó-gyűjtögető társadalmának egyik oldalfejlődését jelentik. Valószínűleg nem sok közülük van az amerikai indiánok eredetéhez vagy kulturális fejlődéséhez. Sokkal inkább az eszkimók (inuitok) igen sokszínű, de viszonylag későn kialakult halászó, foka- és bálna-, valamint karibuvadászatra épülő életformájának, illetve a velük rokonságban álló aleutok még inkább a tenger kincseire alapozott létfenntartó módszereinek lehetett az előfutára.

Összegzés: a paleoindián élet ökológiája

Még ma sem tudunk sok mindent az Újvilág paleoindián lakóiról. Nagyon valószínű, bár kellőképpen még nem bizonyított, hogy az első emberek a maguk igen egyszerű eszközkészletét hozva i. e. 10 000 előtt jutottak el Észak-Amerikának a Wisconsin-jégtakarótól délre eső vidékeire. E bevándorlók feltételezett származási helyéről, Beringiáról sem tudunk még sok mindent (és talán sosem fogunk tudni), egyszerűen azért, mert ezt a vidéket ma a Csukcs- és a Bering-tenger borítja. Mezo- és Dél-Amerika trópusi alföldjeinek paleoindián lakóiról az áthatolhatatlan növényzet és az utazási nehézségek miatt alig vannak ismereteink. Végezetül pedig, mivel a paleoindián lelőhelyek általában rosszul konzerválódtak, sokat tudunk ugyan az ott élt emberek kőszerszámairól és az általuk vadászott állatokról, de könnyen alulértékelhetjük a növények szerepét korabeli étrendjükben.

Ez utóbbi szempont igen fontos, hiszen Mezo-Amerikában és az Andok vidékein nem sokkal a Wisconsin-jégtakaró végső visszahúzódásának megindulása után a növényi eredetű táplálékok begyűjtéséből és feldolgozásából kialakultak az első élelemtermelő társadalmak. A paleoindiánokat gyakran sorolják a „nagyvad-vadászok” közé, de lehet, hogy életmódjuk sokkal inkább függött a vad fűfélék magjaitól, a gyümölcsöktől, a kemény héjú és bogyós termésektől, illetve az apróvadaktól, mint az őselefántokhoz és ősllovakhoz hasonló, nagy testű lényektől. A texasi Levi-sziklaperelemhez hasonló lelőhelyek bizonyítékai szerint a legapróbb és legalacsonyabb rendű állatok is táplálékkul szolgálhattak ezekben az időkben.

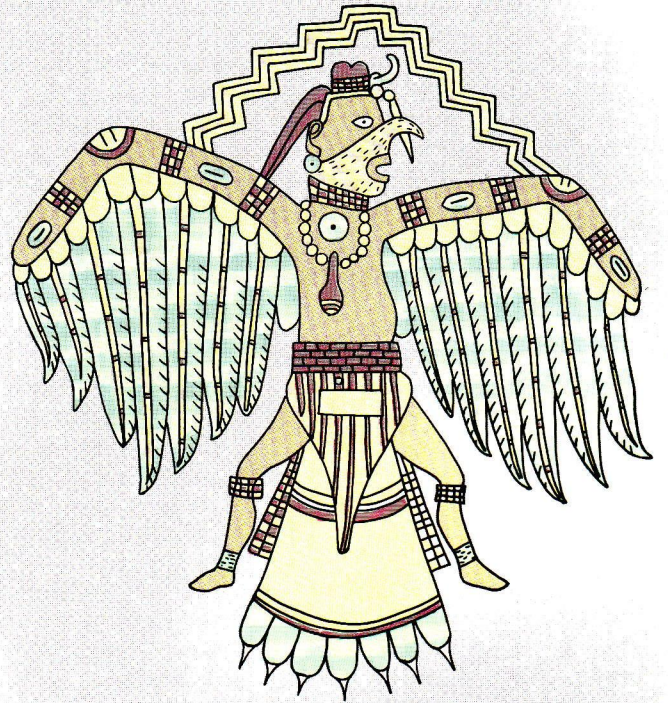
Az eurázsiai felső paleolitikum népeire oly sok mindenben hasonló paleoindián életforma hatalmas területeken csak kevés ember fenntartását szolgálta. Edward Deevey biológus kiszámolta, hogy a kulturális fejlettség ezen fokán egy ember létfenntartásához 65 km²-nyi területre volt szükség. Mexikó mai lakossága például meghaladja a hetvenmilliót, de a Deevey-féle számítások szerint a növénytermesztés előtti, paleoindián időkben nem élhetett itt 30 000-nél több ember. Nem csoda tehát, hogy olyan nehéz fellelni a paleoindiánok nyomait, főként pedig a Clovis-kultúra előtti népek lelőhelyeit.

HARMADIK RÉSZ

ÉSZAK- AMERIKA

AZ ARCHAIAIKUS KOR

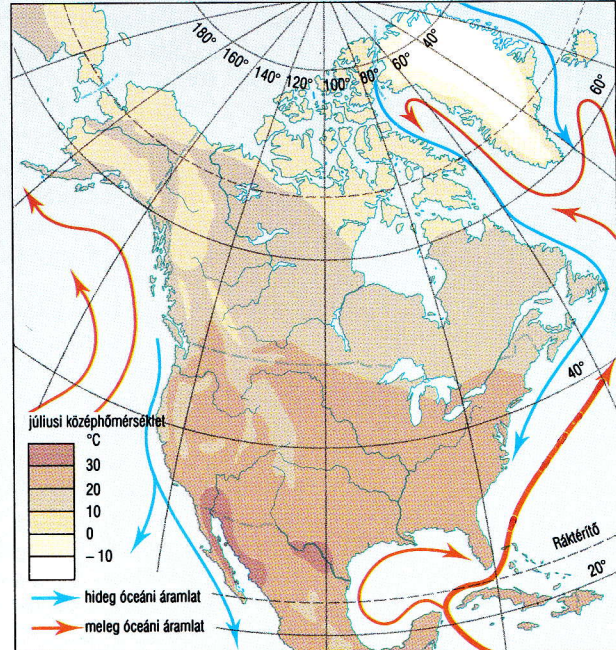
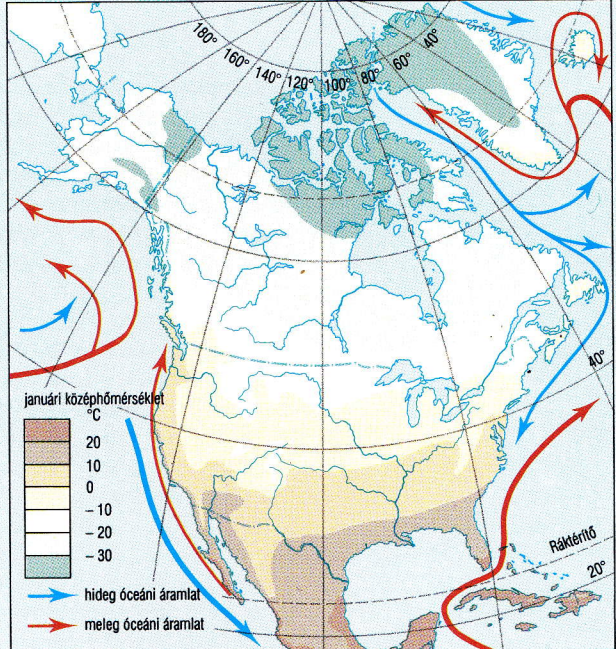
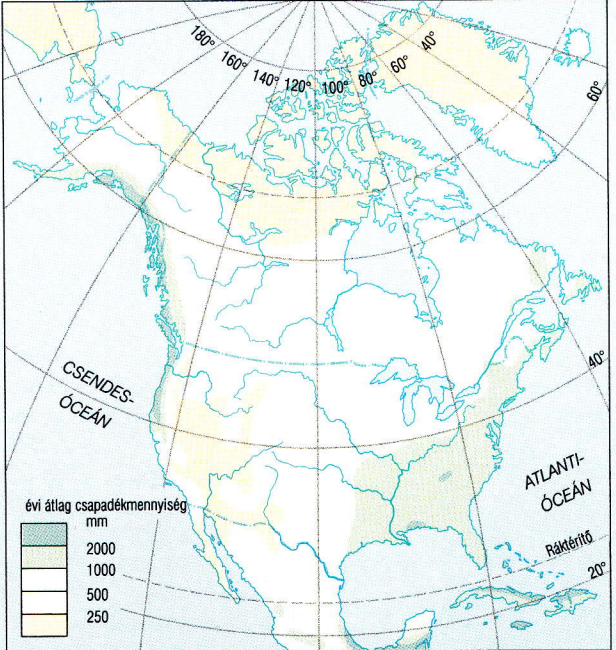
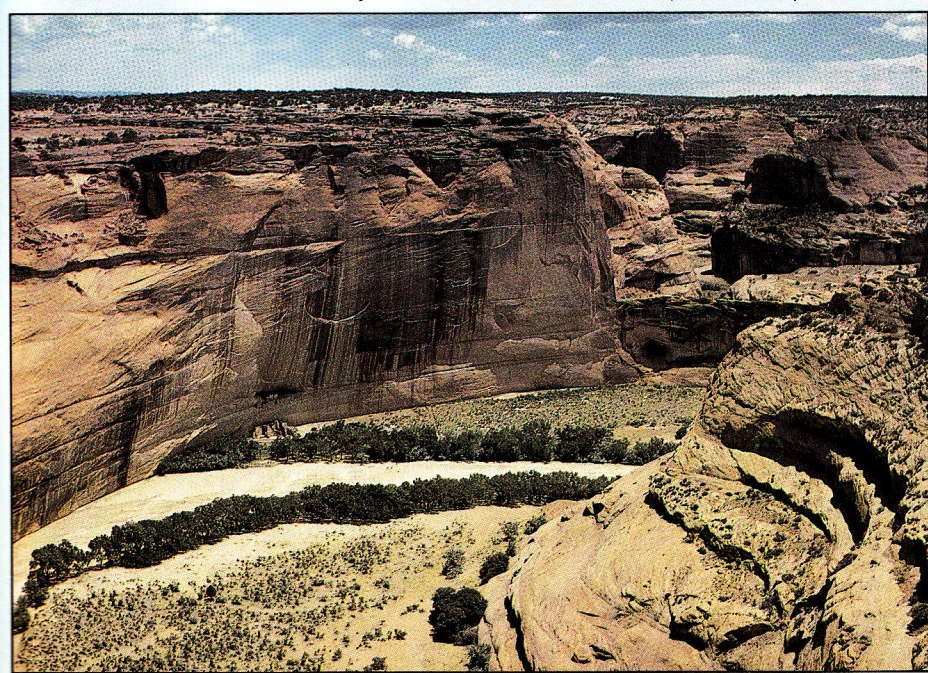
Az észak-amerikai paleoindiánok az elmúlt néhány évezred természeti környezetétől nagyon eltérő körülmények között éltek. Szabadon vándorló vadászok és gyűjtögetők voltak. A pleisztocén korszak végére (i. e. 10 000 k.) a létfenntartásukat szolgáló állatok nagy része kihalt. A pleisztocén kori növény- és állatvilágot meghatározó feltételek megváltoztak, mivel a jégtakaró gyorsabban olvadt, mint ahogy az új jég a helyébe nyomulhatott. Azok a fajok, amelyek a visszahúzódó jégtakarót követve nem vonultak északra, kihaltak, és helyüket a menedéket nyújtó területekről terjeszkedők vették át. A régészek még ma is vitatkoznak azon, hogy a vadászatot folytató embereknek mekkora szerepük volt a pleisztocén kori nagyobb állatfajok, a masztodonok, mamutok és jégkorszaki bölények kihalásában. Az azonban bizonyos, hogy az utánuk következő indián közösségeknek sokszínű, új és változó körülményekhez kellett alkalmazkodniuk. Az i. e. 8000 után a jégtől frissen megszabadult térségekben a talaj még kezdetleges állapotban volt, a termőréteg fokozatosan vastagodott, ahogy az egymást követő növényi és állati generációkat kiszolgálta. Az erdőlakó fajok eltérő szaporodási mechanizmusaiknak megfelelően nem egyforma mértékben hódítottak meg más vidékeket. A zsugorodó jégtakarók széleinél az időjárási rendszerek mozgásiránya folyamatosan változott, így az éghajlat rövid időszakokon belül módosult.

Az amerikai földrész i. e. 8000 utáni arculatán látszik, hogy a kezdeti időszakban a környezet gyors ütemben alakult át, de idővel – ahogy a körülmények egyre inkább kezdtek a maiakhoz hasonlítani – a folyamat lelassult. Az átalakulás kezdeti szakasza az indián hordák számára komoly bizonytalansági tényezőt jelentett. A régészeti leletek is sokféle, széles körű alkalmazkodási módszerről tanúskodnak. A környezet állandóbbá válásával az indián közösségek is szűkebb körre korlátozódó, kiszámíthatóbb lét-

Észak-Amerika felszíne igen változatos, a tengerszint alatt fekvő sivatagos völgyektől a világ legmagasabb hegycsúcsaig található benne sokféle hely.

Túloldalt, jobbra lent: A Yellowstone folyó forrásvidéke. A magasan fekvő síkságok pereme felől északi irányba folyik, majd északkeletnek fordul, és a Missouriba ömlik.

Lent balra: Északkelet-Arizona fennsíkját kettészeli a Canyon de Chelly. A képen a Chinle patak látható, túlsó partján a White House pueblo romjai. A kanyon, amely hajdanán számos virágzó anasazi közösség otthona volt, ma elszórt navaho farmgazdaságokat lát el vízzel (lásd a 74. oldalt).

Észak-Amerika éghajlata és növényzete

Észak-Amerika mai környezeti zónáinak mozaikját a topográfia, a termőföld és az éghajlat együttesen alakították ki. A térkép olyannak mutatja Észak-Amerika élőhelyeit, amilyenek azelőtt lehettek, hogy előbb az ősi indiánok, majd az euró-amerikaiak megváltoztatták volna. Körülbelül 10 000 év alatt alakult ilyenre a Föld arculata, amely a jégkorszakban még egészen más volt. Ez alatt az idő alatt az egyes zónákban belül és azok határaiban is jelentős változások következtek be. Az indián közösségek szükségszerűen alkalmazkodtak az időben fokozatosan változó körülményekhez, s a modern régészet azt kutatja, milyen folyamatok tették lehetővé mindezt. Mivel sok esetben a történelemírás kezdetéig sem az ősi környezet, sem az ahhoz való kulturális alkalmazkodás jegyei nem őrződtek meg, egyedül a régészet segíthet bennünket annak megértésében, hogy az emberi nem hogyan jutott el a vadászó-gyűjtögető életformától a földművelésig. Annak köszönhetően, hogy a világ keleti és nyugati fele jó ideig szinte teljes elszigeteltségben élt, az amerikai földrész olyan önálló régészeti laboratóriumként szolgál, ahol a civilizáció fejlődését tanulmányozhatjuk. Az európai, ázsiai és afrikai fejleményekkel való összehasonlítás révén a régészek kimutathatják az egész emberiségre jellemző közös, illetve a csak az ősi amerikai kultúrákra érvényes vonásokat.

	tundra és jég
	tajgaerdő
	mérsékelt övi lomberdő
	délikeleti és atlanti-óceáni tölvelevű erdő
	tőzegerdő
	rét
	törpebozótos
	félisivatagi cserjés
	sivatag
	közép-amerikai fenyves és tölgyes

méretarány 1: 40 000 000
0 800 km

fenntartási formákat alakítottak ki. A szabad kóborlás helyét meghatározott vándorlási sémák vették át, amikor a hordák megszokott rend szerint, körülhatárolt területeken vándoroltak. Ez a hosszú időszak, amelyet a régészek archaikus kornak neveztek el, a paleoindianok nagyvadra vadászó életformáját követte, de megelőzte a növénytermesztés kialakulását. Az archaikus kor indiánjai tehát a növény- és állatfajok egyre szélesedő választékából a számukra legmegfelelőbbeket igyekeztek hasznosítani.

Az archaikus vadászok legfontosabb fegyvere az atlatl, vagyis a dárдахajító volt. A legegyszerűbb ilyen szerszám az egyik oldalán fogantyúval, a másikon rögzítőhurokkal rendelkező bot volt. Ebbe a hurokba illesztették a dárda tömzsi végét, így a vadász nem közvetlenül karjának erejével, hanem a dárдахajító segítségével röpítheti el a fegyvert. Hatása olyan, mintha a vadász keze fél méterrel hosszabb lenne, miközben megnöveli a csukló által kifejtett erőt. Ennek következtében az atlatl sokkal hatásosabb volt, mint a nagyobb méretű, kézből elhajított dárda.

Az archaikus időszakban később kőnehezéket kezdtek használni a dárдахajítókon. Ez csak akkor volt eredményes, amikor az atlatl már rugalmas anyagból készült. Ha feltételezzük, hogy így volt, akkor a késő archaikus kor vadászai feltalálták, hogy a nehezezzel ellátott, rugalmas nyelű szerszámokkal több energiát lehet kifejteni. A mai horgászok és golfozók is ismerik a rugalmas nyél előnyeit.

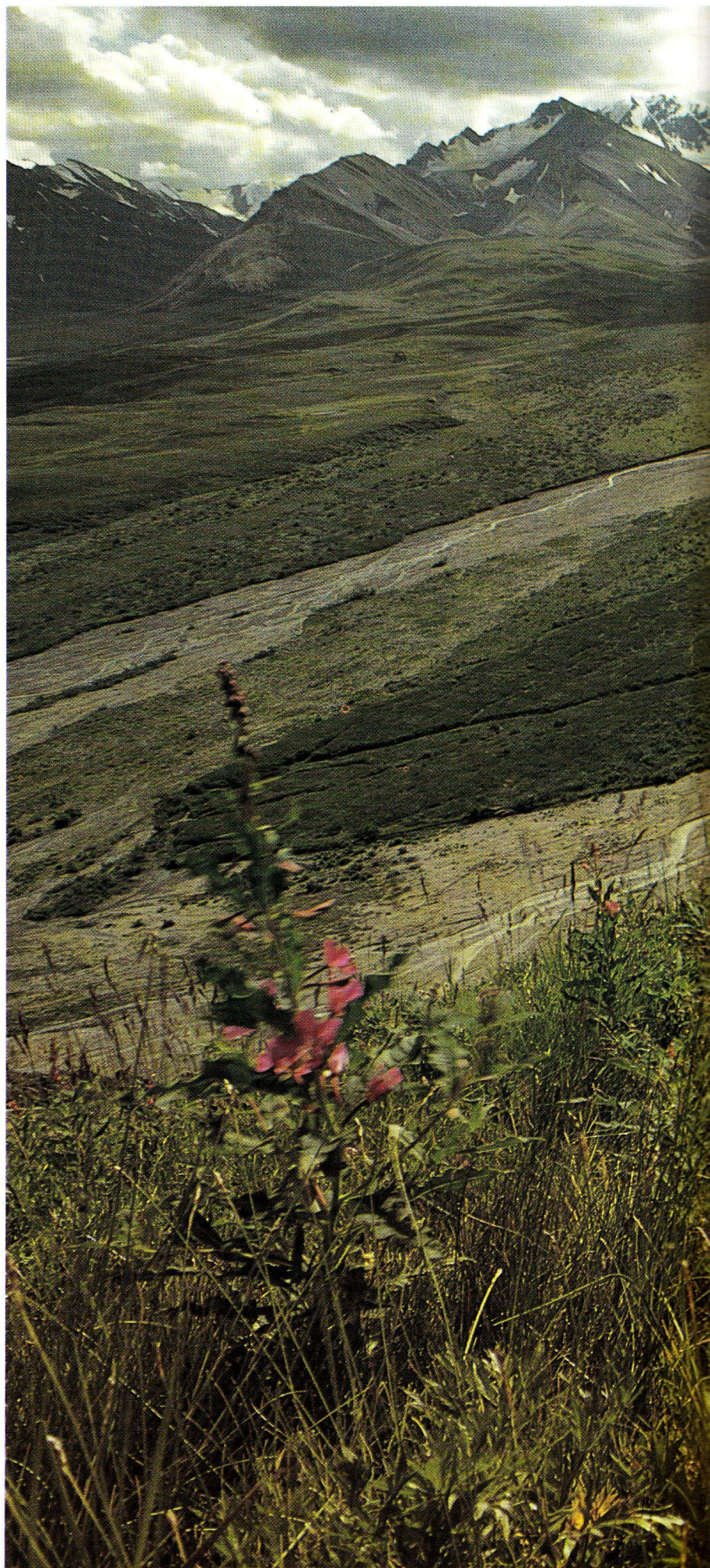
A különböző térségekben nem egyidejűleg ért véget az archaikus kor. Egyes vidékeken a korai növénytermesztés már az időszámításunk előtti 3. évezred táján felváltotta azt, másutt a vadászó-gyűjtőgető archaikus életforma még az európai gyarmatosítás után is létezett. Így aztán meglehetősen önkényesen határozzuk meg e hosszú korszak végét i. e. 700-ban, elfogadva, hogy a rá jellemző ökoszisztéma-típus időben és térben éppolyan különbségeket mutat, mint a korabeli természeti környezet.

Az archaikus kor indiánjai az alkalmazkodásnak ugyanolyan általános nehézségeivel találkoztak, mint a világ bármely más vidékén ebben a korban élő emberek. Nagyon tág értelemben véve, az alkalmazott megoldások is hasonlóak voltak. A pleisztocén kori nagyvadak eltűnése után elsősorban szarvasra, mósuszökre és karibura lehetett vadászni. Egyre inkább tért hódítottak a kisebb testű állatok, így az indiánok is a nagy testű fajok külterjes hasznosítása helyett sok kisebb faj intenzív felhasználására tértek át. A gyűjtőgetés területén a csonthéjas termékek, a halak és a kagylók kerültek előtérbe.

A népsűrűség növekedésével már nem lehetett új élelmiszerforráshoz jutni egyszerűen azzal, hogy az emberek lakatlan területekre vándoroltak, hiszen már a gyengébb adottságú vidékek is benépesültek. Ennek következtében az embercsoportok mozgása meghatározott területeken belüli, szabályozott vándorlássá alakult, vagyis gyakran évről évre, az évszakok változását követve visszatértek ugyanazokra az élőhelyekre. Mindez olyan régészeti lelőhelyeket eredményezett, amelyek újra és újra lakott, gondosan

átkelőhelyet. Nem kell azonban nagyarányú népvándorlásra gondolnunk. A régészet által behatárolt korszakban éppen elég idő állt rendelkezésre, hogy az egyszeri hosszú távú vándorlás helyett néhány kis közösség terjeszkedni kezdve benépesítse a vidéket.

Jobbra: A ma gyakran indián néven – „Denali” – emlegetett Mount McKinley 6194 méter magas. Alaszkában központi vidékén éltek évezredekig a nadiné indiánok. Amikor megindult az első indián betelepülés az amerikai földrészre, valószínűleg ez a hegy jelentette az első számú

Jobbra: A sivatagi archaikus kultúra tipikus lelőhelyének számító utahi Danger- (Veszély-) barlang 34 méterrel a Nagy-sóstó mai szintje fölött helyezkedik el. A barlangban talált első maradványok i. e. 9000 körülről származnak, az azóta lerakódott anyagok négy méteres réteget alkotnak. A feltáráskor több ezer tárgy került elő – sok közülük fából,

rostból, csontból, bőrből és más olyan anyagokból készült, amelyek nedvesebb körülmények között elpusztultak volna. Ennek, illetve néhány hasonló lelőhelyről származó leleteknek köszönhetően a régészek részletesen ismerik, hogyan alkalmazkodtak az archaikus kor indiánjai a nehéz sivatagi körülményekhez.

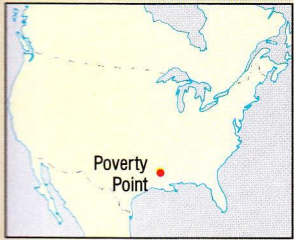
kiválasztott helyekre utalnak, s ahol hulladékkupacok halmozódtak fel. Az egyszerű, hordozható eszközök helyét nagyobb és bonyolultabb szerszámkészletek vették át, később pedig már súlyos őrlőkövek is megjelentek. Elterjedt a nehéz, magórló szerkezetek használata, amelyeket nem vittek magukkal, hanem az ilyen szerszámokat az évek során újra meglátogatott táborhelyeken tárolták. Az élelmiszerek elraktározása is egyre jellemzőbbé vált, és e kor emberei már általában jobban megőrizték tárgyi javaikat.

A társadalmi szerveződés korai formái egyenlőségelvűek voltak. A nagy mozgékonyaságú, hatalmas területeket bejáró, csak időszakos élőhelyekkel rendelkező csoportok újfajta kőtárgyakhoz szerzés vagy csere útján jutottak. Ezzel szemben az archaikus kor indián hordái viszonylag kis területen mozogtak, és ezeken belül már nem mindegyik szerveződött az egyenlőségelv alapján. Valószínűleg a csoportok közötti versengés fokozódásának és a zsugorodó mozgástérnek köszönhetően az egzotikus nyersanyagok cseréjének kiterjedt hálózatát a helyi nyersanyag-

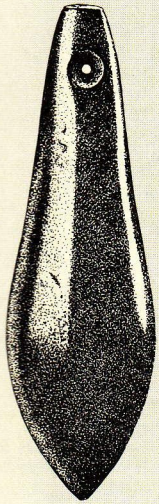

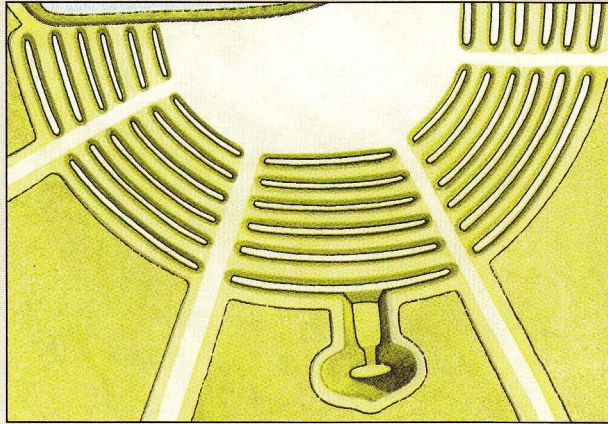
Poverty Point

Jobbra lent: A ma már védett és látogatható Poverty Point lelőhely (i. e. 1500–700) központjában a koncentrikus nyolcszögek állnak. Az ettől nyugatra elhelyezett központi halomról a tavaszi és őszi napéjegyenlőség idején tisztán látható, amikor a nyolcszögek középpontja fölött kel fel a Nap (*jobb szélen, lent*). Nem tudjuk, hogy mindez szándékosan volt-e így. A hematitból készült függőnehezéket (*lent*) valószínűleg a halászatban használták.

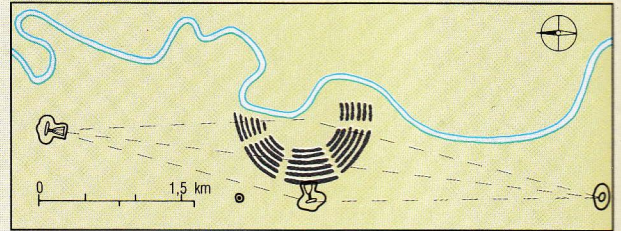
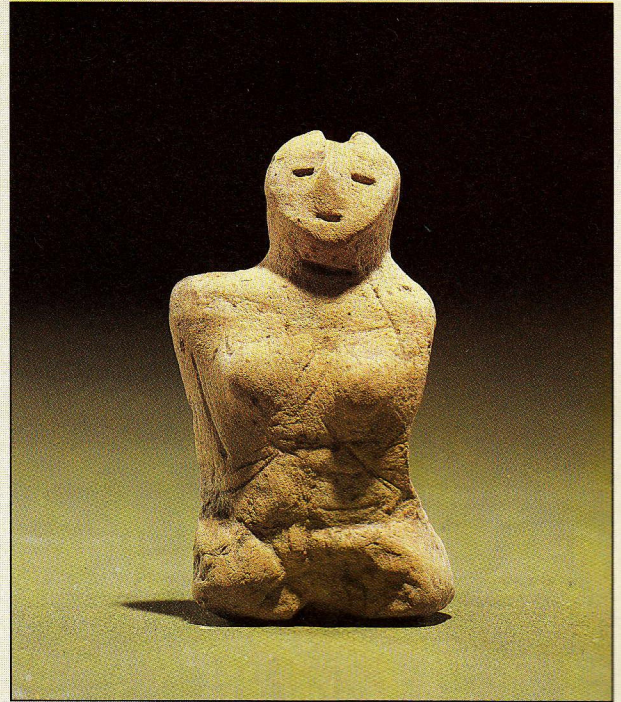

Észak-Amerika talán leglátványosabb archaikus lelőhelye a louisianai Poverty Point hatalmas földépítményekből álló együttese. A fő együttest vagy falut hat, egymásba illeszkedő, földbe süllyesztett nyolcszög alkotja, a legkülső 1300 méter átmérőjű. A nyolcszögek földtöltések sorából állnak. Az építmény egy részét a közeli folyó később elmosta, de lehet, hogy sosem épült meg. A falutól nyugatra, a folyó menti lelőhelytől távolabb álló hatalmas halom 20 méter magas, és talapzatánál 200 méter hosszú. Ezen belül egy hosszú lejtő vezet a nyolcszögű épületegyüttes felé. Északra egy kisebb halom is áll. Bár csábító a gondolat, hogy délről érkező korai mexikói mintákat keressünk, Poverty Point mégis valószínűleg az archaikus kori Észak-Amerika nagy ívű fejlődési vonulatának egyik képződménye.

A lelőhelyen feltárt tárgyak között több ezer kiégetett agyaglabdát találtak. Valószínűleg a Mississippi-völgy üledékes talajában ritkán található kavicsok helyett ezeket használták vízforraláshoz. Ilyen golyókat dobta felforrósítva a melegítendő ételbe, s így nem kellett közvetlenül a tűzre tenni a törékeny vagy gyúlékony anyagból készült edényeket. Egyes agyagdarabokból madár alakú edénykéik vagy ember-szobrocskák készültek. A lent látható figura nem egészen öt cm magas.

tendő ételbe, s így nem kellett közvetlenül a tűzre tenni a törékeny vagy gyúlékony anyagból készült edényeket. Egyes agyagdarabokból madár alakú edénykéik vagy ember-szobrocskák készültek. A lent látható figura nem egészen öt cm magas.

Balra: Archaikus kultúrák Észak-Amerikában

Az emberi ökoszisztémákat leegyszerűsített formában mint a környezet, a létfenntartás, a technológia, a társadalmi szerveződés és a demográfia együttesét határozhatjuk meg. A régészek különböző eredményességgel tették kísérletet, hogy ezeket a változókat az archaikus kori Észak-Amerikában felmérjék. Mivel még a jelen körülmények között is nehéz meghúzni az ökológiai határvonalakat, az archaikus korban pedig az életkörülmények annyira mások voltak, mint ma, a földrészt sokkal állandóbbnak tekinthető határvonalak alapján kellett térségekre osztanunk. Ezek a határvonalak a legalább 10 000 éve állandónak tekinthető vízválasztók, a régiók pedig a folyók vízgyűjtő területei.

készlet kihasználása váltotta fel. Az archaikus lelőhelyeken gyakran találni viszonylag silány minőségű, de helyben megszerezhető anyagokból készült tárgyakat. A jobb minőségű anyagok olyan csoportok kezébe kerültek, akiknek a már szűkebb léttérrel együtt szerencsés módon ilyenek lelőhelye is osztályrészül jutott.

Az archaikus kor végén már sok indián csoport alakította saját környezetét. Például felégették egyes erdősávokat, hogy a szarvasoknak legelőterületet biztosítsanak. Néha gondozták, és tudtukon kívül szaporították is a kedveltebb növényfajtaikat. Ugyancsak ebben az időben kezdtek kialakulni a kereskedelem és csere új formái. Első ránézésre ezek igen hasonlítanak az archaikus kor előtti rendszerekhez, amikor az egzotikus kőtárgyak az egyik ősközösségi csoporttól a másikig vándoroltak. Abból ítélve azonban, hogy a végső felhasználási helyükön mire is szolgáltak ezek a tárgyak, egészen másfajta jelleget kell tulajdonítanunk az új rendszernek. A távoli tájakról érkező tárgyak nagy részét egyes sírokban találták meg, ami arra utal, hogy a mind tagoltabb társadalmakban ezek a javak a társadalmi rang jelzésére szolgáltak. Az egzotikus Ramah-kovakövek az északi tengerparti tartományokon és a mai Maine állam területén át egyre délebbre jutottak el, ahol értékes vagyontárgyként,

végül pedig sirmellékletként szolgáltak. Ezzel szemben a paleoindián exotikumok mint elhasznált szerszámok kerültek elő a lelőhelyek szemétkupacaiból. A késői archaikus korban fejlődött ki a távolsági csemperekedelem és a társadalmi rétegződés azon formája, amely az i. e. 700 utáni évezredben a legjellemzőbb volt.

Az amerikai földrészen, legalábbis a belső nyugati vidékein, a jégkorszak után a mainál is melegebb és szárazabb éghajlat alakult ki. Az észak-amerikai területek régészei közül leginkább a Nagy-medence kutatói tudják hasznosítani a feltételezett kiterjesztett hőmérsékleti görbe adatait. Az i. e. 7000–5000 közötti időszakot feltehetően hűvös és csapadékos (anathermális) körülmények jellemezték. Számos lelőhely tanúsága szerint i. e. 5000–2000 között volt az ún. altithermális csúcsideszak, ezen belül i. e. 4400 körül lehetett a legmelegebb. Az i. e. 2500 utáni medithermális időszak ismét a maiakhoz hasonló időjárást hozott. Az archaikus kor embere számára igen súlyos alkalmazkodási nehézséget okozott az időjárásnak ez a látszólagos szélsőséges ingadozása. A hőmérsékleti és páráviszonyokban bekövetkező normalizálódás azonban megeremtette az élelmiszer gyűjtögetéséről annak előállítására való áttérés feltételeit.

KULTÚRATÉRSÉGEK

A nagyszámú észak-amerikai kultúrákat az antropológusok hagyományosan földrajzilag behatárolható kultúratérségekre osztják. Ennek révén a sok száz kis helyi kultúrát jobban kezelhető, nagyobb egységekben vizsgálhatják. Ugyanakkor megvannak ennek a besorolásnak a hátrányai is. Először is a kultúrák közötti éles határvonalakat nagyrészt maguk az antropológusok teremtették meg, hiszen ezeket a népeket sokkal inkább ütközőzónának, és nem európai stílusú területi határvonalak választották el. Másrészt: a kultúratérség fogalma azt sugallja, hogy valaha ennek központjában létezett egy olyan ideális kultúratípus, amellyel a terület peremére szorultak igyekeztek azonosulni. Ez azonban szintén félrevezető, hiszen valamennyi kultúra a helyi körülményekhez próbált a lehető legjobban alkalmazkodni, s így csoportba sorolásuk az általánosítás kedvéért elfogadott konvención alapul csupán. Harmadszor pedig: épp az előző két probléma miatt a kultúratérségek gyakran elfednek fontos, kisebb léptékű változásokat. Könyvünkben ezért csupán a kezdeti csoportosítás megkönnyítése érdekében használjuk ezt a besorolást.

Annak ellenére, hogy hatalmas és néptelen vidékekkel szabdalta terület, a Sarkvidéket egyetlen kultúratérségnek tekintjük. A Sarkvidék alatti, szubarktikus régiót nyugati és keleti térségre osztjuk, a nadiné, illetve az algankin nyelveket beszélők élőhelye

szerint. A keleti-szubarktikus és a keleti erdővidék régiója között helyezkedik el a dél-kanadai térség. A Nagy Síkságok területén, az Északi- és Déli-síkságok mentén, a Préri önálló kultúratérsége fekszik. A Dél-nyugat mindig is különálló egységet alkotott, bár a Mexikó területén fekvő részéről gyakran nem esik szó. Ugyanakkor Északkelet-Mexikót korábban nem tekintettük önálló régióknak. Végül pedig a kontinens nyugati peremét először csak parti és hegyközi területre tagoltuk, de azóta kialakult az északnyugati partvidék és Kalifornia, illetve a Fennsík és Nagymedence térsége. A kultúratérségek határai és a helyi elnevezések esetében a *Handbook of North American Indians* (Az észak-amerikai indiánok kézikönyve) sorozat köteteinek besorolását vettük át.

Néhány tudományosan megalapozott próbálkozás már történt, hogy az amerikai indián nyelveket kisebb számú családba vagy törzsbe sorolják be. Abból a szempontból sikeresnek tekinthetők ezek a kísérletezések, hogy az eredmények napvilágot láttak, és azokat más tudósok is felhasználták. Az osztályozási rendszerek részletesebb elemzése azonban többször rámutatott, hogy felállítóik sok hibával, kevés bizonyíték alapján és túlzott optimizmussal dolgoztak. A könyvünkben alkalmazott besorolás ezért a jelenleg használatos legkonzervatívabb álláspontot tükrözi. Eszerint 21 nyelvcsaládot és 32 olyan elszigetelt nyelvet különböztetünk meg, amelyek vagy túlságosan is-

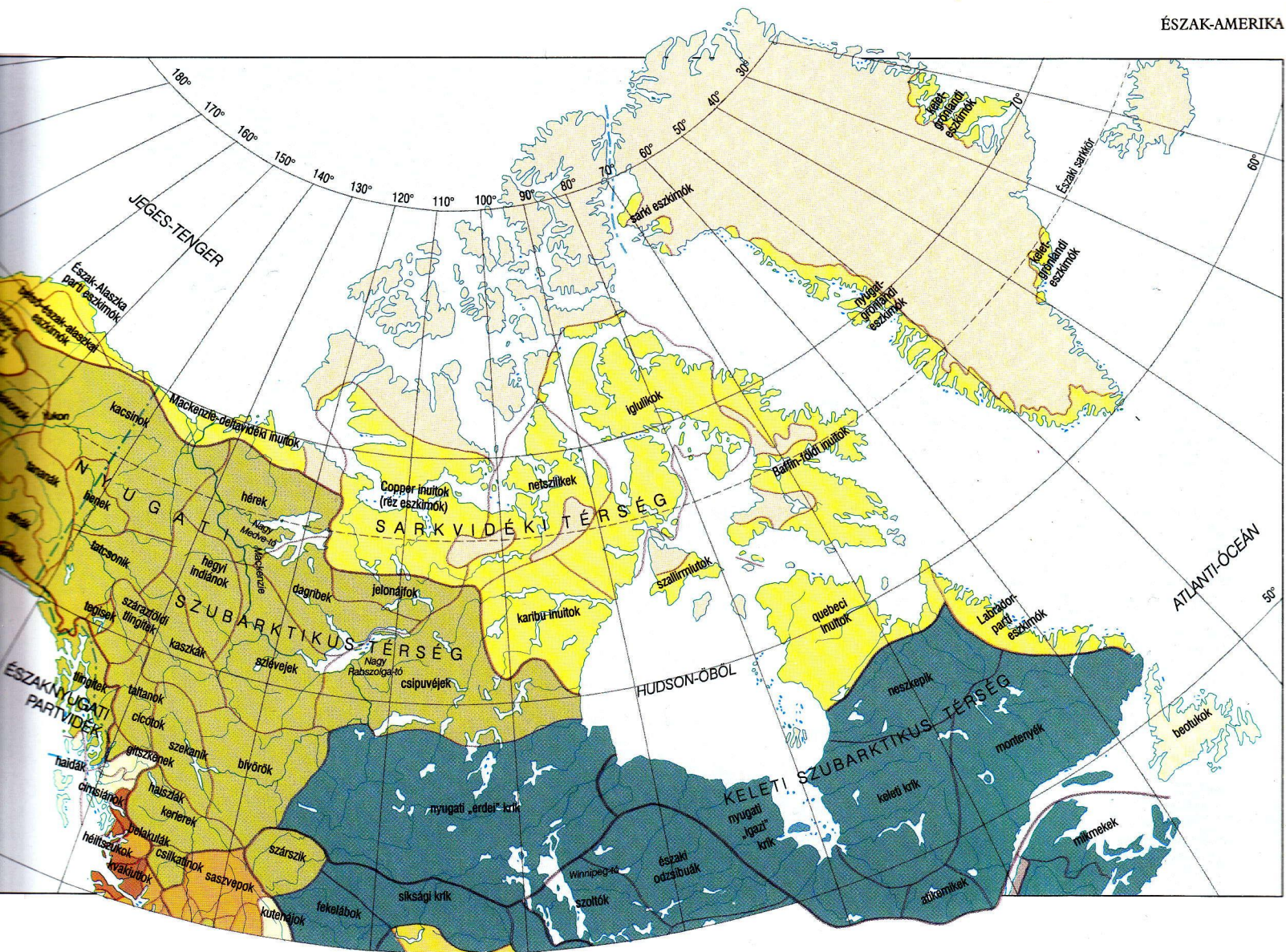
Őshonos nyelvek Észak-Amerikában I.

Észak-Amerika hatalmas északi területét négy nagyobb egységre osztjuk, amelyekben három főbb nyelvcsalád elsődleges hatása jellemző. A Sarkvidéken főként eszkimó-aleut nyelveket beszélők élnek. A szubarktikus térség keleti felén az algankin-rituen, nyugati felén a nadiné nyelvcsaládhoz tartozó nyelveket beszélők. Az északnyugati partvidéken élők egyrészt a nadiné nyelvcsalád valamelyik tagját, másrészt kisebb nyelvcsaládok nyelveit beszélők, melyek őskori elődei eddig teljességgel ismeretlenek.

Balra: Ez a Juneau környéki táj igen jellemző az északnyugati partvidékre. A völgyeket többnyire hegyi gleccserek, és nem folyók töltik ki, s mindez a vidéket egykor teljesen elborító Kordillerai-jégtakaró maradványa.

meretlenek, vagy pedig túl különlegesek ahhoz, hogy a rendszerbe illeszthetők legyenek. A 21 nyelvcsalád közül három csoportba csupán egymással lazán kapcsolódó nyelvek tartoznak, s a későbbi kutatások valószínűleg több kisebb nyelvcsalád elkülönítését tesz majd szükségessé ezeken belül. A hokan csoportba hat önálló nyelvcsalád és öt elszigetelt nyelv, a penúson alá pedig három nyelvcsalád és két elszigetelt nyelv tartozik. Az oregoni penúson valószínűleg csupán négy elszigetelt nyelvet ölel fel. Igaz ugyan, hogy ez a konzervatív besorolás legalább 30 nyelvcsaláddal és 43 elszigetelt nyelvvel dolgozik, de a nyelvcsaládokon belül nagy biztonsággal állapíthatók meg az odatartozó nyelvek. A későbbi kutatások során minden bizonnyal az itt felsorolt nyelvcsaládok közül néhányat majd összeolvasztanak a kutatók, de biztos, hogy a mostani egységeket már nem fogják kisebbekre osztani.

A SARKVIDÉK

A szakemberek megegyeztek abban, hogy a korai vadászok első csoportjai a mai Alaszkán keresztül jutottak el az Újvilágba. A vándorlás legelső szakasza a jégkorszak idején lecsökkent tengerszint miatt szárazra került kontinentális padok széles földszávjain történt, amelyek ma már nem hozzáférhetők. A biológiai értelemben vett modern ember (*Homo sapiens sapiens*) a világ keleti felén fejlődött ki, és csak a körül-

belül 40 000 évvel ezelőtt befejeződött folyamat után jutott el viszonylag kis számban az amerikai földrészre. Ennek következtében az első amerikai betelepülés régészeti bizonyítékai csak elszórtan és szükségszerűen csekély számban kerültek elő. Ráadásul felismerésük is sokkal nehezebb, mint a keleti féltekén akár jóval régebbi időszakokra vonatkozó hatalmas mennyiségű leletek.

A Sarkvidékkel három nemzet régészei is foglalkoznak: Alaszka, Grönland, Kanada. A különböző szellemi környezetben eltérő tudományos hagyományok alakultak ki. A többféle osztályozási és értelmezési rendszert azonban össze lehet hangolni ezen a hatalmas térségen belül, ha viszonylag tágran értelmezett határokkal elkülönített öt fejlődési szakaszt veszünk alapul.

I. szakasz

Az i. e. kb. 25 000-ben kezdődött, és i. e. 5000 körül véget ért szakaszból az első hitelesnek elfogadható bizonyítékokat a Yukon térségben lévő Öreg Varjú (Old Crow) lelőhelyről és környékéről előkerült csonttárgyak jelentik. Valószínűleg ezek jelzik az ember őstörténetének hajnalát az amerikai kontinensen. Egyes szakemberek szerint a kontinensen korábbról származó leletek is előkerültek, mások azonban tagadják, hogy az ember több mint 14 000 évvel ezelőtt jelen lehetett Amerikában. A legkorábbi vitathatatlan bizonyíték a Sarkvidéken az az i. e. 9000–6000 közöttre datált kőeszközcsoporthoz, amelyet általában az ame-

ÉSZAKNYUGATI PARTVIDÉK:

- 1 pentlecek
- 2 szecsetek
- 3 szemisek
- 4 halkemelek
- 5 nükszek
- 6 szorosmentiek
- 7 nitiniek
- 8 makák
- 9 kiviljúták
- 10 csimekamok
- 11 lacsútszek
- 12 tvanák
- 13 kvinoltok
- 14 alsó cseheliszek
- 15 felső cseheliszek
- 16 kaulitcek
- 17 kvalljúták
- 18 kletszenik
- 19 alsó sinúkok
- 20 felső sinúkok
- 21 tilamúkok
- 22 kelepdjenszek
- 23 elszieniszek
- 24 szűszleviszek
- 25 kűsenek
- 26 délnyugat-oregoni atapaszkák
- 27 takelmák

CSENDES-ÓCEÁN

KALIFORNIA:

- 28 tolovák
- 29 karkok
- 30 sesziák
- 31 jurokok
- 32 csilulák
- 33 hupák
- 34 vajotok
- 35 vilkátok
- 36 csimarkók
- 37 matolék
- 38 nongatok
- 39 vintuk
- 40 janák
- 41 namlekik
- 42 leszikék
- 43 szinkionik
- 44 vajlakik
- 45 kahtók
- 46 jukik
- 47 kankáuk
- 48 petvinek
- 49 tövidék mivakok
- 50 vapók
- 51 parti mivakok
- 52 foothilli jokutok
- 53 monacsik
- 54 tubatulabakok
- 55 kizanemukok
- 56 tetejvermek

ÉSZAKNYUGATI PARTVIDÉK

FENNSÍK

ÉSZAKI SÍKSÁGOK

NAGY-MEDENCE

KALIFORNIA

DÉLNYUGAT

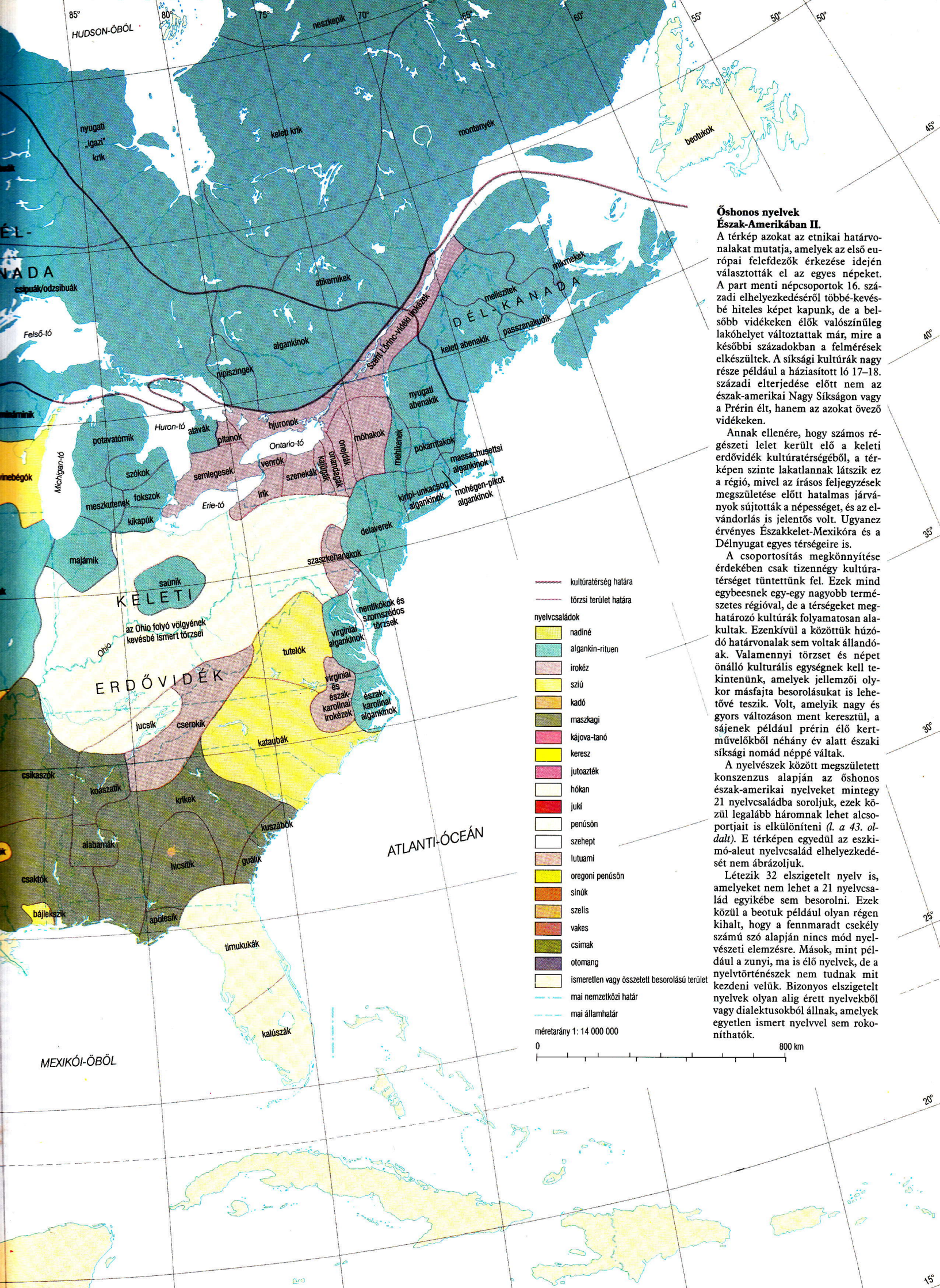
DÉLI SÍKSÁGOK

ÉSZAKKELET

az Öböl-parti síkvidékek és a beljebb fekvő területek kevésbé ismert csoportjai

MEXIKÓ

Őshonos nyelvek Észak-Amerikában II.

A térkép azokat az etnikai határvonalakat mutatja, amelyek az első európai felfedezők érkezése idején választották el az egyes népeket. A part menti népcsoportok 16. századi elhelyezkedéséről többé-kevésbé hiteles képet kapunk, de a belsőbb vidékeken élők valószínűleg lakóhelyet változtattak már, mire a későbbi századokban a felmérések elkészültek. A síksági kultúrák nagy része például a háziassított ló 17-18. századi elterjedése előtt nem az észak-amerikai Nagy Síkságon vagy a Prérin élt, hanem az azokat övező vidékeken.

Annak ellenére, hogy számos régészeti lelet került elő a keleti erdővidék kultúráiról, a térképen szinte lakatlannak látszik ez a régió, mivel az írásos feljegyzések megszületése előtt hatalmas járványok sújtották a népességet, és az elvándorlás is jelentős volt. Ugyanez érvényes Északkelet-Mexikóra és a Délnyugat egyes térségeire is.

A csoportosítás megkönnyítése érdekében csak tizennégy kultúrtértséget tüntettünk fel. Ezek mind egybeesnek egy-egy nagyobb természetes régióval, de a térségeket meghatározó kultúrák folyamatosan alakultak. Ezenkívül a közöttük húzódó határvonalak sem voltak állandók. Valamennyi törzset és népet önálló kulturális egységnek kell tekintenünk, amelyek jellemzői olykor másfajta besorolásukat is lehetővé teszik. Volt, amelyek nagy és gyors változáson ment keresztül, a sájenek például prérin élő kertművelőkből néhány év alatt északi síksági nomád néppé váltak.

A nyelvészek között megszületett konszenzus alapján az őshonos észak-amerikai nyelveket mintegy 21 nyelvcsaládba soroljuk, ezek közül legalább háromnak lehet alcsoportjait is elkülöníteni (l. a 43. oldalt). E térképen egyedül az eszkimó-aleut nyelvcsalád elhelyezkedését nem ábrázoljuk.

Létezik 32 elszigetelt nyelv is, amelyeket nem lehet a 21 nyelvcsalád egyikébe sem besorolni. Ezek közül a beotuk például olyan régen kihalt, hogy a fennmaradt csekély számú szó alapján nincs mód nyelvtörténeti elemzésre. Mások, mint például a zunyi, ma is élő nyelvek, de a nyelvtörténetészek nem tudnak mit kezdeni velük. Bizonyos elszigetelt nyelvek olyan alig érett nyelvekből vagy dialektusokból állnak, amelyek egyetlen ismert nyelvvél sem rokoníthatók.

rikai paleoarktikus hagyománnyal hoznak összefüggésbe. A leletegyüttesekben magkövek, nagyobb és kisebb pengék találhatók, modern állatfajok, például néhány bölényfaj, ló és szarvas maradványaival együtt.

A fentivel rokon Anangula-hagyomány – amelyet az aleut-szigeteki tipikus lelőhelyről neveztek el – már valószínűleg a tengeri élelemforrások felhasználásához alkalmazkodott. Míg a legtöbb amerikai paleoarktikus lelőhelyen kétoldali eszközöket találtak, addig az Anangula leletegyütteseket, akárcsak a Gallagher Flint állomáshely maradványait, az egy oldalon megmunkált eszközök jellemzik.

Az I. szakasz utolsó évezredéből származó valamennyi lelőhely leletei lényegében hasonlítanak a Belső-Szibériában talált maradványokhoz. Ennek alapján néhány régész a Bering-szoros két oldalán talált korai leletanyagokat együttesen a „beringi” hagyományhoz tartóznak véli.

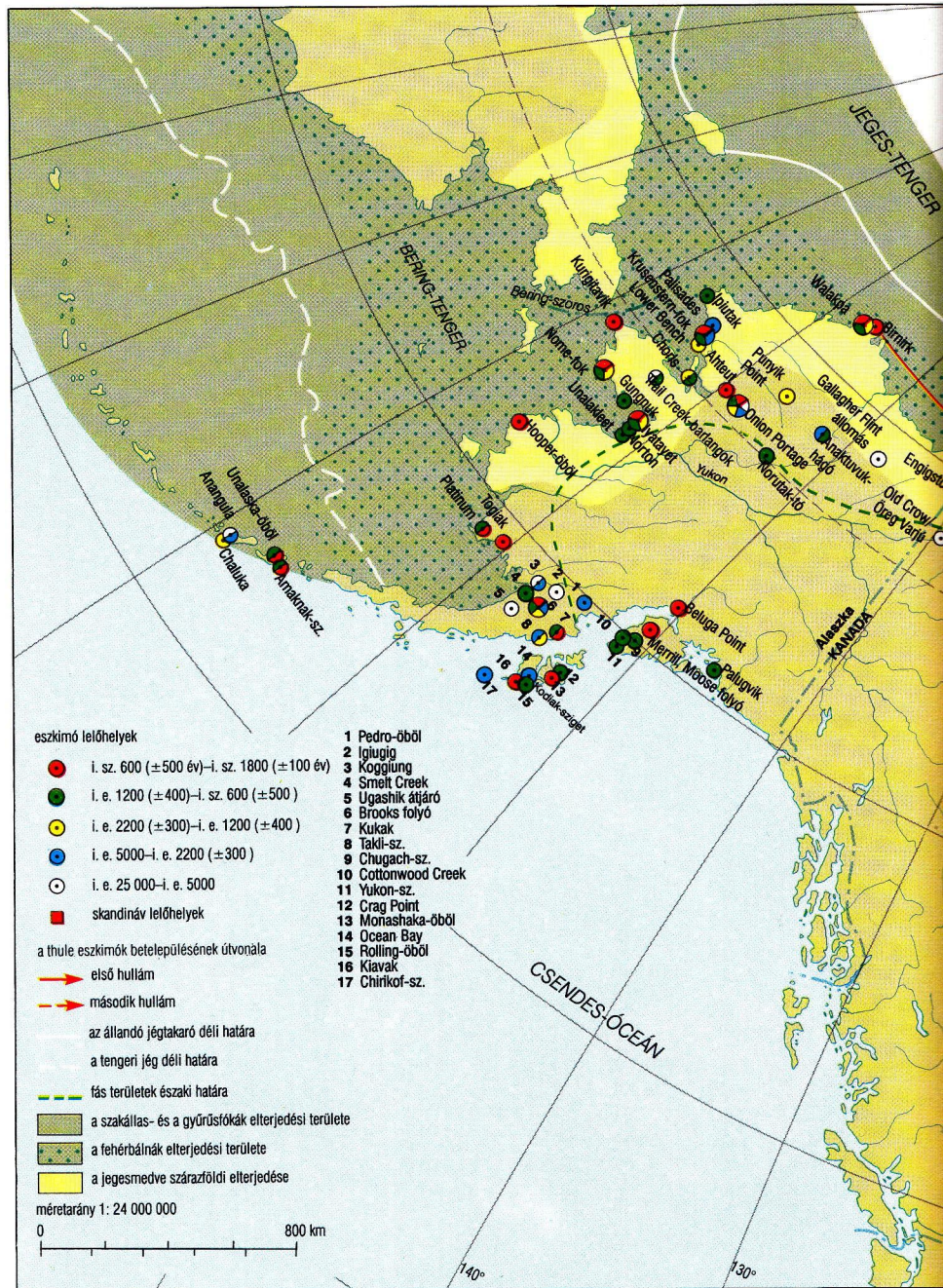
II. szakasz

A Sarkvidéken a vadászó-gyűjtögető életformát soha nem váltotta fel az élelemelőállítás fejlettebb foka, de az élelmiszerforrások területi különbségei már korán az eszközkészletek eltérő irányú fejlődéséhez vezettek. A II. szakasz i. e. 5000 körül kezdődött, és az Anangula-, illetve az Ocean Bay vidéki hagyomány leletei arra utalnak, hogy a part menti vadászó népek i. e. 4000 körül már olyan tengeri állatok és növények felhasználására tértek át, amelyekhez a szárazföldi vadászok nem juthattak hozzá. A szárazföld belsejében Onion Portage és a vele egyidős lelőhelyek változó alkalmazkodási formákról tanúskodnak a tundrával, illetve erdőségekkel borított élőhelyeken, de összességében ezek elegendő állandóságot mutatnak a térségen belül, hogy összefoglalóan az északi archaikus hagyomány néven említhessük azokat. Egyes régészek szerint e hagyomány gyökereit délen a korábbi paleoindian fejlemények között kell keresnünk, mások szerint azonban az előző szakasztól független helyi jellegzetességről van szó. Elképzelhető, hogy az északi archaikus hagyomány kialakítóit Észak-Amerika nyugati felén élő atapaszka nyelvet beszélő újkori népek ősei voltak, de ezt az elméletet ma még igen kevesen fogadják el.

III. szakasz

Az átmenet az előző szakaszból i. e. 2500–1900 között zajlott le, elsőként Észak-Alaszkában és az Aleut-szigeteken. Az új szakasz beköszöntével a Sarkvidék történelem előtti időszaka jellemzően eszkimó sajátosságokat öltött. A mai eszkimó nyelvek távoli, de egyértelmű rokonai az aleut nyelvcsaládnak. Különálló fejlődésük a III. szakaszban már bizonyosan megkezdődött, hiszen a későbbi sarkvidéki szakasztól függetlenül kifejlődött az önálló aleut régészeti hagyomány.

Észak-Alaszkában a III. szakaszt a sarkvidéki kis eszközök hagyománya néven ismert önálló eszközkészlet kialakulása jellemzi. Az Alaszka-félszigettől Grönlandig a sarkvidéki övezet óceáni vidékein ez a korai eszkimó hagyomány gyorsan elterjedt. Az aleutokat nem érintette ez a fejlődési vonal, amely valószínűleg Kelet-Szibériában alakult ki, és onnan hódította meg az amerikai sarkvidéket. E hagyomány hordozói nem ismerték az olajmécseket, amely az újkori eszkimó kultúrák jellemző eszköze volt. Ezek a korai eszkimók tehát minden bizonnyal fával fűtöttek

és világítottak. Nagyjából egyforma mennyiségben ejtettek el tengeri és szárazföldi állatokat, s egyes területeken félig földbe süllyesztett állandó házakban éltek. Eszközeik között kifinomult, kisméretű pengék is voltak, amelyeket csont- és faszerszámok vágóeleként használtak.

Kelet felé terjedve a sarkvidéki kis eszközök hagyománya több irányba fejlődött tovább. A „Függetlenség I.”-kultúrához tartozó kanadai és grönlandi leletek olykor igencsak különböznek a Dorset-kultúra előtti kanadai vagy a Sarqaaq-kultúrához tartozó grönlandi lelőhelyek anyagától. A fejlődés i. e. 1900-ra lezárult, de a kialakult alkalmazkodási formák i. e. 800-ig még tovább éltek egyes helyeken.

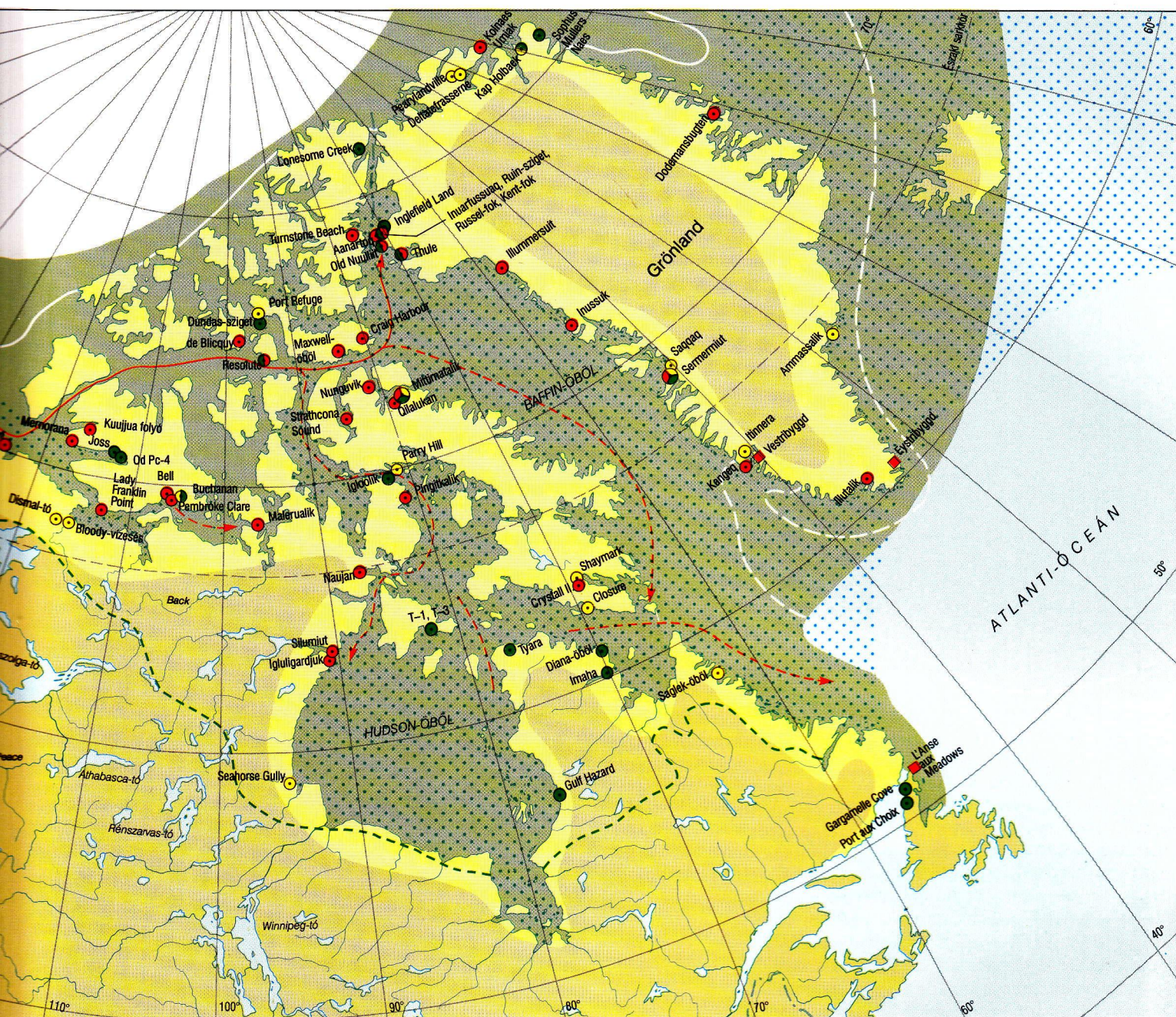
IV. szakasz

Az evolúció során az eszkimók egyre inkább az óceán kincseire, elsősorban a tengeri emlősökre alapozták létfenntartásukat, így a IV. szakasz elején a sarkvidéki kis eszközök hagyománya eltűnt. A változás Észak-Alaszkában már valószínűleg i. e. 1600 körül megkezdődött. Itt a IV. szakaszon belül elkülöníthető többek között az egymást követő Choris-

Sarkvidéki régészet

Az eszkimók és az aleutok alkalmazkodtak a kemény életkörülményekhez. Az őstörténeti időkben végig azokon a vidékeken maradtak, ahol még a fák nőttek, vagyis abban a zord óceánparti zónában, amely az állandó jég határ és az úszó jégtáblák vidékének déli pereme között húzódott. Szárazföldi életterüket a jegesmedvékkel osztották meg, míg a rozmarok, a Beluga-bálnák és más tengeri emlősök szolgáltatták számukra a létfontosságú profehérjét, valamint a melegedéshez és világításhoz szükséges olajat. A Sarkvidék őstörténetének legmélyebb és legösszetettebb rétegeit a nyugati vidékeken találjuk. Az aleutok már egészen korán különváltak eszkimó rokonaitól, és Dél-nyugat-Alaszka partjainál fekvő szigeteiken egy sajátos tengerparti életformát alakítottak ki. Alaszka nyugati és északi part menti területein fejlődött tovább az eszkimó kultúra. Kanada és Grönland sarkvidéki régióinak őstörténetét kezdetben a Dorset-eszkimók keleti irányú terjeszkedése határozta meg, majd a Thule-eszkimók hasonló hódítása, akik teljesen kiszorították elődeiket.

Norton- és Ipiutak-időszak. Ebben a szakaszban jelenik meg váratlanul, majd tűnik el egy évszázad múlva a Krusenstern-fok környékén az Ősi Bálnavadász-kultúra néven ismert különös fejlemény. A Bering-szorostól délre a IV. szakaszt kizárólag a Norton-kultúra jellemzi. Az Aleut-szigeteken élők továbbra is elszigetelten fejlődtek tovább. Bár a Kodiak-sziget térségében is hasonló folyamatosság figyelhető meg, de ebben a szakaszban itt a Kachemak-hagyomány körvonalazható. Egyes régészek Grönlandon elkülöníteneek egy „Függetlenség II. kulturális fejlődési szakaszt is. A Sarkvidék keleti térségeiben azonban – Kanadában és Grönlandon – általában véve a Dorset-kultúra felemelkedése jellemző. A szigonyok, a part menti lakóhelyek és a szeméthalmokban talált csontok arra utalnak, hogy a Dorset-vadászok életformáját a tengeri emlősök, elsősorban a fókák és a rozmárok határozták meg. Ezenkívül találtak még íjat és nyilat, valamint kis mécseseket is az ilyen lelőhelyeken, de az alaszakai Norton-kultúrára jellemző kezdetleges agyagedények teljesen hiányoznak a Dorset-kultúra maradványai közül.

A történeti eszkimó kultúrát jellemző eszközök némelyike, például a hókunyhók, az igluk készítéséhez használt kések, a jégvakarók és a kis hótalpak először a Dorset-időszakban jelentek meg. Nagyon érdekes azonban, hogy a későbbi Dorset-lelőhelyeken már nem találjuk meg az íjas fűrőt, a nyilakat és íjakat, valamint a fűrókat. Ugyanezekkel a változásokkal egy időben, feltehetőleg az olaj forrását jelentő tengeri emlősök fokozottabb hasznosításának következtében jelentek meg a kőmécsesek. Mindez arra utal, hogy az eszkimók életformájából egyre inkább eltűnt a szárazföldi vadászat, és gazdaságuk elsősorban a tenger kincseire épült. A Dorset-lelőhelyekről előkerült roncsok tanúsága szerint a korabeli kajakok technikailag éppoly fejlettek voltak, mint későbbi változatait.

V. szakasz

A Bering-szoros vidékén az V. szakasz i. e. 100 körül kezdődött, amikor a Nortonhoz hasonló kulturális előzményből kialakult a Régi Bering-tengeri kultúra, majd i. sz. körül Észak-Alaszkában ebből fejlődött tovább a Birnirk-kultúra. Ebben a fizikai és

kulturális környezetben a következő fejlődési fázist a Thule-kultúra jelentette. Alaszkában ezt a kultúrát később a többi eszkimó közösség is átvette, de a Sarkvidéken a legdrámaibb változást a Thule-kultúra gyors keleti irányú terjedése hozta magával. A Thule-eszkimók teljesen elnyomták a Dorset-kultúra képviselőit, részben a népesség kicserélődése, részben pedig a megmaradt Dorset-közösségek kulturális átforgalmazása révén. Az első újkori kapcsolatok idején az eszkimók Grönlandtól Észak-Alaszkáig egyetlen nyelv dialektusait beszélték, amely feltehetőleg teljes mértékben átvette a korábbi Dorset-nyelv(ek) helyét.

A Thule-eszkimók terjeszkedését technológiai fölényük többek között a nagyméretű umiakok és a kajakrajok, az íjak és nyilak, a kutya vontatta szánok, a fejlett szigonyok, a bálnaolajmécsesek, a kunyhók és számos specializált eszköz használata segítette elő. Az egyre enyhébb időjárási viszonyok között a skandinávok nyugat felé, a Thule-eszkimók és az általuk vadászott bálnák pedig keleti irányban terjeszkedtek, így Grönland vidékén a két kultúrának egymással versengenie kellett a forrásokért. A széles körben elterjedt Thule-kultúra, illetve annak valamivel eltérőbb alaszkai párhuzamai fennmaradtak, s ezeket az összetett és gazdag kultúrákat szoktuk az újkorban összefoglaló néven eszkimónak nevezni.

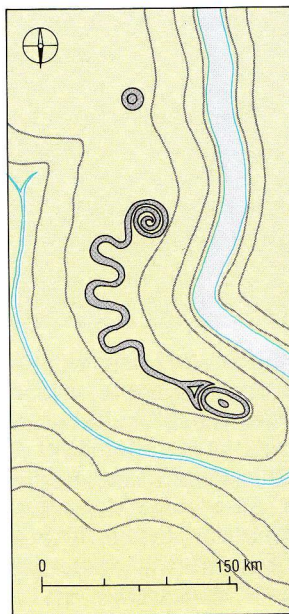
A KELETI ERDŐVIDÉK: SÍRHALOMÉPÍTŐK

I. E. 700–I. SZ. 400-IG

Az archaikus kor végére Észak-Amerika egyes részein az indiánok az intenzív gyűjtögetésről áttértek néhány őshonos növényfaj termesztésére. Ezeknek a növényeknek természetesen nem volt akkora jelentősége, mint a földművelő társadalmak háziassított terményeinek, és termesztésük is egészen másképp történt, mint ma. A hagyományos vadászat és gyűjtögetés mellett azonban a kertművelés erősödésével egyre nagyobb szerepet kapott olyan növények termesztése, mint a napraforgó, a libatop, a medvetalp, a keserűfű, a labdarózsa, a kobak- és sütőtök, illetve talán néhány kezdetleges kukoricafaj. Az így létrejött létfenntartási formát egyes régészek növénytermesztési ökoszisztéma-típusnak nevezik.

A magvak igen fontosak voltak, de nem minden növényt gondoztak a terméséért. A napraforgónak például az egyik fajtáját a gumójáért termesztették, amit később – helytelenül – „jeruzsálemi articsóka”-nak neveztek el. A trópusi eredetű tökfélék (kobak- és sütőtök) Mexikón át került Észak-Amerikába. Ezeknek a húsát és a magvát egyaránt felhasználták. A Mississippi vízgyűjtő medencéjének egyes részein i. e. 2500-tól, helyenként akár i. e. 400-ig is a növények szaporításában és termesztésében az indiánok sokkal nagyobb szakértelemre tettek szert, mint amilyenről elődeik álmodhattak. A háziassított fajokhoz képest viszonylag kis terméshozamú növények valószínűleg csak a begyűjthető vadon termő növények, illetve vadászott állatok időszakos hiányának pótlására szolgáltak. Legkevesbé sem jelenthették a fő táplálékforrást, mégis ezek tudták átsegíteni a ritkán előforduló, de halált jelentő éhínségek időszakán a korabeli indiánokat. Ezt a veszedelmet fokozta, hogy egyre kisebb és körülhatároltabb életterre-

Az ohioi Kígyó-halom egy domb tetején terül el, a kígyó szorosan feltékkert farka a távolban látható. Kiterített rajzolata kb. 400 méter hosszú (l. lent). A kígyó feje – amely ezen a régi felvételen északról nézve az előtérben látható – nehezen értelmezhető: az ovális gyűrű formájú halom mintha eltűnni készülne a kígyó tátott szájában. Az egyedülálló halomlétesítmény célját csak találgathatjuk, de a madár- és kígyóképmások a keleti erdővidék régiójának őstörténetére közel kétezer éven át voltak jellemzők. A Kígyó-halom vagy adena, vagy hopewell eredetű – a közelben feltártak több adena halmot is, de összetettsége és mérete miatt ez esetben a régészek inkább a hopewell létesítményekkel látnak szorosabb kapcsolatot. A mai szemlélők számára kilátótorony épült a kígyó farokrészének közelében. A lelőhelyet a régészet korai szakaszában az elsők között konzerválták, jelenleg Ohio állam tulajdona.

szorultak vissza az egyes közösségek, ahol a váratlanul beköszöntő rossz termésű évek ellen csak úgy védekezhettek, ha a szükségesnél többet termeltek, és azt gondosan elraktározták.

Az Adena-kultúra

Az új növénytermesztési ökoszisztéma-típusra épült az Adena- és később a Hopewell-kultúra. Az Ohio folyó völgyében fejlődött ki i. e. 700 előtt, talán már 1100 körül az Adena-kultúra. valószínűleg hatással voltak rá olyan késő archaikus kori fejlemények is, mint a „gleccserüledék”- és a „vörösokker”-hagyomány, s jellemzőek rá az archaikus kor kezdetleges

növénytermesztésének vonásai, illetve a nagy távolságokat átívelő cserekereskedelem megújulása. Az Adena-kultúra központi vidékének számító Dél-Óhióban és a szomszédos nyugat-virginiai, pennsylvániai, kentuckyi és indianai területeken több, mint 200 lelőhelyet tártak fel. Valamennyi ohioi Adenalelőhelyen találtak földhalmokat. Ezek hatalmas kör-, négy- vagy ötszög alakú, esetenként természetes kiemelkedések szabálytalan vonulatát követő töltések. Sok közülük száz méter körüli átmérőjű, de inkább tekinthetők szent térségeknek, mint védműveknek. A kétezer évvel később érkezett európai felfedezők számára belső sáncárokknak tűntek azok a mélyedések,

amelyek akkor keletkeztek, amikor a földhalmok építéséhez az azok által körülzárt területekről hordták ki a földet.

Az Adena-kultúra képviselői sírhalmokat is építettek, ezek közül a legnagyobb az ohioi Miamisburgban található. Az építmények alatt olykor csak egyszerű agyagmedencében, máskor három ember befogadására is alkalmas gerendasírokba helyezték el a halottakat. Az egyszerű sírokba gyakran kerültek elhamvasztott tetemek, az előkelőbb sírhelyek pedig azt bizonyítják, hogy a halottak tetemét vörösocker- vagy grafitporral kenték be, s mellettük értékesebb sírmellékeket helyeztek el. A nagyobb földépítményeken kí-

vül vagy belül található kisebb halmok némelyikét valószínűleg egyetlen személy számára építették, és lezárták. Másokat, elsősorban a gerendás sírkamrákkal rendelkezőket – valószínűleg hosszabb ideig nyitva hagyták, hogy időről időre új halottakat helyezhessenek el bennük. Végül ezeket a sírokat is lezárták, amik a földhalom súlya alatt később beomlottak. Egyes halmok mintha leégett szerkezetek fölé épültek volna, amelyek maradványait az alsóbb talajrétegben ki lehet mutatni.

Az adena asszonyok a késő archaikus kor egyes háztartási eszközei mellett használtak maguk készíttette agyagedényeket, de ezek nem voltak különösebben jól elkészített tárgyak, és nem is játszottak fontos szerepet a temetési szertartásokban. Az Adena-kultúra sírmellékletei között általában tárcsa alakú nyakékeket, faragott táblácskákat és csőpipákat találtak. Ezeket mind réteges palaköből vagy más finoman erezett kőfajtákból készítették, amik fényes felületűre csiszolhatók. A táblácskákat bevésített görbe vonalak vagy absztrakt állatformák, általában ragadozó madarak díszítik. Ezek talán arra szolgálhattak, hogy szövetekre vagy egyszerűen az emberi bőrre nyomtak velük mintákat, már végleges díszítésként vagy a tetoválás előmintájaként.

A csőpipák a tárgyak igen fontos csoportját alkotják, hiszen a dohánymagok botanikailag regisztrált megjelenése előtti amerikai őshonos dohányfélék jelenlétére utalnak. A jelek szerint Dél-Amerikából terjedt el a dohányzás, s a csőpipák tanúsága szerint az Adena-társadalmak ismerték a dohánylevelet és a dohányzáshoz szükséges bonyolultabb eszközöket, követezképpen a dohányzás rítusát is.

A 16. században az amerikai indiánok olyan élő dohányfajtát szívtak, amely több hatóanyagot tartalmazott, mint az európaiak által 1600 után betelepített enyhébb fajok. Ha egyszer sikerült meghonosítani, a növény magától szaporodott, és valószínűleg jól illeszkedett az adena indiánok által gondozott és felhasznált növények rendszerébe. Ez az erős dohányfajta majdnem narkotikus hatású volt, s minden bizonnyal ősi samanisztikus célokat szolgált, de az újkorban oly jól ismert társadalmi és politikai hatása miatt is alkalmazták.

Az Adena-kultúra kézművesei Michigan északi vidékeiről hoztak rezet, amiből karkötőket, gyöngyöket, gyűrűket, nyakékeket és baltákat kalapáltak. Ehhez hasonló különleges luxuscikkek gyakran találunk a sírmellékletek között. A rangjelzés ilyen formái arra utalnak, hogy az adena társadalom a differenciálódás korai szakaszában volt. Gyökerei valószínűleg még mélyen a vérrokonsági közösség formáiban eredtek, de a hosszú távú kereskedelem és a halottakkal való eltérő bánásmód együttesen azt sugallja, hogy a nemzetségfők kiemelt rangú személyek voltak, akik a rokonsági csoportok között a cserét irányították. Egyes újkori amerikai indián társadalmakban szintén ezt a szerveződést láthatjuk.

Hopewell kézművesség

A hopewell kézművesek átvették az Adena-kultúra valamennyi jellemvonását, de tárgyaik méretében és összetettségében már egy magasabb szintet képviseltek. A hopewell lelőhelyek nagy részét még a 19. században tárták fel, amikor a régészet technikailag és módszertanilag fejletlenebb volt. Ezért kevés megfelelően adatolt hopewell lelőhelyet ismerünk. Ezen kívül a leletek jó része a fosztogatók vagy a földművesek áldozatává vált. Gyakran csak a halmokat tárták

fel, míg a közeli falut figyelmen kívül hagyták a kutatók, így még mindig nagyon keveset tudunk a Hopewell-kultúra mindennapjairól.

Az adenához hasonlóan a hopewellek is gyakran két fázisban építették a sírhalmokat. Először a farönkökből álló sírkamra készült el, majd ezt földhalommal borították. Általában 12 méter magas, a talpánál 30 méter átmérőjű halmokat készítettek, amelyeket gyakran földsáncokkal vettek körül. Ezek jóval összetettebb építmények voltak, mint bármelyik adena sánc. A kör alakú, derékszögű, négy- vagy nyolcszögletű földsáncok átmérője vagy hossza akár 50 méter is lehetett. Egyes esetekben két vagy több ilyen sáncot is töltésút kötött össze. Nagyszabású földsáncok által kijelölt területen belül elszórtan álló sírhalmokat találtak például az ohioi Mound City, vagyis halomváros nevű lelőhelyen. Máshol nincsen sírhely a halmok alatt (például az ohioi Newarkban), vagy a hatalmas Kígyó-halom is csupán a szentként tisztelt állat megjelenítését szolgálta.

Az ohioi hopewell halmok tartalma jóval magasabb szintű, mint az adena halmoké. A környéken talált rézből fülbevalókat, sík formákat, orrfedőket (feltehetőleg a halott számára), nyakékeket, gyöngyszemekeket, függőket és még pánsípokokat is formáztak kalapálással. A vékony rézlemezeket dombormintákkal díszítették, a vastagabbak mellvértként szolgáltak. A nagyobb rögökből balták, bárdok, keltek és árák készültek. Egy kimunkált réz fejdisz például szarvasagancsot mintáz. Meteorvasból és arany-, illetve ezüströgökből is készítettek vékony lemezeket. Ezekkel borították be a kevésbé látványos anyagokból megformált fülbevalókat, baltákat és egyéb tárgyakat. Amulettként galenitkockákat, kvarc- és kloritkristályokat tartottak maguknál.

A csillámkövet az Appalache-hegységből hozták, és olyan sík formákat készítettek belőle, mint a rézből. Népszerű motívum volt a kígyó, az emberi kéz, a fej, a svasztika és a különféle madárkarmok. Ugyancsak távolabbról szereztek be a kagylóféléket, valamint az alligátorok, cápák és barrakudahalak állkapcsát és fogazatát. Nagy becsben tartották a teknőspáncélt és a grizzlymedve szemfogát is.

A pattintott kőeszközöket többféle egzotikus kovaköből, kalcidonból és obszidiánból készítették. A hopewell kézművesek a ténylegesen használt eszközök mintájára csodálatos dísz tárgyakat is csináltak. Ugyanígy a háztartási agyagedényeket továbbfejlesztve finom kerámiatípusokat is létrehoztak, amiket kizárólag sírmellékletként használtak. Az ilyen tárgyak egy részén díszítősavok találhatók alul körben. A hopewell agyagművesek emberalakokat is megformáztak, de ezek a remekművek nem hasonlítanak a Mexikóban, illetve a Délnyugaton talált tárgyakhoz. Ezek alapján a régészek rekonstruálni tudták a hopewell öltözködés és hajviselet korabeli ideálját.

A kőfaragók sokféle alkotása közül a legfigyelemreméltóbb csoport a talpas pipáké. Ezek nagy része ívelt, szögletes lapra helyezett állatfigura. A pipa feje az állat fejében vagy testében található, s a füstöt a szögletes lap egyik oldalába vájt csatornán keresztül szívták. A pipa díszje lehetett emberfej, béka, varangy, vízimadár, bagoly, sólyom, varjú, medve és egyéb állatfigura. Ismerünk két különleges tárgyat is, amelyek rendkívül tömör szénből készültek, az egyik egy 18 cm hosszú hatalmas hüvelykujj, a másik pedig egy bogárszörny. Vörös pipaköből is faragtak tárgyakat.

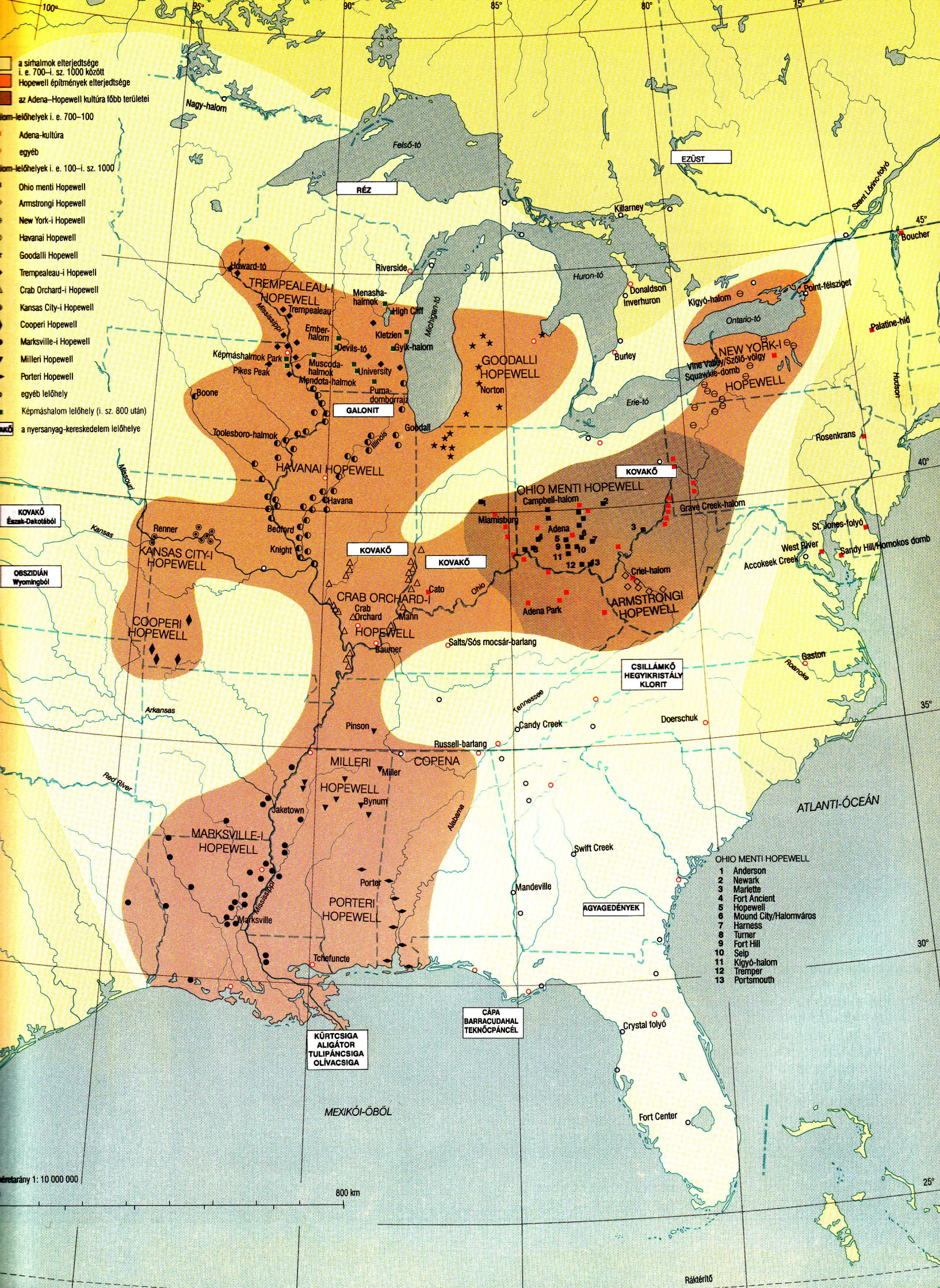
A sokféle és jó minőségű anyagok beszerzése érdekében a hopewellek szinte az egész kontinenst behá-

Az Adena-Hopewell-és rokon kultúrák

Az Adena-kultúra központja a mai Ohio államban volt, de olyan távoli területeken is találhatók ennek hatását tükröző lelőhelyek, mint Vermont, New York állam keleti fele, New Jersey és Maryland. Eredetileg úgy képzelték a kutatók, hogy ezeket a perempontokat az Ohioból elvándorolt adenák hozták létre, ma már azonban valószínűbbnek látszik, hogy olyan helybeliek építették azokat, akik az adena kereskedelmi hálózatba bekapcsolódva a kultúra vonzáskörzetébe kerültek. Feltehetően nyersanyagért cserébe kerültek adena késztermékek e távoli vidékekre.

Ohioban az Adena-kultúra i. e. 100 körül érte el csúcspontját, s i. sz. 400 körülre már el is tűnt. Nyugat-Virginiában talán egészen i. sz. 700-ig élt még e hagyomány, Ohio déli területein azonban már 900 évvel korábban kezdte a helyét átvenni a Hopewell-kultúra. Az Ohioi Hopewell kialakulásához valószínűleg Illinois területéről érkezett az ösztönző hatás, de a későbbi hopewell központ Ohioban volt.

lőző kapcsolatokat hoztak létre. Az obszidiánt és a grizzlyfogakat Wyomingból, a Yellowstone-park területéről szerezték be. A vörös pipakő Minnesotából, a kalcedon Észak-Dakotából származott. Az Appalache-hegységből hozták a csillámkövet, a kvarckristályt és a kloritot. A galenit Illinois-ból, a réz Michigan állam északi vidékeiről, míg a kagylók, a teknőcpáncél, a cápa fog és a barrakuda-állkapocs a Mexikói-öböl partjáról érkezett. Az ezüströgöket Ontarióból szerezték be. Helyben jutottak hozzá az ohioi pipakőhöz, a rétegezett palakőhöz, a Flint Ridge-i kovakőhöz, valamint a figurákhoz és temetkezési edényekhez használt agyaghoz.

Az Ohioi Hopewell-kultúra nyersanyagszükségletét kielégítő indián közösségek átvették annak díszes kellékeit és feltehetően kultikus gyakorlatát is. A helyi kultúrákba átültetett hopewell formák egészen addig virágoztak, amíg a kereskedelmi hálózat fennmaradt. Ezeken a központokon kívül más kultúrák is magukévá tették a sírhalomépítés szokását, míg végül a síkságoktól keletre, az erdővidékek nagy részén a tájat halmok ezrei tarkították. A Hopewell-fejleményeket 13, jól elkülöníthető térségben követhetjük nyomon, az azonban bizonyos központok esetében nem világos, hogy ezek a késztermékekért és az általuk hordozott rituális tartalmakért cserébe mivel szolgáltak az ohioi Hopewell-központnak.

A pazarló életmódra utaló jelek a Hopewell-lelőhelyek több rétegében is nyilvánvalóak. A kereskedelmi rendszer fenntartásának egyik oka a temetkezési rítusoknál használt luxusjavak iránti folyamatos igény volt. A Yellowstone-ból származó, Ohio-ban talált obszidián nagy része egyetlen sírból került elő, ami arra utal, hogy ennek a hatalmas nyersanyagkészletnek a birtokosa kincsét magával vitte a sírba is. Az obszidián egy kisebb hányada mint feldolgozott termék került felszínre a korabeli lelőhelyekről. Így aztán a hopewell temetkezési szokások jóval nagyobb mennyiségű kereskedelmi cikk behozatalát tették szükségessé, mintha a kultúra hordozói átörökítették volna a felhalmozott javakat.

I. e. 400 körül a Hopewell-kultúra is hanyatlani kezdett. Ha az ellátását és fenntartását szolgáló kereskedelmi hálózat ma még ismeretlen okok miatt nem omlik össze, talán egyes fontosabb központjai még egy ideig virágozhattak volna. Valószínűleg a Mexikó irányából elterjedő újfajta haszonnövényekhez kapcsolódó, alkalmazkodóképesebb ökoszisztéma kihívást jelentett a növénytermesztésre épülő hopewell közösségek számára. Az új, intenzív kertművelési rendszer fenntartásához szükséges, tápanyagban gazdag folyómedrekért folytatott harc már nem volt összeegyeztethető az előregedő hopewell kereskedelmi hálózat fenntartásával. Egy másik elképzelés szerint az időjárás megváltozása, feltehetően szárazabbá válása összességében csökkentette a rendelkezésre álló élelmiszerek mennyiségét, így az már nem volt elegendő a temetkezési szokásokhoz elengedhetetlen cikkek forrását jelentő kereskedelem kielégítéséhez.

A halomépítő hagyomány központjának összeomlása ellenére Wisconsinban és a szomszédos iowai, illetve minnesotai területeken néhány évszázadig tartó fejlődés vette kezdetét. I. e. 700 után megindult a képmáshalmok építése. Puma, ember, medve és madár képmáshalmokat készítettek. A wisconsini Madison környéki egyik madárhalom hatalmas, kiterjesztett szárnya 190 méter széles. Az Ember-halom egy 65 méter magas alak volt (bár a lábát egy

Hopewell sírmellékletek

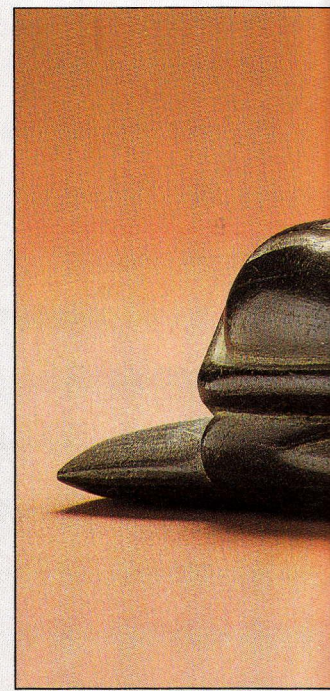
A Hopewell-kultúra a dél-ohioi Scioto folyó völgyében virágozott, ahol monumentális halmokat és egyéb földlétesítményeket építettek i. e. 100 és i. sz. 600 között. A geometrikus formák szertartási területeket kerítő földsáncok voltak, s a nagyobbakon belül több sírhalom is található. A hopewell kézművesek híresen csodálatos alkotásai gyakran kifejezetten áldozati tárgyként készültek. A temetkezési szertartásokhoz állandóan szükség volt egzotikus sírmellékletekre, amikhez a nyersanyagot távoli tájakról szerezték be.

Sajnos, nagyon sok sírhalom már kifosztottak, mielőtt a modern régészet technikai és etikai követelményrendszere megszületett volna. Csak kevés tárgynak van megfelelő dokumentációja, illetve datálása. Az 51. oldal térképe a nagyobb hopewell lelőhelyeket és az azokkal a kiterjedt kereskedelmi hálózat révén összekapcsolt nyersanyagforrásokat tünteti fel. Az anyagok származási helye közelében olykor hopewell késztermékeket találtak, ami arra utal, hogy a Hopewell-kultúra nyelvileg és társadalmi berendezkedésükben lényegesen eltérő csoportokat összekötő internacionális rendszer lehetett.

Lent balra: Ez a csillámköből készült, lapos kézforma az ohioi Ross megye tipikus hopewell lelőhelyének 25-ös számú halmából került elő. 29 cm magas, életnagyságúnál nagyobb ábrázolása.

Lent: A szteatitból (zsírkőből) faragott puma pipafej az indianai Ember-halom egyik lelete. A pipát 1916-ban találták meg, de a puma jobb mellő lába hiányzott. Ez csak a lelőhely gondos újrafeltáráskor, húsz évvel később került elő. A stílizált állatalak nem az Ohioi Hopewell-kultúra jellegzetes darabja, inkább a kortárs Allison/Copena-kultúrával rokonítható. A pipafej figurája szokatlan módon nem a pipázó felé néz, a füstcsatorna az állat hátsó lábai alatti talpazatban van.

Balra: Ez a dombormintás rézsólyom a ma már nemzeti parkként védett ohioi Mound City (Halomváros) 7-es számú halmából való. Michigan északi vidékein bányászták a jégkorszaki rétegekből felszínre került rézet, amit Ohioba szállítottak, ahol általában lemezekké kalapáltak vagy lágyították azt. A ragadozó madarak a Hopewell-kultúra kedvelt motívumai voltak, az itt látható figura valamivel több, mint 30 cm hosszú.

Lent: Ezt a hódféjű talpas pipát az illinois-i Bedford-halom alatt találták 1955-ben. Pipaköből faragták, 4-5 cm magas, és édesvízi gyöngy-, illetve csontberakás díszíti. A dohányt a hód hátában lévő üregbe tömtek, a füstcsatorna nyílása a talpon jól látható. A pipafigurákat általában a pipázóval szemben helyezték el.

A Mississippi- és rokon kultúrák
 A Mississippi-kultúra fejlődésének központja a Középső Mississippi területén volt. A Délkeleten számos regionális változata ismert. Ezek egyike a Középső Mississippitől északnyugatra fekvő prérin alakult ki, míg a Hopewellből kifejlődött Fort Ancient-kultúra északkeletről határolta a mississippi népesség élőhelyét. Ezek a távolabbi vidékeken, úgy tűnik, a Mississippi-kultúra telepeit feltételezhetjük. A wisconsini Aztalan például az Oneota-kultúra hatókörébe esett. Ocmulgee, vagy más néven Macon-fennsík lelőhelye is a Középső Mississippi-kultúrához tartozott a Dél-Appalache-hegységi Mississippi területén.

- templomdomb lelőhelyek i. sz. 800–1500
- Középső Mississippi-kultúra
  - Déli Appalache-hg.-i Mississippi-kultúra
  - ★ Plaquemine Mississippi-kultúra
  - ▲ Kádó Mississippi-kultúra
  - Fort Ancient-kultúra
  - ◆ Oneota-kultúra
  - egyéb lelőhely i. sz. 800–1500 között
  - „lakatlan negyed” i. sz. 1450-ben

arány 1:10 000 000

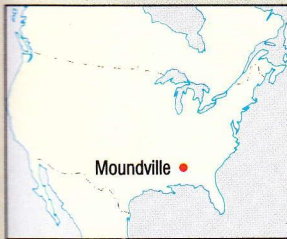
800 km

útépítés során tönkretették). Ismerünk egy puma alakú negatív halmot is, amely nem a föld fölé emelt, hanem besüllyesztett alakzat. Ezekben a képmáshalmokban találtak ugyan nyújtott, illetve zsugorított testű, alacsonyabb rangú halottakat, de sírmelléklet kevés került ilyenekből elő. Ha e halmok építése nem az érdekes formák kedvéért történt, akkor csupán a hopewell hatás egy újabb marginális fejleményének tekinthetők.

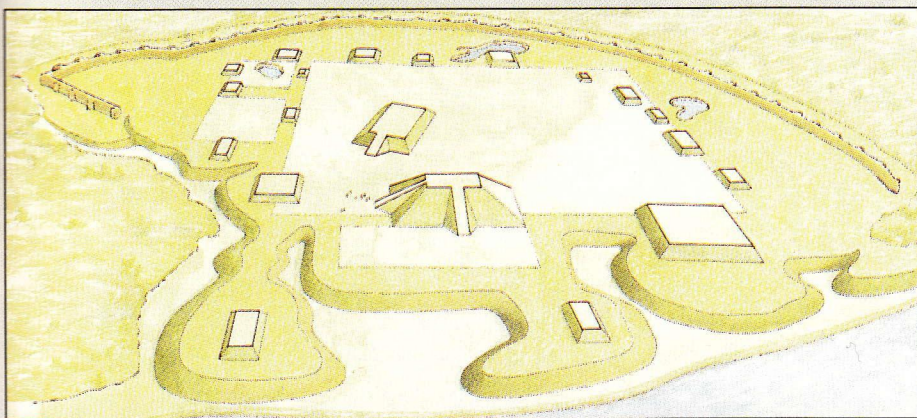
Az ohioi központi területeken a hopewellek utódai az építési ismereteket földszáncok létrehozására hasznosították. Az így kialakult Fort Ancient-kultúrával párhuzamosan a keleti erdővidéken megjelent a Hopewellt követő újabb, széles körben elterjedt prehisztorikus hagyomány, a Mississippi-kultúra.

Jobbra: Ez a térdeplő, macskaszzerű figura csak 15 cm magas, bár nagyobbak tűnik. A nyirkos Key Marco lelőhelyen alig néhány ilyen fatárgy maradt fenn a floridai Collier megye területén. A késő őstörténeti Calusa-kultúrához tartozik, amely a Mississippi-terjeszkedés határán kívül eső vidéken az európai felfedezők érkezése előtt nem sokkal még virágzott.

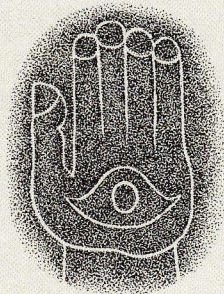

Moundville

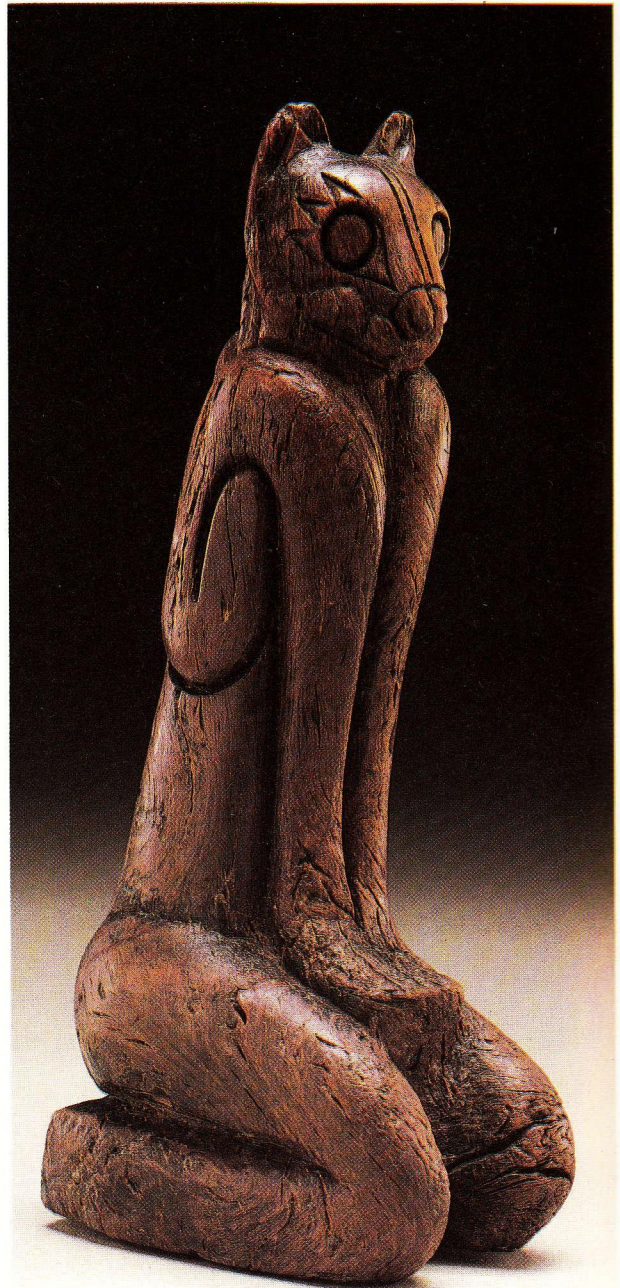
Az alabamai Moundville a Középső Mississippi-kultúra egyik lelőhelye. Bár kisebb, mint Cahokia, az ismert mississippi műremekek legszebb darabjai innen kerültek elő. A 120 hektáros területen húsz templomalapzat áll. A legnagyobb domb több mint 112 000 m³ földből épült. A három mesterséges tóban valószínűleg halakat tartottak, ami a háromezerre becsült lakó táplálékellátásának egyik összetevője lehetett. A központhoz szorosabban kapcsolódó Cahokiához képest később, feltehetően i. sz. 1200 körül kezdték a település építését. Moundville azonban még 1300 után is virágzott, Cahokia viszont akkor már hanyatlásnak indult.

Fent: Az alabamai Moundville rekonstrukciós rajzán észak felől nézve jól láthatók a középső mississippi település főbb építményei és palánkkerítése. Az építkezéshez kitermelt föld helyén keletkezett mélyedésben valószínűleg mesterséges tavakat hoztak létre.

Balra: A kéz-szem-motívum az egyike azoknak az ábrázolási formáknak, amelyek érzékletesen szemléltetik a déli kultusz jelképrendszerét. Ez a rajzolat egy Moundville-ben talált kőkorongról (lásd az 58. oldalt) való. A déli kultusz szimbólumainak jelentésén a régészek még ma is vitatkoznak.

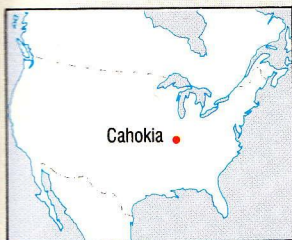
A KELETI ERDŐVIDÉK: TEMPLOMDOMBÉPÍTŐK

I. SZ. 800–1500

A keleti erdővidék jelentősebb kulturális hagyományainak fejlődésében i. sz. 400–800 között egy négyszáz éves hiátus keletkezett, miközben a helyi hagyományok továbbra is fejlődtek és virágzottak. Ez utóbbiak közé tartozott a New York-i Point-félszigeti, a floridai Weeden-szigeti, a louisianai Öböl menti és a wisconsini Képmáshalom-hagyomány. Az ezeket összekötő interregionális hopewell kereskedelmi rendszer, amelynek révén e hagyományok egy része a hopewell kultikus élet aktív résztvevőjévé vált, összeomlott. I. sz. 800 körül egy új, transzcendens kulturális irányzat honosodott meg a keleti erdős vidéken, s terjedését is újfajta mechanizmusok segítették elő. Ezt a hagyományt ismeri a szakirodalom Mississippi-kultúra néven.

A Mississippi-hagyomány alapja a Mexikóból ér-

Cahokia

Cahokia lelőhelye az illinois-i East St. Louisban található, Mexikótól északra ez a legnagyobb őstörténeti város. Az i. sz. 600 körül alapított település közel 13 km²-en több mint száz halommal rendelkezik. Az 1500 és 1250 közötti, legvirágzóbb korszakában mintegy tízezer lakója volt. Központjában hatalmas földhalom, a Szerzetesek halma áll, amely a talpánál 316 m hosszú és 241 m széles, magassága meghaladja a 30 métert. Több mint 600000 m³ földet tartalmaz, amit a Középső Mississippi-kultúra indiánjai több szakaszban, 18 kg-nyi teher szállítására alkalmas kosarakban hordtak össze.

A város középső részét, ahol a Szerzetesek halma és 16 kisebb halom áll, három oldalról palánkkerítés ve-

szi körül, a negyedik oldalról pedig a Cahokia patak határolja. A halmok többsége a kerítésen kívül fekszik. A település egyik halma alól egy magas rangú személy sírja került elő. A halott mellett nagy mennyiségű nyílhegy, csiszolt kő- és csillámkö tárgy, valamint hat feláldozott férfi szolgája feküdt, egy külön tömegsír pedig 53 asszony holttestét rejtette.

1250 után Cahokia hanyatlásnak indult, de előretolt telepei Angelban, Aztalanban és másutt még a Középső Mississippi-kultúra központjának megingása után is virágzottak. Végül Cahokia volt az európaiak megjelenése előtt bekövetkezett nagyarányú népességsökkenés egyik gócpontja.

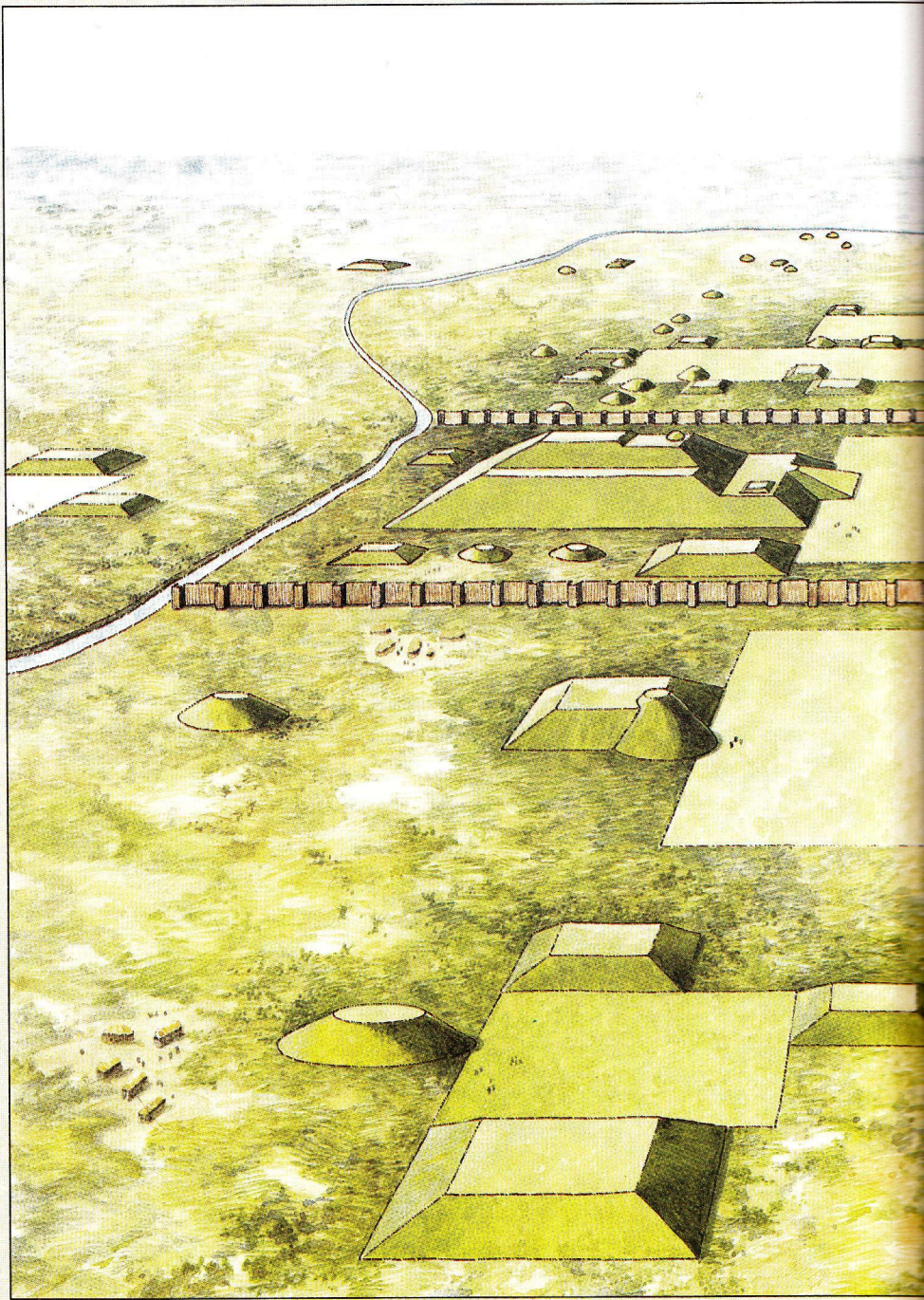

Jobbra: A rajzon nyugati irányból láthatjuk Cahokia őskori települését. Körülbelül ez a kép tárulna eléünk, ha a missouri St. Louis modern diadalívének a tetejéről távcsőn vizsgálnánk. I. sz. 1200 táján a palánkkerítés – amelynek elhelyezkedését az ásások megerősítették – kb. 120 hektárt és 17 nagyobb halomépítményt vett körül. A bekerített városmagban és azon kívül valószínűleg jóval több, mint tízezer ember lakott. A teljes településen (fent jobbra) száznál is több halom állt, de a legnagyobb a Szerzetesek halma volt, amelynek a magassága még ma is meghaladja a 30 métert. Talpazatánál az egyiptomi Nagy Piramis méreteit is túl-

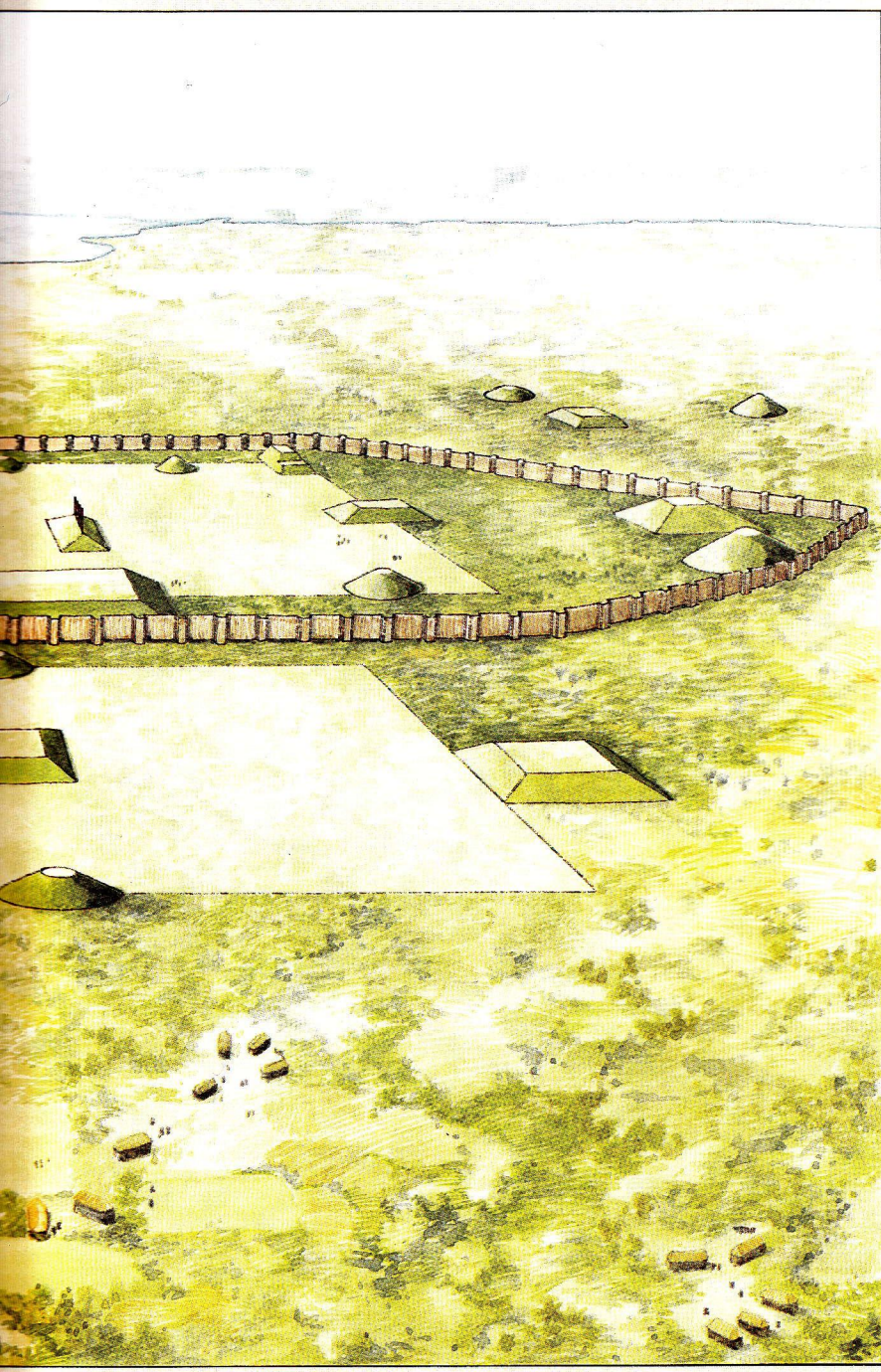
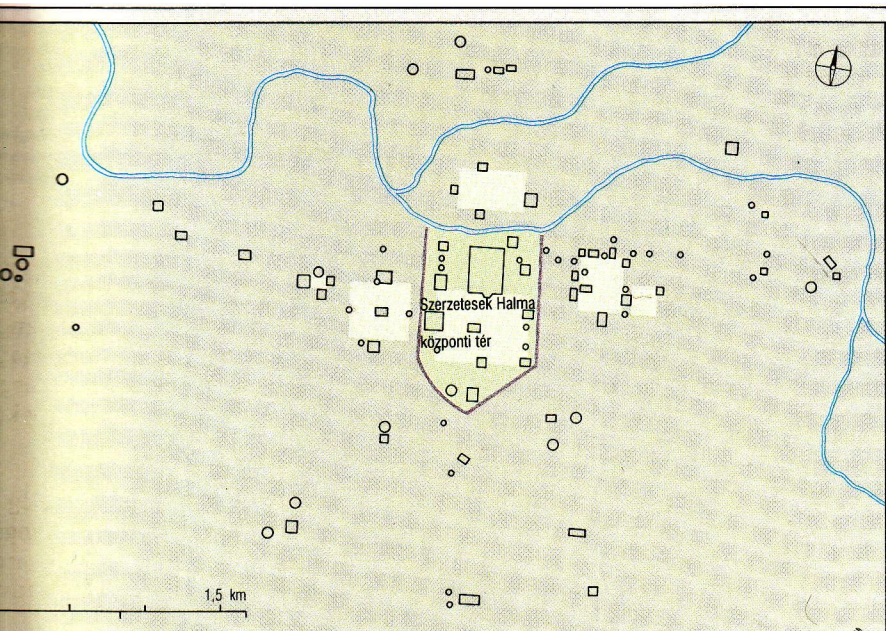
szárnyalja, ugyanakkor megközelíti a hatalmas mexikói piramis nagyságát a Puebla állambeli Cholulában.

A gyermekét szoptató anyát formázó butykos (fent) Cahokia területéről került elő, s egy Középső Mississippi-kultúrához tartozó kézműves alkotásának tartják. Az edény 15 cm magas.

Cahokia mintegy ötven település központját jelentette a Mississippi-völgy termékeny, „American Bottom” nevű szakaszán. A Mississippi és mellékfolyói mentén több központ és előretolt telep létezett. E birodalomnak látszó egység politikai és gazdasági alapjairól ma még nem tudunk biztosat.

kezett új kukoricafajták meghonosítása volt. A korábbi, ténylegesen termesztett növények valószínűleg csak a keleti erdővidék azon részein voltak ismertek, ahol 200 napnál hosszabb növekedési időszakkal lehetett számolni. A termesztett kukoricafajták csövén 12 vagy 14 sor szem volt. Az újabb fajták közül néhány már olyan helyeken is megtermett, ahol csak 120 fagymentes nap volt egy évben. Ezek között volt egy nyolcsoros csöví, szívós fajta is. Mindemellett i. sz. 1000 táján már mexikói babféléket is kezdtek termesztetni, amely igen fontos fehérjeforrást jelentett a táplálkozásban, így a közösségek élőhelye már nem korlátozódott a proteinben gazdag vadhús megszerzését biztosító területekre. A hús természetesen továbbra is szükséges, de a korábinál kevésbé elengedhetetlen étrendi elem maradt. A bab elterjedésével a meggyökeresedett a „három nővér” – a kukorica, bab és a tök hármasa –, a késő prehisztórikus kori kertművelés rendszere. A bab és a kukorica szinte tökéletesen kiegészíti egymást. A kukoricából hiányzik ugyan két nagyon fontos aminosav, ami a babban bőségesen jelen van, így e két növényfajta elegendő fehérjével látja el az emberiiség nagy részét.

Egy Illinois-ban végzett kutatás szerint a Hopewell-időkből a népsűrűség elérhette a 100 km²-enkénti negyven főt, a Mississippi-kultúra terjedését elősegítő ökoszisztéma pedig ennek az ötszörösére adott lehetőséget. Ezenkívül a Mississippi-ökoszisztéma Észak-Amerika belső vidékeinek nagyobb folyói mentén húzódó gazdag és termékeny árterületekre épült, amelyekből viszonylag kevés állt rendelkezésre. Mivel az új gazdasági lehetőségek következtében megnövekedett népsűrűség a megfelelő földterületek hiányával párosult, az új szisztéma agresszívan terjeszkedett a régi rovására. Míg a kereskedelmi rendszer felhasználásával megvalósított hopewell terjeszkedés eszméi jellegű volt, addig a Mississippi-népek gyakran leigáztak más közösségeket, és jobban alkalmazkodó társadalmi csoportjaik elvették a korábbi lakóktól a legjobb földterületeket.

A technológia másik területén valószínűleg a 400 és 800 közötti négyszáz éves hiátus idején jelent meg az íj és a nyíl használata. Nem vette át azonnal a paleoindiai korszak óta legfőbb vadászszerszámnak számító atlatl (dárdahajító) szerepét. Az íj és a nyíl az őstörténeti kor vége felé meghatározó szerepűvé vált a keleti erdővidéken, az atlatl pedig a történeti kor beköszöntével feledésbe merült. Egy újabb technológiai vívmány a valódi kapa feltalálása volt, ami azt jelezte, hogy az új növénytermesztési rendszerben a korábinál sokkal nagyobb szerephez jutottak a háziastott növényfajok.

A Mississippi-kultúrához tartozó települések minden addiginál nagyobb kiterjedésűek voltak. Valódi városoknak, egyes esetekben az iparosodás előtti „nagyvárosoknak” tekinthetők, amelyekben gyakran templomdombok és egyéb mexikói hatást mutató városi jellegzetességek is megtalálhatók voltak. Ezek a központok, elsősorban a Mississippi, az Ohio, a Tennessee, az Arkansas, a Vörös-folyó és ezek nagyobb mellékfolyói gazdag üledékes völgyeiben intenzív folyóparti kertművelésre épültek.

A mississippi társadalom és gazdaság

A mississippi városokban jellemzően egy és húsz között volt azoknak a lapos tetejű templomdomboknak a száma, amelyek templomok és más középületek alapzataként szolgáltak. Egyes esetekben a közösség

A déli kultusz

A faragott kagyló a Mississippi menti népek fontos közvetítő eszköze volt. Teljes csigaházakat vagy kagylóhéj-korongokat díszítettek jellegzetes vésett mintákkal. A déli Mississippi-fejlemények lelőhelyein számos sajátos motívum került elő a vésett kagylóhéjakon. Ezt a középső mississippi lelőhelyeken különös módon ritka motívumegyüttest neveztek el déli kultusznak. Jellemző rajzolat a napsugár, a kidolgozott keresztforma, a nyitott tenyér közepén egy emberi szemmel, a nyílvevessző, a villás rajzolat körülvevő és a síró szem, valamint számos absztrakt minta. Ezek a motívumok nemcsak a vésett kagylóhéjakon, hanem fa-, faragott és pattintott kőtárgyakon, festett szöveteken és helyi rézből készült, dombormintás lemezeken is megtalálhatók. Az egész déli kultusz mexikói hatásról tanúskodik, de van benne Hopewell- és más keleti erdővidékre jellemző örökség is. A déli kultusz motívumaival díszített tárgyak elsősorban nagy kiterjedésű településekről kerültek elő, s egyértelműen kapcsolódtak a hatalmas föld templomdombokon vagy azok környékén tartott szertartásokhoz. A kultusz csak i. sz. 100 körül bontakozott ki teljesen, s a spanyol De Soto érkezéséig virágzott. A Mississippi délnyugati szakasza mentén élők azonban az elsők között estek áldozatul a hatalmas járványoknak, így sajnos még a jellemzők feljegyzése előtt elpusztultak a kultusz gyakorlói. Talán az egyetlen kivétel a natchezek esete. Francia felfedezők még akkor jártak Grand Village-ben és a Smaragd-halomnál, amikor a Plaquemine Mississippi-kultúra még élő volt, s az általuk szolgáltatott leírásokat a régészek még ma is gyakran használják felfedezéseik magyarázatához.

Délen a kagyló térségétől keletre a déli kultusz volt a legerősebb fejlemény egészen Georgiáig, de egyes elemei még északabbra is megtalálhatók.

A kivillanó fogak azt sugallják, hogy a kagylóhéjból készült figura (lent balra) egy fejtrófeát jelenít meg. A villás rajzolat körülvevő szempár a déli kultusz jellegzetes

motívuma, s a többi bevésített mintával együtt talán egy tetovált vagy festett arcot ábrázol. A fejtetőn csomózott hajviselet korábbi kort idéz, valószínűleg a Hopewell-kultúra időszakát. A figura csupán 6 cm-es.

A kagylóhéjkorong (lent balra) tetőjén két kis lyuk van, ami valószínűsíti, hogy függődiszként hordták.

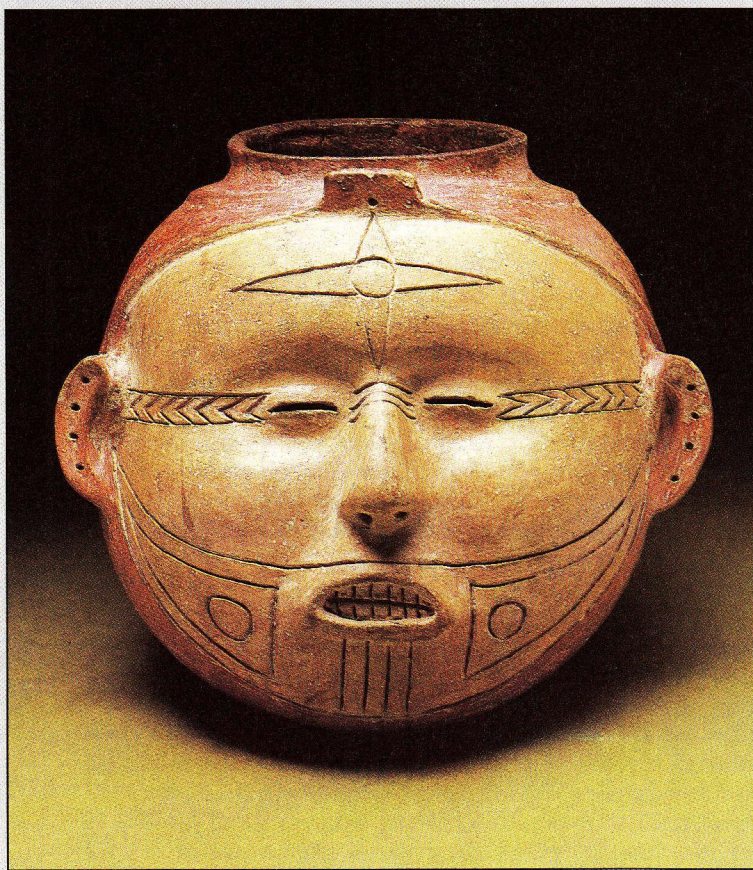
Ezen is férfifej látható, szintén tetovált vagy festett arcdíszítésre utaló rajzolatokkal.

A domborított réz férfiprofil (lent) az oklahomai Spiro-lelőhely Craig-halmából való. A 24 cm-es tárgyon a déli kultuszból ismerős motívumok láthatók, elsősorban a szem körüli villás rajzolat.

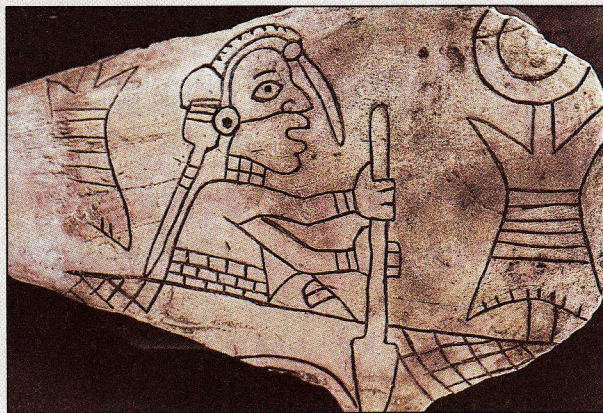

Jobbra: Ez a vésett kőkorong valamivel nagyobb, mint 30 cm átmérőjű, és több déli kultuszra jellemző motívum látható rajta. Két darab kétszer megcsomózott szarvas csörgőkígyó veszi körül a kéz-szem-szímbőlumot. A lelet az alabamai Moundville-lelőhelyről származik.

Fent jobbra: A halál ismerős témája a déli kultusznak. Ezt a kb. 20 cm magas alakos edényt a Kentucky állambeli Paducah közelében találták. Fejtrófeát ábrázol, a szemek szíjjal lekötve, a hátrahúzott ajkak mögül kilátszanak a fogak. Az ilyen edények közös jellemzője a füleken látható több lyuk és a haj vonalánál lévő akasztószerszég, de ez utóbbi célja ismeretlen.

Jobbra: Egy vésettal díszített fülkagylóhéj egyik részlete férfit ábrázol kultikus díszítményekkel ékes, kivájt csónakjában.

vezetőinek lakóházai is itt épültek. A templomdombokat gyakran karósánc vette körül, s a lakóépületek ezen belül és kívül is elhelyezkedhettek.

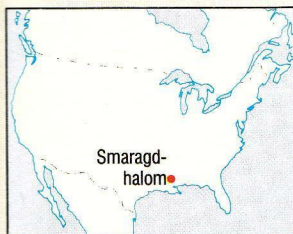
A környező földeken intenzív növénytermesztés folyt. Esetenként kétszer is vetettek kukoricát, s a termést még zsenge és zöld állapotban takarították be, tehát azonnali fogyasztásra szánták. Az egyszer bevetett kukoricaföldeken a termést hagyták teljesen beérni, ezt a kukoricát elraktározták. A babot a kukorica és a szőlő mellé ültették, ez utóbbi a kukorica számára futott fel. A jó termőföldek szélén természetették vagy csak ápolták a tökféléket, a napraforgót és más helyi növényfajtaikat. Ez az intenzív növénytermesztési típus azért alakulhatott ki, mert a mély gyökerű fűfélék nem tudtak meghonosodni a gyakran elárasztott földeken, csupán ásóbotok és kapák segítségével is hatalmas termést lehetett elérni. A környék magasabb fekvő vidékein azonban csak akkor kezdtek növénytermesztéssel foglalkozni, amikor az európaiak elterjesztették az eke és az igavonó állatok használatát.

A mexikói és délnyugati népekkel ellentétben a mississippi földművesek sem öntözéssel, sem csatornázással nem hasznosították a vizet. Nem hódítottak meg olyan területeket, ahol a víz felhasználását szabályozniuk kellett volna, hanem kizárólag a legjobb áradmányos földekért szálltak versenybe. A mai földművesek szemében ez az egész régió termékeny talajban gazdagnak tűnhet, mégis sok háborúskodásra utaló bizonyíték került elő innen. A Mississippi-kultúra igen speciális földigénye még olyan területeken is a legjobb termőföldért folytatott versenyhez vezetett, ahol gyengébb minőségű vagy kevésbé kockázatos alternatívát kínáló földek is rendelkezésre álltak. A mississippi társadalom nyilvánvalóan tagolt volt, állandósult tisztségekkel. A főnökségek élén feltételezhetően örökös és bizonyos fokig örökletes rangú vezetők álltak. A nagyobb közösségek körül kisebb, politikai függőségben lévő csoportok helyezkedtek el, a meghatározó szerepű központokban pedig aránytalanul nagy számú és kiterjedt társadalmi rendszer létezett. Cahokia és Moundville, a két alaposan feltárt Mississippi-központ főnökségei olyan összetettségi szintet értek el, hogy egyes tudósok szerint már az állam szervezete is kialakult ezekben. Feltehetően két vagy több szintű politikai tisztségrendszer létezett bennük, de az államszervezet hipotézise további kutatásokat igényel.

A kisebb mississippi kézműves termékek közé csiszolt kőbalták, mély tálak és pipák tartoztak. A balták esetében gyakran egyetlen kemény kőből kifaragott nyél és fej együtteséről van szó. Az agyagedényeken a korábbi időszakok plasztikus díszítőtechnikáit folytatták, de mexikói hatásra utaló jellegzetességek is megjelentek, például a „trófeafej” edényeken, a hosszú nyakú vizeskancsókön és a kerek aljú kerámiákon. A késői Mississippi-lelőhelyek némelyikéről a keleti erdővidéken ritka festett edények is előkerültek. Közülük sok két színnel, egyesek pedig negatív festési eljárással készültek, vagyis az első szín fölé viaszréteget vittek fel, amellyel kijelölték a mintát. Ezután mártották az edényt a második festékbe, majd kiégették, amelynek során a viasz leolvadt, és alóla előtűnt a minta.

A Középső Mississippi- és az Oneota-kultúra településeit a külső jelekből ítélve a ma is ezen a vidéken élő szíu nyelvű indiánok ősei építették. 1450 körül a Középső Mississippi központi területein egyre terjedő „lakatlan negyed” alakult ki. A jelen-

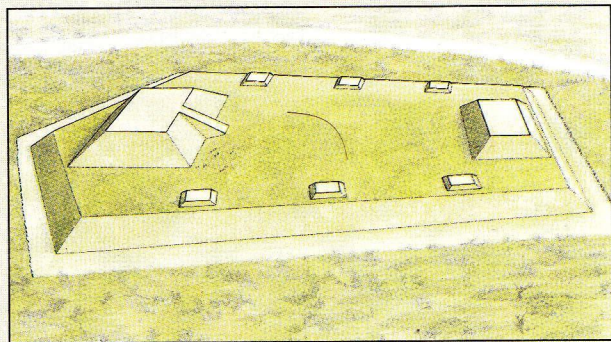

Smaragd-halom

A Smaragd-halom az újkori natchezek egyik jelentős falujának középpontjában állt, e nép az Alsó Mississippi-völgy néhány más törzsével együtt a Mississippi-kultúra Plaquemine-hagyományának hordozója volt. A lelőhely a Mississippi állambeli mai Natchez közelében fekszik, mégpedig a hajdanán e vidéket a tennessee-i Nashville-lel összekötő indián útvonal, a Natchez-ösvény déli végpontjánál.

Louisianából érkező francia felfedezők még az előtt jártak a natchezeknél, hogy a betegségek és a háború nagy pusztítást végzett közöttük. Egy még működő Mississippi-kultúrát írtak le, s az ő adataikat gyakran használják az itt és a keleti erdővidékek más pontjain talált Mississippi-típusú leletek keletkezésének hátterében álló őskori kultúrák modellezéséhez.

A natchezek élén főnök állt, a Nagy Nap. Anyaági főnökségeikben a vezető tisztség az uralkodó nőtestvérének fiára szállt, a társadalom pedig négy jól elkülönített osztályra tagolódott. A társadalmi előmenetelnek szigorú szabályai voltak. A 16. században legalább kilenc natchez falu lehetett, s ezek mindegyikében volt a Smaragd-halomhoz hasonló középítmény.

Fent jobbra: A Smaragd-halom valójában természetes domb, amelynek a tetejét elegyengették, így jött létre a 133×235 méteres felülete, a vidék felett kb. 20 m magasságban. Ezen épült két csónka piramis, a nagyobbik 10 m magas volt. A dombtető ellenkező végében a kisebbik piramis, az oldalai mentén több szerényebb építmény állt. Ez a hatalmas plaza a közösségi játékok és szertartások színtere volt.

Jobbra: A Smaragd-halomról előkerült, 17 cm hosszú kőpipa térdeplő foglyot ábrázol.

seget még nem lehet az európaiak által terjesztett betegségekkel összefüggésbe hozni. A népesség kihalását vagy legalábbis nagy arányú csökkenését belső tényezők okozták. Újabb bizonyítékok szerint az Újvilág legtöbb ipari fejlődés előtti városában egészségtelenek voltak az életkörülmények, de a városi élet sok embert vonzott. Ismert betegség volt a tuberkulózis, amely a tartósan sűrűn lakott területeken gyakran fordult elő. A zsúfoltság és a nem megfelelő higiénés körülmények további betegségek forrásai voltak, többek között járványszerű bélparazita-fertőzések sújtották a lakosságot. Úgy tűnik, e városok fennmaradásához állandóan újabb és újabb betelepülőkre volt szükség, különben a népszaporulat nem tudott lépést tartani az egyre növekvő halálozási aránnyal. Amennyiben ez a feltételezés igaz, akkor a Középső Mississippi-kultúra központi városainak összeomlása a „háttországból” érkező potenciális betelepülők elfogyásának természetes következménye volt.

A KELETI ERDŐVIDÉK: AZ ÉSZAKI IROKÉZEK

A virágzó Mississippi-kultúra periferiáján élő indián hordák és nemzetek egy része egyfajta vegyes, vadászó-gyűjtögető-halászó-növénytermesztő lét-fenntartási formát tartott meg. A régebbi és egyszerűbb növénytermesztő ökoszisztéma az i. e. 800 utáni évszázadokban is jól működött, de fokozatosan valamennyi közösség áttért a kukorica és a bab ellenállóbb fajtáinak a termesztésére. Ezek észak felé a 120 fagymentes nap határvonaláig megteremttek. E vonal-

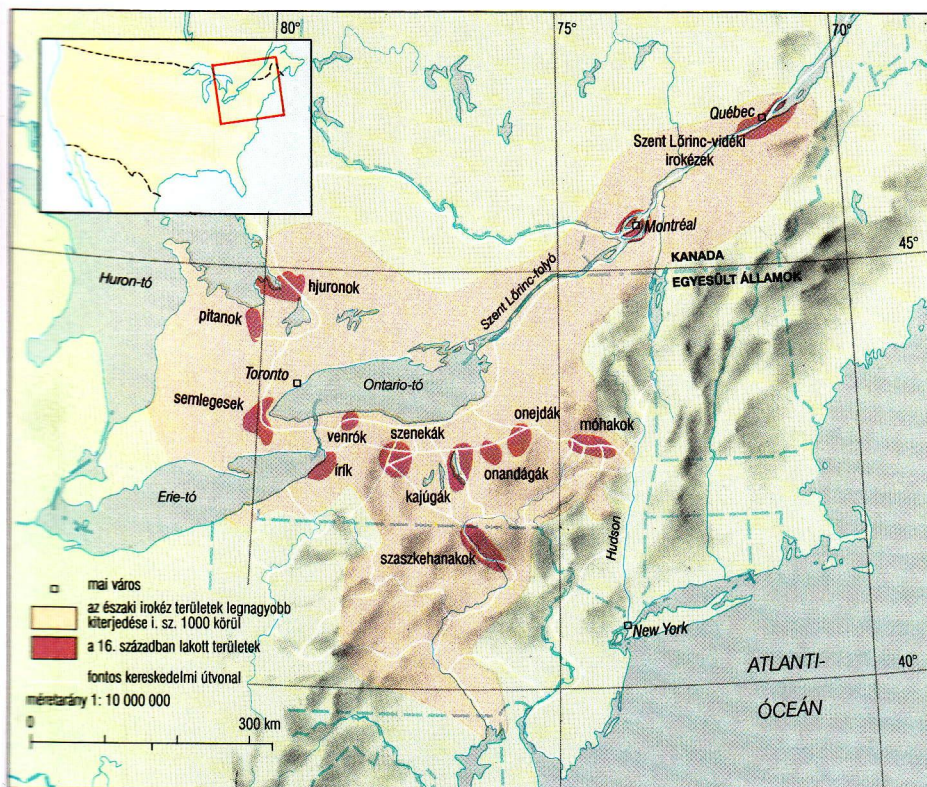
tól északra a növénytermesztésnek még a legkezdetlegesebb formái is ritkán alakultak ki. Ennek következtében az őstörténeti kor utolsó évszázadai során a tökfélék és a libatophoz, illetve a napraforgóhoz hasonló helyi növényfajták termesztésének a helyét teljesen átvette a kukorica-bab-tök hármasan alapuló kertgazdálkodás.

A Mississippi-kultúra terjeszkedésének határain kívül az új növénytermesztési ökoszisztéma nem az ártéri alföldek intenzív művelésére épült. Ezeken a területeken egy külterjes, felföldi gazdálkodási forma alakult ki. Az északkeleti földművesek például talajváltó művelést alkalmaztak, amelyet irtásos-égetéses (vagy vándor) földművelésnek is nevezünk. Minden évben egyszer vetettek kukoricát, a sorok közé pedig babot és sütőtököt ültettek. Amikor a földterület kimerült vagy ellepték az élősködők, akkor erdőirtással teremtettek új művelési területet. A falvak az új földek közelébe települtek át, gyakran akár húszévenként is költöztek. A növények mellett vadhús, főként szarvas szerepelt az étrendben. A felföldi gazdálkodás körülményei között a Mississippi-kultúra intenzív földművelésre épült nagyméretű, állandó városaihoz hasonló nem alakulhatott ki, e forma azonban az európai gyarmatosítók megjelenéséig sikeresnek bizonyult.

A Középső Mississippi-területektől északnyugatra fekvő oneota, valamint az északkeleten létrejött északi irokéz települések a felföldi ökoszisztéma jó példái. Jelentős különbség közöttük, hogy mire a felfedezők elérték a nyugati oneota területeket, azok kultúráját már az európai hatások oly mértékben megváltoztatták, hogy a történeti források nem adnak hű képet eredeti gazdasági rendszerükről. Az iroké-

Jobbra: Az őstörténeti kor végén létrejött irokéz falvakat általában palánkkerítés védte. A képen egy újkori település, Caughnawaga látható, amelyet 1690 körül móhakok laktak. Ebben az időben azonban a járványok eredményeként a falvak mindenhol összezsugorodtak, s a három tűzhelyes, kisebb hosszúházak váltak általánossá. Caughnawaga a kevés épen fennmaradt irokéz falvak egyike, könnyen megközelíthető látványosság. Bár a Mississippi-terjeszkedés csupán periferikusan érintette az irokézeket, településeik az európai gyarmatosító hatalmak közti harc középpontjába kerültek.

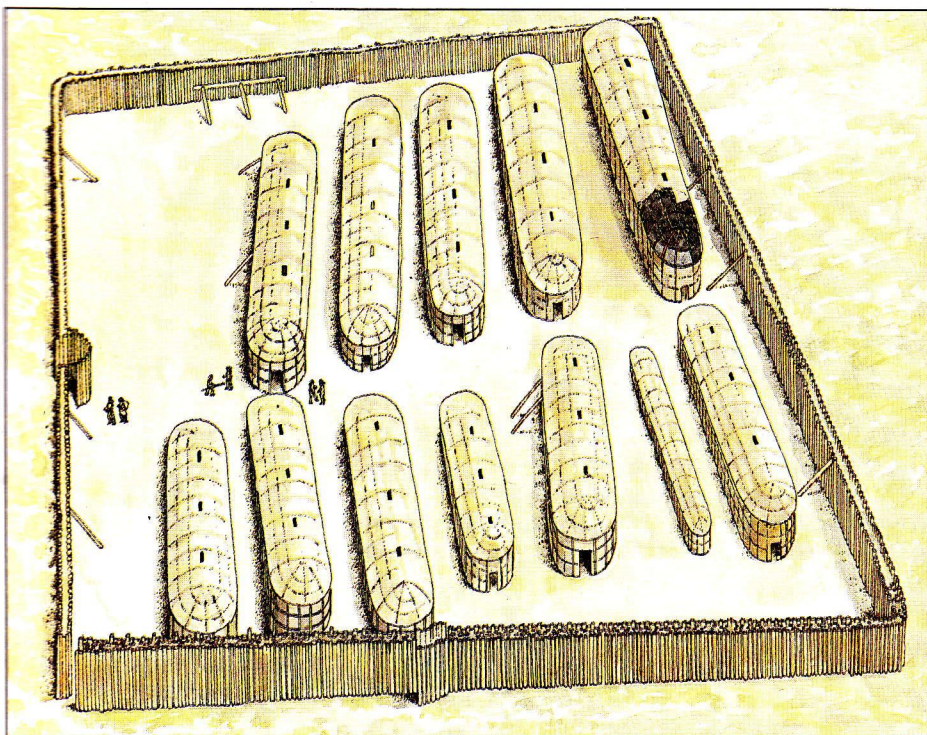
Fent: Az északi irokézek

Az északi irokéz törzseket alkotó népek ősei valamikor i. e. 1700 és 700 között költöztek az északkeleti kultúratérre. A nyelvészeti bizonyítékok szerint ekkoriban szakadtak el a cseroki nyelvet beszélő rokonaiktól és ékelődtek be a szomszédos, aligankor nyelvű népcsoportok közé. A régészeti leletek tanúsága szerint egészen i. sz. 1000-ig zavartalanul, a térképen világosbarnával jelölt területen fokozatosan szétszóródva éltek. 1600 tájára azonban a fejlett földművelési forma lehetővé, az állandó konfliktusok pedig szükségessé tették, hogy a különféle irokéz csoportok körülhatárolt törzsi területekre húzódjának vissza.

zek esetében azonban még a drasztikus változások előtti évtizedekben készültek feljegyzések, amelyek a felföldi ökoszisztématípus tanulmányozásához segítséget nyújtanak.

Az irokézek

I. sz. 1000 körülre az irokézek a „három nővér” (kukorica, bab és tök) nemesített változataira alapozott felföldi kertművelésre tértek át. A földtől való függőség növekedésével három lépésben egyre összetettebb közösségek alakultak ki. Kezdetben a különálló családok közös lakóházakba költöztek. Hagyományosan az asszonyok művelték a földet, így a növénytermesztés jelentőségének fokozódásával a életfenntartásban és a ház körüli teendőkben játszott

szerepük is megnőtt. Valószínű, hogy az új, többcsaládos háztartásokban nőágon rokonságban álló családok éltek.

A társadalommá formálódás következő lépcsőfoka a falu kialakulása volt. A többcsaládos házakat kezdték egymás közelében felépíteni. Amennyire azt régészeti eszközökkel meg lehet állapítani, valószínűnek tűnik, hogy az egyes házakban a klán egy-egy része (ágazata) élt együtt, s a falvakban az ilyen ágazatok vezetőiből álló tanácsok jöttek létre a helyi ügyek intézésére. A valós vagy fiktív rokonsági kapcsolatokat egyre szélesítették a közös erőfeszítések és a rendfenntartás előmozdításának érdekében.

A fejlődés harmadik szintjén az északi irokéz falvak a rendszeres újratelepülések során egyre közelebb kerültek egymáshoz. Amikor a legelső európai felfedezők megismerték ezt a népet, a valaha elszórt apró közösségekben élő irokézek már 13 törzsi területen sűrűsödtek össze. Az így kialakult 12 nagy irokéz törzs a következő: Szent Lőrinc-vidéki irokézek, mohakok, onejdák, onandágák, kajugák, szenekák, szaszekhanakok, venrők, irók, semlegések, pitanok és huronok.

A Mississippi-terjeszkedést jellemző erőszakos versengés az irokéz törzsekre is áterjedt. Számos kései irokéz falut már palánkkerítéssel védtek, s ennek részben a szaporodó háztartások által megnagyobbodott, illetve az elkülönült törzsekké szerveződő, egymáshoz közelebb került falvak közötti háborúskodás lehetett az oka.

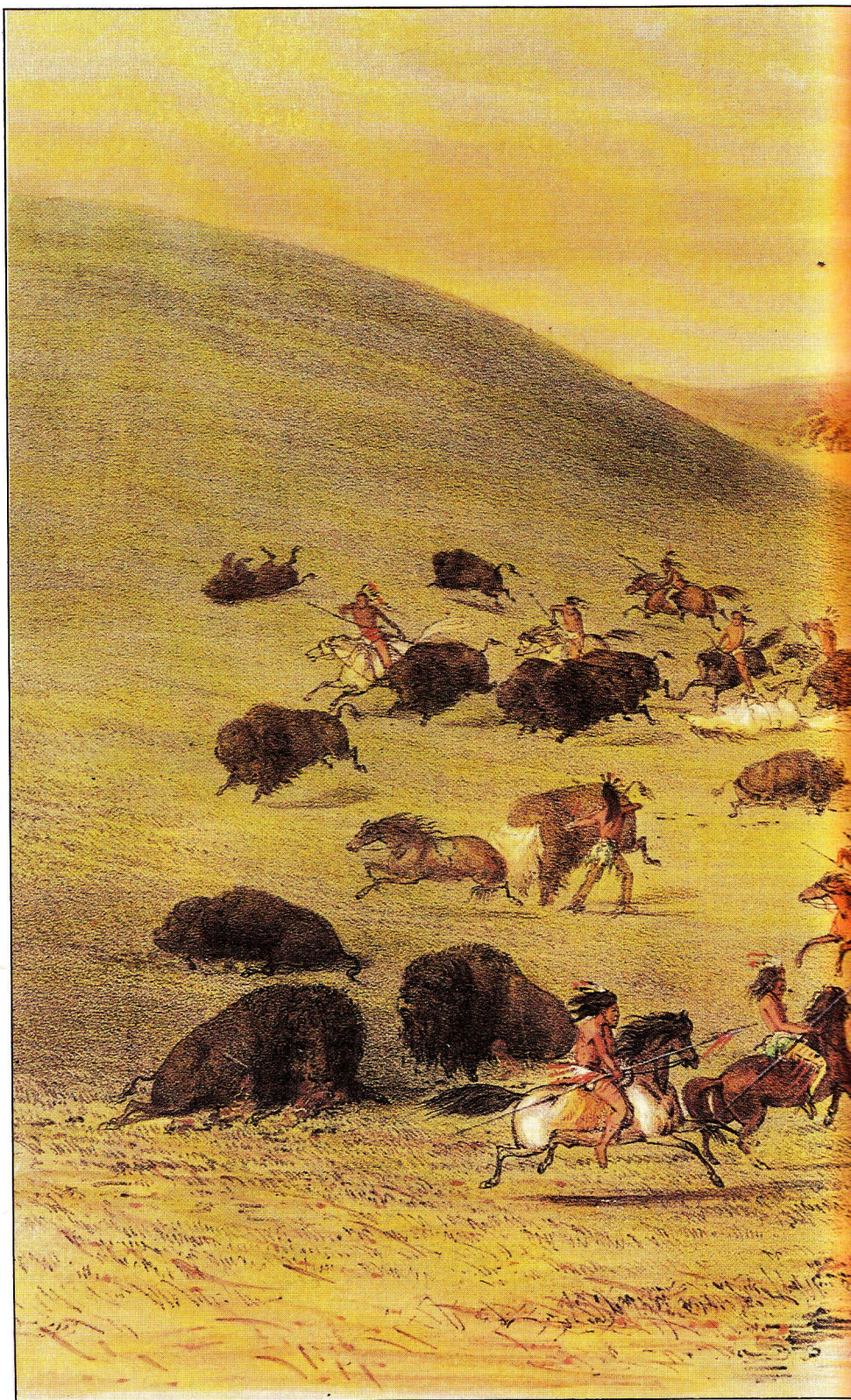
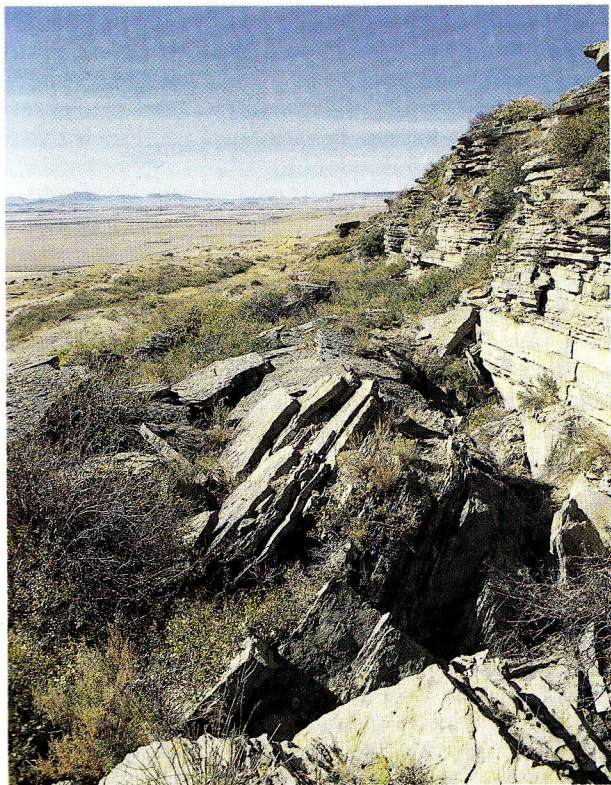
A rivalizálás ellenére az irokéz falvakat és törzsi faluközösségeket kereskedelmi utak hálózata kötötte össze. Ezek részben kenuutak, részben szárazföldi ösvények voltak. A 16. század során a partok közelében megjelent európai javak a már létező utak segítségével gyorsan eljutottak a szárazföld belsejébe. A fehérrel való korai találkozások hatására megindult prémkereskedelem az irokéz törzseket bekapcsolta a világ gazdasági hálózatába, s a csereforgalom, a versengés és a háborúskodás olyan új mozzanatokat hozta működésbe, amelyek alapvetően befolyásolták az Északkelet gyarmati kori történelmét.

Az Irokéz Liga eredetileg a szűk értelemben vett irokéz törzsek – a mohakok, az onejdák, az onandágák, a kajugák és a szenekák – közötti fegyverszünetet pecsételte meg. Elképzelhető, hogy a Liga létrehozásával a törzsek közötti, egyre véresebb háborúskodást próbálták visszaszorítani, vagy pedig az öt irokéz törzs fölényét biztosíthatta a szomszédos északi irokéz és nem irokéz törzsek fölött az egyre megújuló összecsapásokban. Még tisztázatlan, vajon a Liga az európaiak megjelenése előtt vagy után jött létre, s feltételezhető, hogy a fehér emberrel való kapcsolatoknak semmilyen szerepe nem volt megszületésében. Később azonban ez az egység kulcsszerepet töltött be az Irokéz Törzsszövetség létrehozásában. Ez utóbbi politikai szövetséget az európai kereskedelem és az Észak-Amerikában jelenlévő európai hatalmak közötti versengés tette lehetővé és szükségessé. Ugyanakkor sem a Liga, sem a Törzsszövetség nem alkotott valódi főnökségi politikai rendszert, csupán államszervezeti formát jelentett. Nagyon valószínű, hogy a Mississippi-kultúra peremén virágzó felföldi kertművelő közösségek egyike sem fejlődött tovább a rokonsági alapú hierarchikus törzsi szerveződésnél. A tisztségek örökölhetősége csupán azt jelentette, hogy a vezetőket hagyományosan a magasabb rangú ágazatokból választották. A formalitások megjelenése ellenére a falvak politikai

szervezeti és a települések közötti kapcsolatok továbbra is megegyezésszerűen jöttek létre.

Az irokézek története jól példázza, hogy mi ment végbe a Mississippi-hagyomány törzsét alkotó főnökségek és „majdnem” államok határain kívül. Felföldi ökoszisztémájuk és törzsi szerveződésük a területükre jellemző gyengébb kertművelési lehetőségek ellenére is életképesnek bizonyult. Ugyanakkor az irokézek esete mutatja azt is, hogy ez a fajta alkalmazkodási rendszer az áttelepült európai földművesekkel már nem tudta felvenni a versenyt. Az európai gyarmatosítók az igazi mezőgazdaság mindhárom elemét, vagyis a növénytermesztést, az állattartást és az erdőgazdálkodást gyakorolták. Az Euráziából behozott igavonó állatok, amelyeknek nem akadt párja az amerikai kontinens házasított fajtái között, tulajdonosaik számára nemcsak az értékes trágyát biztosították, hanem annak szállítását is lehetővé tették, ugyanakkor olyan földeket is fel lehetett velük szántani, amelyeket az ásóbotokkal és kapákkal dolgozó földművesek nem tudtak megművelni. Ilyen eszközök birtokában az európaiak északkeleten is folytathattak intenzív földművelést, ahol az őslakos élelemtermelők csupán a külterjes módszerekre hagyatkozhattak. Az európaiak bekerítették földjeiket, és állandó településeken éltek, míg az indiánok életformájához a talajváltó földműveléssel együtt járó, félig állandó településfajta tartozott. A fenti előnyök mellett a területi alapon szervezett nemzetállami forma is hozzájárult az európaiak alkalmazkodási fölényéhez, amely akkor is feltartóztathatatlan terjeszkedést tett volna lehetővé, ha az európai járványok nem nyitják meg az utat a gyarmatosítás előtt. A himlő és egyéb eurázsiai fertőző betegségek következtében egyes helyeken az amerikai népesség 95%-kal csökkent, s így olykor még azelőtt elnéptelenedtek egyes területek, hogy az európai gyarmatosítók betették volna oda a lábukat.

A NAGY SÍKSÁGOK

I. E. 250–I. SZ. 1500

Az észak-amerikai kontinens középső vidékeire a mérsékelt övi préri a jellemző. Az itt honos emlősök többsége legelésző vagy föld alatti üregben lakó fajta. Valamikor ez a bölények hazája volt, de élt itt villás szarvú antilop, füles amerikai szarvas, fehér farkú és jávorszarvas, amerikai fekete- és grizzlymedve is. A magasabban fekvő, szárazabb nyugati pusztákon általában rövid szárú fűfélék honosak. E terület éghajlati megosztottsága alapján a kutatók úgy találták, hogy ezen belül elkülöníthető egy északi és egy déli

Balra: A ló megjelenése előtt a síksági nomád indiánok gyalogosan jártak. A bölények hatalmas csordáinak vadászata járművek és hatékony fegyverek hiányában nagy leleményességet igényelt. Az indiánok a képen láthatóhoz hasonló „bölényugratókat” gyakran vettek igénybe. A kiszemelt állatok a hosszú, összetartó sziklaösvényeket követve s a vadászoktól üzve egy ilyen szakadékhöz értek, ahol a megzavarodott csorda nyomására a bölények közül egy-kettő biztosan lezuhant. A tetemek feldolgozására utaló régészeti leletek azt mutatják, hogy a vadászok a hús jó részét otthagyták az enyészetnek.

Fent: A lovas nomád életforma teljesen megváltoztatta a síksági indiánok kultúráját is. A korábban földműveléssel foglalkozó népek lóhátról kezdtek vadászni, ezzel együtt a kulturális és nyelvi keveredés a Prérin és a Nagy Síkságokon még erőteljesebbé vált. Különös módon az amerikai indián kultúrák változásának ez a viszonylag kései fejleménye sokak számára az egész folyamat jelképévé vált. Valójában azonban csak átmeneti jelenségről volt szó, amely a legtöbb területen alig egy évszázadig, vagy még addig sem tartott.

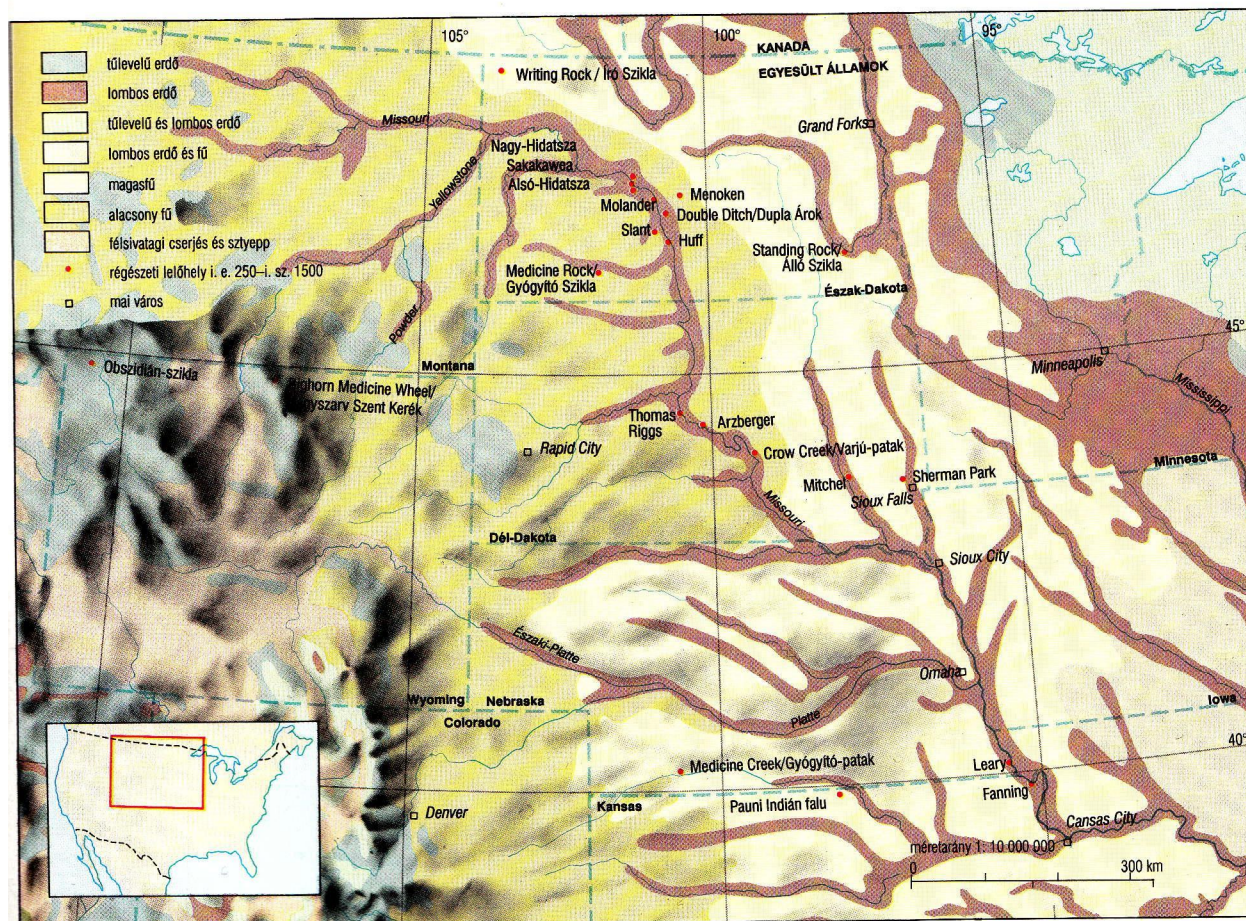
kultúráterség. Az alacsonyabban fekvő és csapadékosabb keleti vidékekre a hosszú szárú fűfélék a jellemzőek. Ezt a területet nevezzük Prérinek, amely Wisconsin állam déli felén és Illinois nagy részén keresztül Északkelet-Indianáig húzódik.

A Nagy Síkságokon honos növényfajták sokféle maggal, gyümölcssel és gumós terménnyel látták el az archaikus kor gyűjtőit. E fajok egy részét a keleti erdővidék korai növénytermesztő népei már elkezdték gondozni. A Síkságokon nem volt jellemző a föld művelése, így a növénytermesztés módszereit máshonnan, a préri folyó völgyeiben élő, már kertművelésre áttért közösségektől tanulták az itt élő népek. Így azután e vidék archaikus kor utáni történetét a

keleti kultúrák vagy legalábbis keleti hatások elterjedése határozta meg. Ugyanakkor esetenként délnyugati eredetű népcsoportok is bevándoroltak a Síkságokra.

Az észak-amerikai indiánokat ma legtöbbször a síksági lovas harcosokkal azonosítják, de ez a képzet meglehetősen új keletű. Az Amerikában őshonos lófélé 10 000 évvel ezelőtt, a jégkorszaki nagyvadakkal együtt kihalt, s az amerikai indiánok legközelebb a 16. században, a spanyolok révén ismerkedtek meg újra ezzel az állattal. A ló segítségével könnyebben lehetett becserkészni a hatalmas bölénycsordákat, mint gyalogosan vándorolva, s ennek köszönhetően több, falvakban élő növénytermesztő népcsoport tért

Földművelők és vadászok a síkságokon

A síksági falukultúra központja a Missouri folyó völgyében terült el. Több mint 35 Kezdeti Középső Missouri-hagyományhoz tartozó lelőhelyet ismerünk, főként a Missouri-völgy dél-dakotai szakaszán elszórva. A Virágzó Középső Missouri-hagyomány lelőhelyei a völgy észak-dakotai felében helyezkednek el. A síksági falvak téglalap alaprajzú, többszalagos házak szoros együtteséből álltak. Az őstörténeti kor végén a szárazság és az ebből következő népvándorlás nyomán a Hanlyatól Középső Missouri szakaszban a falvak a folyóvölgy egy rövidebb szakaszára húzódtak össze, majd az újkorban ezekből alakultak ki a hidatsza és minden települések. A Középső Missouri fontosabb lelőhelyei: Arzberger, Huff, Thomas Riggs, Crow Creek (Varjú-patak), Medicine Creek (Gyógyító-patak), Big Hidatsa (Nagy hidatsza), Sakakawea, Lower Hidatsa (Alsó hidatsza), Molander, Menoken, Double Ditch (Kettős árok) és Slant (Lejtő). Nebraska és Kansas területén a síksági falukultúra i. sz. 1000–1400 közötti szakaszait – Upper Republican (Felső köztársasági), Nebraskai, Smoky Hill-i (Füstös-dombi) és Pomona – együttesen a Középső Síksági-hagyomány néven tartja számon a szakirodalom.

át a nomád vadászó életmódra. Ahogy a pásztorkodás csak egyes, növénytermesztők által házasított állatfajok megjelenése után alakulhatott ki Euráziában, ugyanígy a lovas nomád síksági indián kultúrák kifejlődésére is csak a ló újbóli megjelenése után kerülhetett sor.

Az archaikus korban kisszámú vadászó-gyűjtögető népcsoport élt elszórtan a Nagy Síkságok területén. A Mississippi mellékfolyói mentén nyugati irányban terjeszkedő keleti növénytermesztő népek alig találkoztak ellenállással. Az élelemtermelők első hulláma i. e. 250–i. sz. 950 között, az ún. síksági erdővidéki időszakban hatolt be a Prérire. E közösségek talán a Hopewell-kultúrákból származtak, de legalábbis annak hatása alatt álltak. A mai Kansas City közelében kialakult egyik Hopewell-fejlemény lelőhelyeinek tanúsága szerint a prérin többek között kukoricát is termesztettek, és ezek a népek beletartoztak a hopewell kereskedelmi kapcsolatrendszerbe. A tőlük délebbre kialakult Cooperi Hopewell képviselői kevésbé ismertek, de kultúrájuk valószínűleg a Kansas City-i változathoz volt hasonló. A Prérin élő hopewell közösségek területe nem haladta meg a 3–4 hektárt. Az itteni lelőhelyekről előkerült cserépedények szintén elárulják kulturális hovatartozásukat. A helyi rézből, obszidiánból és egyéb kővekből készült tárgyak megjelentek a kereskedelmi körforgásban is, de a préri közösségek szerepe a hopewell rendszerben még nem tisztázott. A Nagy Síkságokon található nyersanyagok közül az ohioi hopewell közösségek leginkább a Yellowstone Parkból származó obszidiánt és az Észak-Dakota nyugati felén található, kiváló minőségű kalcedont értékelték. Valószínű, hogy ezek az anyagok a Missouri folyón jutottak el délre, a kereskedelem felügyeletét pedig a Kansas City-i hopewellek látták el.

A Missouri forrásához közelebb, nyugatabbra talált síksági erdővidéki lelőhelyek kisebb számú leletanyagot tartalmaznak. Számos ilyen helyet azonosítottak már Kansasban és Nebraskában, de a legújabb kutatások szerint sokkal nyugatabbra, egészen Kelet-Coloradóig elért a kultúra hatása. A déli síkságokról csak szórványos bizonyítékok kerültek elő. Bár egyes helyeken találtak a korszakra jellemző cserépedényeket, összességében az archaikus életforma továbbélése tűnik általánosnak. Ugyanígy az északnyugati síkságokon folytatódott az archaikus vadászó-gyűjtögető, főként a közösségi bölényvadászó életmód, még a síksági erdővidéki időszak után is.

Sírhalmépítéssel találkozunk Észak- és Dél-Dakota keleti felén, valamint a kanadai Manitoba déli területén. Az építmények között vannak vonalszerű földsáncok és kerek halmok is. A halmok alatt gyakran alakítottak ki gerendával fedett sírgödröket. Az északkeleti síksági területeken sajátos jelenséggel egészült ki ez az alapvetően keleti hagyomány, ugyanis sok sírhalmra bölénycsontvázat vagy -koponyát is temettek. Úgy tűnik, a halomemelés hagyománya Minnesotán keresztül jutott erre a vidékre, ott a wisconsini képmáshalmokhoz hasonló jelenség alakult ki a Hopewell-hagyomány folytatásaként. Az északkeleti síkságok halomépítői valószínűleg az újkori dakota, asszinbojn és sájen indiánok őseinek tekinthetők.

A késői síksági erdei korszakban a vadászeszközök új fajtája jelent meg a síkságokon: az íj és a nyíl. Feltehetően a mai Kanada nyugati felén élt, atapaszka (nadiné) nyelvű vadászok révén terjedt el erre felé, akik viszont az eszkimóktól vették át az újítást. Ugyanakkor az íj és a nyíl meghonosításában szerepe lehetett az északi atapaszkáknak déli irányú terjeszkedé-

sének is, akik a nyugati síkságokon keresztül egészen a Délnyugatig eljutottak.

A síksági falvak időszakai

A síksági erdővidéki időszak után beköszöntött a síksági falvak időszaka, amely i. sz. 900–1850-ig tartott. A keleti hatások és népek terjeszkedésének ez az új hulláma a Mississippi-kultúrából indult ki. Az ebben az időszakban létrejött falvak több szempontból is állandóbb jellegűek voltak, mint a síksági erdővidéki időszak települései. Először is: nagy kiterjedésű, állandó, esetenként szárazárokmal vagy karósáncsal megerősített falvakról van szó, amelyekben általában számos földbe vájt tárolóverem volt. Másodszor: a házak több család számára készültek, s nagyobb méretűre, szilárdabb anyagokból készítették azokat, mint a korábbi síksági épületeket. Harmadszor pedig az ilyenek lakói nagyobb és összetettebb eszközkészlettel éltek, amibe az edények szélesebb választéka, mindenféle anyagokból készült kapák és egyéb tárgyak is tartoztak.

A síksági falvak időszakának lelőhelyei alapján ki-rajzolódó kertművelési rendszer számos gondozott növény mellett már nemesített kukorica- és babfajtákkal foglalkozott. A földművelés a nagyobb folyók árterületére korlátozódott, s ebben az értelemben a síksági népek a Középső Mississippi-kultúra intenzív kertművelési eljárásait vették át. Más vonatkozásokban azonban a síksági falvak időszakának közösségei a Mississippi-hagyomány peremén jellemző felföldi irtásos-égetéses, talajváltó kertművelés módszereivel dolgoztak. Az időszak falvai valószínűleg soha nem jutottak el a szerveződés főnökségi szintjére, még kevésbé a Mississippi-kultúra központjában található „majdnem” államokéra.

A házak négyszög alaprajzú, állandó építmények voltak, és a meredek folyópartok mentén elszórt, körülkerítetlen kis csoportokban helyezkedtek el. A 13. század folyamán – nyilvánvalóan az aszályok következményeképp – több, főként nyugatabbra, a szárazabb síksági területeken elhelyezkedő falu elnéptelenedett. A középső síkságok falulakó népei egy egysé-

gesülési folyamat részeként mind délkeletre húzódtak, aminek nyomán kialakult az ún. összetett hagyomány. Ez azután a Missouri mentén észak felé terjedve 1450–1680 között olyan újításokkal ismertette meg a síksági népeket, mint a kör alakú, négygerendás földkunyhó. A mai indiánok közül a paunik tartják fenn még ma is ezt az összetett hagyományt, míg közeli rokonaik, az arikarák csatlakoztak a középső Missouri-térsegen élő mendenekhez és hidatszákhoz.

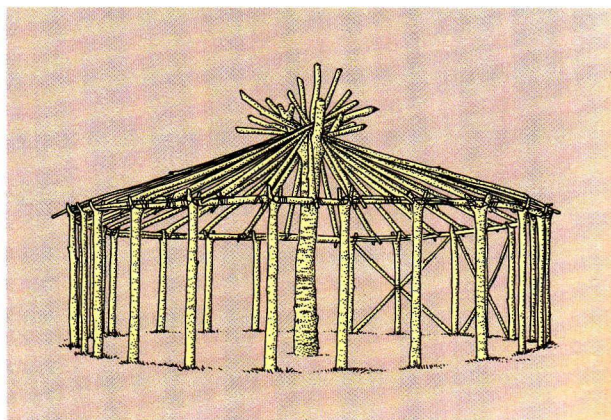
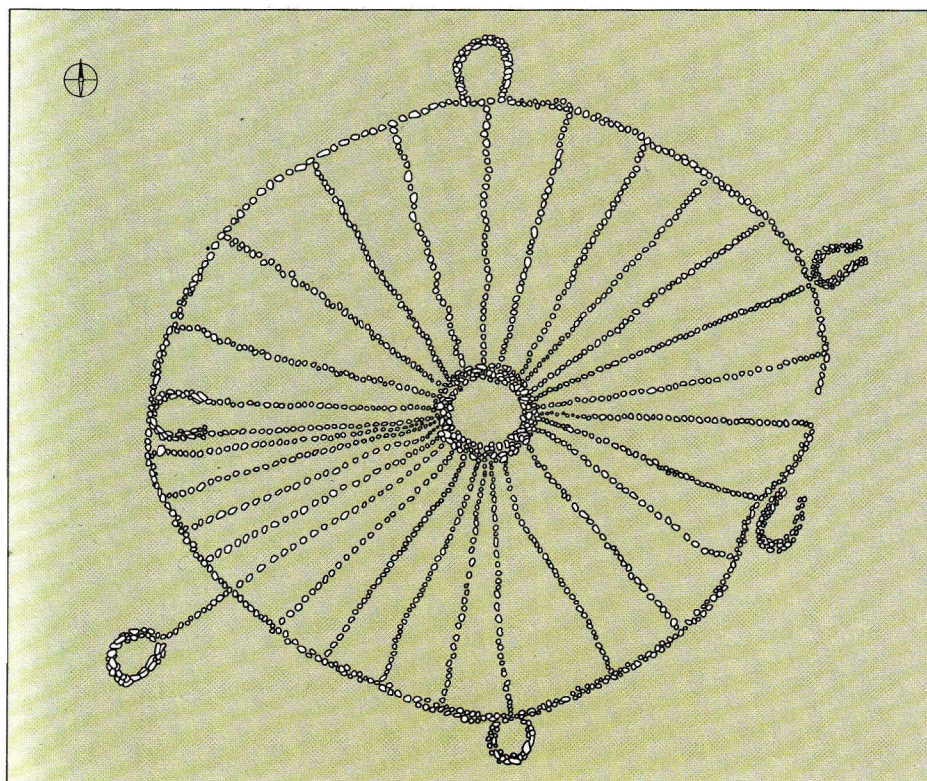
A prehisztórikus korszak vége felé több földművelő nép feladta a letelepült életformát, és áttért a lovas nomád életmódra. A Nagy Síkságok kulturális térképe gyors és drámai változáson ment keresztül. Az oneota közösségekből kialakultak a szíu nyelvet beszélő mai otók, mizurik és ajovák. Ugyanígy a vicsiták elszakadtak a Kadó Mississippi-kultúrától, a varjak pedig a hidatszákthoz. A pauni, kapó, kansza, oszidzs, ponka és omaha közösségek mind elvándoroltak a keleti erdővidék pereméről, hogy legalább az év egy részében lóhátról bölényre vadásszanak. Északon a dakoták több csoportja is az asszinbojnokkal, illetve sajénekkel tartott, akik hordozható tipikből álló falvakba költöztek a síkságokon. Az archaikus módszerekkel gyalogosan vadászó-gyűjtögető arapahók, feketelábok, népörszük és kamencsik, valamint a sosónik és apacsok közül néhányan a sokkal eredményesebb és izgalmasabb lovas nomád technikára tértek át. A kájovák ősei valószínűleg mindvégig archaikus típusú vadászó-gyűjtögető életformát követtek, mielőtt más népekhez hasonlóan lovas nomádok lettek. Végül már csak a mendenek, hidatszák és arikarák őrizték meg a késő prehisztórikus kertműveléses létformát, továbbra is állandó falvaikban élve terményeikért cserébe szerezték be az új nomádok által szállított bölényhúst.

A síksági nomádokhoz köthető lelőhelyeken gyakorta csupán tipikörök láthatók. Kivételes leletnek számítanak a Wyomingtól Albertáig elszórtan található ún. „szent kerekék”. Ezek közül a wyomingi Bighorn- (Nagy Szarv-) hegységben található lelet-együttés a legnagyobb, amely egy nagyméretű kövekből kirakott kör 28 küllővel, a kör közepén egy nagyobb kőhalommal.

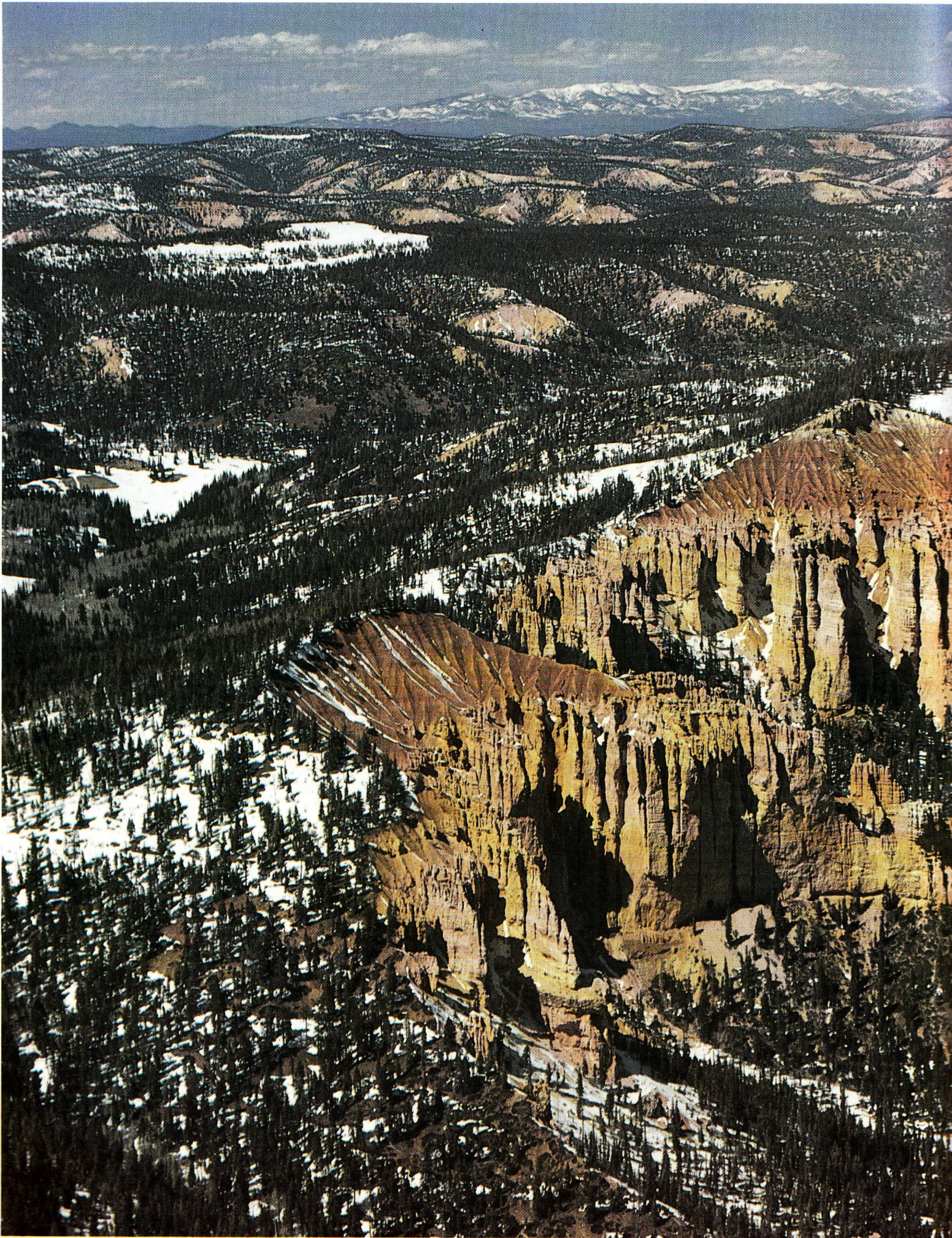
Az ilyen típusú alkotásoknak lehet valami köze a több újkori indián nép körében használatos szertartási építményhez, a Naptánc-kunyhóhoz. E szertartásokat gyakran a nyári napforduló idején tartják, s az említett szent kerekék tájolása sok esetben a Napnak az ezen a hajnalon elfoglalt helyzetéhez igazodott.

Lent: Észak-Amerika számos pontján találkozhatunk Nap-szimbólumokkal. Főként a későbbi korok lelőhelyein gyakoriak, ahol a díszítőművészet magasabb szintre jutott el, s a leletek is jobb állapotban őrződtek meg. Kiugró sziklaperecek alatt a korábbi időkben is maradtak fenn ilyen jellegű, kopácsolással vagy festéssel kialakított rajzok. Egy síksági kézdob például ugyanolyan keresztoszimbólummal ékes, mint amilyet a trófeafejedényen láttunk már (lásd az 59. oldalt.).

A síksági hagyományból ismert szent kerekék (*lent*) nyilvánvalóan hatalmas méretű Nap-szimbólumok, ugyanakkor olyan területet kerítették be, ahol a Nappal kapcsolatos szertartásokat végezheték. E hatalmas kerekék központi küllője általában a napfelkelte irányát jelöli ki a nyári napforduló idején. Az újkori szertartási építmények (*lent jobbra*) megtartották a kör alaprajzot, s ezek bejáratát gyakran szintén a napfelkelte felé tájolták.

A NYUGATI SIVATAG

I. E. 1000–I. SZ. 1800

Balra: A nyugati sivatag térségében lévő Bryce-kanyonban láthatók ezek a lenyűgöző rózsaszín sziklák s a leginkább a Nagy-medence területére jellemző táj. Boróka- és pinyon-fenyőligetek, valamint elszórt havasi fenyőcsoportok vetélkednek a sziklaperecek sivatagi cserjéivel. A hűvösebb és nyirkosabb kanyonokban fűz, nyír, juhar és amerikai nyárfafajok nőnek. Téli vastag hóréteg halmozódik itt fel, tehát az őskori indiánoknak állandó téli szálláshelyet kellett találniuk maguknak.

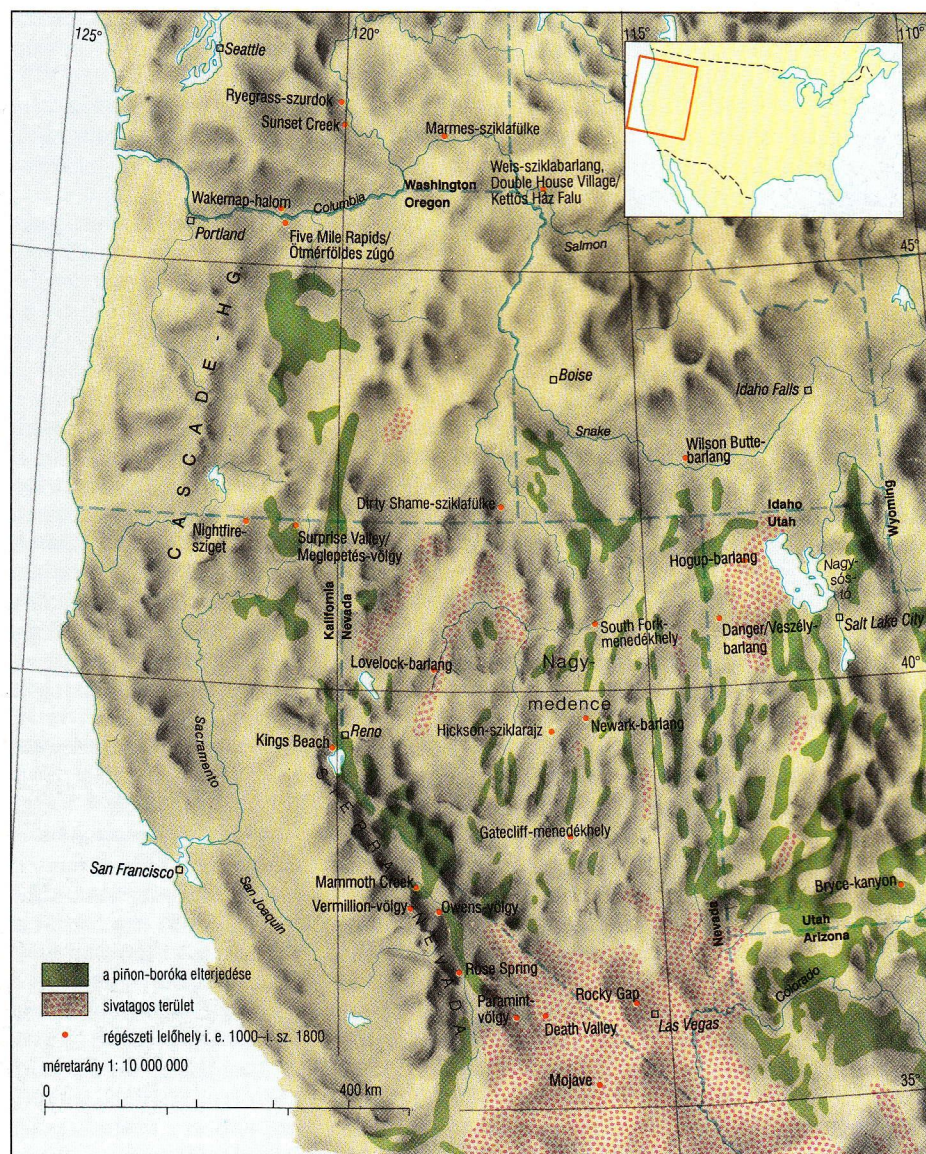
Lent: A nyugati sivatag

A Nagy-medence Nevada és Utah nagy részét, valamint Oregon és Kalifornia egy-egy szeletét öleli fel. A magas hegyekből a medence belseje felé tartó vizek részben elpárolognak, részben pedig a talajba szivárognak, így egyik folyó sem jut el a tengerig. Az állat- és növényvilág meghatározó tényezője a változó tengerszint feletti magasság. Az őskori indiánok a nap- és évszakoknak megfelelő ciklusban a lejtőkön föl és le vándorolva tudtak sikeresen alkalmazkodni ehhez a változatos környezethez.

A nyugati sivatagon belül jól elkülönülő egységet alkot a Fennsík, illetve a Nagy-medence. Ez utóbbiban a folyók a hegyek gerincétől a medence belseje felé folynak. A síkra érve, a vizek lefolyástalan, részben sós tavakká gyűlnek, majd elpárolognak. Ezek közül a legnagyobb az utahi Nagy-sóstó. A medence belső vidékeit egyetlen folyó sem éri el, s az igen ritka csapadék miatt a sekély tavak és patakok medre az év nagy részében teljesen kiszárad. A modern öntözési és szállítási rendszerek megjelenése előtt a Nagy-medencében igen kevés volt az élelem, ezért csak csekély számú lakosság tudott megélni, és ők is csak vadászó-gyűjtögető módszerekkel.

Ez alól csak az Utahban kialakult Fremont-kultúra jelent kivételt, amely i. sz. 400 körül jöhetett létre az Anasazi-kultúra egyik mellékfejléményeként. A délnyugati hagyományok 1300 körüli összezugorodásával együtt ez a kultúra is eltűnt, s nem maradt fenn egyértelmű mai folytatója. (A Fremont-hagyománnyal a Délnyugatról szóló fejezetben is foglalkozunk.)

A Nagy-medencét északról Oregon és Idaho, nyugatról Kalifornia határolja, s a legdélibb csücske kivételével felöleli egész Nevadát. E hatalmas, kietlen vi-

déken semmilyen más, a Fremont-kultúrához hasonló jelenség nem alakult ki az őskorban, s e korszak végéig valamennyi itteni kultúra alapjaiban archaikus jellegű maradt.

A Nagy-medencétől északra terül el a hegyektől körülrzárt Fennsík. Vízellátását két hatalmas folyórendszer, a Columbia és a Fraser biztosítja. E földrajzi egységbe Idaho nagy része, Északkelet-Oregon, Washington keleti fele és Brit-Columbia egy része tartozik. A Nagy-medencében, illetve a Fennsíkon kialakult kulturális hagyományok közötti különbség alapját a vizek által biztosított különféle források meg-, illetve nemléte jelentette.

A Nagy-medence

A Danger- (Veszély-) és a Hogup-barlanghoz hasonló lelőhelyeken végzett gondos ásatások nyomán az őskori folyamatok hosszú láncolatára derült fény. A százaz barlangokból nem csupán olyan időtálló leletek kerültek elő, mint amilyenek a hajítóhegyek, az őrlőkövek és a csontszerszámok, hanem kisebb-nagyobb hálommaradványok, spirális és láncfonatú kosarak, valamint egyéb szövethétek is. A megőrzött emberi maradványok, illetve a szeméthalmokban talált állati anyagok elemzésével sikerült rekonstruálni az itt élő emberek étkezési szokásait. A kis terméltű rágcsálókhoz viszonyítva nem túl nagy számú bölény, antilop, juh és szarvas jelenlétére lehetett következtetni. Az őskor végére itt más vidékeknél sokkal tovább fokozódott az apróvadaknak az archaikus korban jellemző sokrétű felhasználása. A korai évezredekben vízi és tóparti szárnyasokra is vadásztak, de az i. e. 1200 után keletkezett szeméthalmokban már nyomuk sincs ilyen állatoknak, ami azt bizonyítja, hogy a láposok fokozatosan kiszáradtak, és a közösségek mind szűkösebb körülmények közé kerültek.

A 19. századi dokumentumok arról tanúskodnak, hogy a Nagy-medence kultúrái az évek során a patakparti táborhelyek és a hegyoldalak pinyonligetei között vándoroltak. A pinyonfa termését összegyűjtötték, elraktározták és a tél során használták fel. A Nevada középső területén végzett kutatások szerint már i. e. 2500 táján kialakult ez az életforma.

A Fremont-hagyomány 900 évre kiszorította Utah területéről az archaikus csoportokat. Ezek egy része talán vadászva-gyűjtögetve tovább létezett a Fremont-falvak között, de többségüket vagy teljesen elűzték, vagy magukba olvasztották az új hagyomány képviselői. A 14. század aszályos időszakai véget vetettek a Fremont-kultúrának, és Utah területét a sosóni, jút, pajút és a juto-azték nyelvek numik ágába tartozó más népek vették birtokukba. Ezek a népek Délkelet-Kalifornia és Dél-Nevada sivatagaiból terjeszkedtek északkelet felé. Egyes csoportok nem álltak meg Utahnál, sőt a háziasított ló elterjedése után az új lovas nomád életforma meghonosítói közé tartoztak a Nagy Síkságokon.

A Nagy-medencével foglalkozó régészek számára ma talán az egyik legnagyobb rejtély a numikok terjeszkedése. Kulturális és gazdasági értelemben sok általuk kiszorított közösségnél fejletlenebbek voltak. Már említettük, hogy ők vették át a Fremont-kultúra növénytermesztőinek a helyét, egy másik esetben a klamatok félig letelepedett őseit szorították ki. Elképzelhető, hogy az éghajlat változásával kialakult kedvezőtlenebb körülmények késztették távozásra a fejlettebb népcsoportokat, az ősi numik népek azonban éppen ehhez tudtak alkalmazkodni.

E feltételezés szerint a numik hordák a kaliforniai Nevada-sivatagban várták, hogy elfoglalhassák a távozó fremont és más közösségek helyét.

A Fennsík

A Fennsík kulturális fejlődésének folyamata egészen más, mint amit a Nagy-medencében tapasztaltunk, hiszen a térségre jellemző nagy csapadékmennyiséget hatalmas folyórendszerek szállították a tengerhez. A Columbia és a Fraser mellékfolyói megfelelő terepet biztosítottak a csendes-óceáni lazacfajok óriási tömegei szaporodásához. A Nagy-medencében is megtalálható élelmiszerforrások mellett a korai fennsíki kultúrák hozzájutottak a lazachoz és a folyó egyéb kincseihez. Az i. e. I. évezredben a Fennsík csoportjai közül sok félig állandó falvakban épített veremházakban élt – az ilyen szilárd építmények a Nagy-medence vándorlásra kényszerült népei számára alkalmatlannak lettek volna. A Fennsík településszerkezete az újkorig fennmaradt.

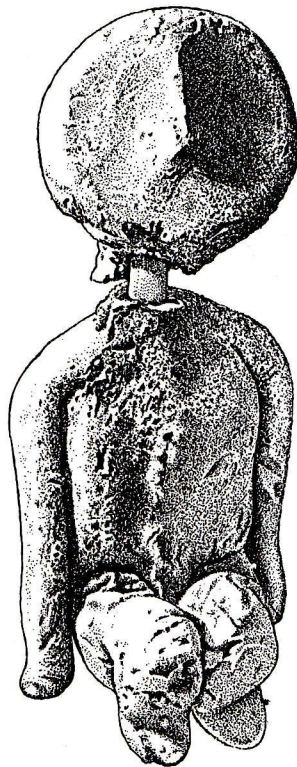
A lazachalászat technikája a Columbia mentén kevésbé fejlett, de legalábbis kevésbé ősi volt, mint a Fraser folyórendszerének a területén. A nagy szintkülönbség ott, ahol a Columbia átvágta magát a Cascade-hegységen, hosszabb időszakokra megakadályozta a lazacok vándorlását, így a korai szeheptin nyelvű közösségek a gyűjtögetésnek a Nagy-medencére jellemző formáit sajátították el. Ezzel szemben a Fraser vízgyűjtő területén élő szelisek mindvégig a folyó kincseire alapozták létfenntartásukat, és viszonylag szoros kapcsolatot tartottak fenn az északnyugati partvidéken élő nyelvrokonaikkal. Az 1265 táján a Cascade-hegységben bekövetkezett nagyobb földcsuszamlás ismét lehetővé tette, hogy a lazacok a Columbia felső szakaszának mellékfolyóiba is felússzanak.

Az újkori klamat-modok nép a Fennsíknak Kalifornia, a Nagy-medence és az északnyugati partvidék által határolt nyúlványában élt. Területük középpontját az oregoni Klamath-tó alkotta. Jellemzően hatalmas veremházakban laktak, amelyeket minden nyáron elhagytak és részben elbontottak, s a földkunyhók átszellőzéseig, kiszáradásáig lombokból készült enyhelyek alatt húzták meg magukat. Ennek az életformának régészeti bizonyítékait a kaliforniai Surprise Valley (Meglépetés-völgy) i. e. 4000–3000 közöttre datált lelőhelyein is megtalálták. Az, hogy később innen eltűnt az említett forma, valószínűleg a klamatok kulturális elődeinek elvándorlásával és a korai numik népek terjeszkedésével hozható összefüggésbe. A Nightfire-szigeten található leletek szerint ott már i. e. 2100 táján megjelenhettek a földkunyhók, és használatuk az újkorig fennmaradt.

A PREHISZTORIKUS DÉLNYUGAT

A régészek három nagyobb és két kisebb őskori kulturális hagyományt különítettek el a Délnyugaton. Elterjedésük legszélső határait figyelembe véve e hagyományok Arizona, Új-Mexikó és Utah nagy részét, Colorado, Kalifornia és Nevada, valamint a mexikói Sonora és Chihuahua egy-egy szejletét ölelték fel. A három jelentősebb hagyományt Hohokam, Mogollon és Anasazi néven ismerjük. A két másik, a Patayan és a Fremont, a Délnyugat meghatározó hagyományaihoz képest a kutatók szerint meglehetősen marginális fejlemény volt.

Lent: A Fremont-kultúrának sem az eredete, sem az eltűnése nem teljesen világos a kutatók előtt. Mindenesetre az itt látható, 10 cm magas agyagfigurához hasonló leletek egyértelműen mutatják ennek a rövid életű és marginális kulturális fejleménynek a rokonságát a délebbre virágzott Anasazi, illetve Hohokam-hagyománnyal.

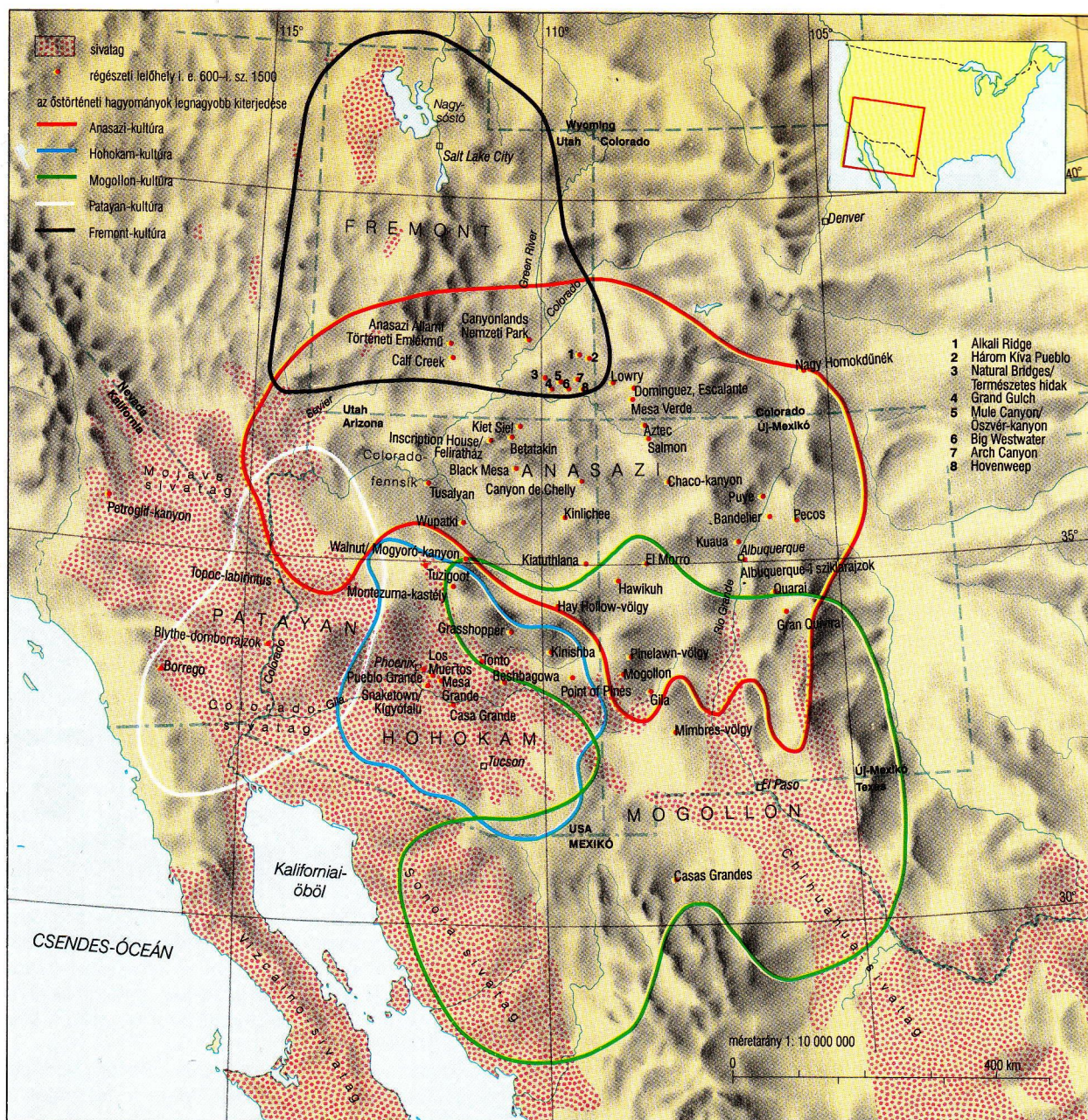

Jobbra: A prehisztorikus Délnyugat

A Délnyugat késői őstörténetében öt kulturális hagyomány játszott szerepet, ezek közül hármat – Anasazi, Hohokam és Mogollon – sorolunk a főbb délnyugati hagyományok közé. A másik kettőt – Patayan és Fremont – általában csak periférikus fejleményeknek tekintjük. Úgy tűnik, a fenti kultúrák területei részben átfedtek egymást, ami bizonyos esetekben tényleges egybeesést jelentett, vagyis voltak olyan területek, amelyek egyszerre két, teljesen különböző kulturális hagyomány színtereit voltak. Másból azonban csupán látszólagos átfedésről van szó, azaz az egyik kultúra hordozójának visszahúzódása után szabadabbá vált területre hatoltak be a másik hagyomány képviselői. Az olyan, az évszázadok történéseinek eredményét egyetlen lapra vetítő régészeti térképeken, mint ez is, szükségszerűen mutatkoznak ilyen látszólagos átfedések.

Térképünkön az egyes hagyományok kiterjedésének legszélső vonalait rajzoltuk meg, s egyértelmű, hogy azok nem érthették el egy időben ezeket a határokat. Talán kevésbé világos, hogy valamennyi kultúra először az egyik, majd a másik irányban keresett új területeket, így tehát az itt ábrázolt állapotok egyetlen időpontban sem voltak így jellemzőek. A spanyolok megérkezése előtt pedig már valamennyi kultúra hordozói összecsugorodott területen éltek.

Az öt hagyomány területén belül ábrázoltuk a jelentősebb délnyugati lelőhelyeket. Ezek egy része ma is látogatható emlékhely, másokat azért vettünk fel, mert a régészeti szakirodalomban fontos helyet foglalnak el.

Már néhány évtizede az ún. évgyűrűs kormeghatározás segítségével szinte évre pontosan lehet a délnyugati lelőhelyeket datálni. A módszer különösen hatékonynak bizonyult az anasazi- és kisebb mértékben a mogollon lelőhelyek esetében. Mindez a rendkívül száraz éghajlatnak köszönhető, ami miatt egyrészt a fák évgyűrűi nagyon érzékenyen reagáltak az időjárás általános érvényű, de kisebb mértékű változásaira is, másrészt a régészeti lelőhelyek is jó állapotban maradtak fenn. A Hohokam-kultúra történetét nem sikerült hasonló részletességgel feltárni, mivel a lelőhelyek nagy részén nem maradt fenn megfelelő faanyag. E helyeken a régészeknek egyéb technikákhoz (mint pl. a radiokarbon-kormeghatározás) kell folyamodniuk.

Az archaikus előzmények után a Délnyugat őskori kultúrái nagyjából 2000 évvel ezelőtt fejlődtek ki. Az agyagművesség és a növénytermesztés ismeretei Mexikóból jutottak el erre a vidékre, s talán már i. e. 300 körül meghonosodott az ezekkel összefüggő letelepedett életforma. Történetük során valamennyi kultúra nagy kiterjedésű volt, területük határa egyes esetekben látszólag átfedi egymást. Ritkán tényleges egybeesésről is beszélhetünk, amikor két hagyomány peremterületén mindkettő képviselői saját

falvaikban, de azonos vidéken éltek. Az esetek többségében azonban az egyik hagyomány képviselői már elhagyták azt a földet, ahova a másik nép idővel betelepült.

A hohokamok

A kormeghatározási technikákkal összefüggő nehézségek miatt a hohokamok eredetének időbeni elhelyezése bonyolult és ellentmondásos volt. A kutatók nemigen tudnak megegyezni az i. sz. 600 előtti eseményekkel kapcsolatban, bár a hohokamok története ezután viszonylag jól áttekinthető. A Snake-townban végzett kutatások alapján egyesek a kultúra eredetét i. e. 300-ra teszik, mások azonban jóval későbbi, i. sz. 300 vagy akár 500 körüli időpontot tartanak elfogadhatónak.

A Hohokam-kultúra központja a dél-arizonai sivatagban alakult ki, ahol később az alto-pimák és a papago indiánok éltek. E két népcsoportot széles körben tekintik a Hohokam-hagyomány leszármazottainak. Elképzelhető, hogy ez a kultúra Mexikóból jutott el a Délnyugatra, s képviselői mexikói jellegzetességeket hoztak magukkal az őskorban. Ezt a nézet azonban egyre több régész vonja kétségbe, akik szerint összetettebb fejlődésről van szó, amely rész-

A következő oldalon: A Montezuma-kastély nem fejedelmi lakhely, s nincsen köze a Cortés által meggyilkolt mexikói uralkodóhoz sem. Ez a fantáziánévre hallgató település a közép-arizonai Verde-kanyonban található, s a Délnyugat számos lelőhelyéhez hasonlóan látogatható. A Sinagua-kultúra indiánjai építettek néhány közeli településsel egyetemben, amelyek az Anasazi-kultúra erős hatását mutatják. A környezeti pusztulása miatt azonban a Verde-kanyont idővel elhagyták az itt élők.

ben helyi fejlemények, részben pedig a délebbi kultúrákkal való kereskedelmi és rituális kapcsolatok eredménye volt.

A hohokam földművesek öntözéssel a sivatagban is tudtak növényeket termesztetni. Ez a technika kétszer annyi energiát igényel, mint a teraszos művelés, és négyszer annyit, mint a földek körülárkolása, de az elérhető terméshozam igazolta az erőfeszítéseket. Évente kétszer lehetett vetni, először márciusban és áprilisban, amikor a távoli hegyekben elolvadt a hó, másodszor augusztusban, a hegyi esőzések idején.

A hohokam lelőhelyek gyakori ismertetőjele a sárgásbarna alapon vörös rajzolatú kerámia. Az edények többsége lapos és széles, ami részben a festett minta kiemelését szolgálta. A lelőhelyekre jellemző még a megnyújtott fejű kőbalta, mély barázdákkal a nyél illesztési helyénél, a kőlapok, a sűrűn fogazott hajítóhegy, a rézcsergők és a kagylóból készült díszek. Ezeket a kőlapokat valószínűleg vékony piritréteggel vonták be, és tükörként használták, vagy pedig festéket öröltek rajta. A rézcsergők ún. viaszveszejtő eljárással készültek, és újabb bizonyítékát jelentik a Mexikóval való feltételezett kereskedelem folyamatosságának. A karperecek és gyöngyök alapanyagául szolgáló kagylóhéjakat többnyire a Kaliforniai-öbölből szerezték be a hohokamok.

Az i. sz. 600 után keletkezett hohokam lelőhelyek igen jellegzetes elemei a labdaterek és az alacsony, lapos tetű halmok, amelyek szintén mexikói hatást mutatnak. Különösen figyelemreméltó Snaketown és Pueblo Grande labdatere. Találtak gumilabdákat is a hohokam lelőhelyeken, ezek alapanyaga minden bizonnyal Mexikóból származott. A négyszögletes, harminc méter hosszú, lapos halmok általában egy méter magasak, de nagyon ritkán meghaladják a három métert is. Az ilyen építmények többségét a Mesa Grande-hoz hasonló központi közösségekben hozták létre, s ez azt sugallja, hogy a nagyobb települések nemcsak a közeli kisebb közösségek, hanem a fenntartásukat szolgáló öntözőcsatorna-hálózat fölött is felügyeletet gyakoroltak. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a hohokam közösségek főnökségekbe és nem önálló falvakba szerveződtek.

A közép-arizonai Verde-völgyben, a hohokam terület északi határán élt népek a három nagy hagyomány ötvöztetésével alakították ki kultúrájukat. Ez a Sinaguának nevezett kultúra 1100 után indult fejlődésnek, amiben nagy szerepe volt a helyi vulkán kitörése után a környékre terült termékeny hamurétegnek. A Sunset-kráter kitörésével együtt járó fényjelenség ábrázolását feljegyezték Tuzigootban és a Montezuma-kastélyban is (bár ez téves hivatkozás). A normális körülmények visszaállása után a Sinagua-kultúra népei ráébredtek, hogy túl messzire terjeszkedtek, így 1300 után a térség nagy részét elhagyták. A népcsoport többsége a hohokam falvakba költözött, ahol kettős közösségeket hoztak létre. Ugyanez lehet a magyarázata a Salado-kultúra hohokam területen való elszórt megjelenésének is. Az arizonai Casa Grande lelőhelye is a kultúrák összeolvadásának a bizonyítéka. A hohokam népek továbbra is elhamvasztották a halottaikat, és a hamvakat a hagyományos, sárgásbarna alapon vörös rajzolatú cserépedényekben temették el, a bevándorló saladók azonban vörös és fekete-fehér edényeket helyeztek a sírba az el nem hamvasztott tetemek mellé.

A hohokamok hagyományosan alacsony veremházakban laktak, amelyek valójában a sivatagi homok alatt húzódó kemény mészkőrétegig mélyített gödrök

körül felállított, vályoggal betapasztott fonatokból készültek. A saladók hatására 1300 után a hohokam falvak már négyszögletes vályogházakból álló, körülkerített területekké alakultak. A falvak határfalán belül szárított vályogtéglákból egészében a föld felszínére épülő házak álltak. A Casa Grandében található Nagy Ház több döngölt agyagrétegből épült, így a falak alul igen vastagok, fölfelé egyre keskenyednek. A Nagy Ház közepe négy emelet magas volt, bár a középső szoba a földszinten az épület erősítése miatt szilárd agyaggal lett kitöltve. A régészek feltételezése szerint a saladó bevándorlók értettek az olyan kőházak építéséhez, amilyen Tuzigootban is látható, a hohokamok földjén azonban nem volt megfelelő kőanyag. Ezenkívül a saladók valószínűleg nem bíztak a hohokamok vályogtéglakészítési módszereiben, az előbbieket vályogházai ezért olyan tömör szerkezetűek.

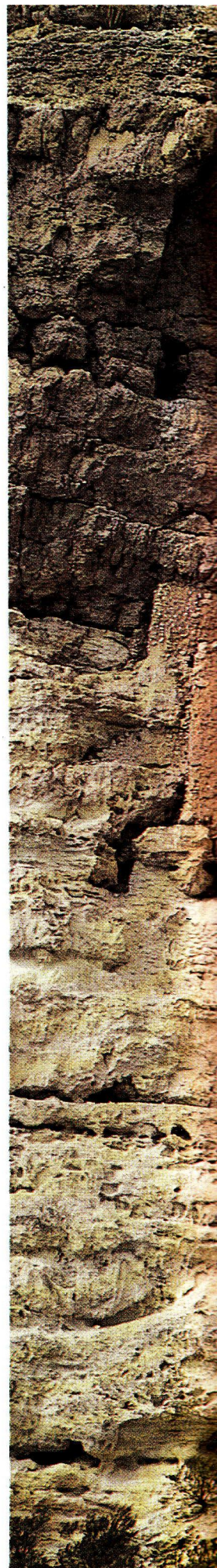
1450 tájára a hohokam politikai rendszer összeomlott, aminek hátterében a terméshozamok erős visszaesése és talán az apacsok fosztogatása állhatott. Az első spanyol *entradák* idejére felbomlott a főnökségek politikai szervezete, s a hohokamok az általuk létrehozott öntözési rendszereket már nem használták. Leszármazottaik elszórt kis falvakba húzódtak vissza.

A mogollonok

A Mogollon-hagyomány kialakulását a mogollon agyagművesség első önálló termékének datálása alapján lehet meghatározni. Bármennyire bizonytalan is az így kialakított időpont, még mindig kevésbé elmentmondásos, mint a Hohokam-hagyomány datálása. A régészek többsége az i. sz. 3. századra teszi kialakulását. A jellegzetes, barna alapon vörös rajzolatú kerámiák megjelenésének idején már a mogollon települések a nagy folyók másodlagos vízgyűjtő területei mentén terjeszkedtek. A mogollonok kisebb házakból álló sűrű falvakban éltek. A települési forma ilyen irányú változása a Mimbres-völgyben végzett kutatások tanúsága szerint valamikor az i. sz. 9. században következett be.

A Chihuahuában található Casas Grandes lelőhely részletes feltárása azt mutatja, hogy a település a Mogollon-hagyomány vonzáskörzetében jött létre. Valószínűleg 1060 táján indultak meg az építkezések, a növekedés 1261 után lelassult, majd 1350 körül befejeződött. A település elhelyezkedése alapján egyes kutatók úgy vélik, hogy mexikói *pochtecák* (ejtsd: pocsteka) – a 16. századi azték birodalmi terjeszkedés előőrseként ismert, távolsági kereskedelemmel foglalkozó társadalmi réteg – állomáshelye lehetett. A Délnyugat folyamatainak megértése szempontjából igen fontos lenne ezt a kérdést tisztázni, de sajnos erre még várunk kell.

I. sz. 1000 előtt a mogollonok is veremházakban laktak, de ettől kezdve egyre nagyobb számban építettek többszobás, teljes egészében a föld felszínén álló lakóházakat. Ez a fejlemény a terület északi felében alakult ki, ahol az anasazik hatása erős volt. A változás hátterében a férfi családfő házában központi szerepét háttérbe szorító, nőközpontú településszerkezet megjelenése állhatott, amely a pueblo közösségek jellemzője. Ugyancsak erre mutat a szertartási kívánc mind fejlettebbé válása. A kívánc a régi veremházak hagyományát őrzi, s azoknak a férfi rokonoknak szolgált szertartási helyként, akik a nőközpontú településszerkezet rendszerének kialakulása után már nem éltek egy háztartásban. Egyes kívánc sokkal nagyobbak a többiekénél, akár 10 méter átmérőjűek is

lehetnek. Falvanként azonban csak egy ilyen, ún. nagy kiva található, ami az egész közösséget szolgáló szertartási jellegükre enged következtetni. Ezzel szemben a kisebb kivák egyetlen nemzetség férfijainak gyülekezőhelyei lehettek.

A Mimbres-völgyben ebben az időszakban alakult ki az ismert fehér alapon fekete rajzolatú kerámiatípus, amelyet a geometrikus minták mellett stilizált ember- és állatalakok jellemeznek. Az agyagedények gyakran szolgáltak sírmellékletként, s ebben az esetben rituálisan mintegy „megölték” e tárgyakat azzal, hogy összetörték, vagy lyukat ütöttek rajtuk. A Mimbres-kerámiák a modern műértők között igen keresett cikké váltak, ezért sok ilyen edény esett a kincsvadászok áldozatául.

A Mogollon-hagyomány i. sz. 1100 táján hanyatlásnak indult. A folyamat 1250 körül rövid időre megtorpant, de a 14. század során megújult. A Délnyugat többi hagyományához hasonlóan akkor omlott végleg össze, amikor mindig is ingatag élelmiszer-termelési rendszerét aláásták az éghajlati változások. Az aszálynak, a gyenge termésnek és a be-betörő apacsoknak köszönhetően a mogollonok pár elszigetelt településre szorultak vissza. Néhányan talán az anasazik vagy a hohokamok megmaradt közösségeiben telepedtek le. Zuni pueblót például részben a mogollonok leszármazottai lakták.

Az anasazik

A legtöbb régész ugyan elfogadta, hogy a kukorica i. e. 3000 körül terjedt el a Délnyugaton, az újabb kutatások i. e. 750 körülre teszik ezt a fejleményt. Veremházakból álló falvak i. e. 185 táján kezdtek épülni a mai Arizona, Utah, Új-Mexikó és Colorado állam találkozásánál, a Négy Szöglet területén. Az Anasazi-hagyomány hordozói ekkoriban még nem készítettek kerámiákat, így a hagyomány korai szakaszát kosárfonó, majd módosított kosárfonó kultúraként tartják számon i. sz. 700-ig, amikor az első „pueblo”-korszak kezdődött. Ettől kezdve az évgűrűs kormeghatározás segítségével jól elkülöníthetők a hagyomány fejlődésének szakaszai.

Kezdetben nem nagyon mély, egyszerű veremházakat készítettek az anasazik. Ahogy az újabb építményekhez egyre lejjebb ástak, a korábbi füstnyílás helyén kialakult a már teljesen föld alatti ház bejárata. A későbbi veremházakban már a füst kiáramoltatását segítő légterelő akna vezetett a tetőbejárathoz. Kisebb terelőfalak irányították a légmozgást a mind elterjedtebb háztípusban. A padlóban pedig gondosan megválasztott helyre került a *szipapu*, vagyis az a kis lyuk, amely azt a nyílást szimbolizálja, ahol az ember valamikor az alsó világból a felszínre emelkedett.

I. sz. 500 után kialakult a jellegzetes anasazi agyamművesség, amelyre azonban jelentős hatással volt a Hohokam- és a Mogollon-hagyomány is. Többfajta, fehér alapon fekete rajzolatú típus jött létre. Idővel az anasazik föld fölött épített kő- vagy vályogházakba kezdtek költözni. Akárcsak a mogollonoknál, a régi veremházakat kivaként megtartották, és a rokonság férfi tagjai szertartási, illetve társadalmi gyülekezőhelyekként használták. Ebben az időszakban a hagyomány széles körben kezdett terjeszkedni. Újabb és újabb falvak létesültek a központi vidékektől távol, s i. sz. 1100 körül érte el az anasazik területe a legszélső határát.

I. sz. 700 előtt már építettek felszíni házakat Mesa Verdén, ahol 950 előtt a legtöbb falu a szikla tetején kialakított, összetett lakótömbökből állt. 1150-re

Mimbres-kerámia

A Mimbres-kultúra a nagy kiterjedésű Mogollon-hagyomány egyik ága volt a Délnyugaton. Központja a délnyugat-mexikói Mimbres folyó völgyében alakult ki, s a Délnyugat őstörténetében egy viszonylag rövid és elszigetelt fejezetet jelentett.

A kultúra nevét adó folyó alig száz kilométert tesz meg, mielőtt az erős párolgás nyomtalanul eltűnteti a mexikói határ környéki forró partokon. A Mimbres-kultúra is a folyóéhoz hasonló sorsra jutott, bár eltűnése nem térben, hanem időben következett be, hiszen már azelőtt feledésbe merült, hogy a spanyol *entradákkal* párhuzamosan a feljegyzéseket készítő is megjelentek itt. A Mimbres-kultúrát kicsinysége és annak ellenére, hogy nincs modern örököse, nagyra becsüljük, főként kerámiatárgyainak köszönhetően.

Lent balra: Az első fehér alapon fekete rajzolatú kerámiatálak az i. sz. 8. sz. tájékán készültek. A képen a „III. stílushoz” tartozó tárgy látható, amely a Mattocks-lelőhelyről került elő. E stílus csak a 11. sz. során alakult ki. Az emberek és a madár ábrázolása egymásba fonja a minta és a háttér színét.

Legalul balra: A legtöbb Mimbres-tál sirmellékletként készült, s a temetőkör lyukat ütöttek rajtuk, mint egy rituálisan megölve a tárgyakat. E tálon egy férfi egy zúgattyút forgat. Bár a klasszikus „III. stílust” képviselő fehér alapon fekete kerámiák egyike, ez a tál vöröses színárnyalatban készült.

Lent: A tál belsején ábrázolt alak denevér- és szarvasvonásokkal egyaránt rendelkező ember, ami talán a samanisztikus átalakulást jelképezi. Ezt a „III. stílushoz” tartozó edényt fehér alapon vörös és narancsszínű árnyalatai miatt a polikróm (vagyis több színű) Mimbres-kerámiák közé soroljuk.

Lent: Ez a két rendkívül stilizált havasi kecske megmagyarázhatja, miért olyan népszerű a Mimbres-kerámia a modern művészetek absztrakt ágát kedvelő szakértők körében. Sajnos e tárgyak iránti kereslet sok lelőhely kifosztását okozta. Az itt látható átlagos méretű „III. stílushoz” tartozó tál kb. 24 cm átmérőjű.

Legfeljebb: Ez a „III. stílust” képviselő tál egy denevért ábrázol, kivételesen sem emberi, sem más állati vonásokkal nem ötvözött, tiszta formában. Ehelyett tipikus délnyugati geometrikus elemekkel ékes. Láthatólag nincsen rajta „halálos lyuk”, pedig a restaurátorok csak apróbb javításokat végeztek e tárgyon.

Mesa Verde és a Canyon de Chelly

Mesa Verde Colorado állam egyik nemzeti parkja, a Canyon de Chelly viszont Arizonában nemzeti emlékhely, mégis mindkét látványosság az Anasazi-kultúra fontos lelőhelye a Délnyugat fennsíkjának Négy Szöglet nevű területén (Utah, Colorado, Arizona és Új-Mexikó találkozásánál). Mindkét helyen a patakok mélyen kivájták a felszínt, s így olyan szirtok alakultak ki, amelyeknek gyakran tetőszerű kiugrása is van. A 12. századtól kezdve az anasazi kőművesek ezekben a védett zugokban építették a legtöbb falut, s hozták létre a környék nevezetességét jelentő szirti lakhelyeket.

Ahogy az újabb kis négyszögletes lakásokat egymás elé vagy fölé kialakították, a sziklához legközelebb épült helyiségek raktárakká váltak. A bejárat előtti teret általában kimélyítették és feltöltötték, így alakítva ki egy kis udvart, amelyeken a földbe sülyesztett kívák találhatók. Ezek az anyaaági klánok férfi tagjainak gyűléshelyeül szolgáltak, akik egyébként a falu különböző pontjain, feleségük otthonában éltek.

A szirti lakhelyek nagy részét a 14. sz. elejére már elhagyták az anasazik, s ezután a Délnyugaton a földműves népek helyét a vándor navahók és apacsok foglalták el.

Mesa Verdébe autót vezet, a Canyon de Chelly területének viszont csak a peremén lehet végigautózni, a szirti lakóhelyekhez pedig általában idegenvezetők viszik az érdeklődőket.

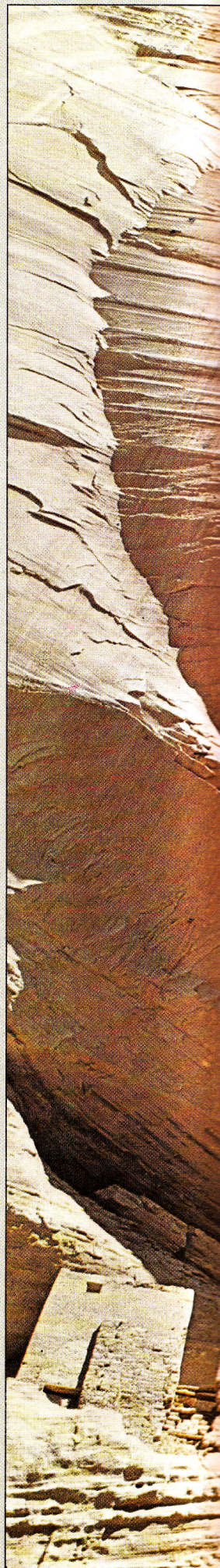
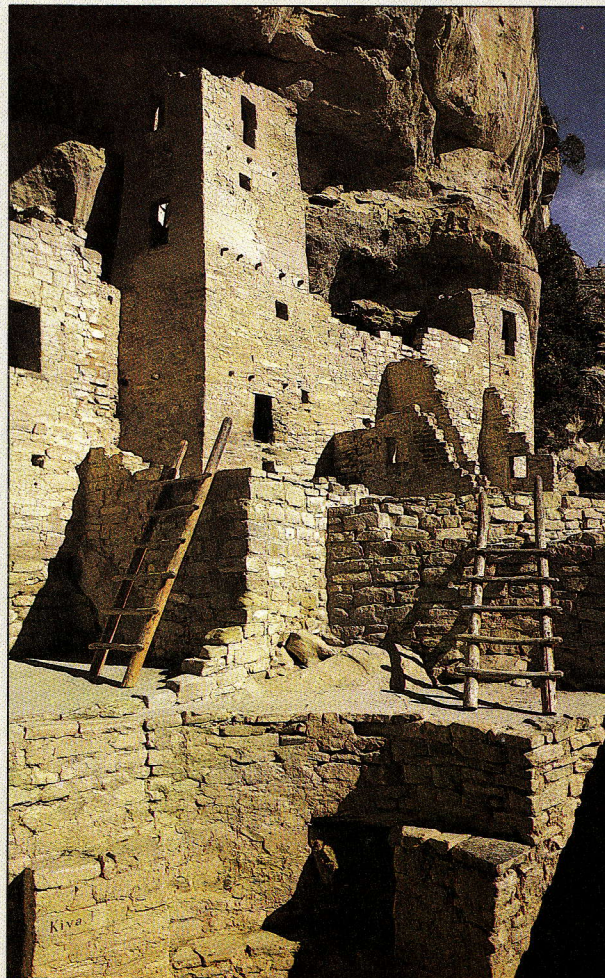
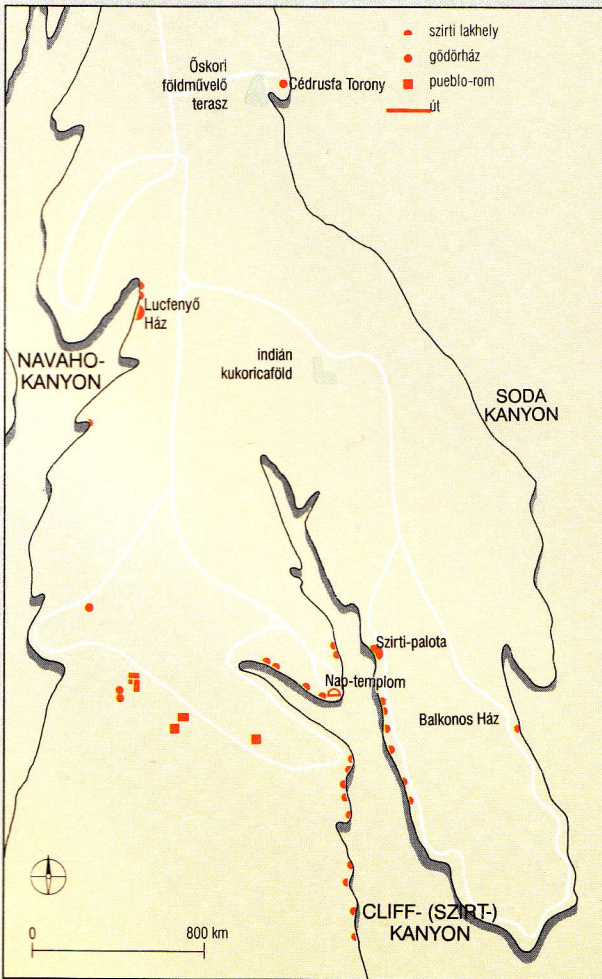
Lent: A Mesa Verde Nemzeti Park központja a bejáratától 32 km-re délre fekszik. Kialakított utakon lehet eljutni a táblafennsík tetején, illetve az azokat felszabdáló kanyonok oldalában épült lakóhelyek romjaihoz. A turisták először általában a Lucfenyő Házat nézik meg, amely a Múzeum és Parkigazgatóság közelében idegenvezetővel látogatható szirti lakhely.

A táblafennsík lapos felszínén még mindig felfedezhetők a teraszos földművelés nyomai. A veremházak az i. e. 2. sz. táján jelentek meg a Délnyugatnak ezen a vidékén. I. sz. 700 körül már többlakásos építményeket alakítottak ki a fennsíkon, de 450 évvel később ezek áttelepültek a kanyon hatalmas szirtfűlkéibe.

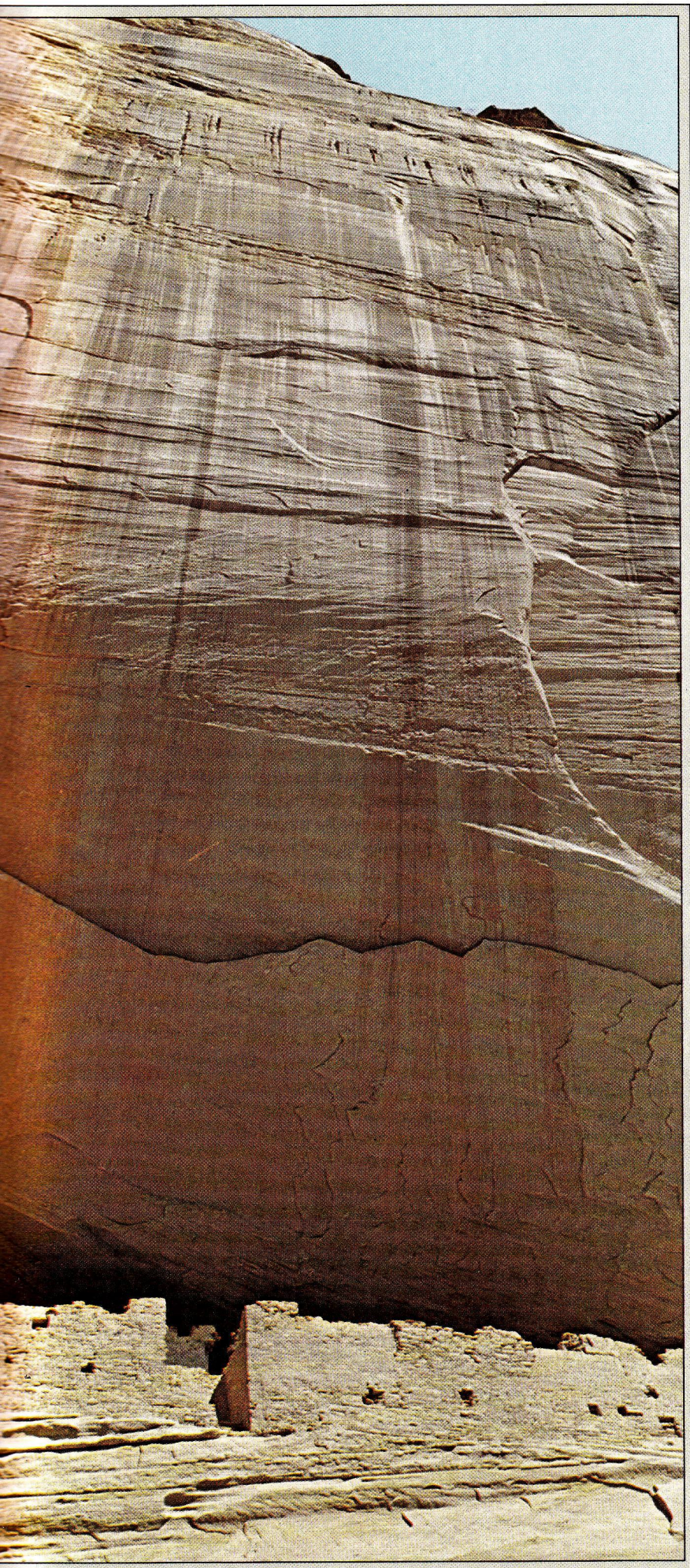
A következő oldalon: A téli időben a sziklaperem tetejéről fényképezett Szirti Palotában több mint 200 lakóhelyiség és 23 kiva található. A képen jól kivehető a ma már nagyrészt fedetlenül álló kerek kívák névénye. Egykori tetőborításuk a lakóépületek előtti nyitott tér része volt. Az alsóbb szintek helyiségeinek lapos teteje az emeleti lakások teraszául szolgált. Mostanra számos később épült szoba elpusztult, így a felsőbb szintek lakóházainak ajtaja látszólag a semmibe nyílik.

Lent: E közeli felvételen néhány trapéz alakú és kulcslyuk formájú ajtónyílás látható, az előtérben egy ma fedetlen kiva fali pilléreivel. A régebbi, sziklához közelebbi szobákat az újabb építmények elsőtétítették és elzárták, így azokat tárolásra használták. A Szirti Palotában sokkal több kiva volt, mint az a lakóhelyiségek számából várható lenne, ezért gondolják a régészek, hogy ez lehetett a Mesa Verde települések központja.

Innen kb. 150 km-re a Fehér Ház (jobb) romjai egy sziklamélyedésbe simulnak, amelyet az arizonai Canyon de Chelly félelmetes szirtjei ma is oltalmaznak.

azonban nagy részük áttelepült a védettebb sziklamélyedésekbe. Hatalmas természetes sziklaperemek tették lehetővé az olyan együttesek megépítését, mint a Szirti Palota, amelyben több mint 200 lakóhelyiség és 23 kiva található. Nehezen megközelíthető, ezért jól védhető hely volt. Emellett azonban a lakóhelyiségekhez képest nagyszámú kiva arra utal, hogy a Szirti Palota a Mesa Verde sziklatelepülései nagy részének szertartási központja lehetett.

A Délnyugat elnéptelenedését sokáig az 1276 és 1299 között tomboló súlyos aszálynak tulajdonították a kutatók. Ma már nem mindenki osztja ezt a nézetet, de annyi bizonyos, hogy az Anasazi és a hozzá hasonló hagyományok 1300 táján kezdtek drasztikusan zsugorodni. Az anasazikat ezután leigázták. Bizonyíthatóan 1500 körül hatoltak be területükre a navahók és az apacsok, akiket néhány évtized múlva a spanyolok követtek. Az anasazi falvak más indiánok, illetve idegen népek uralma alá kerültek, de a jelentősebb délnyugati hagyományok képviselőinek leszármazottai ma is viruló közösségeket tudnak fenntartani.

A Fremont-kultúra

A Fremont-hagyomány az anasazi befolyás hatására alakult ki Utahban. Valószínűleg már i. sz. 400 körül indult fejlődésnek, de még vitatott kérdés, hogy idevándorló anasazik letelepüléséről vagy az Anasazi-hagyomány hatására létrejött helyi fejleményről volt-e szó. A kultúra hordozói a sosónik és hasonló juto-azték nyelvű csoportok ősei lehettek. Van, aki azt állítja, hogy nadiné nyelvet beszélők voltak navahó/apacs kapcsolatokkal, illetve e nyelvcsalád Kanadától délre megindult terjeszkedésének köszönhetően kerültek a vidékre. A legtöbb régész azonban elfogadja a Fremont-kultúrát mint helyi fejleményt, amelyben az archaikus kori előzmények és az anasazik hatása játszott közre. A fremont települések már i. sz. 950 körül elnéptelenedtek, a kultúra hatóköre 1150-re leszűkült, s 1300 után már alig létezett ilyen közösség. Végző sorsukat azonban homály fedi.

A Patayan-hagyomány

Akár Patayannak, akár Hakatayának nevezik, mindenképpen periferikus őskori délnyugati kultúraként tartják számon. A Patayan-hagyomány hordozói valószínűleg a Colorado folyó vidékén élt, hókan nyelvű (főként juma) indiánok voltak. Mai leszármazottaik közé tartoznak a nyugat-arizonai és délkelet-kaliforniai jumák. Jellegzetes kerámiatárgyaik i. sz. 500 körül alakultak ki, de nem terjedtek el a nagyobb délnyugati hagyományok falvaiban. Számos helyi változata különíthető el, ezek egyike a közép-arizonai Verde-völgy Sinagua-kultúrájának előfutára volt. A Patayan-kultúráról már említést tettünk rövid virágzása, illetve a Hohokam-hagyománnyal történt összeolvadása kapcsán.

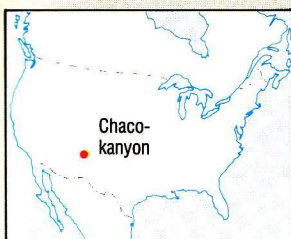

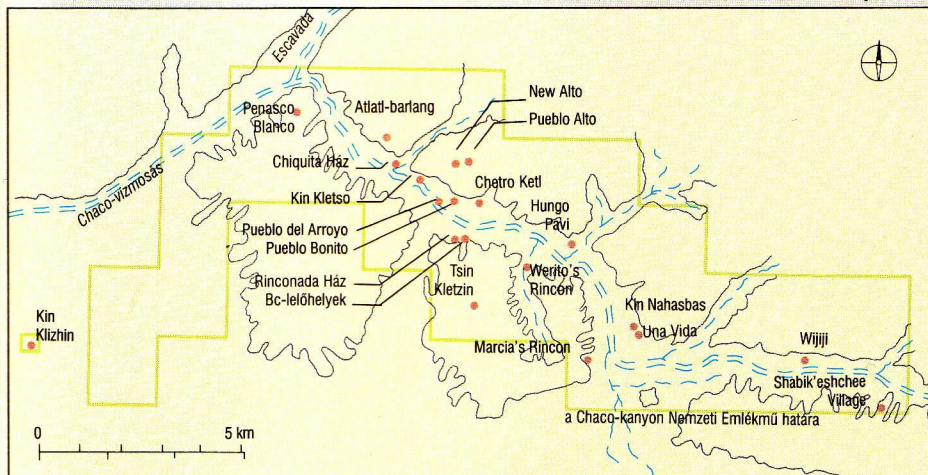

Chaco-kanyon

A Chaco-jelenség sajátosságairól még vitatkoznak a régészek, de egy biztos: létezett az a településhálózat, amely a San Juan folyó vízgyűjtő medencéjében és a környező fennsíkokon 53 000 km²-t ölelt fel. A ma nemzeti emlékhelyként védett, tervszerűen épített nagyvárosok többsége a Chaco-kanyonban található, de voltak magányosan álló nagyobb települések ettől távolabb is, amire Aztec és Salmon romjai utalnak. E hálózatban 125 tervezett, közös erővel épített várost ismerünk, amelyek nagy részét őskori utak kötötték össze. Mára az úthálózatból több mint 400 km-t sikerült feltérképezni. A Chaco-kanyon leglátványosabb települései a hatalmas D betűre emlékeztető épületegyüttesek, amilyen Pueblo Bonito és Chetro Ketl is.

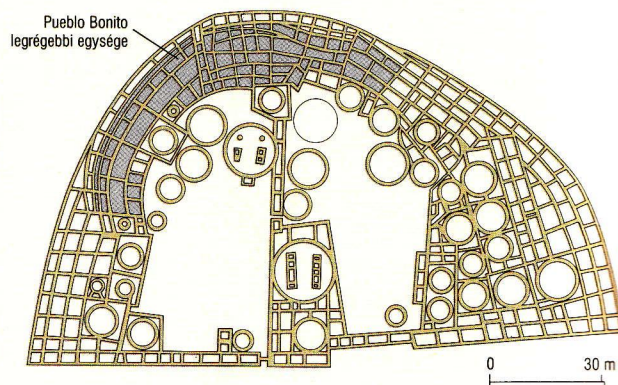
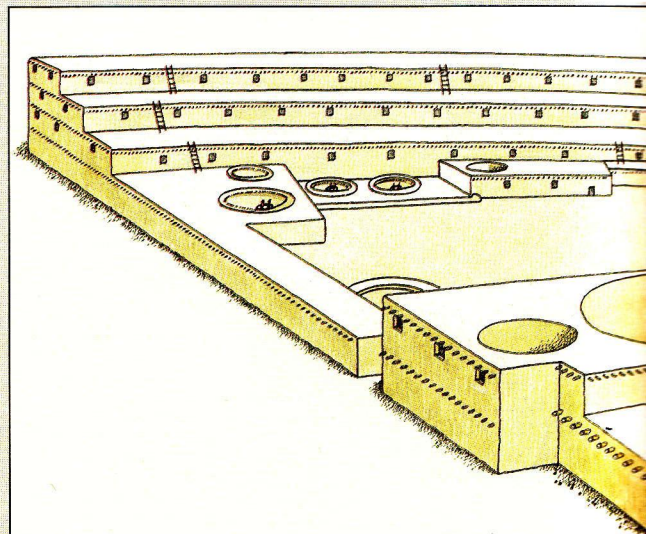
Az i. sz. 950 és 1300 között virágzott chaco települések akkor is a kiterjedt kereskedelmi hálózat központját jelentették, amikor az Anasazi-hagyomány határvonalai eltolódtak. A 10-11. században a kanyon a

Chaco-rendszer északi peremén volt, de a 12. században már annak déli határa húzódott itt. Egyes régészek szerint a Chaco-kanyon nemcsak szertartási központ volt, hanem az élelmiszer és a fényűzési cikkek – elsősorban a türkiz – kereskedelmének is a csomópontja lehetett. Mások szerint a Chaco-jelenség terjedésének hátterében nem a minél több árucikk behozatalát lehetővé tevő szisztematikus hálózatfejlesztés, hanem a szaporodó népesség letelepítését szolgáló építkezés állhatott. A nézeteltérések kulcsfontja, vajon az elszigetelt városok eredetileg önálló települések voltak-e, amelyeket a rendszer magába olvasztott, vagy ezek a rendszer előretolt telepei lehettek? Ugyanekhez kapcsolódik a kérdés, hogy az út- és kereskedelmi hálózat a létfenntartáshoz szükséges javak újraelosztását, vagy a Chaco-jelenség esetében a fényűzési cikkek cseréjét szolgálta-e? Elképzelhető, hogy valamennyi magyarázat helytálló lehet.

A Chaco-kanyon (fent) ma Új-Mexikó északnyugati szögletében húzódik meg, de valamikor az Anasazi-kultúra és egy hosszú távú csere-kereskedelmi hálózat súlypontját jelentette. A Chaco-vízmosástól északra hatalmas, D alakú pueblók sorakoznak a kanyon meredek szirtjeinek oltalmában. Az épületeket egymással és a külvilággal gyalogösvények kötötték össze. Ezeket az utakat gyakran széles lépcsősorok törik meg, ami az őskori indiánok számára még ismeretlen teherhordó állatok vagy szekerek számára akadályt jelentett volna. Az árukat hozó-vívó emberek azonban megbirkóztak a meredek lépcsőkkel is, így a chaco mesterek szinte nyílt egyenes utakat építhettek a legtávolabbi településekig, s azon túlra is, más délnyugati pueblókhoz.

A chaco lelőhelyekről számos fehér alapon fekete rajzolatú kerámiaedény (jobbra) került elő. Mintáik a mai szemlélő számára különösen tetszetősek. Az eredeti darabok máztalanok, anyaguk porózus, erőteljes színeiket az égetési eljárásban a kémiai oxigénelvonás (redukálás) adta. Valamennyi agyagedényt kézzel formázták meg, nem ismerték a fazekaskorongot.

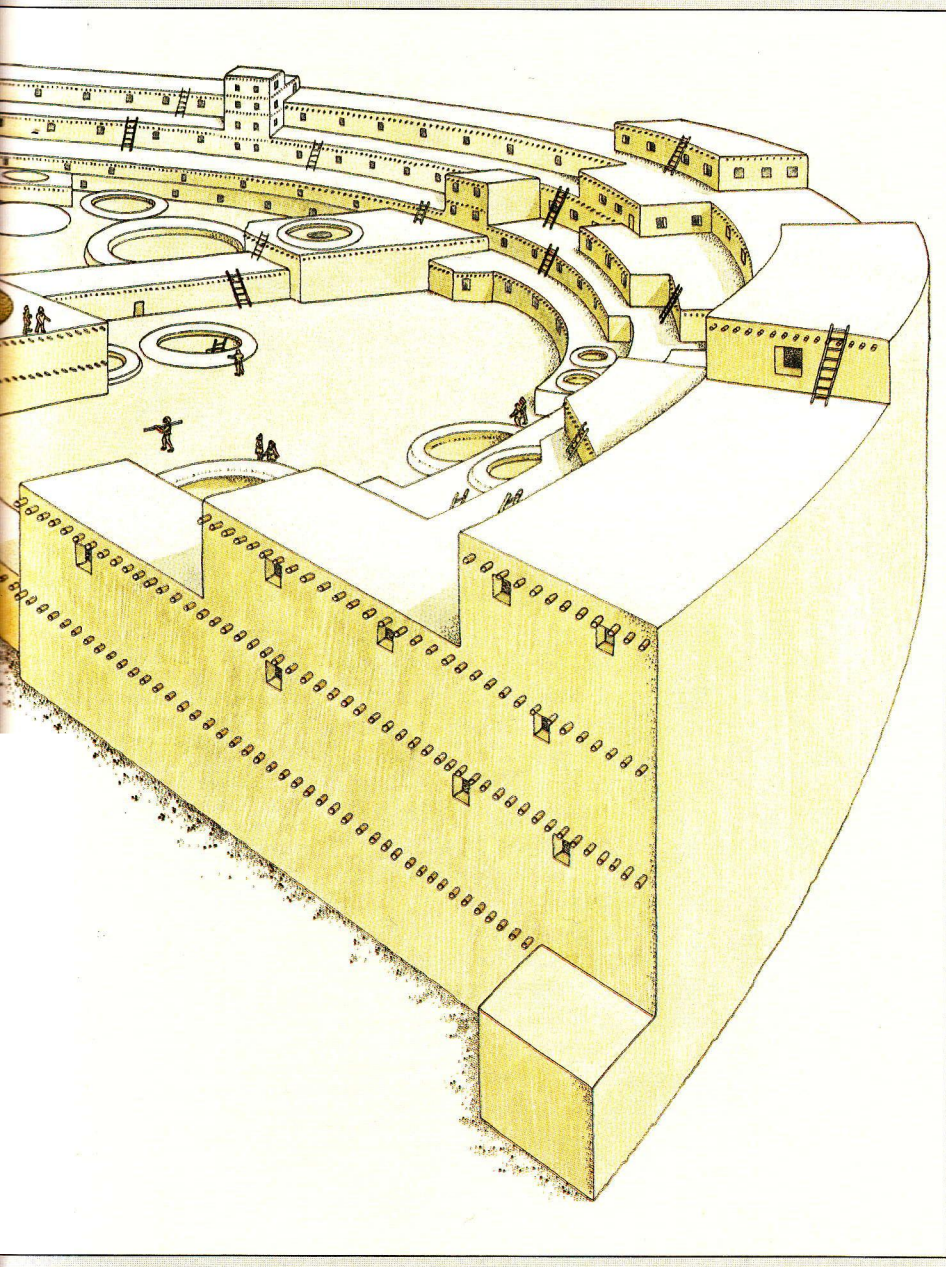
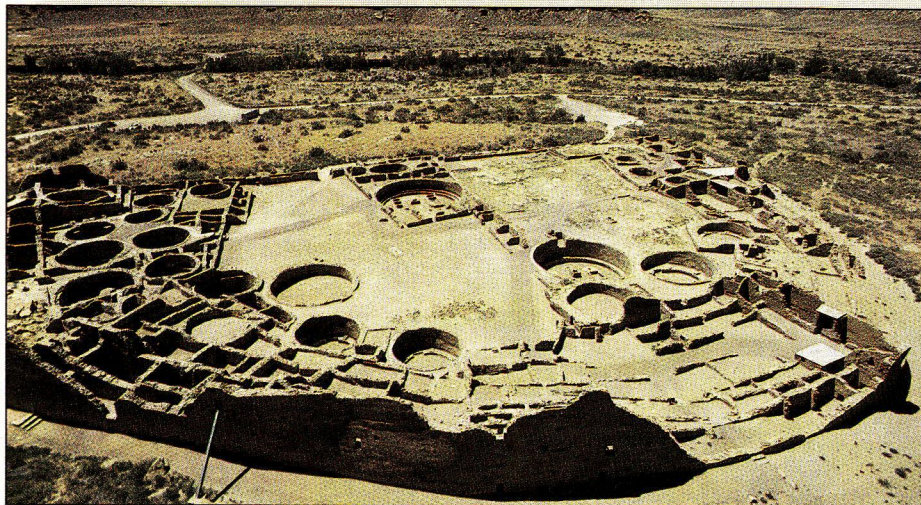
Pueblo Bonito alaprajza és rekonstrukciója alapján képet kaphatunk ennek az őskori városnak a fejlődéséről. A védőfalon csak létrán lehetett átjutni, nem volt kapuja a városnak. Az alsó, körülpített helyiségeket valószínűleg tárolásra használták. Az épületegyüttes lépcsőzetes szerkezetének köszönhetően az alsóbb szintek teteje a felsőbb helyiségek lakói számára teraszként szolgált.

A Chaco-kanyon D alakú romjai közül talán a leglátványosabbnak tekinthető Pueblo Bonito (*lent*) ezen a képen a város hátsó fala fölől emelkedő szitról látható. Még a központi nagy kiva belsejének néhány részlete is kivehető. A kivák közül több az íves hátsó fal vonalában elrendezett lakóhelyiségekhez

közelebb épült, vannak köztük a középpontjához hasonló nagyságúak is. Ma már acélgerendák tartják össze az egykor négy emelet magas hátsó falat. Legalább 800 helyiség lehetett ebben a pueblóban (*l. lent*), s talán 1200-nál is többen laktak itt. Egészen a 19. századig, amíg New Yorkban nem épült ennél több lakásos

ház, Pueblo Bonito volt a legnagyobb lakótömb Észak-Amerikában. A Chaco-kanyon egy ősi úthálózat középpontját jelentette, amely az itteni pueblókat számos távolabbi faluval kötötte össze. Azok a falvak természetesen bekapcsolódtak a jelentős őskori kereskedelmi és cserehálózatba is.

KALIFORNIA

I. SZ. 500–1800

A kaliforniai kultúratérség szinte tökéletesen egybeesik a mai állam területével. Bár kiterjedése nem nagyobb a régiók átlagos méreténél, a többinél jóval nagyobb környezeti változatosságot mutat. Ez részben annak köszönhető, hogy tíz szélességi körön áthúzódó, vagyis észak–dél irányban több mint 1100 km hosszú földszávról van szó. Másrészt a tengerszint feletti magasság is nagyon eltérő ebben a térségben – nullától 4400 méterig terjed. Ugyanakkor míg a nyugati lejtőket heves esőzések öntözik, a keleti völgyek elől a magas hegyek elfogják a csapadékot. Ennek következtében sűrű vörösfenyőerdők, tölgyes ligetek, félsivatagok és törpe bozótosok váltják egymást e vidéken. Az egyes helyszínek közötti éles környezeti váltás nyomán Kaliforniában számtalan mikrokörnyezeti egység található, ezek nagy része gazdag élelmiszerforrást rejt. A fenti körülmények miatt a növénytermesztésnek még a legkezdetlegesebb formái is csak lassan honosodtak meg errefelé, ugyanakkor a közösségek sem kényszerültek nagyobb területeken vándorolni.

Kalifornia hajdanán is, akárcsak ma, rendkívül sokféle helyről és kulturális környezetből vonzotta a betelepülőket. Így szokatlanul nagyszámú nyelvcsalád képviselői éltek itt. A legkülönbébb kis indián közösségek mind egészen eltérő mikrokörnyezethez alkalmazkodtak, az őskor végén közel 500 olyan kisebb törzsi egység élt ebben a térségben, amelyek más nyelvet beszéltek, más létfenntartási módszereket és eszközkészletet alkalmaztak, de vallásukban és társadalmi berendezkedésükben is eltértek. Ugyanakkor az európai gyarmatosítók megérkezéséig valamennyien ugyanazt az archaikus kori életformát folytatták.

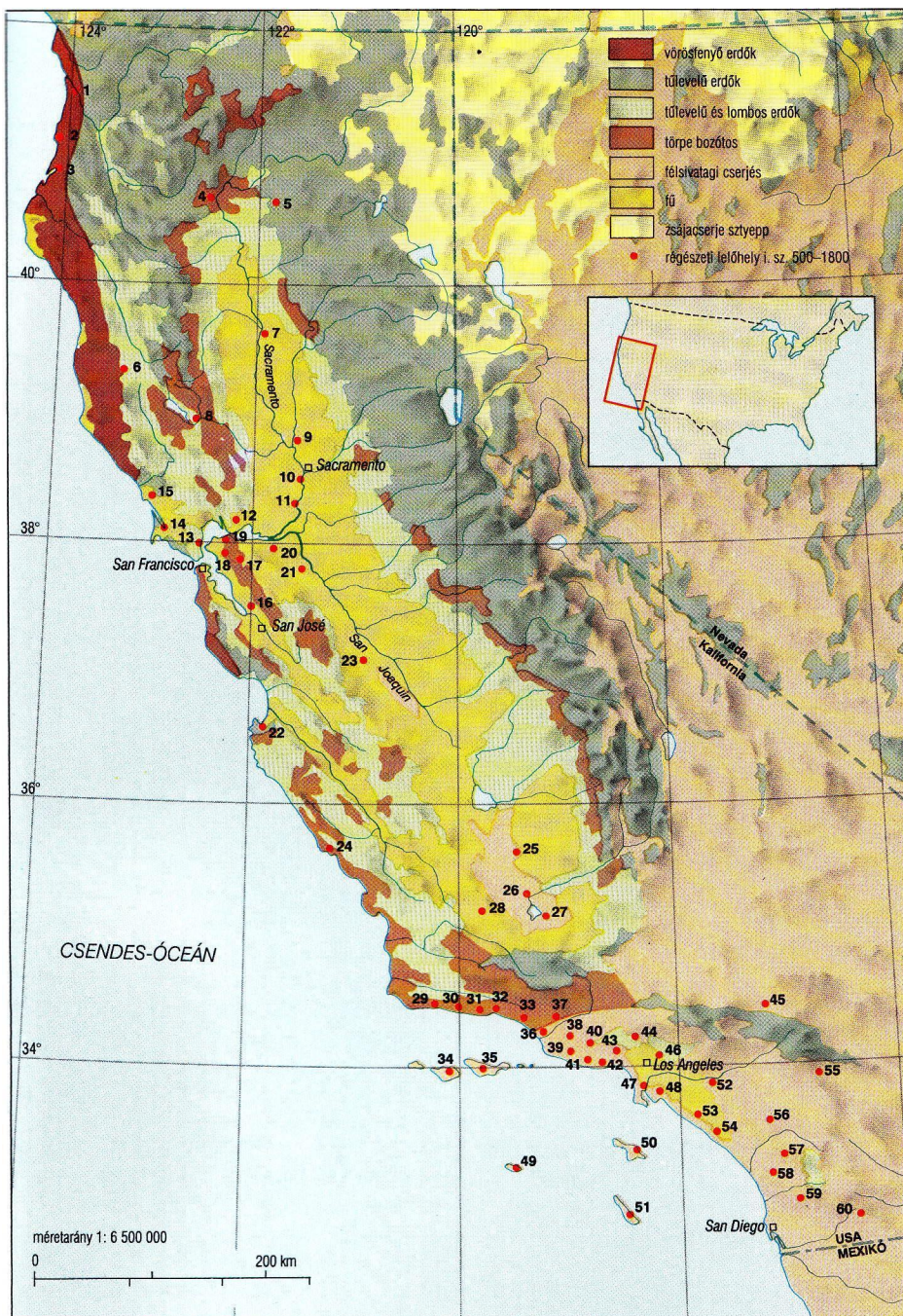
Az eltérő környezeti egységek ellenére a vadászó–gyűjtögető létforma olyan sikeresnek bizonyult Kaliforniában, hogy az őslakosság esetében a népsűrűség viszonylag nagyon magas lehetett. Valószínűleg nem volt akkora a különbség más kultúratérségekkel összehasonlítva, mint azt korábban gondolták a kutatók, de minden bizonnyal igen jelentős lélekszámot feltételezhetünk itt az őskorban.

A régió őstörténetének összetettsége miatt a régészek egy része rendkívüli részletességgel és nagy terjedelemben foglalkozik Kaliforniával, másik részük pedig általánosításokkal próbálkozik. Kötetünk terjedelme csak az utóbbi megközelítést teszi lehetővé.

A kaliforniai indiánok az archaikus kor folyamán már talán i. e. 2000 előtt fokozatosan felhagytak a változatos alkalmazkodási formák kipróbálásával, és a szűkebb környezetükben bőségesen megtalálható források kiaknázása felé fordultak. Így az egyik vidéken a makkfélék, a másikon a tengeri emlősök, megint máshol a halak jelentették az elsődleges táplálékot. Mindez időben egybeesett az Észak-Amerika más mérsékelt övi vidékein a késő archaikus korban lezajlott változással, amikor a növénytermesztés kezdetleges formái meghonosodtak, így Kaliforniában i. sz. 500 tájára közel ötszáz sajátos kis törzsi közösség alakult ki.

E közösségek fejlett többlettermelési módszerekkel, a főleg tárolásának, kereskedelmének és újraelosztásának kidolgozott rendszerével éltek. Mindezek segítségével könnyen leküzdhetők az élelmiszerhiányos időszakok okozta előrelátható és váratlan nehézségeket. A felhalmozott élelmiszereket saját

Kalifornia

A kaliforniai régiót a felszín és a növényzet óriási változatossága jellemzi, ugyanakkor a Csendes-óceán mediterrán éghajlatot biztosít. Ez a környezet már évezredek óta a legkülönbözőbb helyekről idevonzza a kis emberi közösségeket, ennek eredményeként sok és sokféle őskori lelőhelyet tüntethetünk fel régészeti térképünkön.

1 Stone Lagoon/Kólagúna	31 Goleta Slough
2 Tsurai, Patrick's Point	32 Burton-halom
3 Gunther-sziget	33 Rincon Point
4 Whiskeytown rezervátum, Trinity rezervátum	34 Santa Rosa-sziget
5 Karlo lelőhely, Tommy Tucker-barlang	35 Santa Cruz-sziget
6 Mendocino 500	36 Shishilop, Pitas Point
7 Case lelőhely, Bambauer lelőhely, Finch lelőhely	37 Soule Park, Mutch Flat
8 Rattlesnake-sziget	38 Conejo-sziklafülke, Ventura 70
9 Miller-halom, Howell's Point-halom, Sandhill-halom	39 Big Sycamore, Little Sycamore és Deer kanyonok
10 Mustang-halom	40 Century Ranch, Medea Village, Medea Creek
11 Cantrell, Johnson, Bennett, Mosher és Windmill halmok	41 Zuma Creek, Arroyo Sequit, Lechuza-kanyon
12 Goddard-halom, Wooden-völgy, Cappell-völgy	42 Malibu-kanyon, Paradise Cove, Corral-kanyon
13 Tiburon	43 Topanga-kanyon, Mulholland
14 Point Reyes	44 Chatsworth, Encino, Big Tujunga
15 Bodega-öböl	45 Las Flores Ranch
16 Coyote Hills	46 Yang-na
17 Alamo, Danville	47 Malaga Cove
18 Ellis Landing, Nyugat-Berkeley-halom, Emeryville-kagylóhalom	48 Bixby Slough
19 Fernandez, Veale lelőhelyek	49 San Nicolas-sziget
20 Hotchkiss-halom, Orwood-halom no. 2	50 Santa Catalina-sziget
21 Ott-halmok	51 San Clemente-sziget
22 Monterey	52 Santiago-kanyon, Black Star-kanyon
23 Menjoulet	53 Newport-öböl, Big-kanyon
24 San Simeon Creek	54 Goff s-sziget, Cotton Point
25 Kern	55 Snow Creek
26 Elk Hills	56 Terrecula Creek, Vail Ranch
27 Buena Vista Hills	57 Pauma
28 Salisbury Potrero	58 Rancho San Luis Rey
29 Gaviota, Refugio	59 San Vicente
30 Dos Pueblos, El Capitan	60 Pine-völgy, Dripping Springs

szükségeik kielégítésére vagy egy közeli törzs élőhelyén bekövetkezett váratlan hiány enyhítésére mint csereszközöt tettek el. A csererendszer hatékonyabbá tételéhez fejlesztették ki a kagylópénzek használatát. Ez a mai pénzhez hasonlóan értékálló eszköz volt, amelyért később élelmiszert vagy más cikket lehetett beszerezni.

A közösségek tagjaiból alakult csapatok nagy mennyiségben gyűjtöttek makkot, fogtak halat vagy ejtettek csapdába nyulat, s a többletet könnyű volt elcserélniük a sokféle, más környezetben élő törzsekkel még akkor is, ha a szállításhoz csupán a kenut és saját erejüket vehették igénybe. Azokon az észak-amerikai vidékeken, ahol a mikrokörnyezetek között nem volt ekkora változatosság, a többlettermelés és az újraelosztás hasonló mechanizmusa nem alakulhatott ki.

A világ más tájain léteztek a kaliforniaihoz hasonló körülmények, tehát létrejöttek ilyen típusú termelési és kereskedelmi hálózatok, de másutt ezzel együtt regionális politikai ellenőrző rendszer is kifejlődött. Például Dél-Amerika felföldjein a tengerszint feletti magasság nagy változatossága miatt specializált élel-

miszertermelési övezetek alakultak ki. Itt a kereskedelem és az újraelosztás ellenőrzése érdekében főnökségek és valódi államszervezetek jöttek létre, a fejlődési folyamat végén kialakult egységet pedig akár birodalomnak is nevezhetjük. Kaliforniában azonban érdekes módon semmi ilyesmit nem tapasztalhatunk. Ennek oka talán a növénytermesztés hiányában keresendő, hiszen nem okozott problémát a föld tulajdonlásának kérdése, és nem volt öntözési hálózat sem, amelyet felügyelni kellett volna.

A politikai „hatalmat” Kaliforniában általában egy-egy tekintélyes férfi – „nagy ember” – gyakorolta. Magas rangjukat az ilyen vezetők többnyire erős, meghatározó személyiségüknek köszönhették. Ezek a férfiak szervezték és vezették a helyi termelőcsoportokat. Általában jómódú egyénekről van szó, akik az általuk vezetett, rokonsági kapcsolatokon alapuló társadalom lojalitását a vagyonuk újraelosztásával tartották ébren. A hűségért cserébe vagy a közösség szegényebb tagjainak juttattak valamit, illetve ünnepségeket és szertartásokat támogattak a javaikból. A szomszédos törzsekkel folytatott kereskedelem is raj-

Fent: A kaliforniai pomó indiánok művészi kidolgozású ajándékkosaraikról híresek. Bár a közeli Dél-nyugaton évszázadokon át készültek minőségi kerámiák, Kalifornia őslakos kézműves asszonyai tehetőségüket inkább a spirálfonatói kosarak kidolgozására fordították. Az apró fonatokat vagy kötegeket nagyon vékony burkolószállal varrták össze, amibe a kosár külső felületén kolibrik, harkályok, farkas és más kis természetű madarak tollait dolgozták bele, ezzel rajzolták ki a mintát. Több tollréteg felvarrása után alakult ki a végső mozaikminta.

Lent: Az északnyugati partvidék

Az északnyugati partvidék térségében sokkal kevésbé változatos a növényvilág, mint a tőle délre fekvő Kaliforniában. A területet a partvonaltól alig keletre húzódó magas hegyek szorítják keskeny sávra. A legtöbb vize rövidke hegyi csermely, csak a Fraser és a Columbia folyók szelik át a hegyeket, a keletre elterülő fennsíkrol vezetve el a vizet. A régészet már megcáfolta azt a feltevést, hogy az északnyugati partvidék csak a legutóbbi évezredben vált lakottá, továbbra is igaz azonban, hogy a vidék szárazföldi útvesztőit igen nehezen járható. A természeti adottságok miatt inkább a vízi utak fejlődtek, ugyanakkor a part menti zsákföldi területeken egymástól elszigetelt nyelvek jöttek létre. Miután megvetették itt a lábukat, az északnyugati partvidék indiánjai a természeti kincsekben gazdag környezetben gyarapodtak. Sajátos művészi tárgyaikat a mai napig készítik.

tuk keresztül bonyolódott, de úgy tűnik, ezek az emberek soha nem terjesztették ki politikai befolyásukat saját életterük határain túlra. Az antropológusok számára továbbra is megfejtendő kérdés, hogy hogyan alakulhattak ki Kaliforniában ilyen nagy lélekszámú kulturális közösségek, biztonságos élelmiszer-termelési rendszerek, illetve hatalmas gazdagság anélkül, hogy ezzel párhuzamosan összetettebb politikai szerveződés is kifejlődött volna.

Az említett ötszáz specializált kultúra szinte felmérhetetlenül nagy számban és változatosságban hozott létre kézműves termékeket. A part menti vidéken nem voltak magvas termények, így az itteni létforma a különféle kagylókon és tengeri emlősökön alapult, lelőhelyeiken tehát kagylóléhből készült gyöngyöket, függőket, horgokat és amuletteket találni. A belsőbb területek fő eledelét a magvak, elsősorban a makkfélék jelentették, az itt élő népek a mozsarak, mozsártörők és őrlőkövek kifejlesztésében jeleskedtek. A szomszédos Délnyugat agyagedényeivel szemben Kaliforniában fonott kosarakat használtak, de ezeknek a helyi kultúrákban megannyi eltérő típusa alakult ki, talán a leghíresebbek a pomók finom

mívú kosarai. A kanalinnyók, a mai csumasok ősei – akik tengeri emlősökre vadásztak –, faragott kőedényeket készítettek valószínűleg az olajmécsek számára, ugyanakkor hatalmas palánksónakokat építettek. A csumasokat Dél-Kalifornia part menti sziklabuckáin ma is látható hatalmas, színes sziklarajzaik teszik érdekessé. Erről a vidékről főként zsírkőből faragott mély tálak és pipafejek kerültek elő. Kaliforniában az őskor lezáródása előtt már ismerték az íjat és a nyilat, s valamennyi helybéli kultúra kifejlesztette a maga sajátos hajítóhegytípusát is. E néhány példából is megítélhető azoknak a helyi jellegzetességeknek az összetettsége, amelyekkel a Kaliforniában kutató régészek szembesülnek.

AZ ÉSZAKNYUGATI PARTVIDÉK

I. E. 3000–I. SZ. 1800

Kaliforniával összehasonlítva az északnyugati partvidék növényvilága nem túl változatos. A part menti sávot az óceánnal párhuzamosan húzódó hegylánc miatt az alaszakai földnyelvtől Kalifornia északi határáig mérsékelt övi esőerdő borítja. Az óceáni áramlatoknak és a viszonylag meleg légtömegeknek köszönhetően a partvidék időjárása ősztől tavaszig ködös és esős, így bő terméshozam és megáradt folyók jellemzik a vidéket. A hegyek keleti oldalán fakadó s magának utat törő két nagy folyam, a Columbia és a Fraser, valamint a csúcsok között keletkezett kisebb folyók vizében tavasszal és nyáron tömegesen rajzanak a halak. E vidéken nem alakult ki olyan sokféle mikro-környezet, mint Kaliforniában, de a természet gazdagsága a kultúrárség egészében legalább annyira figyelemre méltó. Mindezek hatására az újkori kultúrák esetében itt olyan alkalmazkodási formával találkozhatunk, amely magas népsűrűséget eredményezett, ugyanakkor összetett rituális életet tett lehetővé, és amelyben az anyagi javaknak, illetve az általuk jelölt társadalmi rangnak nagy jelentősége volt.

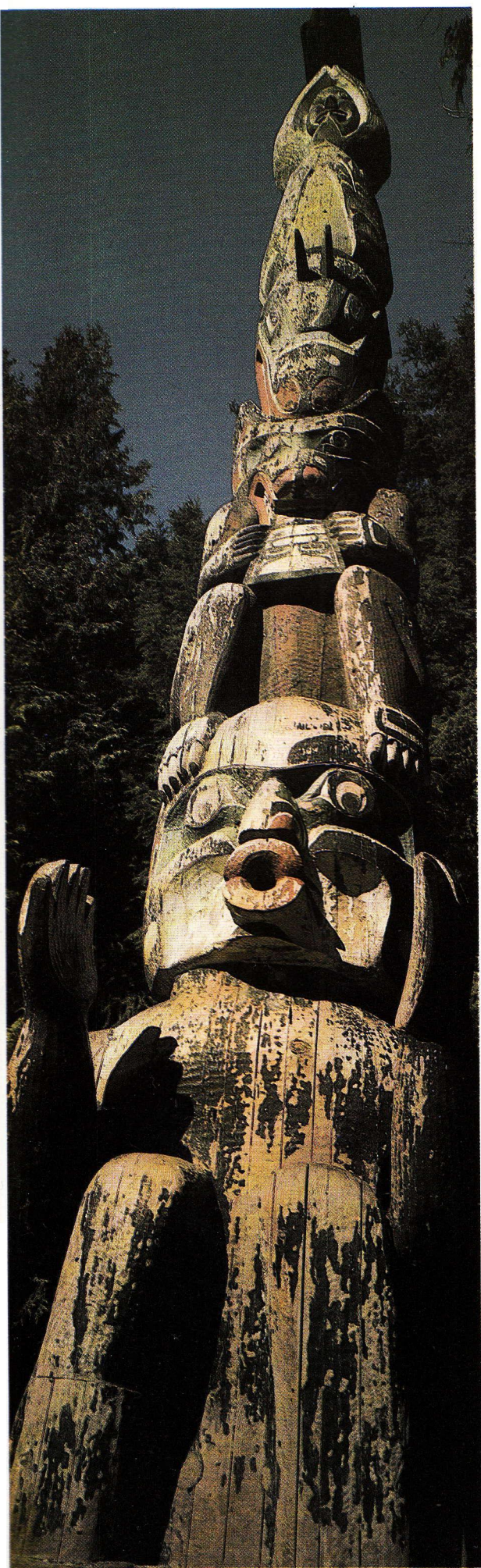
A partvidéken i. e. 7700 körül már biztosan meghonosodtak az archaikus kultúrák. Korábban valószínűleg a területet felszabdáló jégkorszaki jég vagy más miatt ez a vidék nem volt vonzó az ősi indián népek számára. Elképzelhető azonban, hogy az ettől régebbi maradványok lelőhelyét a pleisztocén kor után megemelkedő tengerszint feltárhatatlanná tette.

Az őskor végi kulturális minták felé vezető fejlődés i. e. 3000 után az északnyugati partvidék egész területén megindult. A méshéjú tengeri állatok széles körű hasznosítása kagylószemét-halmokat eredményezett. Az térség kultúráit meghatározó csont- és agyagpala szerszámok i. e. 3500 táján jelentek meg először a Prince Rupert lelőhely környékén. Kétezer évvel ezelőtt már elterjedt volt a kő ajakdís, kőbuzogány és az agyagpala dárdahegy. Ezeket később már csontból és kagylóléhből készült, összetett szerszámok váltották fel. Ehhez hasonló fejlődési folyamat játszódott le a Georgia-szoros, illetve a Fraser-kanyon vidékén is.

Az elmúlt két évezred során a létfenntartás alapját a rajzó halak, a tengeri és szárazföldi emlősök, valamint a madarak elejtése jelentette. Az intenzív gyűjtögetési módszereknek köszönhetően nagy kiterjedésű, félig állandó települések jöhettek létre. A vidék hatalmas méretű, egyenes erezetű cédrusfáit az indiánok megtanulták egyszerű ékek és bunkók segítségével deszkákra hasogatni, s az északnyugati partvidék házai ezután elsősorban ilyen deszkákból készültek. Ugyancsak kialakult a vidékre jellemző, fatörzs-

ből kivált csónaktípus, amelynek továbbfejlesztésével a helyi mesteremberek az újkor hajnalára már hatalmas harci csónakokat is tudtak készíteni.

A partvidék vagyoni és társadalmi rétegződésének rendszere már i. sz. 500 táján kiteljesedett. A környezet természeti gazdagsága révén tetemes élelmiszerfellesleg keletkezett, de mivel az egész régióban szinte azonos mennyiségben állt rendelkezésre mindenféle forrás, a létfenntartási cikkek közösségek közötti kereskedelme vagy újraelosztása nem fejlődött ki. Talán csak egy kivételt említhetünk. A folyók mentén élő rokoni közösségek között létezett bizonyos árucseré, de még ezeken a területeken sem volt olyan meghatározó a csere, hogy ahhoz magas szintű politikai ellenőrző rendszer kialakítása lett volna szükséges.

A természeti kincsek felhalmozása már a szükségleten felüli áruk és kimunkált tárgyak megalkotását is lehetővé tette. A havasi kecske gyapjából például díszes, ún. csilkat-takarókat szőttek. A kagylóhéjat, a rezt és a csontot pipák, kanalak és más tárgyak díszítésére használták, vagy pedig összetett szertartási tárgyakat készítettek belőlük. Érdekes módon az agyagpala és a kő hasznosítása fokozatosan háttérbe szorult. Az őskor végén a Csendes-óceánon át nyugatról eljutott a partvidékre a vas. Az ebből készíthető vágószerszámok segítségével lendületes fejlődésnek indult a fafaragás művészete, talán erről a legismertebbek az északnyugati partvidék kultúrái. Szépen megmunkált totemoszlopaik, fadobozaik, háztartó gerendáik, deszkáik, csónakjaik és maszkjaik minden bizonnyal késői fejlemények, talán a kőfaragás iránti érdeklődés hanyatlásával alakult ki ez a díszítési forma.

A réztárgyak, a fonott kosarak és szövetek mellett idővel a faragott tárgyak is a rangjelzők közé kezdtek tartozni. Ezek a társadalmi rang megszerzésének és a rétegek közti mozgásnak nemcsak a jelképei, hanem az eszközei is lehettek. E fejlődési folyamat végeredményeként az újkorban kialakultak az ún. patlecs-ünnepségek, amelyekben gazdag ajándékokat osztogatott a házigazda, s társadalmi rangjának a megerősítése érdekében a felhalmozott javait szándékosan elpusztította (hogy később ő is számíthasson ilyen áldozatra másoktól). Előfordult, hogy rituálisan megsemmisítettek egy halom szép takarót, néhány doboz finom gyertyahalolajat, rézlemezeket, vagy akár rabszolgákat öltek meg, ha a pusztá elajándékozás nem látszott elég nyomatékosító eszköznek.

Az északnyugati partvidék lelőhelyei közül sok újabb eredetű, főként délen. Az Olympic-félszigeten található Ozette különlegesen látványos, de igen érdekesek a közeli Hoko folyó partján lévő is. Az ismert lelőhelyek többségének viszonylagos fiatalsága ellenére a sok, látszólag egymástól távol álló nyelvcsalád jelenléte az északnyugati partvidéken régen kialakult hagyományok önálló fejlődésének hosszú folyamatára utal. A dél-alaszkai tlingitek például a Kanada szárazföldi területén élő korai nadinéktől szakadtak el, és a hegyeken átkelve jutottak ebbe a régióba. A Washington állam és Brit Columbia partjain élő szelisek pedig valószínűleg a Fraser folyó vízgyűjtő területét benépesítő szelisek rokonai. A kisebb vakes, csímek, oregoni penúsön és sinúk nyelvcsaládok, valamint az elszigetelt haida és cimsián nyelvek beszélői – úgy tűnik – az őskori Észak-Amerikában egyedül itt vertek gyökeret. A nyelvészeknek és a régészeknek pillanatnyilag nehéz összeegyeztetniük a régészeti leletekből kirajzolódó hézagos fejlődési vonalat, valamint a csoportok nagyon eltérő nyelveik által sugallt, mélyen gyökerező különállását.

Balra: Az északnyugati partvidéken többféle céllal faragtak totemoszlopokat. Egy részük címer jellegű volt, vagyis mítoszok és történelem színes egyvelegével annak a családnak vagy klánnak az eredetét ábrázolták, amelynek a tulajdonában voltak. Más oszlopok fontos történelmi események krónikáját adták. Megint másik csoportjukba a halottaknak emléket állító totemoszlopok tartoztak. Gyakran előfordult, hogy a pusztá hasznosságánál többre vágó építések a házak tartóoszlopait díszítették ilyen módon. Ugyancsak fontosak voltak az északnyugati partvidék híres, a házigazdának rangot adó látványos és gazdag ajándékosztó ünnepeinek, a patlecs-ünnepségek emléket állító oszlopok. Végül egyes totemoszlopok sajátos céllal születtek, például hogy kigúnyoljanak vagy megszegényítsenek egy csirkefogó törzstagot.

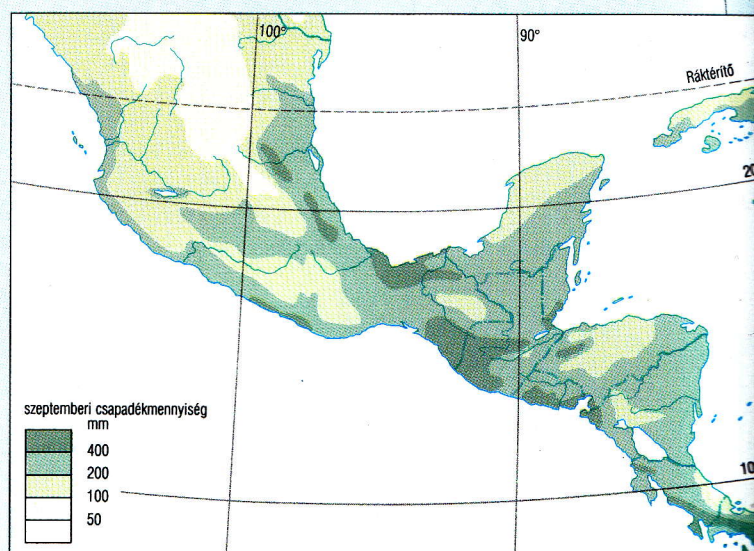
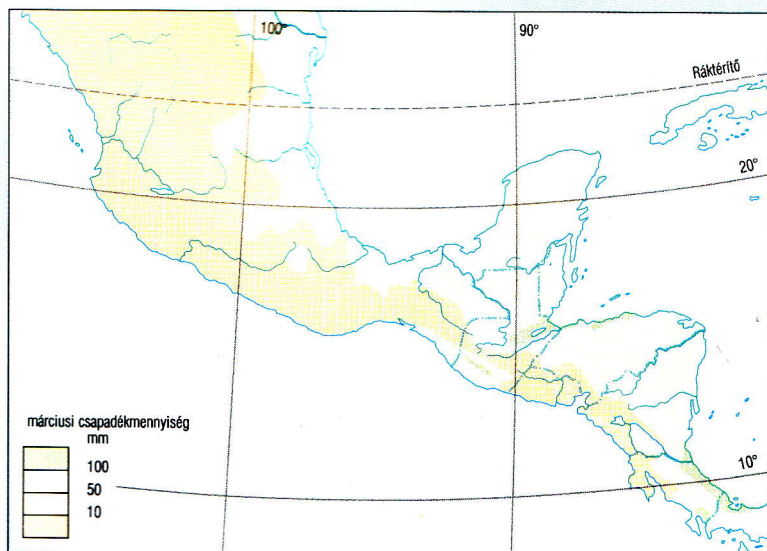
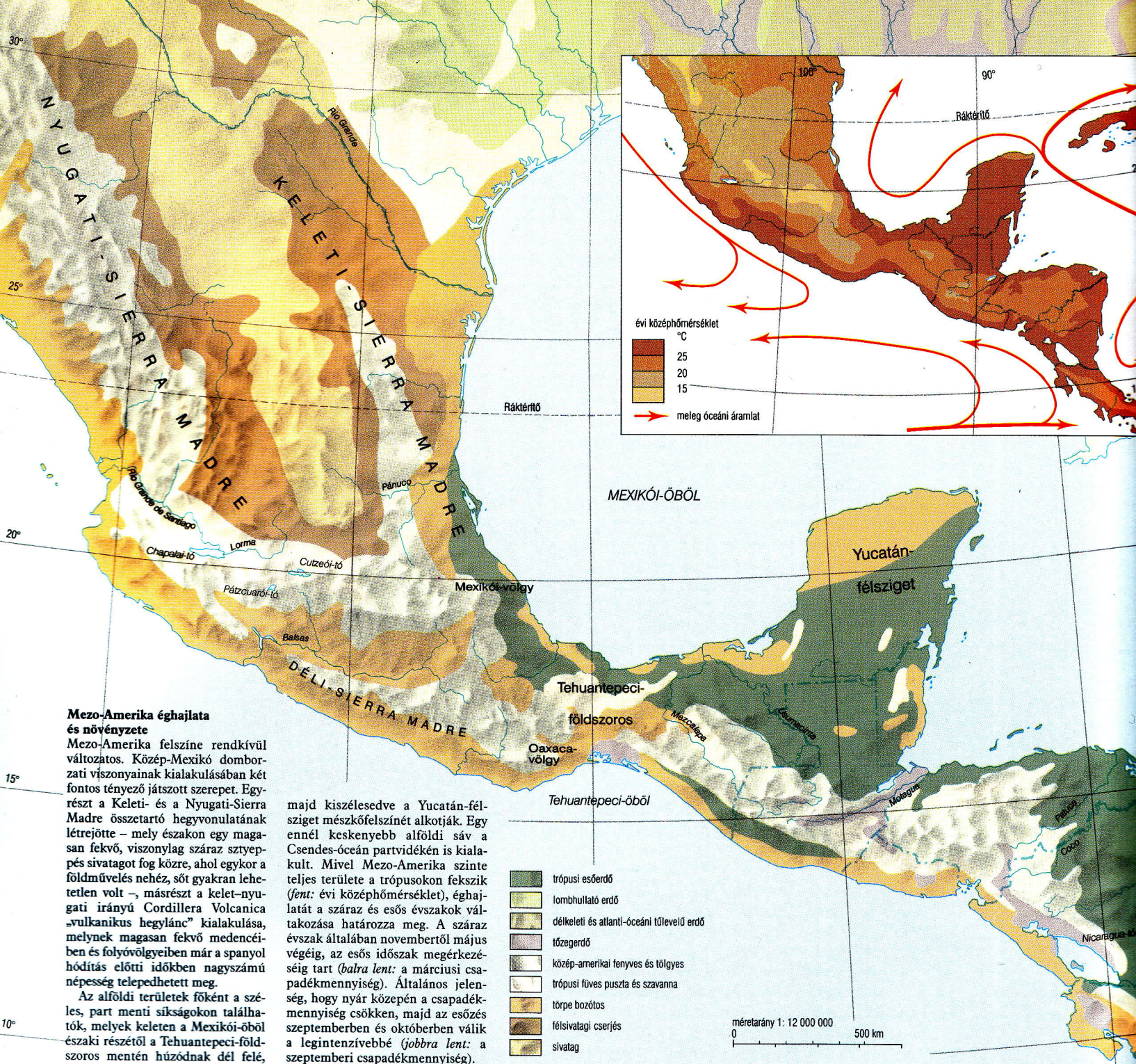
NEGYEDIK RÉSZ

MEZO-AMERIKA

KULTÚRÁK ÉS A TERMÉSZETI KÖRNYEZET

A Mezo-Amerika kifejezést először Paul Kirchhoff antropológus javasolta Mexikó és a vele szomszédos Közép-Amerika azon részeinek megjelölésére, melyek a spanyol hódítás idején már civilizációval rendelkeztek. De mit is értünk a civilizáció fogalmán?

A társadalmi és politikai fejlettség olyan szintjét, melynek jellemző jegyei a városi élet kialakulása – a mezo-amerikaiak főként kisebb-nagyobb városokban éltek, bár mindig volt nagyszámú vidéki népesség is –, valamint a jelentős közösségi művészet és építészet. Kirchhoff összeállította azoknak a kulturális vonásoknak a listáját, melyek összessége véleménye szerint meghatározza Mezo-Amerika sajátos jellegét, és megkülönbözteti azt az Újvilág egyéb nagy kulturális térségeitől, így az észak-amerikai Délnyugat, valamint a dél-amerikai Közbülső és Andoki térségtől. Ilyen jellegzetességek a piramis- és templomépítészet; a széles körben elterjedt emberáldozatok; a rituális vezeklés véráldozattal; a bonyolult rendszerű szent naptár, amely egy 260 napos ciklus és egy megközelítőleg 365 napos év változásain alapult; a hieroglifikus írásmód (mely sajátos mezo-amerikai jelenség); az istenek

panteonja; kaucsuklabdával folytatott rituális játék, amit egy erre a célra épített udvarban játszottak; valamint a nagyszabású, jól szervezett piacok.

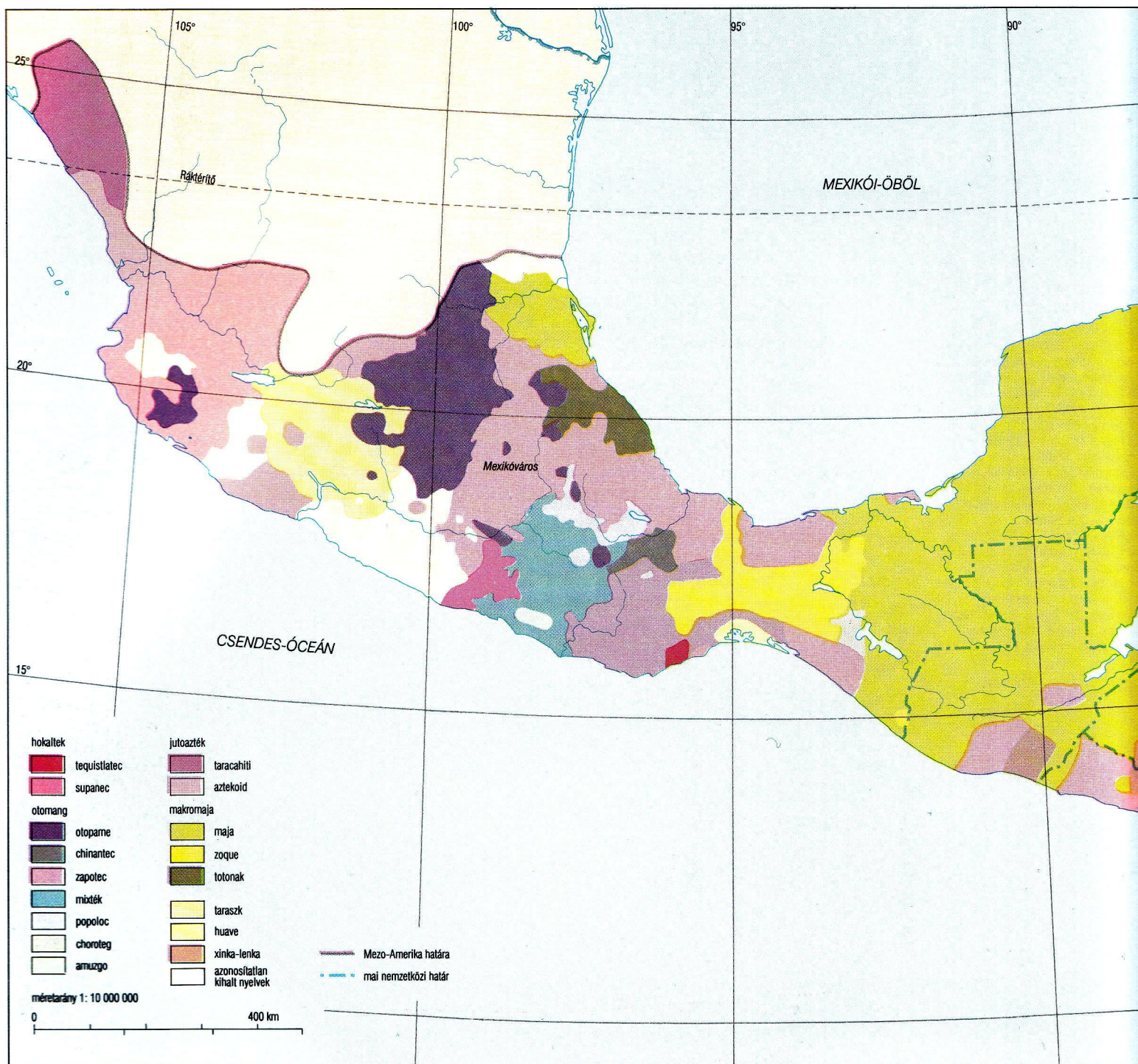
Ezek az összetett kulturális vonások régen kialakult, magasan fejlett földművelésen alapultak. A mezo-amerikaiak a spanyolok érkezését megelőző hat évezred alatt kukoricát, babot, tökört, chilipaprikát és egyéb haszonnövényeket termesztettek. Mezo-Amerika változatos természeti környezetében kifejlődött számos művelési módszer közül a legfejlettebb (melyet Kirchhoff is megemlíti) a megemelt függőkertek vagy *chinampák* voltak. Korábban úgy gondolták, hogy ezt a gazdálkodási rendszert csak az aztékok ismerték, de ma már tudjuk, hogy széles körben elterjedt az ősi Latin-Amerikában, így a maják között is.

Az olyan, időben és térben egymástól távoli kultúrák között, mint az aztékoké és a klasszikus majáké volt, egészében és részleteiben számos különbség létezett. Ugyanakkor egyre több a bizonyíték arra, hogy voltak olyan alapvető vonások, melyben minden mezo-amerikai civilizáció osztozott. A 260 napos szent naptár egyetemes használata a 20 nap jelével és

A spanyol hódítás előtti Mezo-Amerika legsűrűbben lakott övezeteinek egyike a Cordillera Volcánica – a Közép-Mexikót keresztbe átszelő hegységek csoportján – belül és annak környékén található folyóvölgyek és medencék voltak. A termékeny vulkanikus talaj és a megbízható, évszakhoz kötődő esőzés sikeres földművelést tett lehetővé, mely hozzájárult Teotihuacán állama, majd az Azték Birodalom felemelkedéséhez is. Xochicalco (*lent*), a kép háttérében látható Cordillera Volcánicától délre fekszik. Virágzásának tetőpontját a 8. században, a teotihuacáni állam hanyatlásának idején érte el. A várost valószínűleg maják irányították, így ez lehetett az összekötő kapocs a központi maja területek és Közép-Mexikó között.

a 13 együtthatóval azt bizonyítja, hogy ezek a kultúrák nagyon hosszú időn keresztül kölcsönhatásban álltak egymással, és bizonyos mértékig eredetük is azonosnak tekinthető. Bőséges adat támasztja alá a közép-mexikói népek, többek között a teotihuacániak és a toltékok jelenlétét a maja alföldön, és a legújabb kutatások erős maja jelenlétet mutattak ki Közép-Mexikó számos hegyvidéki övezetében is. Az oaxacai Monte Albán egyes faragott reliefsjei teotihuacáni küldöttséget ábrázolnak, Teotihuacán városában pedig az oaxacai kereskedőknek külön negyede volt.

A Mezo-Amerika-kutatók ma már egyetértenek abban, hogy az említett kulturális egységnek legalább egy része Mezo-Amerika első magaskultúrájáig, az Olmékhoz nyúlik vissza, mely i. e. 1200–400-ig virágzott a Mexikói-öbölhöz közeli Veracruz déli részén és Tabascóban. Az olmékok voltak az elsők, akik hatalmas templompiramisokat építettek, monumentális kő-

tömböket munkáltak meg és szállítottak el, s elsőként alakítottak ki egy összetett vonásokkal rendelkező istenség köré rendezett, művészettel szorosan összefonódó vallást. Az olmékok fontos civilizációs hatóerőt képviseltek, hasonló szerepet töltöttek be Mezo-Amerikában, mint a sumerok Mezopotámiában vagy a kínaiak Kelet-Ázsiában. Bármely régió, ahova ők maguk, hatásuk (vagy éppen örökségük) eljutott, Mezo-Amerika fejlődésének kulcsfontosságú területévé vált.

A természeti környezet

Bár egész Mezo-Amerika a trópusi égöv alatt helyezkedik el, természeti környezete óriási változatosságot mutat. A térség felszíne a bő vízellátású, őserdő borította, alacsonyan fekvő síkságok és az 5000 méter magasba nyúló jeges hegycsúcsok között váltakozik. Az ezzel együtt járó éghajlati tényezők rendkívüli változatosságot eredményeztek: mindenütt más gabonafé-

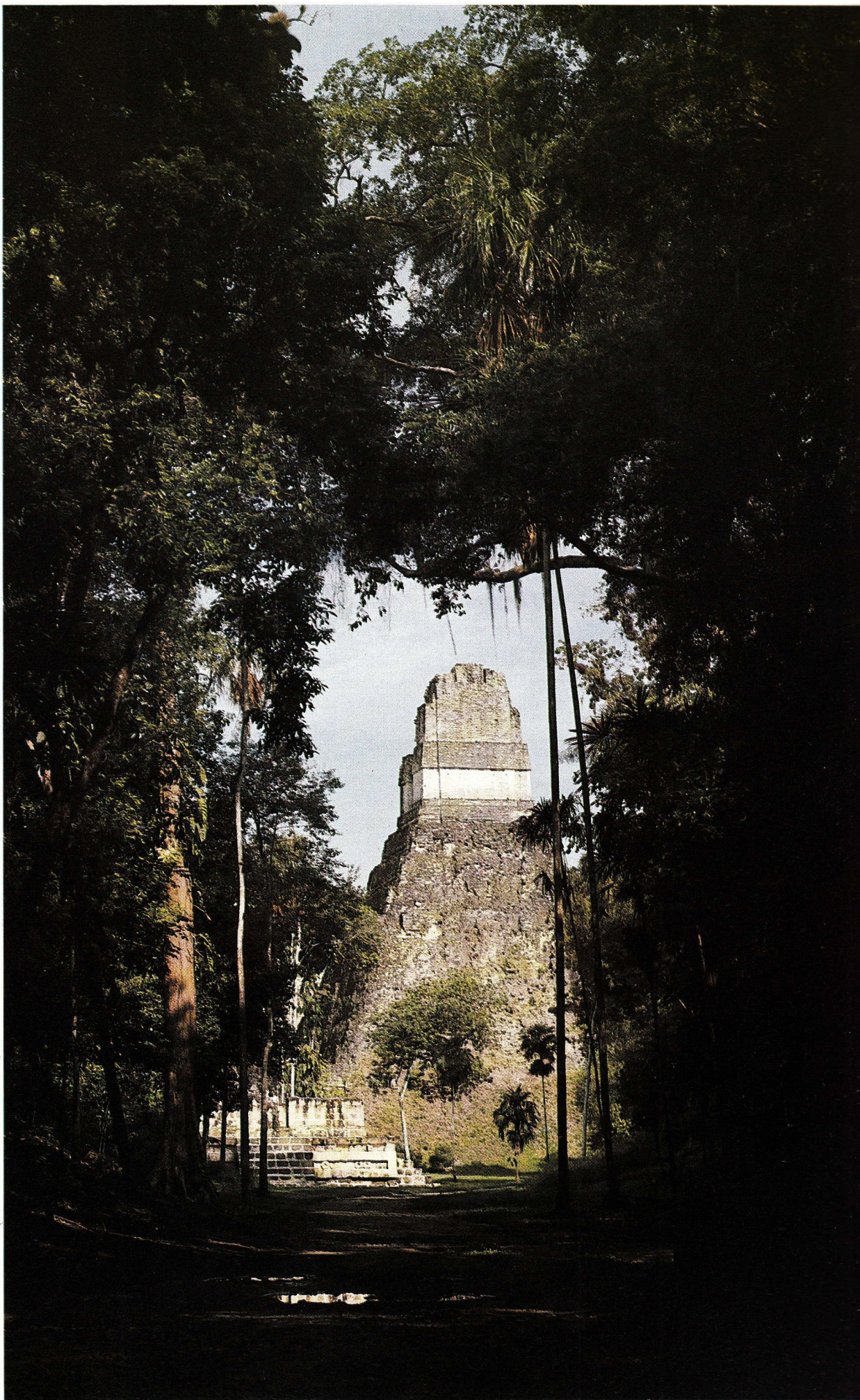
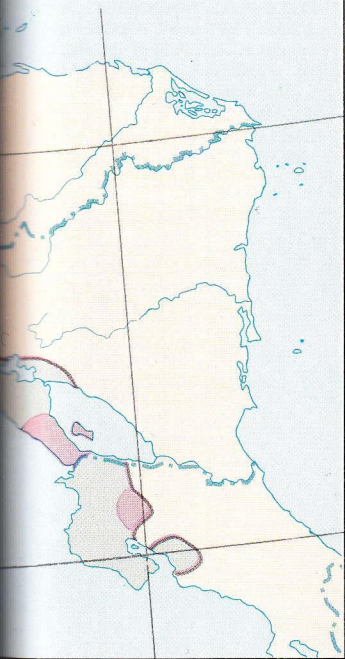

Őshonos nyelvek Mezo-Amerikában

A Mexikóban és Közép-Amerikában egykor beszélt több mint 200 különböző nyelvet a nyelvészeti vizsgálatok 22 nagy nyelvcsaládba sorolták. Közülük 19 a közös eredetű rokon nyelvcsaládok négy nagy csoportjába tartozik. A fennmaradó három nyelvcsaládnak nincs kimutatható kapcsolata a többivel. Ezek közé tartozik a taraszk (Nyugat-Mexikó hatalmas királyságának nyelve); a huave, melyet a Tehuantepec-földszoros déli partján beszéltek; és a mai Guatemala, illetve Honduras területén használt xinca-lenca nyelvek.

Mezo-Amerika elterjedtebb nyelvcsaládja az Észak-Mexikótól Costa Ricáig használt aztekoid volt. Ennek legfontosabb tagja a nahuatl, az Azték Birodalom hivatalos nyelve volt. A vele közeli rokonságban lévő nahua nyelvet a Veracruz területén élők és a guatemalai, illetve hondurasi pipil nép beszélte.

A területileg legzártabb nyelvcsalád a maja, az ezt beszélő csoportok egymás szomszédságában élnek. Az egyetlen kivételnek a huastékok számítanak, akik jóval északabbra, a Mexikói-öböl mentén telepedtek le – máig tisztázatlan, hogyan különültek el ennyire a többi maja nyelvű csoporttól.

Jobbra: A Jaguár Temploma Tikalban (l. a 116. o.-n). A Yucatán-félsziget maja civilizációi a trópusi esőerdők környezetében virágoztak ki.

léket természetettek, máskorra esett az aratás ideje, valamint más természeti kincsek álltak rendelkezésre a helyi felhasználás és a kereskedelem céljára. Ennek köszönhetően Mezo-Amerika különböző térségei között nagyfokú gazdasági összefonódás jött létre; korán kialakultak a piacok és a kereskedelmi hálózatok. A mai Puebla államban lévő Tehuacán-völgyben végzett vizsgálatok jelzik, hogy a kölcsönös egymásrautaltságon alapuló kapcsolatok már a kerámia megjelenése előtti időszakban is léteztek.

Mezo-Amerika tájegységeit alapvetően a hegyvidékek és az alföldek ellentéte jellemzi. A mexikói hegyvidéket az észak–déli irányú Keleti- és Nyugati-Sierra Madre alkotja. Közöttük helyezkedik el egy széles fennsík, mely nagyjából kietlen. E belföldi sivatagon vagy száraz prérin a mesquitocserje, a sivatagi jukka, különféle kaktuszok és agavék ezért megteremnek. A földművelés bár nem lehetetlen, de roppant nehéz, így az egykor Mezo-Amerika északi határain túl élők – akiket az aztékok csicsimekáknek neveztek – vándor vadászó–gyűjtögető életformát folytattak. A Nyugati-Sierra Madre viszonylag jó vízellátása lehetővé tette a mezo-amerikai kultúrák északi irányú terjeszkedését: ezen a „folyosón” keresztül jutott el hatásuk – és talán a kereskedelmi javak is – Észak-Amerika délnyugati területének településeihez, így a Chihuahua állambeli Casas Grandesba.

A két Sierra Madre egybeolvadásánál egy kelet–nyugat irányú vulkanikus hegylánc helyezkedik el, tucatnyi kihunyt, időlegesen szunnyadó vagy éppen aktív vulkánnal. A hegyvidéki felföldek Közép-Mexikó jellegzetes képződményei, melyeket eredetileg fenyő- és tölgyfaerdők, a magasabb csúcsokat pedig alpesi növényzet borította. Bár a területet átszeli néhány nagyobb folyóvölgy – mint például a Lerma völgye –, az ősi kultúrák kialakulásában mégis a hegyláncok között képződött belföldi medencék játszották a fontosabb szerepet. Ezek közül a leglenyűgözőbb a majdnem 8000 négyzetkilométer kiterjedésű Mexikói-völgy, mely valaha a hatalmas Hold Tavának adott otthont. A gyarmatosítás utáni csatornázásnak és a modern Mexikóváros terjeszkedésének köszönhetően mára a tó teljesen elmocsarasodott. Több időszakban is az itt élt népek határozták meg Mezo-Amerika kultúráját és politikáját, a korai klasszikus kor teotihuacáni államától egészen a hatalmas Azték Birodalomig.

A Mexikói-völgytől nyugatra fekvő medencék közül néhány szintén nagy jelentőségre tett szert, elsősorban a Pátcuarói-tó környéke, mely a valaha a Taraszk Királyság központja és a Taraszk-kultúra bölcsője volt.

A vulkanikus hegylánctól délnyugat felé haladva rendkívül szétdarabolt és sok, viszonylag elszigetelt völgyet alkotó ősből hegységeket pillanthatunk meg. Ez különösen igaz a Délkelet-Mexikóban található Oaxacára, ahol eltérő nyelvek és kultúrák sokasága fejlődött ki a spanyol hódítás előtti időkben. Az Oaxacavölgy, mely a Monte Albán-i zapoték civilizáció központja volt, három folyóvölgy találkozásánál alakult ki.

A Tehuantepec-i-földszorosot nevezik Mezo-Amerika „csípőjének”. A terület legmagasabb pontja is csak 250 méterrel fekszik a tenger szintje fölött, könnyű átjárást biztosítva a Mexikói- és a Tehuantepec-i-öböl menti alföldek között. A földszoros köti össze a maják földjét Mezo-Amerika nyugatabbra fekvő területeivel.

Chiapas és Guatemala csipkézett felszínű hegységei részben az ősi kéregmozgás, részben vulkanikus tevékenység hatására jöttek létre. A dél-guatemalai vulkánok lánc híres szépségéről. A maja hegyvidék tápanyagban gazdag vulkanikus talaja, valamint ter-

mékeny völgyei és medencéi egykor és ma is nagyszámú népességnek biztosítanak megélhetést. Az északra fekvő maja alföldek irtásos–égetéses gazdálkodásával szemben (mely a termőföld gyors kimerülésével jár együtt), a hegyvidéki földek rövid paragon hagyott időszakokkal és jóval hosszabb ideig művelhetők, ezáltal itt a terméseredmények is magasabbak.

A texasi határtól délre és délkeletre a Tehuantepec-i-földszorosig, majd innen keletre a Yucatán-félsziget délnyugati részéig egy majdnem összefüggő tengerparti síkság szegélyezi a Mexikói-öböl partvidékét. Mexikó sok bővizű folyója szeli át ezt a síkságot, amelyen így a hordalékos talaj tápanyagban gazdag. A spanyol hódítás előtti idők számos meghatározó civilizációjának nyomait találták meg a Rio Pánucótól délre. Ezek közül a Tehuantepec-i-földszoros északi részén található Olmék-kultúra a leghíresebb.

A Mexikói-öbölbe mélyen belenyúló „nagy zöld hüvelykujj” – ahogyan a Yucatán-félszigetet egykor valaki elnevezte – egy hatalmas mészkő talapzat, mely sok millió év alatt emelkedett ki fokozatosan a tengerből. A félsziget déli része dombokkal tagolt, éghajlata csapadékos (például Petén térségében), ezzel szemben északi területei laposabbak és kevésbé csapadékosok. Ezen a félszigeten emelkedtek fel, majd hanyatlottak le a klasszikus kori nagy maja alföldi civilizációk. A Yucatán-félsziget felszínét karszt típusú mészkő alkotja, így a területet csupán néhol szelik át folyók és patakok (az Usumacinta és Belize folyók kivételét jelentenek), de számos olyan barlang és karsztos besüllyedés található, ahonnan vizet lehet nyerni. Közülük a legismertebbek a Yucatán északi részén található, *cenoténak* nevezett kör alakú víznyelők. A maják ősidők óta ilyenekből jutottak hozzá az ivóvízhez, és időnként az Esőistennek felajánlott emberáldozatokat is ide helyezték el.

A Mezo-Amerikában kialakult földművelés gyakorlatának alkalmazkodnia kellett az éghajlati viszonyokhoz. Mivel ez a térség a Ráktérítőtől délre fekszik, területét az esős évszakban nagy mennyiségű trópusi csapadék öntözi. Az ettől jól elkülöníthető száraz évszak novembertől májusig tart, amikor az alföldekre csak nagyon ritkán hull eső, a hegyvidékeken pedig szinte sohasem esik. Az olmék területeken a két évszak nem válik el ilyen élesen egymástól. Mire az esők májusban és kora júniusban megérkeznek, az alföldeken már elő kell készíteni a talajt a műveléshez. Az új termőföld megtisztításához kivágják az erdőt, majd felégetik az aljnövényzetet, és az így keletkező, hamuval borított termékeny talajba vetik el a magokat. Ha azonban a terület alkalmas a teraszos gazdálkodásra, a talaj egész éven át művelhetővé válik. Késő júniusban vagy kora augusztusban egy rövid ideig szünetel az esőzés – ekkor a sokat ígérő délutáni mennydörgések nem hoznak csapadékot –, de ezután újra elkezdi esni, s tart egészen november elejéig.

Mezo-Amerika természeti környezetének bizonyos eltérései az egyenlőtlen csapadékeloszlással magyarázhatók, aminek szerepe lehetett abban is, hogy egyes területeken igen korán nagy hatású civilizációk jöttek létre, míg más régiók marginálisak maradtak. Dél-Veracruz olmék területén és a déli maja síkságokon az évi csapadékmennyiség magas, ami hozzájárult ahhoz, hogy ezek a régiók az igen korai civilizációs szerveződés központjaivá váljanak. Ellenben a dél-mexikói Guerrero állam területe rendkívül száraz, így az olyan népeket, mint például az olmékok, csak akkor kezdte érdekelni, amikor már megismerték és módszeresen alkalmazták az öntözéses gazdálkodást. Kulturális szempontból Guerrero mindig is elmaradott maradt.

KULTURÁLIS KORSZAKOK

A mezo-amerikai földművelés kezdeteinek, illetve a vadászó-gyűjtő-gazdálkodási életmódról a letelepült falusi életmódrá való áttérés legszembetűnőbb bizonyítékai a Tehuacán-völgyből kerültek elő. A völgy szélsőségesen száraz éghajlata elősegítette a barlangokban és sziklamenedékekben az ősi növénymaradványok tökéletes konzerválódását. A völgyben i. e. 5000 táján már megjelent a háziasított kukorica egy kezdetleges fajtája, illetve egyéb élelmisznövények is gondoztak.

Bár a Tehuacán-völgy tágabb értelemben véve savtáv, mégis felosztható olyan ökológiai alvezetekre, melyek az itt élők számára az év különböző időszakában megélhetést biztosítottak. Ezáltal az archaikus korban – amikor még csupán kisebb-nagyobb hordák látkák a völgyet – kialakulhatott az egyes alvezetek közötti vándorlás évszakhoz kötődő mintája. A korai háziasított növényfajtaikat valószínűleg a nedves folyómedrekre ültették. Más területeken a földművelés eleve lehetetlen volt a kialakulási kori öntözéses gazdálkodás megjelenése előtt.

Mezo-Amerikában – legalábbis Közép- és Dél-Mexikó hegyvidékein – a jégkorszak vége felé drasztikusan megváltoztak az életkörülmények. Ahogy a jég visszahúzódott Észak-Amerika magasabb szélességi fokon fekvő területei felé, a hőmérséklet a mai átlagértékre vagy még annál is magasabbra emelkedett. A mai Mexikói Köztársaság területének nagy része kiszáradt, az egykor dúsan zöldellő füves vidékek elsivatagosodtak. A nedves alföldeken azonban nem igazán tudjuk felmérni, hogy mit eredményeztek ezek a változások, de Mezo-Amerika nagy részéről eltűntek a legelésző állatok – mamutok, masztodonok, óriásbőlnyék és őslovak – csordái, átadva helyüket a kisebb termetű állatoknak, az őzeknek, nyulaknak és üregi nyulaknak, melyekkel az ott élő vadászshordák táplálkozhattak.

Ne feledjük azonban, hogy az ősi mezo-amerikaiak létfenntartása bizonyára sokkal inkább függött az élelménövények gyűjtögetésétől, mint az állatok vadászától. A mezo-amerikai táj – legyen az hegyvidék vagy alföld – mindig is gazdag volt vadon termő ehető növényekben, és ezt a szerencsés körülményt az itt élők ki is használták. A nagyobb gyümölcsök, a bőségesen fellelhető magvak, a tápanyagban gazdag gu-

mós növények és ezek nemesebb változatainak gyűjtögetése akaratlanul is elősegítette a házasításra alkalmas növényfajták kiválasztását.

Feltehetjük a kérdést, vajon mi különbözteti meg a háziasított és a vadon élő növényeket? A híres orosz botanikus, Ny. I. Vavilov a háziasítást az emberi kéz irányította evolúcióként határozta meg. A legbővebben termő háziasított gabonanövényeink, melyektől bolygónk népessége is függ, teljesen az ember felügyelete alatt állnak, mivel emberi beavatkozás nélkül ma már nem képesek szétszórni magvaikat. A kukorica, más néven indián gabona jó példa erre. Az érett termést borító héjak tökéletesen körülzárják a csövet és a szemeket, így a magokat meg kell szabadítani a héjtól, hogy az eljövendő generációk csírái lehessenek. Egy másik szemléletes példa a manioka: azon az alacsony szélességi fokon, ahol általában termesztik, nem hoz magvakat, ezért dugványozással lehet csak szaporítani.

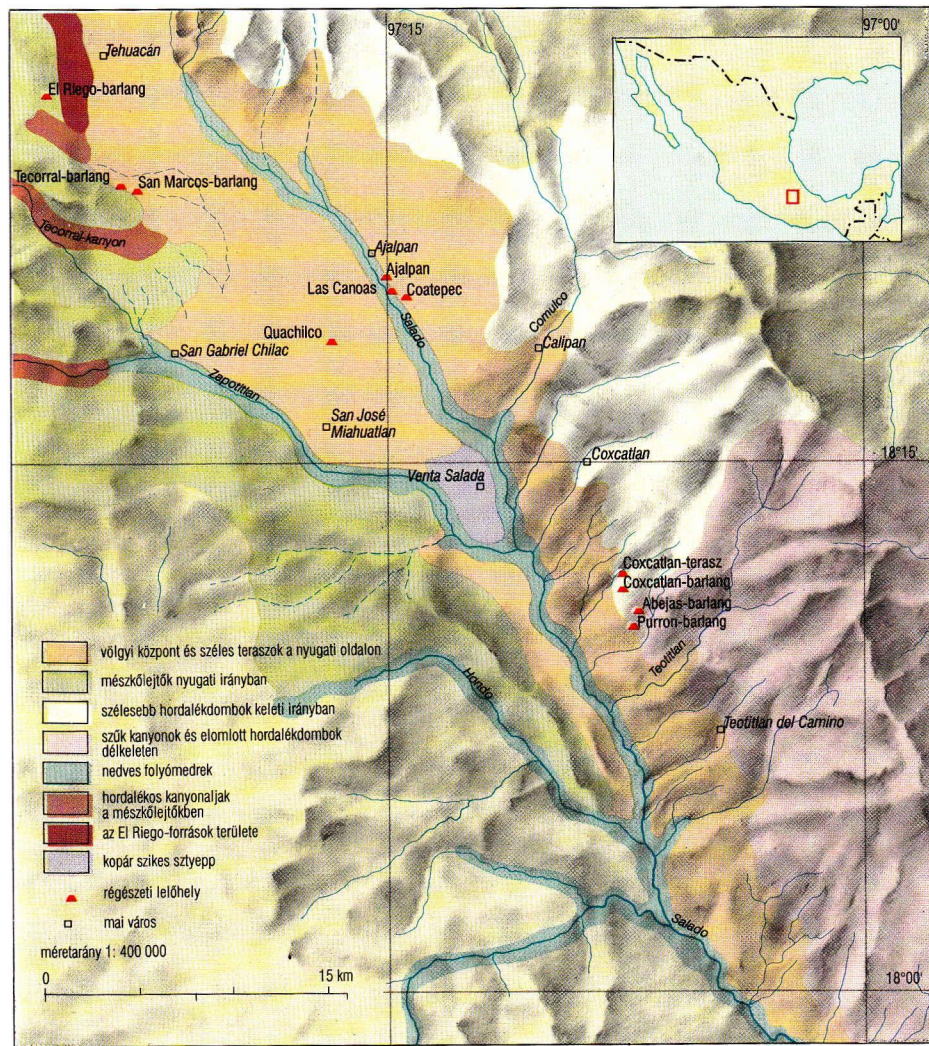
Archaikus vagy kezdeti földművelési korszaknak nevezik azt az új időszakot, amely Mezo-Amerikában i. e. 7000 körül kezdődött és az ún. kialakulási korszak kezdetéig (i. e. 2000) tartott, amikor a letelepült életmód és a falvak kialakulása az egész területen általánossá vált. Bár az erre a korszakra utaló legmeggyőzőbb bizonyítékok a hegyvidékről származnak, nem szabad elfelejtenünk, hogy a szerves anyagok a trópusi alföldeknek rosszul konzerválódnak, így a tudatos növénytermesztésre irányuló legfontosabb lépéseknek alig maradt nyoma.

A Tehuacán-időszak

A mezo-amerikai földművelés eredetének kutatása főként Richard S. MacNeish nevéhez fűződik. Bár korai feltárásait a Mezo-Amerika északi határán túl fekvő, mexikói Tamaulipas állam barlangjaiban és sziklafülkéiben végezte, MacNeish kimutatta, hogy a jégkorszak vége és a kialakulási időkak közötti évszázadok során indiánok kis hordái már próbálkoztak olyan fontos növények nemesítésével, mint a kukorica, a bab, a tök, a sütőtök és a chilipaprika. A legkorábban háziasított növénynek a kóbagtök bizonyult, mely tápláléknak nem volt alkalmas, de tartóedényként és a halászhálókban úszóként kitűnően bevált.

A kukorica (*Zea mays*) eredetét még mindig homályos fedi. Kezdetben a régészek és botanikusok úgy vélték, hogy emberi kiválasztás eredményeként jött létre egy másik, közeli rokon fűféléből, a *teosintéből*. A *teosinte* a Guatemala és Mexikó déli és nyugati térségeinek indián gabonaföldjein vadon termő, haszontalan gyomnövény. A botanikusok egy későbbi iskolája Paul C. Mangelsdorf vezetésével azonban azt állította, hogy a *teosinte* nem a kukorica őse, hanem annak leszármazottja: egy korai háziasított kukoricafajta és egy, a *Tripsacum* nemzetséghez tartozó fűfélé kereszteződése. A kukorica elődjét pedig egy mára kihalt vadkukoricával azonosították, mely abban az időben emberi beavatkozás nélkül is képes volt szétszórni a magvait.

MacNeish, hogy további bizonyítékokat találjon a növények nemesítésére, és hogy jobban rávilágítson a

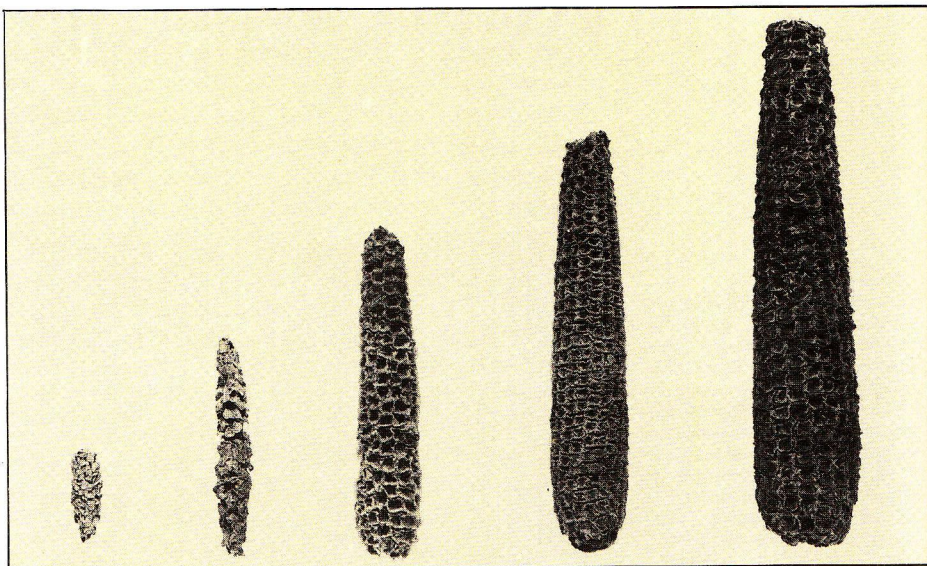
mezo-amerikai őstörténet addig ismeretlen szakaszára – amelyet ma archaikus korszaknak hívnak –, kutatni kezdett a Puebla állambeli Tehuacán-völgyben. Az aszályos terület csontszáraz barlangjaiban és sziklavájataiban az egyébként gyorsan elpusztuló szerves anyagok maradványai is konzerválódhattak. A hosszú időn át lakott barlangok különböző rétegeit feltárva, kidolgozta az itt élt korai hordák humán ökológiai rendszerét. Az El Riego-szakaszban (kb. i. e. 7000–5000) a barlangokat és táborhelyeket részben megtelepedett, kis létszámú hordák foglalták el. Ezek a csoportok – az észak-amerikai sivatagi kultúrák népeihez hasonlóan – az évszakokat követve vándoroltak az eltérő környezeti zónák meghatározott sora között, hogy begyűjtsék az éppen beérő magvakat és ehető növényeket. Emellett már ültettek avokádót, chilipaprikát, földimogyorót, tököt és gyapotot.

A Tehuacán-völgy korszakolásában a következő, Coxcatlan-szakaszban (i. e. 5000 körül) megjelent a házasított kukorica egy igen kezdetleges és valószínűleg terméketlen változata. Ma sem ismert pontosan, vajon Dél-Mexikóban vagy Közép-Amerikában ment-e végbe először a házasítás folyamata. A völgyben a házasított kukoricacsövekkel együtt kisebb méretű csöveket is találtak, melyeket először a kukorica vadon termő változatának, az oly régen keresett ősnak tartottak. Néhány botanikus – például Walton Galinat – azonban úgy gondolja, hogy a kisméretű cső maga a már említett *teosinte*. Ez a vélekedés megegyezik a legújabb botanikai szemlélettel, mely szerint a kukorica a *teosinte* óriásmutációjaként jött létre, és a mezo-amerikai indiánok tudatosan választották ki éppen ezeket a nagyobb fajokat. A kérdés körül még ma is heves vita zajlik.

A házasított gabona művelésére való egyre intenzívebb áttérésnek egyértelmű következményei voltak. A megtermelt élelem – különösen a kukorica – feldolgozásához kőből őrlőtáblákat (*metate*) és kéziőrlőket (*mano*) kezdtek készíteni, s a vadászat szerepe csökkent. Az Abejas-szakaszban (i. e. 3400–2300) már szépen kidolgozott edényeket és tálakat készítettek kőből, amelyek formája előrevetíti a nemsokára kialakuló kerámiakészítést. A házasított növények begyűjtésének és raktározásának egyre fejlettebb módja lehetővé tette e népek számára, hogy mindinkább letelepült életmódot folytassanak. A völgy aljában egy ebből az időből származó, kör alakú gödörházakból álló falut fedeztek fel. Így a vándor életformát fokozatosan felváltotta a helyhez kötött életmód, amire leginkább a kerámiák megjelenéséből következtethetünk, mivel az agyagedények túl törékenyek ahhoz, hogy az év során az egyik helyről a másikra lehessen szállítani őket. A fazekasság első nyomai a kevésbé ismert Purrón-szakaszban (kb. i. e. 2300–1500) jelentek meg, a Tehuacán-térség végső archaikus kori benépesülése idején.

Az archaikus korszak más területeken

Mivel a Tehuacán-völgy archaikus időszaka gazdagon és kimerítően dokumentált, hajlamosak vagyunk úgy tekinteni a völgyre, mintha a kukoricát és más mezo-amerikai haszonnövényeket ténylegesen itt házasították volna elsőként. Azonban ezeket a növényeket különböző helyeken és időben domesztikálhatták: a kukoricát például Közép-Mexikótól Panamáig bárhol „megszelídíthette” az ember. Azt sem tévesztethetjük szem elől, hogy az alföldek szerepe ebben a folyamatban egyáltalán nem ismert, hiszen ez a terület nem alkalmas a növénymaradványok konzerválódására.

Kent Flannery és munkatársai a Michigan Egyetemen az archaikus korszakhoz tartozó barlangokat és szabad ég alatt levő táborhelyeket fedeztek fel Oaxacában. Itt a kobaktök és a takarmánytök maradványait feltehetően a *teosintétől* származó pollenekkel együtt azonosították. (Az utóbbit olyan ásatási rétegben találták, melyet az i. e. 7400–6700 közötti időszakra datálnak.)

Lehetséges, hogy a part menti alföldeken – különösen a Mexikói-öböl mentén – a manióka töltötte be azt a szerepet, amit a hegyvidéken a kukorica. Jellemző, hogy az észak-veracruzai prekeramikus Santa Luisa faluban Jeffrey Wilkerson régész nem talált *metatákat* és *manokat*. Ezek az eszközök – a kukoricával ellentétben – nem szükségesek a maniókaliszt elkészítéséhez. Nemrég Richard MacNeish egy jelentős település nyomait tárta fel Belize északi részén. Az ásatás a paleolitikum és a legkorábbi kialakulási kori falvak időszaka között élt indiánok életmódjáról szolgálhat adatokkal. Növénymaradványokat azonban ezen az archaikus kori lelőhelyen sem találtak, bár az időben egyre későbbi rétegekben fokozatosan megnövekszik az élelemnövények elkészítésére szolgáló őrlőeszközök száma. Bizonyos, hogy a Csendes- és az Atlanti-óceán partvidéken élő mezo-amerikai indiánok táplálékának biztosításában nagy szerepet játszottak a halak, a kagylók és egyéb tengeri, illetve folyami állatok.

A Tehuacán-völgy San Marcos-barlangjában talált kukoricacső-, illetve héj- és kalászmardványok lehetővé teszik a vadkukorica rekonstrukcióját. A héj a szemek megéréséig körbezárta a csövet.

Balra: A képen látható vadkukorica apró csöve és az i. sz. 1500-ban elterjedt modern fajta kialakulása közötti evolúciós fejlődés ötezer évig tartott. A mai kukoricaszemek jóval nagyobbak, és a fajta terméshozama magasabb, mint az egykori vadfajtaé, ennek ellenére a kukorica botanikai tulajdonságai alig változtak az idők során.

Balra közepén: A Coaxcatlan-barlang bejárata előtti területen oronaktusz és rüskés bozót nő. A 28 különböző ásatási rétegben talált szerves maradványok radiokarbon-vizsgálata több mint 10 000 éves emberi jelenlét nyomait mutatta ki.

Lent: Az archaikus kor és a kialakulás kora

A mezo-amerikai régészeti ásatások rendszertelensége miatt a korai megtelepedési minták és a kedvező környezeti körülmények közötti összefüggések vizsgálatára tett bármely kísérlet magában rejt a tévedés lehetőségét. Ennek ellenére a Tamaulipasban és a Tehuacán-völgyben talált leletek arról tanúskodnak, hogy a korai mezo-amerikai népek képesek voltak alkalmazkodni az i. e. 7000 körül eluralkodó száraz éghajlathoz. A földművelésen alapuló letelepült falusi életmód a kialakulási korszakban hódított tért Mezo-Amerika nedvesebb területein, így a Csendes-óceán és a Mexikói-öböl partvidékén, a maja síkságokon és Oaxaca, illetve Mexikó termékeny hegvidéki völgyeiben.

Az archaikus kor: a kialakulási korszak előfutára

A hódítás előtti Újvilág indiánjainak életében a legnagyobb változást a földművelés kialakulása jelentette: ez tette lehetővé a falvak, később a városok, végül pedig a civilizációk létrejöttét. Mezo-Amerikában a háziasítás és a letelepedés egymással szorosan összekapcsolódó folyamata az egész archaikus koron át zajlott. A kukorica, a bab, a tökfélék és egyéb növények egyre termékenyebb változatainak folyamatos kinemesítése biztosította a termelékenység és a népesség egyenletes növekedését. A kialakulási korszak hajnalán – i. e. 2000 körül – már majdnem minden e korszakra jellemző létfeltétel és művészeti ág meghonosodott. Így kialakultak az olyan kulturális jegyek, mint az élelem feldolgozását szolgáló csiszolt kőszerszámok bőséges választéka; az agyagedények; esetenként kis agyagfigurák; kialakult a fonalkészítés; a kosárfonás; nyílt téren falvakat építettek; és állandósult a halottakkal való különös bánásmód. A civilizáció ennél összetettebb jegyei, mint például a kifejlett művészeti stílusok, az összetett vallási rendszer, a templomok és a templom-piramisok csak később jelentek meg.

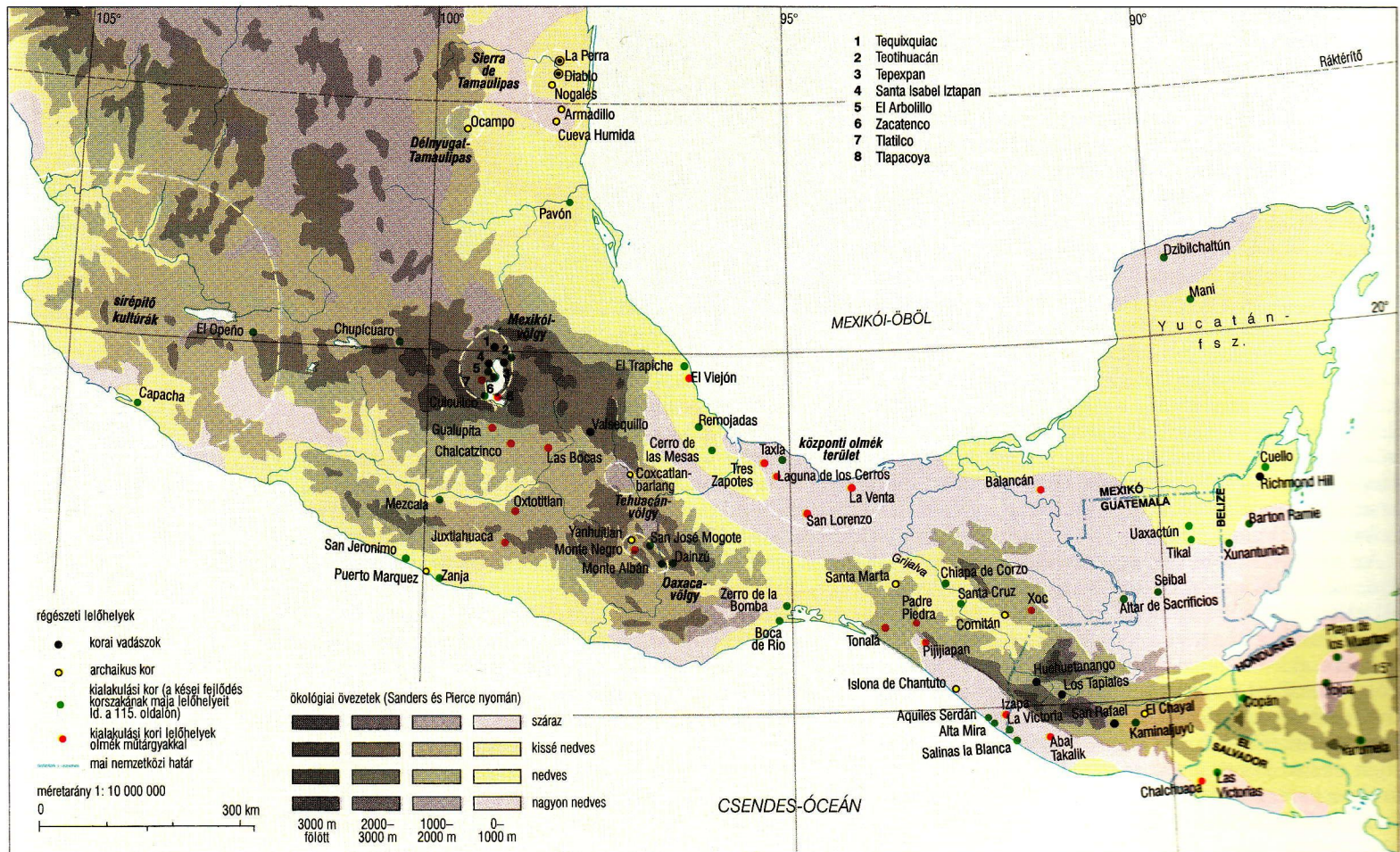
KIALAKULÁSI KORI FALVAK

A régészek egy korábbi nemzedéke számára Mezo-Amerika legkorábbi kulturális maradványait egyszerű agyagedények, korszótöredékek és kézzel mintázott meztelen nőalakok agyagfigurái jelentették. Bár nem álltak rendelkezésükre pontos kormeghatározási módszerek, tudták, hogy ezek a leletek Mexikó és a maja övezetek nagy, klasszikus városai előtt létezett falusi kultúrákat jellemezték, ezért „archaikus” vagy „preklasszikus” leletanyagnak nevezték el azokat. Közis-

mert volt, hogy készítőik földműves életmódot folytattak, és elterjedt az a nézet, hogy az Újvilág „preklasszikus” korszaka megfelel az Óvilág neolitikumának.

Mára azonban egyre nyilvánvalóbb, hogy ez a most már általánosan kialakulásának nevezett időszak sokkal összetettebb annál, mint amilyennek egykor gondolták. Ma már tudjuk, hogy ezek a kevésbé fejlett népek néhány jóval előrehaladottabb civilizáció uralkodóival és papjaival egy időben éltek. A radiokarbon-kormeghatározás módszere lehetővé tette számunkra, hogy pontosabban datáljuk a kialakulási korszakot. Ne feledjük azonban, hogy ezek az időpontok radiokarbon években értendők: így azok a leletek, melyeket a radiokarbon-kormeghatározással i. e. 1200-ra datálnak, körülbelül 300 évvel korábbiak. Így például az olmék civilizáció – melyet a radiokarbon-vizsgálatok i. e. 1200-tól datálnak – valójában i. e. 1500 körül alakult ki.

Mezo-Amerikában nem könnyű paleolitikumi és archaikus kori (kerámia előtti) lelőhelyeket találni, kialakulási koriak viszont bőven akadnak, bár a maja területeken gyakran eltakarják őket a későbbi klasszikus korban föléjük emelt építmények. Minden bizonnyal egy Malthus-féle népességgrobbanásnak kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy ilyen bőségben találjuk meg az egykor itt éltek leletanyagát. A kukoricafajta óriási fejlődésnek indultak, főként a kereszteződésnek, illetve a *teosinte* génjeinek a háziasított kukoricafajtákba történt bekerülésének köszönhetően. Mindez nagyobb kukoricacsöveket és így nagyobb terméshozamot eredményezett. Uralkodóvá váltak a letelepült életmódhoz köthető falvak – ebben az időszakban már Mezo-Amerika-szerzte kisebb-nagyobb falvakat, sőt zsúpfedeles kunyhókból álló kisvárosokat is találunk. A kerámiák, az agyagfigurák és a gyapból szőtt textilák széles körben elterjedtek.

Máig nem tisztázták pontosan, hol valósult meg az archaikusból a kialakulási korszakba történő átmenet. A főként a hegyvidéket kutató régészek Közép-Mexikóban, azon belül is elsősorban a Mexikói-völgyben keresték a kialakulási időszak forrását és eredetét, míg alföldi tapasztalatokkal is rendelkezők a forró és nedves part menti síkságokat, különösen Chiapas és Guatemala csendes-óceáni partvidékét részesítik előnyben. A legújabb elképzelés Belize északi vidékét jelölte meg az átmenet helyszínéül, de még kevés régész osztja azt.

Általánosan elfogadott, hogy a kialakulási korszak korai szakasza radiokarbonos módszerrel számítva körülbelül i. e. 2000-től, esetleg 1600-tól 900-ig tartott; a középső szakasz i. e. 900-tól 300-ig terjedt, a késői pedig i. e. 300-tól a klasszikus korszak beköszöntéig, mely Közép-Mexikóban az időszámításunk kezdetére, a maja alföldeken i. sz. 290-re tehető.

A csendes-óceáni partvidék

Mexikó csendes-óceáni partvidékének nagy részét sziklás és meredek hegyek tagolják, ahol kevés szelcsendes, Acapulcóhoz hasonló öblöt találunk. A Tehuantepec-földszoroson át délkelet felé haladva azonban a partvidék széles síksággá alakul át, mely Chiapas államon áthúzódva benyúlik Guatemala területére is. Ez a rendkívül forró éghajlatú, mégis termékeny síkság egyike a világ leggazdagabb régészeti lelőhelyeinek. Számtalan, helyenként folyami kavicsos burkolt földhalom került elő a területen. Talán a mindent átható forróság miatt a térséget a régészek nagyon elhanyagolták, bár a síkság a teljesen letelepedett falusi élet egyik legkorábbi központja volt. Emellett átjáróként szolgált a kialakulási, majd a későbbi korok népei és eszméi számára. A korai kialakulási korszak első felében – az Olmék-kultúra felemelkedéséig a Mexikói-öböl partvidékén – Chiapas délkeleti részében és a szomszédos Guatemalában éltek a legtöbb újítást kifejlesztő népek.

A térség (melyet jóval később az aztékok Xoconochco néven ismertek) kerámiái igen összetettek és kifinomultak. A területen a Barra-kultúrával kezdődött el a kialakulási korszak, melynek meghatározó kerámiái a vékony falú, különféle plasztikus technikákkal díszített, vörös agyagból készített, nyak nélküli edények, a *tecumaték*. A Barra-kultúrát – mely i. e. 1600-ig tartott – a közismertebb Ocós-kultúra követte i. e. 1500 körül. Az Ocós-kultúra népei olyan helyeken telepedtek le, ahol a tengerparti és a szárazföldi környezet előnyeit egyaránt élvezték: így foglalkozhattak halászattal, kagylógyűjtéssel, teknősbékára vadászhattak a lagúnás folyótorkolatokban, emellett kukoricát és egyéb élelmiszertermékeket termeszthettek a parttól távolabb eső, termékeny alföldeken. A kultúra egyik jellemző települése La Victoria, egy mára kiszáradt folyótorkolattal szemben elhelyezkedő, 10-12, alacsony földhalomokra épített házból álló kis falu.

Az ocósi kerámiák többsége *tecomate*, illetve lapos aljú, oldalainál kifelé szélesedő tál, melyeket rendkívül változatos technikákkal díszítettek, például ingóbélyegzéssel (a nedves agyagra kagyló fodros szélével ívelt cikcakkvonalakat mintáztak). Emellett színjátó, rózsaszínes mázt állítottak elő, melyet a térségen kívül ebben az időben csak Ecuadorban ismertek, ezért sokan feltételezik, hogy tengeri kereskedelem útján onnan került a technikája Mexikóba. Az ocósi szobrocskák az edényekhez hasonlóan magas szintűek, a groteszk ember- és állatformák bámulatos tárházát jelentik meg. A chiapasi partvidéken fekvő,

Ocós-kultúrához tartozó Aquiles Serdán lelőhelyén talált szobrocskák talán Mezo-Amerika legkorábbi művészeti ábrázolásai.

Az Ocósi követő számos egyéb falusi kultúra érdekes módon sokkal egyszerűbb kerámiákat és figurákat hozott létre. Cuadros – a korai Olmék-kultúra kortársa a Mexikói-öböl környékén – leginkább arról nevezetes, hogy területén megkövesedett kukorica-csőveket találtak, melyekben a szerves anyagok helyét az idők során az eldobált kagylóhéjak rétegeiből átsűrűdő karbonátok töltötték ki. Paul Mangelsdorf ezt a kukoricafajtát a Yucatán-félszigeten még ma is termesztett, kezdetleges Nal-Tel fajtával azonosítja. A cuadrosi és a cuadrosihoz hasonló agyagedényeket Mexikó csendes-óceáni partvidékének nagy részén, Guatemalában, sőt még az El Salvador nyugati részén fekvő Las Victorias lelőhelyen is megtalálták. A kultúrák keveredésének oka itt valószínűleg az Olmék-kultúra – és talán az olmék népek széles körű terjeszkedése – volt. A Cuadros-kultúrát a Conchas követi,

Fent: Hegyvidéki bokros táj Dél-Mexikóban, az Oaxaca- és a Tehuacán-völgy között. A vándor életformáról a letelepült életmódra történő áttérés során az ehhez hasonló területeket vették művelés alá.

amelyben a kialakulási korszak középső szakaszáig folytatódott a tengeri halászatra és alföldi földművelésre épülő összetett hagyomány, szoros szálakkal kötődve a hegyvidéki Guatemala Las Charcas-kultúrájához és a Mexikói-öböl partvidékéhez.

Guatemala hegyvidéke

Guatemalaváros egy vulkanikus eredetű hegyekkel és dombokkal övezett széles, termékeny völgyben fekszik, közel a kontinens vízválasztójához. A város nyugati oldala egykor az ország leggazdagabb régészeti lelőhelye volt, melyet mára nagyrészt tönkretett a város terjeszkedése. Az itt található lelőhelyegyüttes, amelyet az egyik első guatemalai régész Kaminaljuyúnak nevezett el, hosszú kulturális fejlődés eredményeként formálódott ki. Ide tartozik a Las Charcasnak elnevezett középső kialakulási kori falu is. Hírnevét a talajszint alatt elterülő vulkanikus tufába vájt, palack alakú raktárüregeknek köszönheti. Az üregekben néhány szépen megmunkált, fehér és fehér alapon vörössel díszített kerámiát, agyagfigurákat, ételmaradványokat – kukoricacsöveket és avokádómagvakat – találtak. Keveset tudunk arról, hogy a Las Charcas-i nép a kulturális fejlődésnek milyen fokára jutott el, de van néhány arra utaló jel, hogy földhal-mokat emeltek az idővel elpusztuló anyagokból épített templomok alapzataként. A fejlettségnek ez a jele azonban egyáltalán nem meglepő, mivel a kultúra a nagy olmék civilizációval egyidejű, amelynek tipikus középső kialakulási korszakbeli lelőhelye La Venta.

A maja alföldek

Főként MacNeish kutatásaiból tudjuk, hogy a maja alföldeken már a kialakulási korszak kezdete előtt is kimutathatók az emberi jelenlét nyomai. Így nem meglepő, hogy a kialakulási kori emberek gazdag leletanyagára bukkantak Peténben és a Yucatán-félszigeten. Norman Hammondnak az a kijelentése azonban, miszerint Belize északi, alföldi területén a Swasey-kultúrához tartozó Cuello lelőhelyen egy más csendes-óceáni partvidéki kultúránál, sőt még a Mexikói-öböl partvidékén élt olmékokénál is korábbi korai kialakulási kori maja letelepedés nyomait fedezte fel, erősen megkérdőjelezhető. Nemcsak a letelepedés időpontját datálja a radiokarbon-kormeghatározás egy évezreddel későbbre – ami igen szokatlan egy régészeti fázis esetében –, de a kerámiák is középső vagy késői kialakulási korinak tűnnek. Mindemellett a Swasey számos új adattal szolgált a korai maja táplálkozási szokásokkal kapcsolatban, mivel az ásatás során konzerválódott étkezési kukoricacsöveket, jamot, kókuszjamot és valószínűleg maniőkat találtak.

Sokkal megalapozottabb a Petén-térség kultúráinak kormeghatározása. A terület kulturális fejlődése a középső kialakulási korszak Xe fázisában kezdődött el, valószínűleg i. e. 800 körül. Ezt a Mamón-szakasz követte, melyben Petén és Yucatán először volt tanúja a népesség nagyarányú növekedésének, minden talpalatnyi száraz földterületen falvak jöttek létre. A kultúrát jellemző narancsos-vörös színű kerámia a kialakulási időszakban általánossá vált a maja alföldeken. Valószínűleg itt jelentek meg először a gipszvakolattal borított templomalapzatok, melyeket a számtalan föléljük tornyosuló késői kialakulási és klasszikus kori építmény miatt nagyon nehéz feltárni.

A Grijalva-medence Chiapasban

Mielőtt a Mexikói-öböl part menti síkságaihoz vezető útján átvágna egy fenséges szurdokon, a chiapasi Grijalva folyó egy viszonylag száraz, alacsonyan fekvő területet szel át.

A mára kiszáradt vidék számos ősi településnek adott otthont a kialakulási időszak alatt. A Grijalva-medence legalaposabban feltárt lelőhelye Chiapa de Corzo, ahol az egymást követő letelepedések hosszú sorozata a spanyol hódításon keresztül a gyarmati időszakig terjed. Az övezet korai kialakulási kori népessége (i. e. 1500–800) a kukoricát malomköveken őrlötte, agyagedényeik pedig főként gömbölyű, nyak nélküli korsók, más néven *tecomaték* voltak. Mindemellett kis agyagfigurákat is mintáztak kézzel. Agyagedényeik közeli rokonságot mutatnak a csendes-óceáni partvidék Ocós- és Concha-fázisaival, a díszítésben itt is jellemző volt az ingó-bélyegzés. Ebben az időszakban Közép-Chiapas szintén szoros kulturális kapcsolatban állt a Mexikói-öböl magas szintű olmék kultúrájával. A Chiapa de Corzóban talált egyik agyagfigura egyértelműen olmék stílusú, s egy, a folyó mentén lejjebb talált lelőhelyen (mely a Malpasói duzzasztógát felépítésével víz alá került) feltárt kerámiaegyüttes szorosan kötődik az olmék civilizáció San Lorenzo-szakaszához, bár a monumentális kőszobrok itt hiányoznak.

Oaxaca

Egy ma már elavultnak tekintett elképzelés szerint az Oaxaca-völgyet – a zapoték civilizáció bölcsőjét – a Monte Albán-kultúra első szakaszának középső kialakulási kori megjelenése előtt egy hatalmas tó borította, amely minden korábbi letelepedést lehetetlenné tett. Így a Michigan Egyetem kutatóinak vizsgálódásai előtt nem is igazán kutattak ősi települések után a völgy aljában. Valójában csak az újabb kutatások bizonyították be, hogy a völgyben is kimutatható a lelőhelyek hosszú kialakulási kori fejlődési szakasza, amelynek csúcspontja a dombtetőre épített fellegrvár, Monte Albán megalapítása volt. A zapoték főváros Közép-Oaxaca nagy része felett ellenőrzést gyakorolt.

A korai kialakulási korszak San José-fázisa idején (i. e. 1150–850) bizonyíthatóan léteztek kapcsolatok a veracruzai olmékokkal. Monte Albántól északnyugatra, San José Mogote egykori falujában 80–100 zsúpfedeles, sárral tapasztott és fehérre meszelt falú ház nyomai láthatók. A ház körüli tevékenységek közül a fonást, a szövést, a varrást és az étel elkészítését a nők végezték, míg a férfiak vasérből tükröket (a korai kialakulási korszakban széles körben kereskedtek ezzel a nagy tekintélyt kölcsönző tárggyal), valamint kagylóból és csillámkövből díszítárgyakat készítettek. A falu megélhetésének alapját az olyan haszonnövények termesztése adta, mint a kukorica, a chilipaprika, a tök és az avokádó, utóbbit valószínűleg az alföldekről honosították meg.

A San José Mogotéban fellelt néhány agyagedény határozottan olmék ihletettségű, az edények külső falára az olmék vallásos ikonográfiából merített mintákat faragtak vagy véstek. Az Oaxaca-völgyre gyakorolt olmék hatás mértéke még nem ismert pontosan. Flannery és munkatársai az olmék jelenlét helyett inkább egy, a tekintélyes veracruzai magaskultúrával rivalizáló törzsi, falusi népesség modelljét tételezik fel.

A Mexikói-völgy

A Hold Tava – mely valaha kitöltötte a Mexikói-völgy nagy részét – és mocsaras, náddal borított partja a tó közelében élő kialakulási kori falvak lakóinak fő élelemforrása lehetett. Bőségesen biztosított halakat, vízimadarakat és talán fehérjében gazdag algát is, mely a későbbi aztékok számára nagyra becsült táplálékká vált. Ez a körülmény és a völgyben található termő-

földek tápanyaggazdagsága már a korai kialakulási korszakban meglehetősen nagy földművelő népesség letelepedését tette lehetővé. A völgy legnagyobb és leglátványosabb települése Tlatilco volt, melynek lakosai között dél-veracruzai olmékok is éltek. (Erről a településről az Olmék-kultúra tárgyalásakor külön szólnunk, mivel az olmékok hatása itt kivételesen erős volt.) Kronológiai besorolását sokáig félreértették, mivel a régészek korábbi nemzedéke nem értette, hogy egy ilyen összetett és kifinomult kultúra megelőzhette az egyszerű földművelő települések kialakulását, amit ők a völgy legkorábbi növénytermesztő hagyományának gondoltak.

Zacatenco és El Arbolillo lelőhelye nagyrészt a középső kialakulási időszakhoz tartoznak, és későbbiek, mint Tlatilco. A valaha szerény méretű települések a Texcocói-tó északnyugati partjánál helyezkedtek el, mely a Hold Tavát kialakító számos tó legnagyobbika. Az 1920-as és 1930-as években kiasott régészeti árkok leletanyagából leginkább az derült ki, hogy a korai letelepedést jelző kerámiák jóval egyszerűbbek, mint a tlatilcóbéliek. Meztelen és félig felöltöztetett női agyagfigurák százait találták itt meg, melyek funkciója még ma is vitatott. (Talán egy termékenységi kultusz tárgyai lehettek.) Rengeteg megőrződött háztartási hulladékot találtak az agyaggal tapasztott, zsúpfedelű cölöpházak körül – többek között őzek csontjait, melyre a szomszédos dombokon vadásztak, obszidiánhegyű dárdaikkal. Itt azonban semmilyen olmék hatás nyomait nem találták meg. I. e. 900 után az olmékok befolyása megszűnt, és a völgy kulturális szempontból perifériakussá vált. Az itt kialakuló kultúrák egészen az időszámítás kezdete körül felbukkanó teotihuacáni civilizációig nem nyerték vissza eredeti jelentőségüket.

A késői kialakulási időszak alatt, valamikor i. e. 400 vagy 300 után a völgy délnyugati részén lakók rövid dicsőséget élhettek meg. Ekkor épült fel Cuicuilco településén a nagy, kővel burkolt, kör alakú „piramis”. Ezt a 27 méter magas templomalépményt valaha kúpos építmény koronázta, amely az Öreg Tűzisten kultuszának központja lehetett, mivel a piramismnál vésett agyagból készült füstölőket találtak, melyek az említett fontos istenséget ábrázolják. Cuicuilco azonban rövid fennállásra ítéltetett. A Xictli-vulkán hatalmas erejű kitörése vastag láváréteget terített a területre, és a piramis mellett épült falu vagy kis város lakóinak menekülniük kellett.

AZ OLMÉK CIVILIZÁCIÓ

Dél-Veracruz mocsaras síksága és a szomszédos Tabasco állam területe kiemelkedő szerepet játszott a mezo-amerikai népek kulturális fejlődésében. Itt, a Mexikói-öböl menti alföldön alakult ki az első mezo-amerikai civilizáció. Ez volt az Olmék-kultúra központja, itt találhatók a legfontosabb olmék lelőhelyek és gyakorlatilag az összes ismert olmék kőszobor. A terület nagy része tengerparti síkság, helyenként alacsony dombokkal. Az egyetlen nagyobb kiemelkedés a Tuxtla-hegység, mely ma is működő vulkáni képződmény, ahonnan az olmékok egykor a szobraikhoz szükséges bazaltot szerezték. A terület Mezo-Amerika egyik legcsapadékosabb térsége, ahol késő májustól novemberig esik a legtöbb eső, de nincsen határozottan elkülönülő száraz évszak, mivel az északi szelekkel gyakran érkezik télen is hideg esőzés. Ennek eredményeként a kukorica és egyéb élelmények egész

éven át termesztethők. Az olmék táj egyik legjellemzőbb vonása az esős évszakban bekövetkező, nagy területet elborító áradás. Ekkor a felduzzadt folyók minden alacsonyan fekvő területet elöntenek, majd a víz visszahúzódásakor tápanyagban gazdag iszapréteg marad az áradás területén. Itt találhatók Mexikó legtermékenyebb termőföldjei. Így a Nílus menti kultúrák létrejöttéhez hasonlóan, elsősorban a jó művelési lehetőségek – s az ezzel együtt járó gyors népességnövekedés – járulhattak hozzá legfőképpen a fejlett Olmék-kultúra felemelkedéséhez.

Az olmék települések száma a központi területen ma sem ismert pontosan (felmérésük a dús vegetáció miatt nehéz), de úgy tűnik, hogy többségüket a folyókhoz közeli, áradásos szavannás területek felé emelkedő alacsony dombokra vagy fennsíkokra építették. Mivel a köveket távolról szállították ide, azt csak oszlopok, csatornák és örlőeszközök készítésére használták, és nem építkeztek kőből. Zsúpfedelű cölöpházakat – melyek ezen az éghajlaton gyorsan elpusztultak – földfeltöltésekre vagy világos színű agyaghalmok tetejére építették.

Az olmék civilizáció kronológiai besorolása hosszú ideig vita tárgyát képezte, mivel a legtöbb maja-kutató elutasította, hogy ez a különös és nagyon fejlett művészeti stílus – hatalmas bazaltfejeivel és jadeból kifaragott csodálatos tárgyaival – időben megelőzhette a klasszikus kori maja civilizációkat. Azonban az utóbbi három évtized kiterjedt ásatásai és a radiokarbon-kormeghatározások hosszú sorozata meggyőzően bebizonyította, hogy az Olmék-kultúra központja és peremvidéke bizonyosan létezett a kialakulási korszakban. Ráadásul ma már a kultúra két különböző „horizontját” is képesek vagyunk megkülönböztetni: az első a korai kialakulási korszak második felében (i. e. 1200–900), a második pedig a középső kialakulási horizontban (i. e. 900–400) fejlődött ki. A késői kialakulási korszakra az Olmék-kultúra elveszítette minden befolyását.

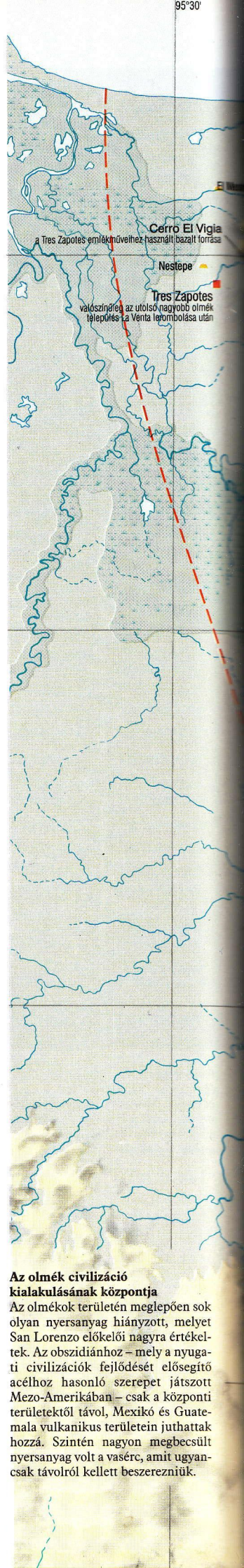
Lent: Az olmék civilizáció emlékei főként jellegzetes szobrászati stílusukról ismerhetők fel. Tárgyaikon az egyszerű vonalak erőteljes, masszív formákkal párosulnak. Az

így létrejött monumentális hatás az óriási bazaltfejektől az apró jade mellszobrokig az összes olmék alkotáson megfigyelhető.

Az olmék civilizáció kialakulásának központja

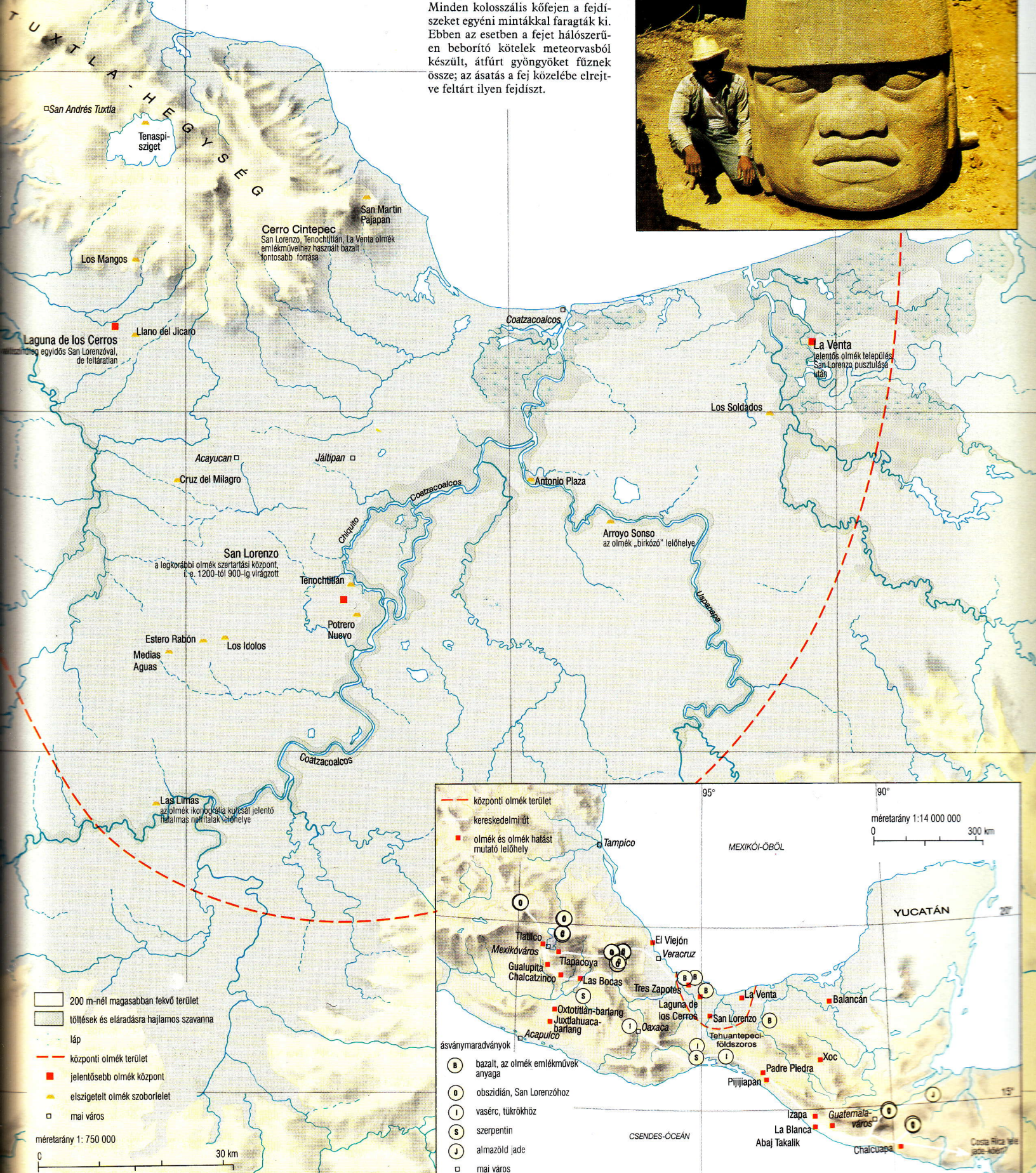
Az olmékok területén meglepően sok olyan nyersanyag hiányzott, melyet San Lorenzo előkelői nagyra értékelték. Az obszidiánhoz – mely a nyugati civilizációk fejlődését elősegítő acélhoz hasonló szerepet játszott Mezo-Amerikában – csak a központi területektől távol, Mexikó és Guatemala vulkanikus területein juthattak hozzá. Szintén nagyon megbecsült nyersanyag volt a vasérc, amit ugyan csak távolról kellett beszerezniük.

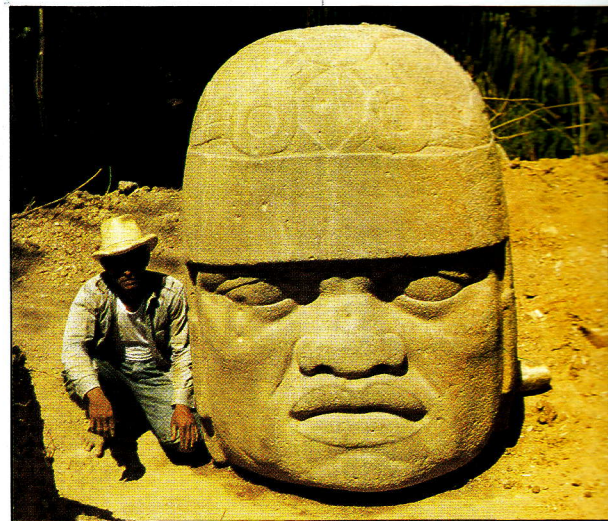

Punta Roca Partida
a La Venta lelőhelyen talált prizma alakú bazaltszlopok
forrása

MEXIKÓI-ÖBÖL

Jobbra: A San Lorenzo-i 17-es számú szobor a településen talált nyolc hatalmas méretű kőfeje egyike. A szobor egy olmék uralkodót ábrázol. Megformálásához a bazaltot a Tuxtla-hegységben található Cerro Cintepec lejtőiről termelték ki. Minden kolosszális kőfejen a fejdíszeket egyéni mintákkal faragták ki. Ebben az esetben a fejet hálószerűen beborító kötelek meteorvasból készült, átfúrt gyöngyöket fűznek össze; az ásatás a fej közelébe elrejtve feltárt ilyen fejdíszet.

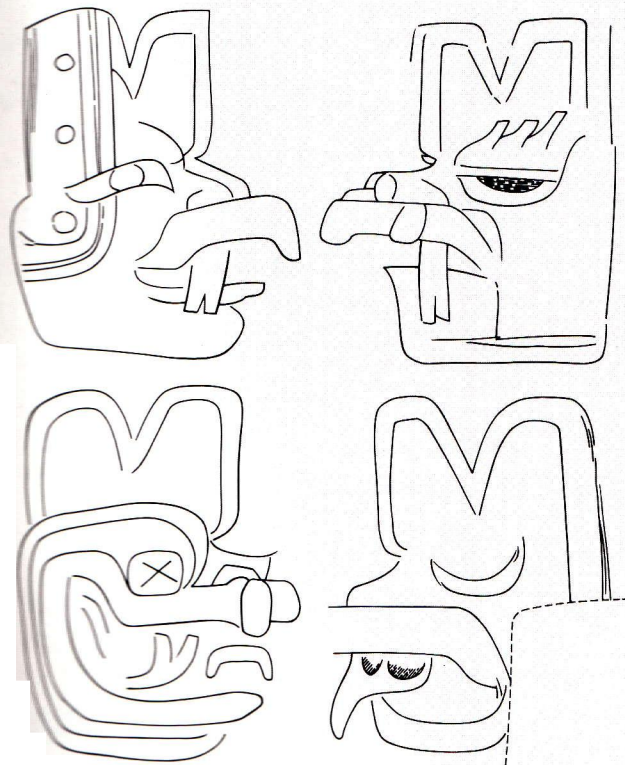

Az olmékok természetfeletti világa

Mezo-Amerikában az első művészeti alkotásokat az olmékok készítették. Az uralkodók portréinak kivételével (őket óriási faragott kőfejeken ábrázolták) művészi tárgyaik elsősorban vallásos jelentést hordoztak. Az ábrázolások zavarba ejtő bonyolultságban egyesítették állatok és emberek jellemző vonásait. Csak az utóbbi években vált nyilvánvalóvá, hogy az olmékok nem csupán a korábban egyedüli istenségnek vélt „jaguárembert” tisztelték – melynek arcán a vicsorgó jaguár vonásai elegyedtek az üvöltő gyermekével –, hanem számos istenséget magába foglaló panteonjuk volt.

Az 1965-ös ásatás alkalmával a Veracruz állambeli Las Limasnál talált nagy nefritfigurának köszönhetően ma már világosan látjuk, hogy számos egyéni vonásokkal rendelkező olmék istenség létezett. Ezek sajátos vonásait az ábrázolásokon szabadon felcserélték más természetfeletti lények jellegzetességeivel. A Las Limas-i figura egy törökülésben ülő fiatal férfit ábrázol, mely a jól ismert „jaguárgyermeket” tartja karjában. A férfi vállaira és térdeire négy különböző olmék istenség jellegzetes, hasított fejű ábrázolását vésték. Ezek az ábrázolások nyújtották az első vezérfonalat a maja ikonográfia felépítéséhez, ha nem is feltétlenül annak jelentéséhez.

Az olmék ikonográfiai ábrázolások túlnyomó részét alkotó félelmetes és veszélyes állatokat valószínűleg totemállatokként tisztelték. Állatábrázolásaik jelzik, hogy a totemállatok kultuszának forrása a tengerpart közelében fekvő trópusi őserdő lehetett. Ilyen állatok voltak a háрпиák, melyek az őserdő fakoronái között élő majmokkal táplálkoznak; a jaguár (a világ legnagyobb foltos macskaféléje), az alligátorhoz hasonló kajmán, a kígyó és a cápa.

Balra lent: A Las Limas-i figura karjára és térdére vésett jellegzetes, hasított fejű olmék istenségek rajza. A bal felső egy olyan istenség képe, mely az olmék területeken kívül csupán a mexikói hegyvidékről származó edények vésett mintáiról ismert. Talán Xipe Totectet ábrázolja, aki a későbbi mezo-amerikai kultúrákban a tavasz védőszentje volt. A

jobb felső a Háрпиasten ábrázolása, szemöldöke helyén madártollas taréj látható. A jobb alsó rajzon a Cápaisten jelenik meg, holdsarló alakú szemmel és kiálló foggal. A bal alsó valószínűleg a Tollas Kígyó feje, amelyre az istenség szemében látható, egymást keresztező sávok engednek következtetni.

Jobbra: Egy jade-ból készült olmék sárkány. Ez a folyton átalakuló szörny – mely valószínűleg az egyik földi istenség lehetett – jól szemlélteti az olmék ikonográfia több vonását egyesítő szándékát. Ebben az esetben például az ábrázolt állat egy kajmán, melynek a jaguárgyermekre emlékeztető, lefelé görbülő szája és emberorra van, míg a szemöldökét egy hársípararéj jelzi. Ez a sárkány lehetett az olmékok legfontosabb istensége, mivel nagyszabású művészeti alkotásokon és apró jade-faragványokon is felbukkan, ugyanakkor – egyfajta „gyorsíráshoz” hasonló egyszerűsítéssel – a hegyvidékeken és az alföldeken egyaránt a háztartási és a temetkezési kerámiaakra is felvésték.

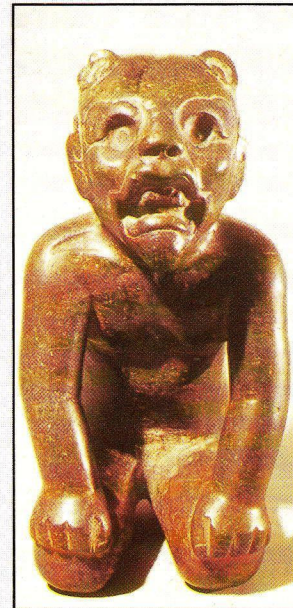
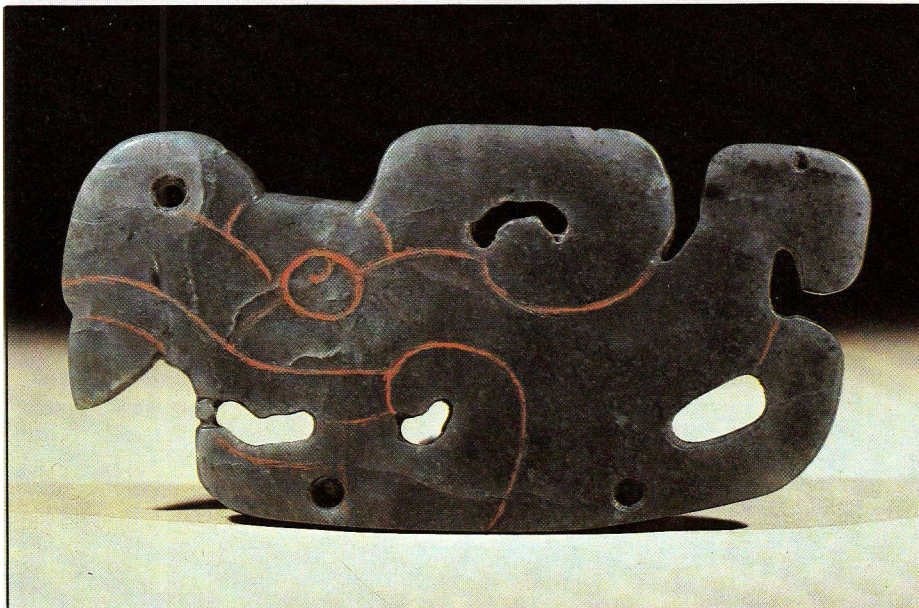
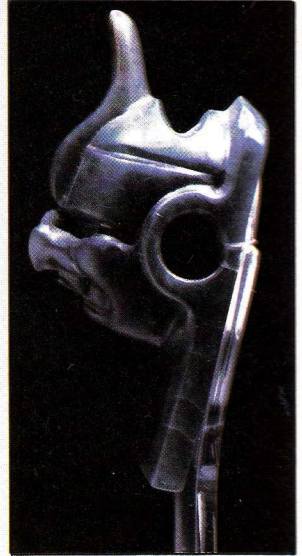
Balra: Nefritfigura a veracruzai Las Limasból, valószínűleg az i. e. 800 és 400 közötti időszakból. A legvalószínűbb, hogy egy fiatal férfi vagy fiú hatalomba való beiktatását ünneplő portré. Az ifjú karjában erényedten fekvő jaguárgyermek a beiktatott királyi eredetét szimbolizálhatja. Ezt bizonyítja, hogy hasonló gyermekistenségeket tartó uralkodók faragott ábrázolásai láthatók az olmék trónok alatti elülső bemélyedésben is. Magassága 55 cm.

Jobbra: A San Lorenzóban talált 52-es számú szobor. Magassága 90 cm. A jaguárgyermeket ábrázolja, mely a legapróbb részletig hasonlít a Las Limas-i figura karjaiban tartott alakra. A szobrot a mélyen eltemetett, kőből készült csatornarendszer kiindulópontjánál találták, így a teremtmény kapcsolatban állhatott a vízzel, talán egy esőisten volt.

Lent: A Guatemala csendes-óceáni partvidékén talált kékeszöld olmék jade-tárgy a Cápaistent ábrázolja. A középső kialakulási korszakból, i. e. 800–400 közöttől származik.

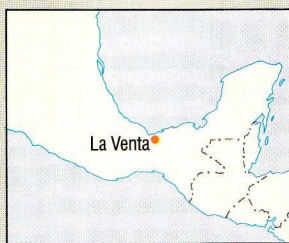
Jobbra: Jade-ból készült Hársípaiisten. Magassága 5,8 cm. Az olmékok voltak Mezo-Amerika legnagyobb méretű jade-faragói, amint ezt az i. e. 800–400 közötti időszakból származó mestermunka is bizonyítja a minden egyes olmék állatistenség-ábrázoláson megfigyelhetők antropomorfikus jegyekkel. Csak a jaguárgyermekre jellemző száj feletti csőr és a stilizált taréj árulja el az istenség ragadozómadár-természetét.

Fent: Agyagedény a Mexikói-völgyben található Tlapacoyából. Magassága 13 cm. A korai kialakulási korszakban, i. e. 1200 és 900 között készítették. Felületére a Las Limas-i figura jobb vállán látható istenség fejét vésték rá, amit a szemén átívelő sáv és vicsorgó, jaguárszerű száj mutat (a túldoldalon ez a bal felső rajz).

Balra: Jaguárrá átalakuló sámán térdeplő kőfigurája.

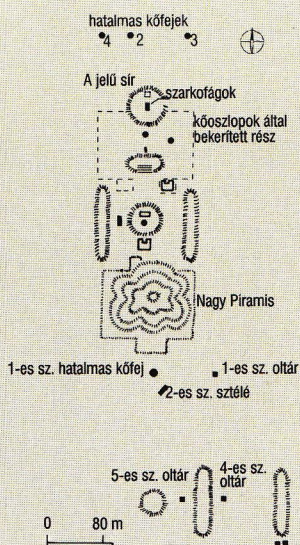
La Venta

Az olaj utáni hajsza La Venta központját mára nagyrészt elpusztította. Ezen a területen található az A lelet-együttes, nagy halmok és rituális felajánlás céljából készített tárgyak ma sem kielégítően ismert csoportja, melyet a radiokarbon-vizsgálatok a középső kialakulási korszakra datálnak (kb. i. e. 900–400). A lineáris elrendezésű együttest (melyet ezúttal északról 8 fokkal nyugatra tájoltak) az úgynevezett „Nagy Piramis” uralja, mely valójában egy 30 méter magas, bordázott földkúp. Létrehozásához becslések szerint több mint százezer köbméter földet kellett megmozgatniuk az itt élőknek. A piramis belsejét máig sem tárták fel, így az is elképzelhető, hogy a belsejében egy nagy olmék sír található.

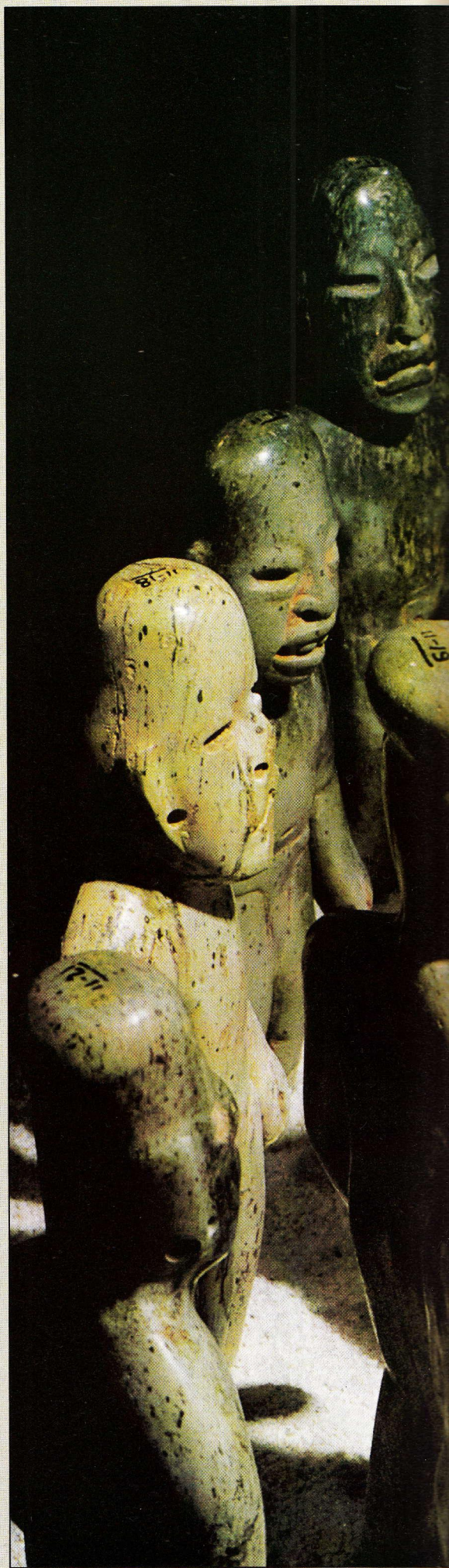
A piramis az akkori Mexikó legnagyobb építménye volt. Számítások szerint egy ember 800 000 munkanap alatt tudta volna felépíteni. Megalkotásához a település előkelőit a környező terület 18 ezer fős népessége tartotta el.

Jobbra: La Venta 30 méter magas Nagy Piramisa és lapos földhalmainak sorozata – az utóbbiak mezo-amerikai mértékkel mérve igen szérenyek – nem igazolják a lelőhelyen feltárt faragott köemlékeken és a csodálatos érzékkel megmunkált jade-tárgyakon megfigyelhető művészeti találményságot. Mivel La Venta szigetén a kiterjedő petrokémiai kutatások miatt a pusztulás veszélye fenyegette a leleteket, átszállították azokat a Tabasco államban lévő Villahermosa szoborparkjába.

Lent: La Venta 4-es számú oltára. Az oltár elnevezés valószínűleg téves, mivel máig nem ismerjük pontosan ezeknek az alkotásoknak a funkcióját. Az ülő figura egy kötél két végét fogja, amely körbefut a tömbön, és egy megköthető fogolyhoz vezet.

Jobbra: La Venta, 4-es számú felajánlás. A jade-ból és szerpentinből készült figurákat úgy helyezték el, mintha szertartást ábrázolnának. A keskeny, felfelé álló baltapengék a bazaltoszlopokra utalhatnak. A felszín alá rejtett felajánlás helyét az olmékok egyértelműen megjelölték, hogy egy későbbi időpontban majd kiáshassák és megtekinthessék a figurákat.

San Lorenzo

Nagyon kevés olmék lelőhelyet vizsgáltak eddig megfelelően. Az egyetlen részletesen feltérképezett és rétegtani vizsgálattal feltárt lelőhely, San Lorenzo Tenochtitlán valójában három lelőhely együttese. Ezek a lelőhelyek a Tehuantepec-i földszoros északi partjának vizét levezető Río Coatzacoalcos egyik mellékfolyójához közel fekszenek. Bár San Lorenzót már i. e. 1500 körül kialakulási kori népek lakták, jelenlegi alakját és az itenni kultúra tetőpontját a San Lorenzo-fázis (i. e. 1200–900) időszakára datálhatjuk. San Lorenzo egy 50 méter magas fennsík (*mesa*) tetején terül el, mely nagyjából 1200 m hosszan nyúlik el észak–déli irányban. A Yale Egyetem régészeti ásatásának köszönhetően megállapították, hogy a *mesa* eredeti felszínét részben mesterségesen alakították, helyenként 7 méter magasságban. Az olmékok által kialakított magasítások találhatók a fennsík északnyugati, nyugati és déli oldalán. Becslések szerint a gigantikus építkezéshez több tízezer köbméter agyagos és homokos földet kellett odahordani.

A Mexikói-öböl partvidékének olmék központjai közül San Lorenzo méretével, az itt talált leletek számával és szépségével tűnik ki. Mezo-Amerika első művészei az olmék szobrászok voltak, akiknek jellegzetes stílusa a világ bármely más stílusával vetekedhet. Az olmék szobrok kifaragásához szükséges bazaltkővet a San Lorenzótól 80 kilométerre észak-északnyugatra található Tuxtla-hegységből termelték ki. San Lorenzóban nyolc monumentális kőfejet találtak, közülük a legnagyobbak 2–3 méter magasak, és súlyuk 20 tonna. Bizonyos, hogy ezek a fejek az egykori olmék uralkodókat ábrázolják. A szobrok arcvonásai, a vastagított, kifordított ajkak és a lapos orrok egyes délkelet-ázsiai népeknél látható vonásokra emlékeztetnek. Mindegyik kőfej és az egyes védősisakok mintázata eltér egymástól. Minden bizonnyal ilyen sisakokat viselhettek a rituális labdajáték alatt is, amit labdajátékosokat ábrázoló agyagfigurák tanúsága szerint az olmékok is gyakoroltak.

A lelőhelyen találtak „oltárokat”, vagyis nagy, téglalap alakú, „asztalszerű” emlékeket is, amelyek homlokzatán mint egy falmélyedésben törökülésben ülő uralkodókat pillanthatunk meg. Az uralkodók vagy jaguárember-csecsemőt tartanak a karjukban, vagy kötélben vezetnek összekötözött hadifoglyokat. Ezek és a hasonló mozzanatok a királyi öröklés és a harci hősiesség szimbólumai, és az uralkodóosztályt dicsőítik. Számtalan olyan szobrot ismerünk, amely a San Lorenzó-i uralkodókat az isteni panteonnal azonosítja. Ilyenek az emberi és állati testet ötvöző, groteszk, természetfeletti lényeket ábrázoló szobrok, melyek jellegzetesen olmék vonása a lefelé görbülő, dühös száj és a naiv antropomorfizmus.

A minden bizonnyal szertartási központként használt San Lorenzo másik híres építménye a szorosan egymás mellé helyezett, U alakú bazaltdarabokból kialakított, kőborítással fedett csatornarendszer. A kutatók feltételezik, hogy ezek vezették el a vizet a település felszínén kialakított mesterséges kis tavakból, amelyet valószínűleg rituális fürdőzésre használtak. Mivel az olmékoknak nem voltak a kő megmunkálásához szükséges fémszerszámaik, a csatorna létrehozása elképesztően nagy munka lehetett a számukra.

San Lorenzo Mezo-Amerika-szerte nagy tiszteletben álló szent központ lehetett a korai kialakulási időszakban. Itt éltek a leghatalmasabb olmék uralko-

dók és papok. A teljes régió népességét nehéz megbecsülni, de a kétszáz földhalom alapján, amelyre a házakat építették, feltételezhető, hogy a szertartási központban körülbelül ezren élhettek, tisztviselők és kísérei. A számtalan *mano* és *metate* az olmék gazdaság alapját a folyó menti töltéseken és a magasabban fekvő térségben termesztett kukorica jelentette, de a fennmaradt állatmaradványok azt is jelzik, hogy fontos táplálékforrás volt a barrakudahal, a teknősbéka, illetve a háziasított kutyákat is megették. Majdnem bizonyos, hogy emberhúst is fogyasztottak, mivel megölt foglyok maradványait találtak a konyhai hulladékgyűjtőkben.

A központi olmék területen sok, a San Lorenzó-i előkelők által nagyon értékesnek tartott nyersanyag nem található meg. Ilyen az obszidián, mely hasonló szerepet játszott Mezo-Amerikában, mint a nyugati civilizációkban az acél. Obszidián csak az olmék központoktól távol, Mexikó és Guatemala vulkanikus területein található, mégis valószínűleg több tonnát importáltak ebből a vágóeszköznek kiváló vulkanikus üvegből a San Lorenzó-i olmékok. A nyomelemes vizsgálat azt is kimutatta, hogy az említett obszidiánt igen különböző helyekről szerezték be. A másik nagyon értékes és keresett anyag a vasérc volt, amiből fényes, sokszögű homorú tükröket csiszoltak, így nagy szerepe lehetett a rítusok során. Egy itt talált, finoman megmunkált természetes mágnesszilánk talán a világ első ismert iránytűje lehetett, amelyet a földdel kapcsolatos jóslásokhoz használtak.

Bár a San Lorenzo-fázis nagyszámú kerámiáinak többsége nyak nélküli agyagkorsó, amit kukorica (valószínűleg *tamal*) főzésére használtak, sok edényen felbukkannak az olmék istenségeket szimbolizáló vésett minták. Jelzésértékű, hogy ezeket a háztartási edényeket az olmék területen kívül – például Mexikó hegységeiben – a legelőkelőbbek sírjaiban találták. Ugyanez mondható el a csecsemőket ábrázoló nagy, üreges, fehér kerámiafigurákról. Ezek a meztelen, nem nélküli és tökéletesen misztifikált teremtmények az i. e. 1200 és 900 közötti időszak bizonyos kultuszainak központi alakjai lehettek, de jelentésüket ma sem ismerjük pontosan.

I. e. 900 körül San Lorenzo ismeretlen okból hatalmas pusztításnak esett áldozatul. Valószínűleg ugyanekkor sújtotta katasztrófa a közeli Laguna de los Cerrost is, de a régészeti feltárások hiánya miatt keveset tudunk az utóbbi településről. San Lorenzónál minden felszínen található emléket szándékosan megcsonkítottak – összetörték, szétzúztak, átvéstek –, a maradványokat pedig félrehúzták és a mesterséges kőperemek mentén hosszú sorban gondosan eltemették őket. Mi történhetett? Invázió, forradalom, időszakonként visszatérő rituális pusztítás? Bármelyik számba jöhet a pusztítás okaként, de mivel az olmékok nem rendelkeznek írott feljegyzésekkel, valószínűleg sosem fogjuk megtudni a választ. San Lorenzo soha nem heverte ki a pusztítást, bár aspanyol hódításig voltak elszórt települések a környéken.

La Venta

Úgy tűnik, San Lorenzo politikai örököse az olmék központi területek keleti széléhez közel, a Río Tonalá ingoványos területének egyik szigetén felépült La Venta lett.

A középső kialakulási időszakban La Venta létrehozott néhány egyedülálló jellegzetességet, mellyel a korábbi San Lorenzóban nem találkoztunk. Egyrészt az olmékok ekkor már számos új jade-forrást fedeztek

Guerrero államban talált olmék barlangfestményeken az emberi és állati motívumokat a termékenységhez és a teremtményszerű ikonográfiájával kombinálták. Ez a Juxtlahuaca egyik barlangjából származó, uralkodót és foglyot ábrázoló jelenet valószínűleg üzenetet hordozott, de a képen ábrázolt személyeket vagy csoportokat ma sem ismerjük pontosan. Hasonló, olmék uralkodót és állatot ábrázoló jelenet látható Oxtotitlan barlangfestményein is, Juxtlahuacától 125 km-re északra. A Mexikói-öböl partvidékén és a hegyvidéken élők közötti kapcsolat i. e. 1000 körül alakult ki. Guerrero barlangfestményei valószínűleg i. e. 900 és 700 között készültek.

fel – a jade a spanyol hódításig a gazdagság legfőbb szimbóluma maradt Mezo-Amerikában. A szerpentinásványt már a San Lorenzo-fázisban is megtaláljuk, de La Venta A jelű építményegyüttesének három eltemetett csodás mozaik útburkolata különleges alkotás: mindegyiken egy jaguárember 485 szerpentinkockából kirakott, stilizált maszkja látható. A komplexum észak–déli tengelye mentén a régészek számos eltemetett fogadalmi felajánlást találtak: kereszt alakban elhelyezett jade-baltákat, illetve homorú vasérctükröket, valamint a felajánlások látványos 4-es számú csoportját, melybe több balta és apró, életképszerűen elhelyezett jade- és szerpentinfigurák tartoztak.

La Ventában is megtaláljuk a pusztítási hullám jeleit. Ekkor a hatalmas fejeket, az „oltárokat” (amik inkább trónok lehettek) és más szobrokat majdnem ugyanúgy csonkították meg, mint San Lorenzóban. Az olmék civilizáció központja nagyrészt elpusztult, bár a Tuxtla-hegység nyugati oldalán elterülő Tres Zapotes településen még létrejött egy olmékokat utánzó (epi-olmék) kultúra, mely számos vonásában hasonlít ahhoz az elő-maja–izapani civilizációhoz, amely a késői kialakulási időszakban Chiapasban és Guatemalában fejlődött ki például az írás és a naptár megszületésében is.

Olmék lelőhelyek a központi területen kívül

A hivatalos és az illegális mexikói hegyvidéki régészeti ásatások leletei már régen kimutatták, hogy az olmék művészeti stílus és befolyás a hátszág határainál jóval távolabbra terjedt. A legnagyobb meglepetéssel szolgáló leletek a San Lorenzo-horizonthoz kapcsolódnak, és a nagy városok vagy falvak házpadlózata alatti gazdag sírokból kerültek elő. Ezen lelőhelyek közül a legismertebb Tlatilco, Mexikóváros északnyugati peremén, ahol százával tártak fel fényűző padló alatti sírokat. A nyilvánvalóan helyi kerámiatermékek mellett fehér olmék figurákat és üreges „csecsemő”-szobrokat, illetve vésett kerámiaedényeket találtak. Ezeket valószínűleg San Lorenzóban készítették, és az előkelő olmékok által barbárnak tekintett népek uralkodóinak szállították. Hasonló olmék befolyás alatt állt településeket ismerünk Puebla államban (különösen Las Bocast) és Morelosban (Gualupitán) is.

A Mexikóvárostól körülbelül 120 km-re délkeletre fekvő Chalcatzingo egyike a leglenyűgözőbb mezo-amerikai lelőhelyeknek. A Morelos állam keleti részén található területen három nagy hegycsúcs emelkedik ki a szinte teljesen sík völgyből. A középső csúcs lábánál, a törmelékkúp tetejével egy magasságban egy mexikói régész 1934-ben reliefek sorozatát fedezte fel egy hatalmas sziklatömbön. A leletet azonnal olmékként azonosította, mivel hasonló volt a La Ventából ismert faragványokhoz. Az Illinois Egyetem által vezetett feltárás kimutatta, hogy bár Chalcatzingo legkorábbi benépesülése a korai kialakulási időszakra tehető, és a kerámiák, illetve a figurák hasonlóak a Tlatilcóban találtakhoz, a település fénykora – melyben a kőfaragványok is készültek – a középső kialakulási időszakra esett, így inkább a La Venta-, és nem San Lorenzo-fázissal volt egyidejű.

A legnagyobb faragvány, az 1-es számú relief egy barlangszerű nyílásban trónon ülő, szoknyás, tornyos fejdíszű asszonyt ábrázol. A nyílást a civilizáció főistenének, az olmék sárkánynak a nyitott szája alkotja, melyből gőz és füst áramlik ki. A jelenet felett – mely bizonyosan Chalcatzingo uralkodóját ábrázolja – három stilizált esőfelhőből fallikus cseppek hullanak. A közeli, 2-es számú relief hason fekvő, megkötözött foglyot mutat, melyet két, jaguármászkat viselő olmék harcos fenyeget, ami feltehetően hódítást jelképez. Egy másik reliefen két, hátsó lábaira ágaskodó jaguáristenség meztelen férfiakat támad meg.

Olmék stílusú tárgyakat készítettek sok éven keresztül Dél-Mexikó Guerrero államában is, amely a Csendes-óceán partján fekszik. Emellett olyan nagy mennyiségű, csodálatos kékeszöld olmék jade-tárgyat találtak a területen, hogy a művész-régész Miguel Covarrubias Guerrerót kiáltotta ki az olmék civilizáció őshazájának. Ezt a vidéket azonban csipkézett, száraz hegységek és kietlen völgyek jellemzik, így a feltételezés nemigen állja meg a helyét. Biztosra vehető, hogy *voltak* olmékok Guerreróban, de le csak azután telepedhettek volna ott, amikor már megismerték az öntözéses földművelés technikáját.

1966-ig nem ismertek olmék lelőhelyeket Guerrero állam területén. Az év júliusában azonban Gillett Griffin, a Princeton Egyetem régésze, és Carlo Gay, egy nyugalmazott olasz gyáros döbbenetes felismerésre jutottak: rájöttek, hogy Juxtlahuaca barlangfestményei – melyek már évtizedekkel azelőtt ismertek voltak, de a származásukról semmi bizonyosat nem lehetett tudni – olmék eredetűek.

tott szájú meztelen férfiakat ábrázolnak, megcsonkított nemi szervükből indázó mintában folyik a vér. A hagyomány *danzantesnek* (*táncosok*) nevezi őket, de nem kétséges, hogy valójában a Monte Albán meghódításakor elesett uralkodók portréi. Alakjaik mellett hieroglifákat is találunk, melyek valószínűleg a nevüket jelölik, valamint több hosszú feliratba befoglalták az 52 éves naptárkör rendszerének feljegyzéseit is. Ezek a táblák a mezo-amerikai írás legkorábbi fennmaradt emlékei, mivel az olmékok uralmuk vége felé is csupán kezdetleges feliratokat készítettek. Lehetséges, hogy e térségben a zapotékok voltak azok, akik feltalálták az írást és a mezo-amerikai kalendáriumot.

Az első Monte Albán-fázisból fejlődött ki a második Monte Albán-szakasz késői kialakulási kori települése. Az időszak legfigyelemreméltóbb építménye a központi lelőhelyen álló J épület. A nagy, nyílhegy alakú kőépületben sötét belső átjárók találhatók, melyek tetőzetét a lépcsőzetesen kiugró faltömb vagy „áboltozat” elve szerint építették. Monte Albán második fázisát az előző időszaknál nagyobb területre kiterjedő hódítás jellemzi, ekkor foglalták el Cuicatec területét is. A diadalokat ünneplő szertartások alkalmával az épületek falába illesztett kőtáblákra hieroglifikus feliratokat véstek, melyek tudtul adják az elfoglalt terület nevét és a hódítás dátumát. A „hódítás művészete” megfelelő meghatározás lehetne a preklasszikus kori Monte Albán szobraira, mivel a zapotékok szilárdították meg az egyik legnagyobb birodalmat a korai Mezo-Amerikában.

Az Oaxaca városától délkeletre fekvő Dainzúnak Monte Albán második időszaka alatt nagyon hasonló szobrászati stílusa volt, bár itt a szobrok elsősorban nem foglyokat, hanem védőfelszerelésbe beöltöztet labdajátékosokat ábrázoltak. (A játékhoz használt nagy kaucsuklabda súlyos és rendkívül veszélyes volt.) A védőfelszereléshez tartozott fejjvédő is, mely hasonlított a középkori Európa lovagi tornáin használt sisakhoz. A szobrok némelyike kétségtelenül halottakat mintáz meg.

NYUGAT-MEXIKÓ SÍRKULTÚRÁI

A prekolumbián tárgyak múzeumi gyűjteményének legismertebb darabjai közé tartozik néhány Nyugat-Mexikóból származó nagy, üreges, embert vagy állatot ábrázoló agyagfigura. Ezeket gyakran életszerűen, naturalisztikus stílusban formálták meg, így azonnal „megszerettetik” magukat a szemlélővel. Úgy tűnik, a tárgyak Mexikó nyugati államai, Colima, Nayarit és Jalisco sírjaiból származnak. Sajnálatos módon a hivatásos régészeknek eddig még nem sikerült kiásni és leírni sértetlen sírt, bár a kifosztottakról vannak beszámolóink.

A sírokat általában a felszín alatt húzódó vulkanikus tufába vájták, s gyakran mély aknákn keresztül lehet megközelíteni őket. Mivel a csontvázak nem érdekelték a fosztogatókat, ezek a maradványok bizonyítják, hogy a gyakran több kamrával rendelkező egyes sírokat egy család vagy rokonsági ág használta, még hozzá huzamosabb ideig.

Mivel az agyagfigurákat nem a sírokban találták meg, és hiányosak a szükséges régészeti információk, a tárgyak készítésének pontos időpontja nem ismert. Valószínűleg valamennyi a kialakulási kor későbbi időszakához tartozik. A legrégebbinek az úgynevezett

Balra: Az egyik „táncos”-nak (*danzante*) elnevezett alak a Monte Albánban talált egyik reliefen. A zapotékoknál az összehúzott tartással ábrázolt meztelen emberalak a megölt foglyot szimbolizálta. A zapoték hódítás emlékezetűl több mint 300 hasonló kőtáblát helyeztek sorba Monte Albán legkorábbi épületeinek egyikénél, az L jelű épületnél. A későbbi időkben legalább 100-at közülük elmozdítottak és felhasználták az új épületek építéséhez.

Jobbra: Megnyúlt fej, tágra nyílt szemek, hosszú orr és statikus helyzet jellemzi a Jaliscóból származó üreges terrakottafigurákat. A hatalmas mennyiségben készült, ezekhez hasonló, a nyugat-mexikói halotti felajánlásokra jellemző tárgyak valószínűleg elrugaszkodó ember- és állatábrázolásaikkal szinte kizárólag a múzeumokból és a magángyűjteményekből ismertek, mivel a fosztogatók sajnos azelőtt kirabolták a sírokat, hogy a területen a régészeti ásatások elkezdődtek volna.

Juxtlahuaca Kelet-Közép-Guerrero csontszáraz domboságai között fekszik, s valójában egy 1250 m hosszú barlang, amely lefelé húzódik az egyik domb belsejében. A festmények a barlang belső végében lévő két teremben találhatók, melyek a halottak és a föld alatti világ valamilyen kultuszához kapcsolódó rítus központjai lehetnek. Úgy tűnik, hogy a fekete és változatos földszínnel elkészített fő festmény egy tiszteletet keltő olmék uralkodó előtt összekuporodó foglyot ábrázol. Az uralkodó fekete szakállt és vízszintesen csíkozott tunikát, jaguárbőrből készült lábszárvédőt és karvédőt visel. Az utolsó barlangtermekben egy nagy, vörösre festett kígyó tűnik fel a barlangfal síkjából kiugró kőtáblán. A kígyó szemében a kereszt alakú sáv és a fején lévő zöld tollbokrétát azt jelzi, hogy a festmény az egyik legősibb és legfontosabb mezo-amerikai istenséget, Tollas Kígyót ábrázolja.

Ma már nincs vita azon, hogy melyik térség volt az olmék civilizáció központi területe. Az olmékoké volt Mezo-Amerika első strukturált társadalma. Az olmék hatásra utaló nyomok azonban Közép-Mexikótól Costa Ricáig megtalálhatók. Akár vetélkedés, akár hódítás, kereskedelem vagy hittérítő vállalkozás (illetve ezek kombinációja) révén az olmék társadalmi modell – uralkodói elit, istenek és ősök tisztelete – a központi területen kívül számos más térségben uralkodóvá vált. E régiók némelyike – például az Oaxaca-völgy – szinte kizárólag őshonos fejlődés jeleit mutatja, míg mások – mint a kora mai világ – az Olmék-kultúra közvetlen leszármazottának tűnnek.

Korai zapoték civilizáció

Monte Albán települése egy stratégiaileg fontos domb tetején, az Oaxaca-völgy három ágának találkozásánál fekszik. Ez a település vált a zapoték katonai, kulturális és politikai hatalom központjává a civilizáció kezdetétől (kb. i. e. 500) annak hanyatlásáig (i. sz. 800 után). A legkorábbi uralkodók a középső kialakulási kori első Monte Albán-fázis idején a hegytetőt egyenletessé téve, széles terek sorozatát hozták létre. Az egyik teret határoló templomalépítményt síkdomborműszerűen kifaragott hatalmas kőtáblák sorozatával burkolták. A kőtáblák csukott szemű és nyi-

„chinesco” (kínai jellegű) figurákat tartják Nayaritből. Mint a területről előkerült összes, emberre emlékeztető figurákra, ezekre a csodálatosan stilizált, ferde szemű és jelentősen megnyújtott testalkatú ülő szobrokra is férfi–nő párokban bukkantak rá (talán az ősokeket jelenítették meg).

A kései nayariti stílus tárgyai között találunk harcosokat; teljes falucsoportokat házakkal, emberekkel és templomokkal; labdajátéktereket játékosokkal és nézőkkel.

A művészeti szempontból leglenyűgözőbb figurák Colima sírjaiból származnak. Ilyenek a különböző tevékenységet végző emberek (például agyagedényeket visznek a piacra) vagy a kutyák. Az ősi Mexikóban a kutyáknak ezt a különleges fajtáját kukoricával hizlalták fel, és az indiánok megették a húsukat.

Hosszú ideig azt gondolták, hogy Nyugat-Mexikó sírszobrászata életképekből állt, a nagy tiszteletben tartott halottakat mulattatták velük a másvilágon. Nemrég azonban az antropológus Peter Fuerst megkérdőjelezte ezt a magyarázatot. Szerinte ennek az alapvetően temetkezési művészetnek két fontos témája volt: a samanizmus és a halottak világa. Az úgynevezett harcosokat például valójában olyan testhelyzetben ábrázolták, mint amikor az újvilági sámánok harcolnak a rossz szellemekkel vagy más sámánokkal. A nayariti kétemeletes házak szobrai pedig az élők

Jobbra: Sírépítő kultúrák Nyugat-Mexikóban

Sok ezer olyan nagy cserépfigurát ismerünk, melyek a nyugat-mexikói Colima, Jalisco és Nayarit államokban található természetes vulkáni tufába ástott, mélyen fekvő sírokból kerültek elő. Az egyes sírok gyakran több kamrából álltak, mintha egész családokat vagy rokonsági ágakat temettek volna beléjük. Bár a sírok korát máig nem határozták meg elegendően, valószínűleg a késői kálakulási korszakban készíthették azokat.

A colimai sírfigurák kivételesen szépen megmunkáltak, és gyakran ábrázolnak buzogányt és dárdát lóbáló harcosokat. Egyesek szerint a figurák olyan sámánok lehetnek, akik a rossz szellemekkel vagy a rivális sámánokkal harcoltak.

Jalisco állam hatalmas területe régészeti alig feltérképezett. A sírokban talált figurák nagyon különböző stílusúak, és keletkezésük idejét feltehetően egy hosszabb korszakon belül lehet meghatározni.

A legrégebbi sírfigurák valószínűleg a Nayaritből előkerült „chinesco” stílusú tárgyak. A Nayaritből származó emberalakokat általában férfi–nő párokban találták meg, ami valószínűvé teszi, hogy a legtöbb nyugat-mexikói sírfigura az ősokeket ábrázolja. A sírokban elhelyezett szobrok legnevezetesebb darabjai egy-egy kétszintes házat, sőt teljes falvakat ábrázolnak, gyakran különböző foglalatosságokat végző apró figurák tucatjaival. Emellett ismerünk agyagból megformált labdajáték-jeleneteket is.

felső és az elhunytak alsó világára oszthatók. Emellett arra is rámutathatunk, hogy a mezo-amerikai elképzelés szerint a kutyák vezették át gazdáik lelkeit a Styx folyó újvilági változatán a föld alatti világba vivő felelmetes utazás alkalmával.

Bár ismereteink még ma is hiányosak, mégis a korai Mezo-Amerika egy majdnem egyedülálló világnézetét ismerhetjük meg ezeken a figurákon keresztül.

A KLASSZIKUS KORI TEOTIHUACÁN ÉS BIRODALMA

A viszonylagos ismeretlenség és kulturális elmárgottság állapota, melybe a Mexikói-völgy az olmék befolyás hanyatlása után zuhant, drámaian megváltozott Teotihuacán időszámítás kezdete körüli felemelkedésével. A spanyol hódítás előtti amerikai városok legnagyobbikának megalapítása jelöli a klasszikus kor kezdetét Mezo-Amerikában, pontosabban Közép-Mexikóban. (A klasszikus időszak a maja alföldéken több mint két évszázaddal később köszöntött be.) Nincs még egy város, állam vagy kultúra, mely Teotihuacánál nagyobb befolyást gyakorolt volna Mezo-Amerika többi részére. Még az olmékok, a toltékok vagy a zapotékok sem voltak képesek erre. Nyilvánvaló, hogy Teotihuacán egy, még az aztékokénál is hatalmasabb birodalom fővárosa volt. Ezzel nem azt állítjuk, hogy nem léteztek független csoportok a Teotihuacáni Birodalom területén belül. (Ezek a csoportok ugyanúgy felbukkannak az Azték Birodalomban is.) Úgy tűnik, hogy például a klasszikus kori Monte Albán zapoték népei tudták tartani a teotihuacániakkal szembeni politikai integritásukat, és diplomáciai kapcsolatban álltak velük, bizonyos azonban, hogy még erre a kultúrára is rányomta bélyegét a teotihuacáni terjeszkedés.

Teotihuacán városa

A nagy metropolisz a Mexikói-völgy északkeleti oldalánál, egy vízzel jól ellátott síkságon, a Teotihuacán-völgyben fekszik. Itt torkollott bele a San Juan és mellékfolyói a Texcocói-tóba. A kedvező földművelési lehetőségekhez hozzájárult a néhány nagy, egész éven át vizet biztosító forrás, melyek a kevésbé megbízható vízellátású folyók mellett biztosították az öntözés lehetőségét. William Sanders és munkatársai sokáig támogatták azt az elképzelést, hogy Teotihuacán egy öntözési vagy „hidraulikus” civilizáció lehetett, de sajnos ebből a korai időszakból igazán kevés bizonyítékunk van csatornák létre a völgyben. A város egyike a legintenzívebben vizsgált újvilági régészeti lelőhelyeknek. E munkák nagy részét René Millon, a Rochester Egyetem kutatója végezte el, többek között ő irányította a Teotihuacán feltérképezésének a munkálatait is. Ma már tudjuk, hogy Teotihuacán városa több mint 20 km²-en terült el. Bár a felmérésből kiderült, hogy néhány telep a város északnyugati részén a késői kialakulási időszakból származik, úgy tűnik a város legnagyobb részét egy ütemben tervezték meg és építették fel hálós elrendezésben. Ma is csupán becsléseink vannak, mekkora népesség élt a területen. Az elfogadható számítások szerint 125 000 és 250 000 között lehetett a városlakók száma – így jóval népesebb volt, mint a korabeli európai városok többsége. Teotihuacán városának legtöbb épülete magas külső fallal körülvett, egyemeletes, minden oldalán 50-60 méter hosszú, négyzet alakú lakóegységes volt. A Holtak útjához közelebbi, gondo-

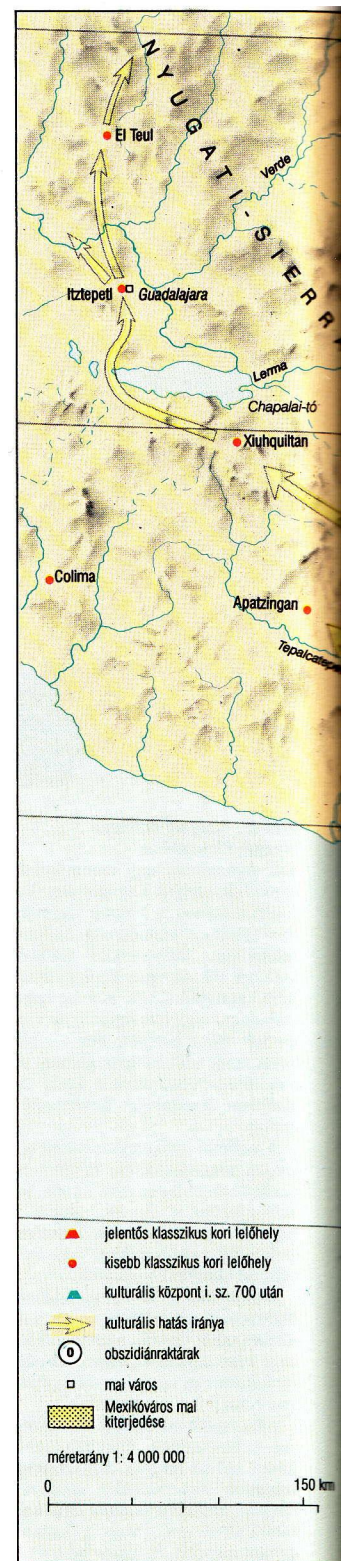
sabban körülkerített épületeken belül a fedett nappali és hálólhelyiségek a római átriumhoz hasonló udvarra néztek, amelyet általában alacsony koronapárkányzatú teraszok szegélyeztek, melyeken a család vagy a rokonsági ág rítusait tartották. Ezekben a felső vagy középosztálybeliek által lakott épületegyüttesekben a belső falakat stilizált, gyakran ismétlődő mitológiai mintákkal és jelenetekkel díszítették. A leg híresebb ezek közül a Tepantitla-palotában található úgynevezett Tlaloc Paradicsoma. A falfestményen a feltételezések szerint a mennyet ábrázolták, ahova azok a felmagasztalt halottak jutottak, akik a víz által lelték halálukat (például a vízbe fulladtak, a villámcsapást szenvedtek vagy vízkórásban meghaltak). Ennél jóval valószínűbb, hogy a menny olyan birodalom volt, melyet a széles körben tisztelt Pók Istenő irányított. A festmény a fákkal, virágokkal és pillangókkal borított tájon táncoló és játszó figurák sokaságával méltán híres.

A város középpontjában lakó uralkodó épületeitől távolabb álltak a város kézműveseinek és kereskedőinek a házai. Az ásatások kimutatták, hogy itt az apró szobájú lakóházak között szűk sikátorok húzódtak, így ez a városrész leginkább a középkori Európa vagy a Közép-Kelet hagyományos városainak zsúfolt nyomnegyedeire emlékeztetett.

A városon belül obszidiánt feldolgozó műhelyek százait fedezték fel. Az obszidián, mely a vágóeszközök anyagaként nélkülözhetetlenné vált az ősi Mezo-Amerikában, a város legfőbb nyersanyagforrása volt. Teotihuacán ellenőrizte a legfontosabb obszidiánbányák egy részét. A városban kiváló minőségű kerámiát is készítettek, melyet széles körben exportáltak Mezo-Amerika-szerte, különösen a maja övezetekbe. Az elsősorban az előkelők által használt, jellegzetes teotihuacáni kerámia a szögletes talpú, háromlábú és fedeles hengeres edény volt. Ezt az edénytípust nemcsak utánózták, hanem még importálták is a teotihuacáni kulturális érdekszférán belüli idegen uralkodó osztályok. Az edényekre – gyakran a teotihuacáni falfestmények stílusában – mitológiai jeleneteket festettek, és dombormintával díszítették. A „Thin Orange” (vékony narancsszínű) kerámiaáruk – melyeket talán a mai Puebla állam területén készítettek – elterjedtsége is jelzi, hogy a birodalomnak mekkora befolyása volt egész Mezo-Amerikában: ez a típus a mélyen tisztelt halottaknak szánt áldozati ajándékként feltűnik még a maja területen is.

Teotihuacán gazdasága és kultúrája

A Mezo-Amerika-kutatók gyakran teszik fel a következő kérdést: Mi lehetett Teotihuacán felemelkedésének gazdasági alapja, amely végül is képessé tette a város urait arra, hogy hatalmukat egy ilyen óriási terület felett megszilárdítsák? Ami a földművelést illeti, a Teotihuacán-völgy – még ha ott öntözési földművelést is folytattak – nem tarthatta el az ősi város hatalmas népességét. René Millon azonban térképein Teotihuacán egyik szektorában *chinampák* jelzett. Az azték időkben a *chinampák* (melyet tévesen „úszó kertek”-nek neveztek el) olyan, a nagy tó mocsaras partjain kialakított, csatornával körülárló, téglalap alakú földparcellák voltak, melyeket a tó vízi növényeinek és iszapjának periodikus lerakódása tett termékennyé. Ezek jelentették az azték főváros „éléstárát”. *Chinampák* még ma is léteznek Mexikóváros egyik déli külvárosában, Xochimilcóban. Feltűnő, hogy a xochimilcói csatornahálózat tájolása pontosan ugyanolyan, mint Teotihuacáné, ezért valószínűnek

Klasszikus kori mezo-amerikai civilizációk

A mezo-amerikai civilizációk klasszikus kori virágzása az i. sz. 2. évszázadban vette kezdetét. Az uralkodó osztályok ekkorra megerősítették hatalmukat, majd fokozatosan kiterjesztették politikai és kulturális befolyásukat a környező térségekre is. A társadalmi hierarchiában az előkelők alatt elhelyezkedő földműves osztály a kialakulási korához képest nagyon megváltozott. Nincs még egy klasszikus kori központ, amely akkor sikereket ért volna el, mint Teotihuacán. Kereskedelmi hálózatát Mezo-Amerika döntő részére, így a maja alföldre is kiterjesztette. A kereskedelmi tevékenység együtt járt a kulturális

javak cseréjével: egyrészt a teotihuacáni művészet nagymértékben befolyásolta a többi akkor felemelkedő civilizáció stílusait, másrészt a teotihuacániak is átvették – legalábbis a birodalom kialakulásának időszakában – a Mexikói-öböl környéki és a Monte Albán-i művészet egyes stílusjegyeit. Teotihuacán 7. századbeli bukásával a hegyvidéki mexikóiak és az alföldi maják közötti kapcsolatok – melyekben addig a hegyvidékiek játszották a meghatározó szerepet – megváltoztak. A Cacaxtlánból és Xochicalcólól helyeire, illetve a késői Monte Albánból előkerült bizonyítékok erős maja jelenlétre utalnak a Teotihuacáni Birodalom bukása utáni időszakban.

tűnik, hogy az ősi város ellátását biztosító földművelés az egész Mexikói-völgyre kiterjedt.

Nem lehet kétséges, hogy Teotihuacán kereskedelmi kapcsolatba került Mezo-Amerika többi részével. Kézművesek százei készítették az obszidiánpengéket, késeket, hajítóhegyeket és más, idegen piacokon is keresett szerszámokat. Különösen a Teotihuacán által ellenőrzött Pachuca bányáiban fejtett szép, zöldes színű obszidián volt értékes. Az ásatások kimutatták, hogy idegen kereskedők és talán kézművesek is letelepedtek a városon belül. A Millon vezette kutatások feltártak egy teljes oaxacai negyedet, ahol megtalálták a zapoték eredetű szürkeagyag idoloikat is. A svédek 1930-as évekbéli feltárásai során a város egy másik részén korai klasszikus kori, többszínű maja cse-

répedények kerültek elő, melyeket a peténi alföldje-ken készítettek.

Hangsúlyoznunk kell, hogy bár a szórványosan megtalált teotihuacáni hieroglifákat – melyek valószínűleg főként naptári jelekre utalnak – azonosították, de egyéb írott dokumentuma nincs a civilizációnak. Így a teotihuacáni társadalom és közigazgatás bármely rekonstrukciója csupán feltételezés maradhat. A rekonstrukció attól is függ, hogy az elemző milyen mértékig szándékozik időben visszavezetni az azték birodalomépítés modelljét, melyről részletes adatokkal rendelkezünk. A toltékokon keresztül az aztékok lettek volna Teotihuacán kulturális örökösei? Vajon a teotihuacániak a nahua vagy a nahuatl, az azték nyelv ősi formáját beszélték? Tudjuk, hogy az

Teotihuacán

Jobbra: Teotihuacán szertartási központjának alaprajza. A város feltérképezése során elvégzett légi és felszíni felmérések több mint 5000 építményt azonosítottak, melyek közül 2300 lakóház volt. Az i. sz. 400 körül elkezdődött intenzív építkezések alakították ki azt a városképet, mely a birodalom bukásáig fennmaradt.

Teotihuacán városának fő tengelye a Holtak útja, mely megközelítőlegesen észak–déli irányú (bár – feltehetően asztronómiai okokból – tájolása az északi iránytól kelet felé eltér $15^{\circ} 03'$ fokkal). Légi felvételek kimutatták, hogy a Holtak útjára merőlegesen volt egy kelet–nyugati sugárút is. A városközpontban, a két főút találkozásánál egy nagy, négyzet alakú, körülzárt tér terül el – a *Ciudadela* (vagyis fellegvár), mely valószínűleg a királyi palota lehetett. A főutak által a várost – a jóval későbbi azték fővárosához, Tenochtitlánhoz hasonlóan – negyedekre tagolták.

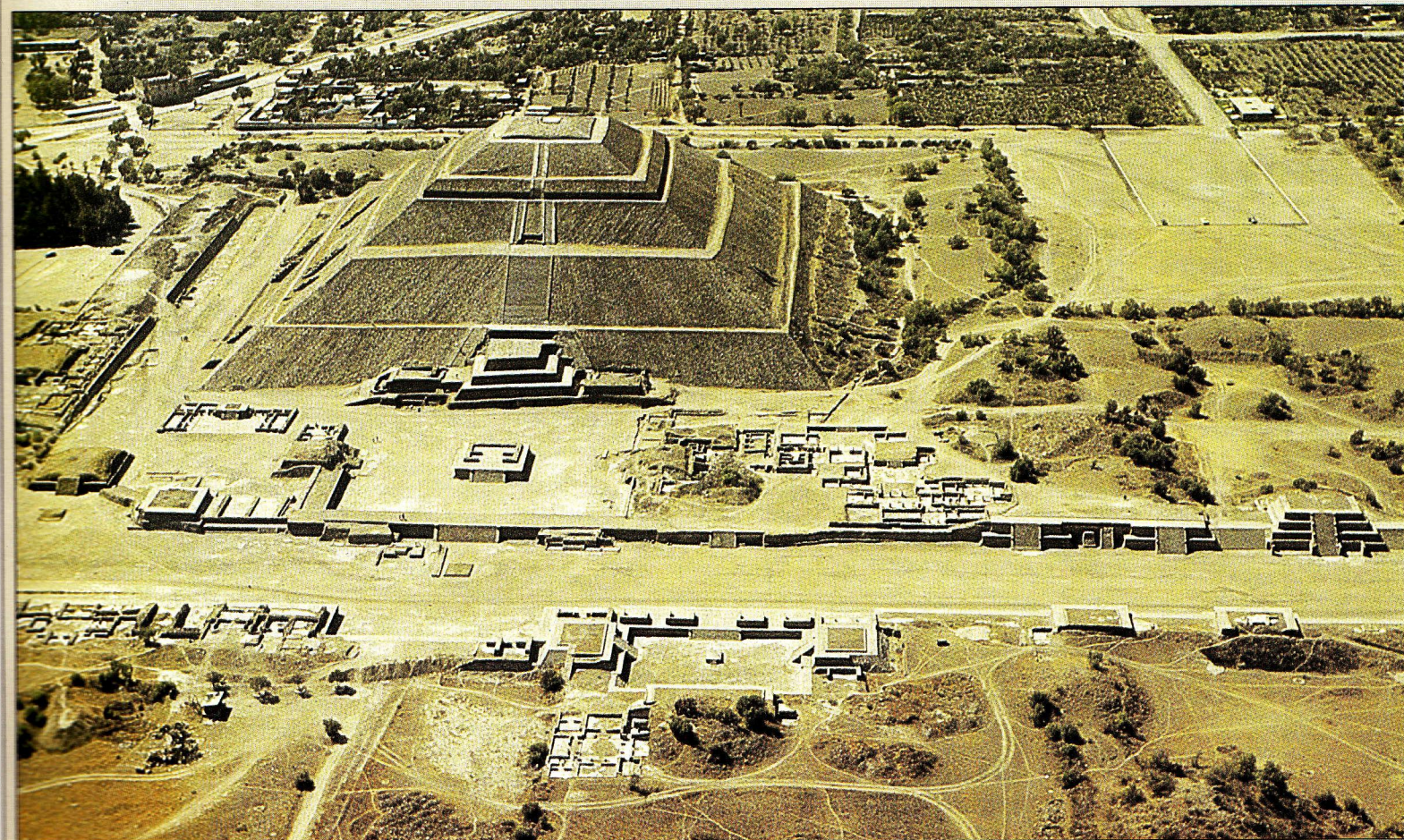
Teotihuacán leglátványosabb építményét, a Nap Piramisát, néhány kilométerről látni lehet. Az utóbbi hat évtized vizsgálatai során a régészek alagutakat fúrtak az építmény belsejébe. Ezáltal világossá vált, hogy a piramis nagy része a késői kialakulási korokban készült el. Építőinek több millió vályogtéglát és kosárnyi szállított terméskövet kellett megmozgatniuk. A 70 méter magas piramis végső formájában négy nagy, egymásra épített teraszból áll.

A legfelső szinten valószínűleg egy lapos tetejű templom állhatott. Ma sem tudjuk pontosan, vajon a templomot az azték elképzeléseknek megfelelően a Nap kultuszának szentelték-e. Az viszont egy nemrég elvégzett piramis alatti feltárásnak köszönhetően világossá vált, miért épp arra a helyre építették a piramist. Pontosan az építmény középpontja alatt rábuk-

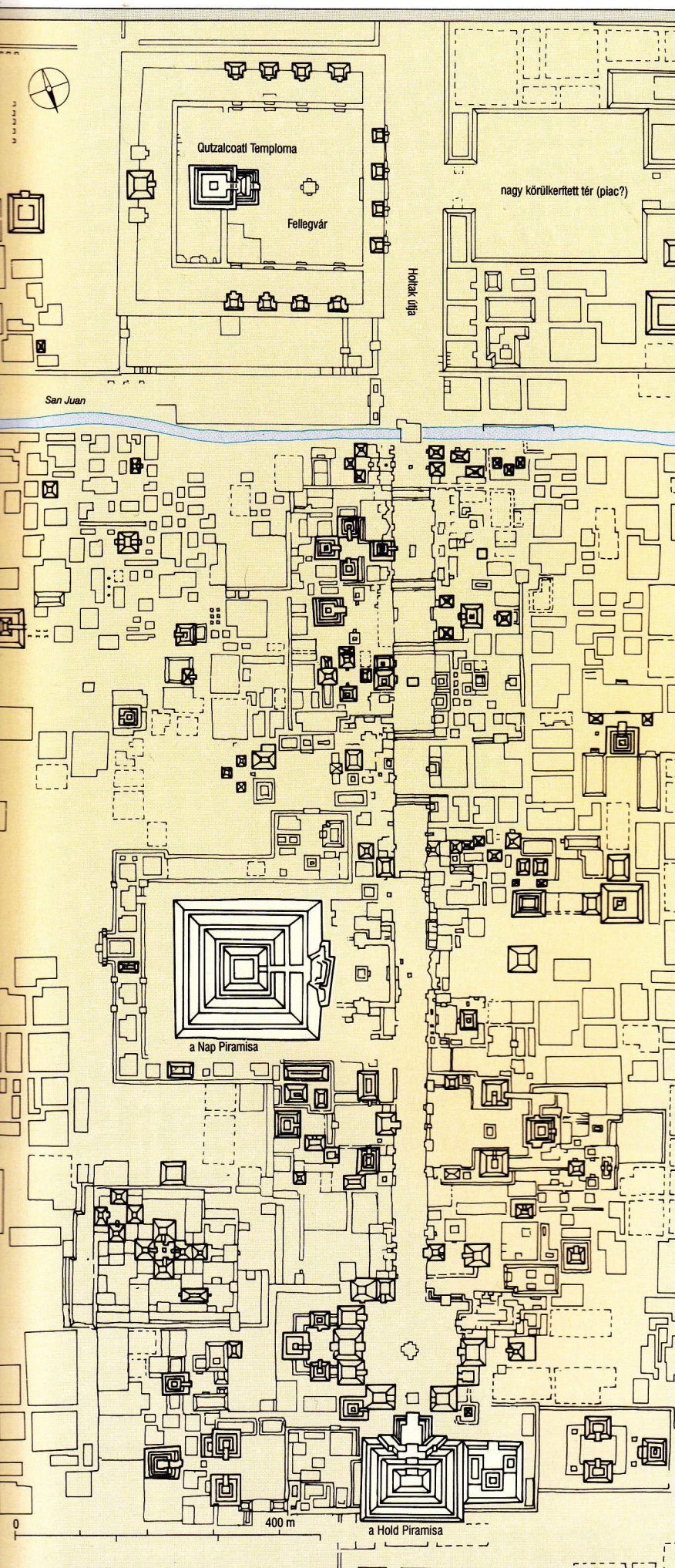
kantak egy természetes barlangra, melyet a teotihuacániak ősei lóhere alakú teremmmé tágítottak ki, és egy alagút segítségével közelítették meg. Az etnohistóriai források tükrében feltételezhetjük, hogy a korai teotihuacáni nép a barlangüreget a „felbukknás helyének” tekintette, ahonnan őseik egykor a föld felszínére érkeztek. Mivel a Nap Piramisa nem csupán a város legkorábbi, hanem egyben a legnagyobb rituális építménye is, az említett felfedezés megmagyarázhatja, miért éppen a Mexikói-völgy ezen pontján alapították meg a várost.

A városban egyéb jelentős rituális épületek is találhatók. A Holtak útjának északi végén látható a Nap Piramisánál alig kisebb Hold Piramisa. Más itteni építményekhez hasonlóan e piramis külső részén is jellegzetes teotihuacáni motívumot pillanthatunk meg: egy lejtős falsík fölé helyezett, téglalap alakú keretes koronapárkányzatot. Minden ilyen díszítőelemet vastag fehér vakolattal fedtek, és általában vörössel vagy több színnel mitológiai jeleneteket festettek rá. A *Ciudadela*t már említettük – e tágas, süllyesztett udvar középpontjának közelében áll az impozáns, mind a négy oldalán koronapárkányzattal díszített Quetzalcoatl Temploma. A lejtős falsíkú piramison tollas kígyók zord tekintetű relieffigurái tűzkígyókkal váltakoznak. A két figuratípus az élet, a frissesség és a forró, ellenséges sivatag alapvető elentétét fejezi ki.

Lent: A Nap Piramisa nyugati oldalán a nagy gyülekezési tér látható. Régebben úgy gondolták, hogy az 1960-as évekig még feltáratlan, észak–déli irányban elhelyezkedő halmok sírokat rejteneek – innen származik a Holtak útja elnevezés. Régészeti feltáráruk során azonban kiderült, hogy a halmok egykori templomok alépítményei voltak, ahol a papok a rituális tevékenységet végezték. A piramis előtti építményekben valószínűleg maguk a papok laktak. A Hold Piramisa mögött emelkedő és a környéket uraló domb, a Cerro Gordo kétségtelenül viszonyítási pontot jelentett a főút tájolásakor.

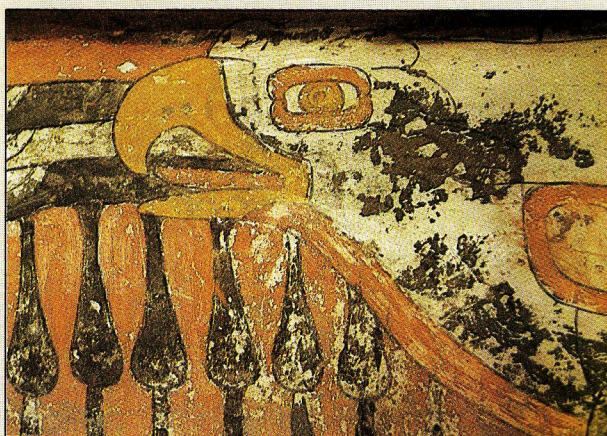

Fent: A kő- és terrakottamaszkok a változatos teotihuacáni kézműves-termékek jellegzetes darabjai voltak. Az életnagyságú vagy annál alig kisebb maszkokat valószínűleg a múmiakötegekre rögzítették. A feltehetően portréként készült arcok vonásai felismerhetően teotihuacániak. Hasonló arányok figyelhetők meg a tömegesen előállított terrakottafigurák, a füstölők és a képen ábrázolt apró jade-maszk esetében is.

Lent: A falfestészet legkorábbi szakaszából származó sas élethű képe ismétlődik a Tollas Kagylók templomának alapzatán látható festményen.

Legalul: Ezen a dombormintákkal díszített és festett háromlábú edényen a teotihuacáni művészet népszerű témája, a tollas jaguár feje tűnik fel.

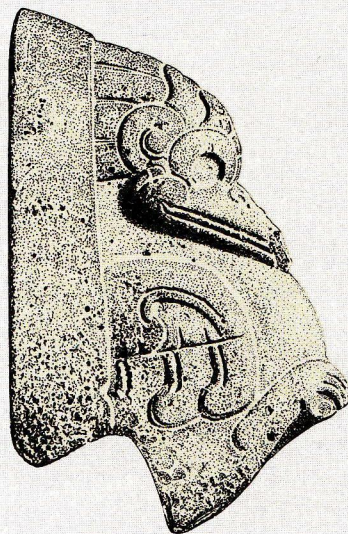
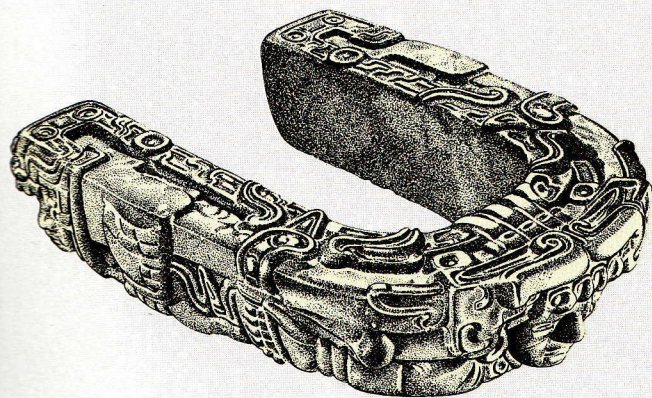
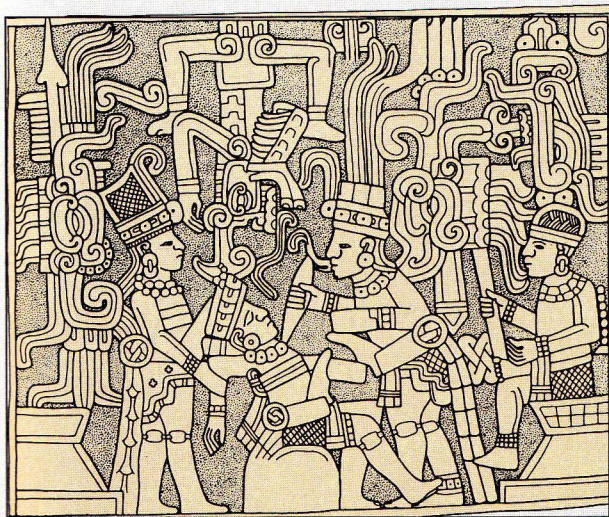

A mezo-amerikai labdajáték

A labdajátékot Mezo-Amerika-szerte ismerték. Egy speciálisan kiépített téren két szemben álló csapat játszott, nagy, kemény kaucsuklabdával. A legkorábbi játékterek az olmék időkből származnak. Ezek süllyesztett, földből emelt támaszfalakkal övezett egyszerű építmények voltak. A klasszikus korszakban az elkülönült, körülfalazott, lejtős játékterek Mezo-Amerikában szinte mindenütt megjelentek. A kivételt csupán Teotihuacán jelentette, ahol a Holtak útjának süllyesztett részei töltötték be a játéktér szerepét. Bár tudjuk, hogy a labdát a játék alatt tilos volt kézben tartani, a játék szabályait és a pontok számolását alig értjük. A játékosok a sérülések elkerülése érdekében védőfelszerelést öltöttek magukra. Ezek közé tartoztak a széles, fából és bőrből készült nehéz derékövek, a csípő- és térdvédők, a védőkesztyűk és – bizonyos alkalmakkor – a sisakok. Kétségtelen, hogy a labda súlya és sebessége miatt a játék nagyon veszélyes lehetett.

A labdajátékot nem pusztán sportversenynek tekintették. Maga a játéktér a kozmikus teret, a labda pedig a Napot szimbolizálta. A játék mélyen átitatódott a halál és az emberáldozat szimbolizmusával, és úgy tűnik, a játék utáni szertartások rítusai közé tartozott a vesztesek feláldozása is.

Balra fent: A mexikói Veracruzban található késői klasszikus kori El Tajin labdajátéktérteret övező relief-táblák egyike. A képen a vesztes csapat kapitányát egy áldozati körre feszítik, míg a győztesek egyike a mellkasába dőli a kését.

Balra lent, legtovább: Zöld „kőiga” Közép-Veracruz klasszikus kori kultúrájából. Az igák a játék közben felöltött, fából és bőrből készült védőövek körül kifaragott máisai. A kőigákat a játék utáni szertartások alkalmával viselték a játékosok.

Balra lent, középen: A klasszikus kori Közép-Veracruz kultúrájából származó, bazalt *palmán* összekötött foglyot láthatunk. Az ilyen lapát alakú köveket a labdajáték utáni rítusok alkalmával viselt köigák elülső részére helyezték.

Balra lent: A bazaltból kifaragott *hacha*, egy keselyűt ábrázoló vékony kőfej. A *hachákat* szintén a kőigák elülső részén viselték.

Fent: A központi maja övezetből származó késői klasszikus kori váza síkban ábrázolt jelenete. A lépcsőzetes játéktér előtt két előrehajló vetélytárs között egy eltűzött méretű, nagy kaucsuklabdát láthatunk. A festmény a *Popol Vuh* (a maja-quiché eposzának) egyik jelenetét illusztrálhatja, melyben egy ikerpárt a föld alatti világ urai labdajátékra hívtak ki.

Balra: A mexikói Morelos államban található Xochicalco I alakú labdajátéktere, mely a késői klasszikus kor végén épült. Egyike azon legkorábbi játéktereknek, ahol a teret szegélyező függőleges falon egy gyűrű található. Az újabb hagyomány szerint a labdát a gyűrűn átütő játékos nem csupán a játékban győzött, hanem elnyerte a nézők ruháját és ékszereit is.

azték állam hódító birodalom volt, s gazdaságának alapja nem annyira az élelemtermesztés vagy más javak előállítás, mint a leigázott és általában vonakodó népek kemény – szükség esetén erőszakos – megadóztatása volt. A „teotihuacáni horizont” mezo-amerikai leletei az aztékkal nagyon hasonló elveken felépülő, fejlett államra engednek következtetni.

Teotihuacán állama mozgatórugói nem csupán gazdasági erejében, hanem ideológiai megfontolásokban is keresendők. Bár az olmékoknak voltak isteneik és panteonjuk, a későbbi mezo-amerikai istenekkel csak a legközvetettebb módon azonosíthatjuk azokat. Teotihuacán esetében azonban olyan istenekkel találkozunk, amelyek pontosan felismerhetők a későbbi mezo-amerikai vallási rendszerekben is, különösen az aztékokéban. Ismerték többek között Tlalocot, az esőistent, Chalchiuhtlicuét, aki a víz istennője és Tlaloc hitvese volt; Mictlantecuhtlit, a föld alatti világ urát; Quetzalcoatl, a Tollas Kígyót; és sok más istenséget is, melyek Teotihuacán állami kultuszának részét alkották. Mint azt a mexikói kutató, Ignacio Bernal nyomatékossította, Teotihuacánban az első teljesen mezo-amerikai kultúrát tisztelhetjük.

Teotihuacán bukása

A Teotihuacáni Birodalom az i. sz. 7. században vesztette el Mezo-Amerika kultúráját meghatározó szerepét. Az írott feljegyzések hiánya miatt mindig nehéz bizonyosat állítani az ősi államok bukásának főbb okairól. Az elhunyt George Vallaint írásaiban egykor azt feltételezte, hogy a mexikói hegyvidék erdőinek tömeges kiirtása nyomán elpusztult a környezet. A Teotihuacán felépítésekor felhasznált hatalmas mennyiségű mész előállításához ugyanis megdöbbenően nagy mennyiségű fát kellett elégetni.

Egy dolog azonban biztos: a város nagy részét tűzvész pusztította el, amit invázió vagy belső felkelés is okozhatott. Meggyőző bizonyíték erre a város előkelő negyedének, a Holtak útja környéke: a lenyűgöző Quetzalpíllangó Palotája – a Hold Piramisa előtti tér nyugati oldalánál – porig égett. Azokban a kerületekben, melyeket megkímélt a pusztítás, egészen az azték időkig éltek emberek a városban.

Amikor később az azték uralkodók körében szokássá vált, hogy évente egyszer elzarándokoljanak Teotihuacánba, a város már nagyrészt romokban hevert. Dicsőségét már csak a mitológia őrizte: Teotihuacán – melyet óriások építettek – egykor olyan fontos város lehetett, hogy az istenek ezen a helyen teremtték újra a világot.

A KLASSZIKUS KORI VERACRUZI CIVILIZÁCIÓ

Az időszámításunk kezdete előtti utolsó évszázadokban az olmék civilizáció hagyatéka olyannyira átalakult, hogy eredete alig felismerhető. A nagy és hosszú időszakon át lakott központokban – mint például a Tuxla-hegység lejtőin fekvő Tres Zapotésban – fennmaradt ugyan valami az olmék szobrászati hagyományból, de a terület kultúrája ekkor már sokkal erősebben kötődött a chiapasi és guatemalai proto-maja izapai kultúrához. A legjelentősebb változás, hogy Dél-Veracruz uralkodó osztálya ekkoriban kezdte a Hosszú Számlálásként ismert naptári módszer szerint számolni az időt. Ez a nagy előrelépés – melyen osztozott az Izapa-hagyomány is – vezetett végül a klasszikus maja naptár ki-

alakulásához. Az i. sz. 6. évszázad után azonban a Hosszú Számlálás használata a maja alföldek kivételével mindenhol teljesen eltűnt.

Cerro de las Mesas

Cerro de las Mesas óriási halmon fekvő települése a középső kialakulási időszaktól a posztklasszikus korig lakott volt. Területét csak nemrég térképezte fel Barbara Stark, az Arizona Állami Egyetem kutatója. A lelőhely múltjának régészeti korszakolása még kevésbé ismert, a Matthew Stirling által vezetett feltárások és kutatások azonban azt jelzik, hogy az itt élők kultúrája hozzávetőleg i. sz. 300 és 600 között, a teotihuacáni hegemoniával egy időben jutott el a tetőpontjára. Bár kevésbé ismertek a lelőhely építészeti emlékei – melyeket főként földből és agyagból építettek –, nagyszámú olyan kőemléket találtak, melyek egyike sem olmék eredetű. Két sztélén a Hosszú Számlálás jeleire bukkantak, melyek az i. sz. 468-as és 533-as évet jelölik, s mellettük hosszúkat lépő férfiakat ábrázoló reliefek láthatók. A feljegyzett dátumok valószínűleg történelmi eseményekre utalnak.

Egy agyaglépcső alján lévő rejtékhelyre eltemetett, óriási mennyiségű jade- és szerpentin tárgy véletlen felfedezése nyomán a kutatók úgy gondolják, hogy Cerro de las Mesas egykori uralkodói „műgyűjtők” lehettek. E leletek közé olyan tárgyak tartoztak, mint egy jade-ből készült csónak, melyet az olmék jaguár-ember-arcok La Venta-i stílusú vésetei díszítettek; Costa Rica-i eredetű jade-balták; korai klasszikus kori maja díszablák és fülkorongok. Cerro de las Mesas – más korai klasszikus kori közép-veracruz-i településekhez hasonlóan – isteneinek üreges agyagfiguráiról is nevezetes, melyek közül különösen a hermafrodita Öreg Tűzisten idola figyelemre méltó.

El Tajín és a klasszikus kori veracruz-i civilizáció

Veracruz klasszikus kori civilizációjának legjellemzőbb kulturális vonása az olmék kultúrában mélyen gyökerező, erős rituális jelentéssel bíró labdajáték volt. Ez a Mezo-Amerika-szerte ismert játék a Mexikói-öböl partján szorosan összekapcsolódott a föld alatti világgal és az emberáldozattal – a játék végén talán feláldozták a vesztes csapat kapitányát.

A klasszikus veracruz-i időszakból származó tárgyak leggyakrabban feltárt három típusa bizonyítottan kapcsolatban áll a labdajátékkal. Közülük az első a „kőiga”, egy U alakú tárgy, mely a játék alatt a derék körül viselt, fából és bőrből készült védőövet ábrázolja. A második tárgytípus a *hacha* vagy „vékony kőfej”, míg a harmadik csoportba a *palma* vagy „pálmalevél alakú kő” tartozik – e kettő bármelyikét behelyezhették a „kőiga” elülső részébe a játék utáni áldozati szertartások alkalmával. A mitológia és a föld alatti világ gazdag vésett motívumainak hátterét egymásba érő peremes csigavonalak adják. Ez a díszítés a közép-veracruz-i művészet klasszikus kori jellegzetessége. A veracruz-i stílust a szakirodalom gyakran hozza összefüggésbe a totonák néppel, akik máig Teotihuacán egykori építőinek vallják magukat. Teotihuacánban számos közép-veracruz-i kőrelief ismert, s egy a Holtak útjához közeli templomterasz sokszínű falfestményein szintén veracruz-i csigavonalas szalagképmény látható.

A klasszikus Veracruz-i civilizáció „típuslelőhelye” a Veracruz középső területének totonákok által lakott északi részén fekvő El Tajín. Az alacsony dombok közötti termékeny terület vaníliatermesztéséről híres.

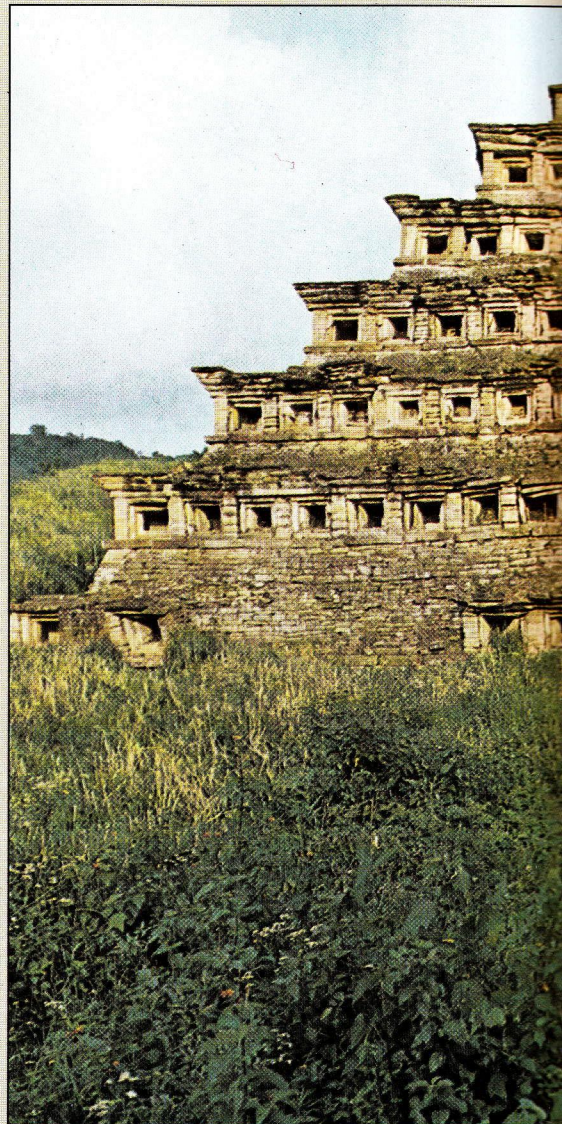

El Tajín

Fent: A halál istene bukkan fel egy tekervényes indák formálta mintán El Tajín egyik épületének lépcsőin.

Jobbra: Az i. sz. 600 körül épített, 18 méter magas Falfülkék Piramisa valószínűleg El Tajín legrégebbi épülete. A 365 darab 60 cm mély fülke a piramisnak mind a négy oldalát beborítja, ami Veracruz trópusi ége alatt érdekes fény-árnyék játékot idéz elő.

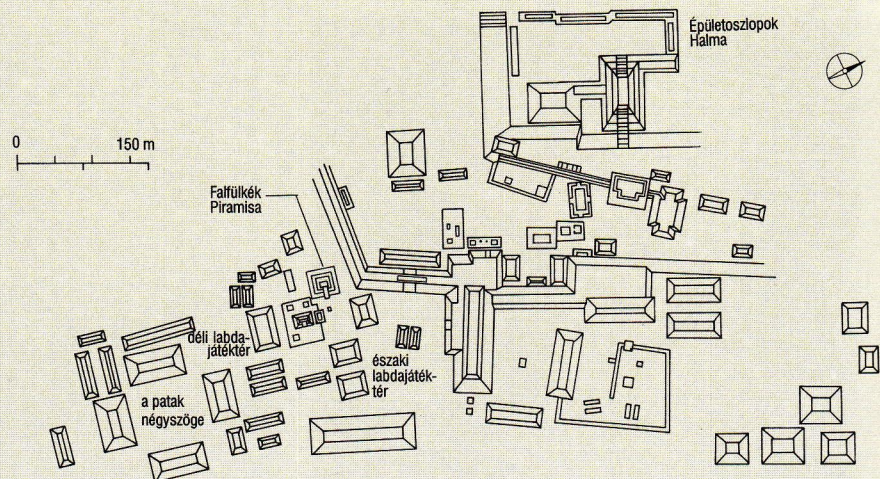
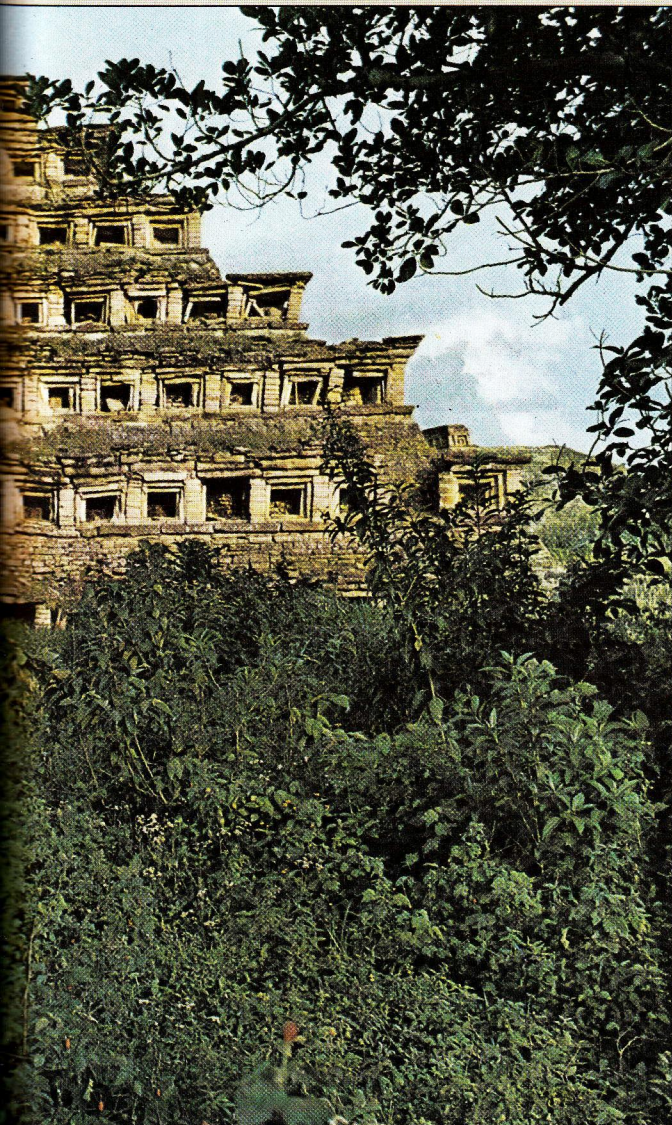
Lent: El Tajín látképe. A kép közepontjában a piramisokkal és labdajátéktérrel övezett Falfülkék Piramisa látható. A később épült és eltérően tájolt városrész, Tajín Chico a régi településtől északra fekszik. A még ma is főként feltáratlan halomból álló szertartási központ csak 60 hektárt tesz ki a 950 hektáros tel-

jes régészeti zónából. Legalább 12 halomról tudjuk, hogy labdajátéktér volt alatta, így a mezo-amerikai lelőhelyek közül El Tajínban található a legtöbb ilyen célú építmény. A központ kronológiája kevésbé ismert, de a kutatók úgy vélik, hogy a veracruzi település a késői klasszikus korban érte el fejlődésének csúcspontját.

El Tajín legfigyelemreméltóbb építménye a Falfülkék Piramisa. A mind a négy oldalán lépcsőzetes piramison – melynek lépcsőfeljárója keletre néz – 365 falfülke látható. A legenda szerint minden egyes fülke az év egy napjának szentelt idolt tartalmazta. El Tajín többi ma is álló építményei talán paloták vagy közigazgatási központok voltak, lapos tetejük kiöntött betonból készült. A város épületein leggyakrabban felbukkanó motívum a szögletes szalagos díszítés volt, mely feltételezhetően az esőfelhőkre utalt.

Legalább három kőből épített labdajátéktér volt. A legnagyobbik szegélyező falakon három körreliefet találunk, melyeken a jellegzetes veracruzi szalagképmények láthatók. A reliefek jelenetei a labdajátéktéren elvégzett emberáldozásokat ábrázolják, melyek résztvevői az előírásoknak megfelelő védőruházatot és *palmákat* viselnek. Egy másik reliefen felbukkanó isten péniszéből vér csordul ki – ez az egyéni áldozathozatal jellegzetes aktusa Mezo-Amerikában. A klasszikus kori veracruzi ikonográfia közeli kapcsolatban áll a maja elit föld alatti világra vonatkozó elképzeléseivel.

Fent: Az Épületeszlopok Halma Tajín Chico tere fölé magasodik. A 25 cm vastag, egymásra rakott kőkorongokból álló hat oszlop – melyről a halom a nevét kapta – építészeti megoldása egyedülálló El Tajínban. Az épület valószínűleg a település fennállásának legutolsó időszakában készült.

Balra: A déli labdajátéktérrel övező 1,7 méter magas és 2 méter széles délnyugati fal egy részlete. A jelenet a középpontban álló Madárember kiterjeszti karjait egy fekvő áldozat figurája fölött. A két alakot csörgőt és ütőhangszereket kezükben tartó zenészek fogják közre. Az áldozati jelenet fölött szalagképmények között egy csontvázfigura lebeg. A labdajáték és a rituális áldozat folyamatát elbeszélő stílusban ábrázolták az El Tajín főbb építményeit díszítő faragott kőlapokon.

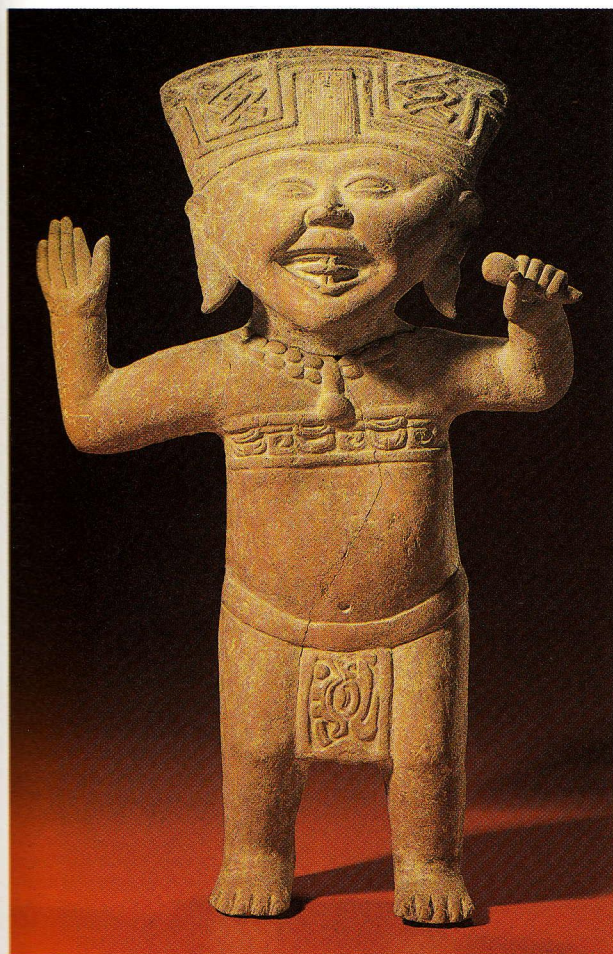
El Tajín főként késő klasszikus korból (i. sz. 600–900) való nagy kiterjedésű kőépület együttese a maja alföldek néhány hatalmas klasszikus kori központjára emlékeztet.

Veracruz és Teotihuacán

Cerro de las Mesasnál és El Tajínnál a teotihuacániak jelenléte nem egyértelműen bizonyított. Ennek oka talán a lelőhelyek modern feltárásának hiánya. Azonban a Tuxtla-hegységben lévő Matcacapan halomtelepülésénél nyilvánvaló bizonyítékait találták annak, hogy talán a távoli kereskedelem szabályozása céljából ott a teotihuacániak pihenőhelyet hoztak létre. A korai klasszikus időszakban földből és agyagból számos teraszt építettek a koronapárkányzatos, lejtős falsíkú piramisok stílusában, amely az egyik távolabbi teotihuacáni előőrs település, a guatemalai hegyvidéken fekvő Kaminaljuyú előkelői által építtetett temetkezési teraszoknak az előképe.

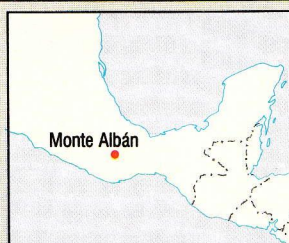
A Remojadas-kultúra

Számtalan halomcsoport lelőhelyet találni Veracruz középső alföldjén. Bár közülük csak néhányat vizsgáltak régészetileg, többségük valószínűleg a klasszikus korra datálható. Sok halomból kerültek elő ún. Remojadas stílusú temetkezési agyagfigurák, amiket gyakran kátrányos festékekkel vagy *chapotéval* díszítettek. A régészek a késői kialakulási és a korai poszt-klasszikus kor közötti időből származtatják ezeket. A kultúra legmeglepőbb művészi tárgyai a hatalmas üreges isten- és istennőfigurák, melyeket Veracruz

Fent: A vigyorgó fiú egyike a Közép-Veracruzban származó sok apró Remojadas stílusú agyagfigurának. A túlárado érzések ábrázolása a stílus realizmusának bizonyítéka, míg a minták geometrikus elemeket is

tartalmaznak. E figurák szimbolikus jelentése még magyarázatra szorul. Egyéb Remojadas stílusú szobrok harcosokat, labdajátékosokat, szerelmes párokat és állatokat ábrázolnak.

Lent: A 6-os számú sztélé egy város írásjelén álló, összekötözött férfit ábrázol, akinek szájából „beszédszallag” indul ki. Ez egyike annak a 15 sztélének, melyeket a III. időszak (i. sz. 100–600) régészeti emlékeivel együtt találtak meg, és foglyokat, illetve hódítókat ábrázolnak. A korai írásrendszer bizonyítékai, melyek mindenekelőtt a zapoték hódításoknak állítottak emléket, egészen korán, már az I. időszakban (i. e. 500–i. sz. 200) feltűntek.

Monte Albán

A klasszikus korszakban Monte Albán szertartási központjában terek, templomalépítmények és egyetlen hatalmas (máig feltáratlan) piramis állt. Úgy tűnik, hogy a lapos halmokon alacsony, lapos tetejű, a teotihuacáni stílusra emlékeztető gerendatemplomokat emeltek, a koronapárkányzatok részletei azonban különböztek az ottaniaktól. Az 1930-as években Alfonso Caso és mexikói régésztársai 170 föld alatti sírt tártak fel a városban, többségüket a klasszikus korban (a Monte Albán III/A és B nevű időszakban) építették, és néhányuk igen gondosan kidolgozott.

A klasszikus kori Monte Albánban sok sztélé és relief a teraszok statikai alkotóeleme volt. Az ezeken feltűnő, bizonyosan az I. és II. Monte Albán-időszakból származó írásjelek többsége máig megfejtetlen. Csupán a naptári feljegyzéseket értjük bizonyos fókig: úgy tűnik, hogy a napokat és a 13 napos „heteket” is az 52 éves naptári kör jeleivel (az 52 éves ciklusokon belüli 260 napos évek egyes napjaira vonatkozó jeleivel) fejezték ki. A dátumok főként a kialakulási kori Monte Albán hódításaihoz kapcsolódnak. Az ábrázolásokon a megkötözött foglyok gyakran a Monte Albán urai által legyőzött város nevének jelen állnak. Az egyik reliefen egy jóval békésebb téma bukkan fel. Joyce Marcus szerint ez a zapoték uralkodóknak ajándékokat és felajánlásokat hozó teotihuacáni követek látogatására utal. A jelenet szerint Monte Albán uralkodói baráti kapcsolatot ápoltak a hatalmas Teotihuacáni Birodalommal.

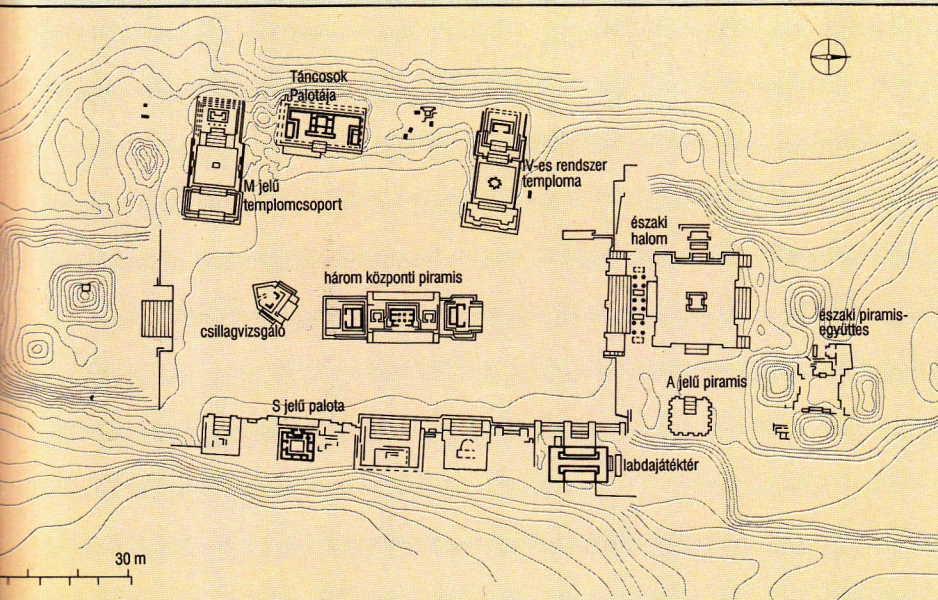

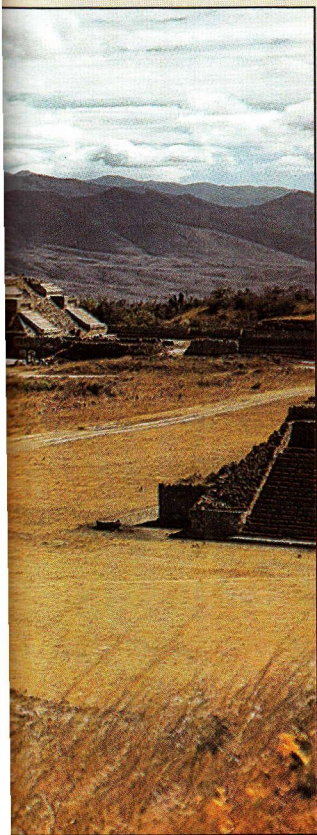
Lent: Monte Albán főterének épületeit a III. időszakban hozták létre. A népességszám ekkor érte el a maximumot, valószínűleg 20 000-nél is többen lakhattak ez idő tájt a városban. A lakosság túlnyomó része a hegy oldalába vágott teraszokra épített lakóépületekben élt. A városi élet és a szertartási tevékenységek legfőbb helyszíne a város főtere volt.

Ebben az időszakban az épületeket megnagyobbították, és továbbiakat építettek melléjük; az ekkor készült, csodálatosan díszített sírok bővelkedtek felajánlásokban. A IV. időszakra Monte Albán dicsősége lehanyatlott, a város lakói fokozatosan szétszéledtek, és a völgyben lévő egyéb települések váltak meghatározó szerepűvé.

Legalul: Számos terrakottaurnára bukkantak Monte Albán és más völgybeli települések sírjaiban. A képen egy kettéhasított nyelvű szájmazskot viselő személyt látunk. A kúpos fejfedő (alkalmanként a C írásjelet vészték rá), a mellédísz, a gyöngynyaklánc és az ágyékkötő gyakran feltűnik az ilyen típusú ábrázolásokon.

Lent: Monte Albán délnyugati oldalának lát képe. A város II. időszaka alatt (i. e. 200–i. sz. 100) a négyszáz méter magas dombtető döntő részét szinte „legyalulták”, majd a sík felszínén intenzív építészeti tevékenység vette kezdetét. A II. időszakból származó, nyílhegy alakú, J-jelű halom (egy része a jobb oldalon látható) valószínűleg csillagvizsgáló lehetett, bár oldalát a hódításra utaló írásjelekkel díszített 50 kölap szegélyezte.

klasszikus kori népei, különösen a cihuateteók tisztelték – a gyermekszülés közben meghalt asszonyokat például rettegett harci istennőknek tekintették. Kellemesebb látványt nyújtanak a feltartott kezű, „bárgyún” vigyorgó fiúk és lányok „nevető figurái”. Jelenítésükre nincs meggyőző magyarázat, bár elképzelhető, hogy egy hallucinogén növény, talán a pszichotropikus gombák elfogyasztásának hatását mutatják.

Igen kíváncsú lenne a Remojadas-kultúra további kutatása. A kultúra késő klasszikus kori szakaszára részben erős maja hatás jellemző, emellett a kultúrában a teotihuacáni elemek is jelen lehetnek. Alfred Siemens földrajztudós a térségben nagy területen elszórt *chinampá*kat fedezett fel, melyek tájolása (kb. északról 15 fokkal keletre) megegyezik a teotihuacániakkal.

A klasszikus kori Monte Albán zapotékjai

A zapoték állam központját az Oaxaca-völgy egyik dombjának tetején fekvő Monte Albánban i. e. 400 előtt alapították. A háromágú völgyben tökéletes folytonosság figyelhető meg a zapoték állam kialakulási és klasszikus kori tündöklése között. A kialakulási időszakban csupán néhány rituális-politikai központ volt a völgyben, a klasszikus korra azonban számuk már néhány százra nőtt. A zapotékok nemcsak Monte Albán kiemelkedő dombját formálták át teraszosan, hogy lakóegységet építhessenek rajta, hanem az összes szomszédos domb felszínét is átalakították. Egy valódi városi civilizáció fejlődött itt ki, mely ha nem is versenyezhetett Teotihuacánnal, de feltűnően városiasabb jelleget öltött, mint a korszak klasszikus maja civilizációi.

A közelmúlt régészeti vizsgálatai igazolták, hogy a klasszikus kor zapotékjai öntözték a száraz völgy alját, meglehetősen nagy népesség ellátását téve így lehetővé.

Monte Albán vallásos ikonográfiájának tanulmányozása még a kezdeteknél tart. Az egyik probléma az, hogy a nagyszámú közgyűjteményekben található Monte Albán-i urnák a termolumineszcenciás (TL-) teszt szerint mai hamisítványok. Egy korai gyarmati kori spanyol szótár közli a nevét néhány zapoték istenségnek, de ez minden bizonnyal csak részleges lista. Kiemelkedik közülük Cocijo, az Esőisten, emellett egy kukoricaistent is megneveztek. Az urnákon ábrázolt isteneket és a sírok falfestményeit nem könnyű azonosítani, de bizonyosan köztük volt az Öreg Tűzisten, a Kukoricaisten és az Esőisten. Isteneik panteonjában számos, a klasszikus kori maják által ismert istenség is megjelenik, így a föld alatti világ Jaguáristene és egy idős istenség, akit a maják Pauhtunnak hívnak.

I. sz. 700 után a klasszikus Monte Albán-i civilizáció Teotihuacánhoz hasonlóan hanyatlani kezdett. Nem sokkal később az alföldi maják is erre a sorsra jutottak. A klasszikus kor utolsó évszázadaiban Monte Albán III/B fázisának helyét átvette a negyedik, amely leginkább Lambityeco nagy és fontos lelőhelyéről ismert, ahol egy csodálatosan megmunkált sírt találtak, bejáratánál párosan ábrázolt idős istenségek agyagszobraival. Érdekes módon a klasszikus kor utolsó századaiban a maja alföldön készített árucikkeket Monte Albán negyedik fázisához tartozó raktárakban is megtalálták. Mindebből maja behatolásra következtethetünk, melynek nyomait a középső mexikói hegyvidék egykorú településeiben is felfedezhetjük.

A MAJA CIVILIZÁCIÓ KIALAKULÁSA

Kevés kétségünk lehet afelől, hogy a klasszikus kori maja kultúra jelentette a spanyolok előtti Újvilág civilizációinak csúcspontját. A maják az egyedüli őslakos amerikaiak, akik magukra tudták vonni a tudománytörténészek figyelmét. Eredményeiket az európai és amerikai kutatók is nagyra értékelték. Főként művészetüket vizsgálták, mely a nyugati kultúrák szemléletmódja szerint megtévesztően „realisztikus”. Ma már azonban tudjuk, hogy a maja kulturális fejlődés alapját biztosító elvek tökéletesen idegenek az euro-amerikai szemlélettől.

Az elő-maja civilizáció kialakulásának területe Chiapas és Guatemala csendes-óceáni partvidéke, illetve a mai Guatemalaváros körüli hegyvidék lehetett. A terület számos lelőhelyén olyan kőreliefeket találtak, amelyek stílusa kétségtelenül ősbibb, mint a maja alföld legkorábbi művészeti emlékei. Az itt talált Hosszú Számlálással készített naptári feljegyzések is sokkal korábban keletkeznek, mint amilyet a klasszikus kori maják használtak.

Az izapai civilizáció

Izapa lelőhelye – mely Chiapas Csendes-óceán menti síkságán, a guatemalai határ közelében fekszik – a maja civilizáció korai fejlődésének egyik kulcspontja. A korai kialakulási időszakról kezdve hosszú ideig folyamatosan lakott területen számos, folyamkavicsokkal burkolt földhalmot építettek. A település virágkora a késői kialakulási időszakra tehető, erről az ekkor faragott sok kőemlék tanúskodik. Ezek közé tartozik a legkorábbi itt felfedezett sztélé-„oltár” együttes, mely a klasszikus korban tipikussá vált a maja alföldeken.

Izapa és a hozzá köthető lelőhelyek monumentális faragott reliefsjeinek stílusa barokkosan túlzásfolt, erősen különbözik a korábbi és „klasszikusabb” olmék stílustól, bár bizonyosan abból ered. A reliefszek jelenetei isteneket ábrázolnak, amint különböző cselekedeteket hajtanak végre. Más jelenetek ábrázolásai világosan összeköthetők a *Popol Vuh*-ban (a hegyvidéki maja csoportok egyikének, a maja-quichének a szent könyvében) felbukkanó Hős Ikrék mítoszával.

Noha Izapa építészeti emlékein nem találtak naptári vagy bármely más, íráshoz közelítő feljegyzéseket, bizonyos, hogy a térség fő civilizációs központja volt. A területen a posztklasszikus és gyarmati korban nagy mennyiségben természetesen jó minőségű kakaóbabot, ami a mezo-amerikai indiánok kedvelt italának, a csokoládénak az alapanyaga. (A kakaófák értékességét jól szemlélteti, hogy a kakaóbabot pénzként használták az aztékok idejében.) Valószínűleg a kakaótermesztés szolgál magyarázatul a Csendes-óceán part menti síkságán kialakult civilizációk „kora-érettségére”.

Kaminaljuyú

Valószínűleg a mai Guatemalaváros nyugati periferiáján elterülő Kaminaljuyú környéke volt a tárgyalat izapai civilizáció peténi majákhoz történő átöröklésének legfontosabb állomása. A szabályozatlan telekosztás pusztító hatása előtt több száz nagy lapos halom állt a településen, amelyeket a hozzájuk kapcsolódó terekkel többségében a késő kialakulási, kisebb részben a korai klasszikus korszakban hoztak létre.

E központok némelyikének roppant méretei megdöbbentőek. A maja kultúra késői kialakulási korszakbeli Cchicanel-fázisa idején El Miradorban épült fel a nyugati félteke legnagyobb piramisa, amely az alapzatával együtt elérte a 70 méteres magasságot. Az ilyen típusú hatalmas, stukkóval borított, halomra épült templomoknak – bárhol is található – közös jellemzője, hogy lépcsőiket gigantikus istenmaszkok szegélyezik.

Arra is létezik bizonyíték, hogy az alföldi maja földművelési gyakorlatok – melyek főként a periodikus helyváltoztatással járó irtásos-égetéses gazdálkodáson alapultak – ebben az időszakban egyre intenzívebbé váltak. Úgy tűnik a déli alföldek mocsaras övezeteiben ismert bakhátas termőföldek némelyike ebből az időszakból származik. Ez magyarázhatja a kétségtelen népességrobbanást, melynek egyre több bizonyítékát találjuk a késői kialakulási korban. Bárhol is történt, az egyre nagyobb népesség, illetve az Izapani- és Kaminaljuyú-kultúra átalakulást elősegítő hatása hamarosan az általunk is ismert klasszikus maja civilizáció létrejöttét eredményezte.

A KLASZIKUS MAJA CIVILIZÁCIÓ

A klasszikus maja civilizáció az egyetlen az őshonos újvilági kultúrák között, amely teljes írásbeliséggel rendelkezett. A kőemlékekre vésett maja történelmet ma már megértjük, hiszen az utolsó negyedszázad alatt sokat haladt előre a maja hieroglifák megfejtése.

„Tipikus” maja civilizációnak a Petén-térség és a Yucatán-félsziget alföldjein az i. sz. 300 és 900 között virágzó kultúrát tekintjük. Legjellemzőbb vonásai a toronymagas, mészkőből épült és mészstukkókkal borított templompiramisok; a sokszobás építmények, melyeket időnként „palotáknak” hívnak; a lépcsőzetesen összetartó vagy „álboltozattal” fedett épületbelső; a városon belüli épületcsoportokat és néha még magukat a városokat is összekötő kikövezett utak; a fallal körülvett labdajátékterek; a hatalmas feliratok a sztéléken, a néha velük összekapcsolódó oltárokon, a faldarabokon, a lépcsőfeljárókon s helyenként magukon az épületeken; és végül az épületek alapzatában elhelyezett, szépen kidolgozott temetkezési helyek, gazdag felajánlásokkal.

Ezzel szemben a hegyvidéki maják a klasszikus korszak alatt nem ismerték az írást (bár jelentős fejlődésen mentek keresztül a késői kialakulási korszakban), nem voltak kőépítményeik, és így természetesen teljesen hiányoztak a lépcsőzetes boltozatok is. Kultúrájuk mind a guatemalai felvidéken, mind a chiapasi hegyvidék jó részén erősen különbözik az alföldi maják kultúrájától és számos szempontból kevésbé nevezhető „majá”-nak. Mi most úgy vizsgáljuk meg a Maja-kultúrát, ahogy az a nagy és ősi mezo-amerikai központok egyikében testet öltött.

Korai klasszikus kori civilizáció Kaminaljuyúban

Emlékezzünk rá, hogy a mai Guatemalaváros nyugati szélén elterülő Kaminaljuyú a kialakulási időszak korai központja volt, melyből később a maja civilizáció kialakult. Stratégiai elhelyezkedését jól mutatja, hogy az Atlanti- és a Csendes-óceán vízgyűjtő területének találkozáspontjánál fekszik, így valószínűleg ide hozták össze és innen szállították

Fent: A Kaminaljuyúban talált II-es számú sztélé Guatemala hegyvidékéről, a késő preklasszikus kori Miraflores-fázis időszakából való. A veracruzai Cerro de las Mesasnál és Guatemala csendes-óceáni partvidékén fekvő Izapánál talált sztéléken szintén feltűnnek a hosszú ajkú isten és a tollas fejdísz motívumai. Mindezek a témák felbukkannak majd a klasszikus kori alföldi majáknál is. Mindebből az egymástól távol élő népek közötti ideológiai kapcsolatokra is következtethetünk.

Jobbra: Maja civilizációk: késői kialakulási és korai klasszikus kor

Az ősi maják összetett szertartási élete a déli hegyvidékeken, illetve a hegyvidékek és a Csendes-óceán partvidéke közötti lejtőkön alakult ki. A térségben számos nagy, halmokból és izapai stílusú (a chiapasi Izapa lelőhelye nyomán) faragott köemlékekből álló lelőhely fekszik. Az Abaj Takalikban és El Baúlban talált szobrok egy részét a Hosszú Számlálás rendszere szerint keltezték. Ennél korábbi keltezésekre Chiapa de Corzóban és az olmék övezetben található Tres Zapotésban bukkantak.

A késői kialakulási időszak alatt (i. e. 200 után) az Izapai-kultúra Kaminaljuyún keresztül eljutott Petén maják által lakott északi síkságra is. Bár a korai kőszobrok ekkor még hiányoztak, Petén északkeleti részén és Észak-Belizében már létezett néhány kiterjedt és fontos település, mint például Tikal és El Mirador. Ezekben a városokban a nagy templomalépítmények lépcső-feljáróit a maja istenek hatalmas stukkómaszkjaival borították. A dátummal ellátott köemlékek a korai klasszikus kor végéig nem jelentek meg a maja síkságokon. (A Tikalban talált 29-es számú sztélén látható a legkorábbi dátum, amely az i. sz. 292-es évet jelöli.)

A maja övezetben élők jellegzetes, késői kialakulási korban elterjedt kerámiaja az Usulutánnak elnevezett, narancsszínű mázzal bevont cserépáru volt, melyet negatív festési technika felhasználásával hullámos, egymással párhuzamos vonalakkal díszítettek. Ezt a típust valószínűleg El Salvador délkeleti részén készítették.

Mezo-Amerika számos délkeleti övezetébe az olyan létfontosságú nyersanyagokat, mint az obszidián. A korai klasszikus időszak alatt (kb. i. sz. 400–500) a terület felkeltette Mezo-Amerika legerősebb hatalma, a Mexikó központi helyvidékén elterülő Teotihuacán urainak a figyelmét is. A guatemalai főváros tekintélyes részét Teotihuacán eredeti alaprajza szerint építették újjá, bár a helyi kézműveseknek ekkor még inkább agyaggal és mésztufával, nem finoman megmunkált építőkövekkel kellett dolgozniuk, mint Mexikóban. A washingtoni Carnegie Intézet által az 1940-es évek elején kiásott két halom világosabbá tette a teotihuacániak jelenlétét a guatemalai hegyvidéken. Mindkét halom több egymás fölé elhelyezett templomépítmény, amelyekhez lépcsőkön lehetett feljutni. A templomalapzatokon mára eltűnt zsúptetős cölöpépítmények álltak. A halmok lejtős falsíkját koronapárkányzat díszítette. Az újabb templomalapot egy-egy fontos személyiségnek az új épület lépcsőszerkezete alá történő eltemetésekor építették fel. Kiemelkedő régészeti teljesít-

ménnyel A. V. Kiddernek és munkatársainak sikerült a hihetetlenül gazdag sírok időrendjét megállapítaniuk.

Vajon kik éltek ezen a helyen, és kultúrájuk miért keltette fel a hatalmas Teotihuacán érdeklődését? A kérdés legalaposabb tanulmányozói – köztük William T. Sanders – feltételezik, hogy lakói a hegyvidéki maja övezetet megszálló teotihuacáni uralkodóosztály kereskedő és harcos csoportjaiból kerültek ki, akik legitimitásuk megerősítése céljából talán a helyi előkelő családok lányaival házasodtak. Ha így történt, akkor hegemoniájuk nem csupán erre a településre korlátozódott. Ezt a véleményt igazolja sok teotihuacáni stílusú tárgy, különösen a több részből álló füstölők, melyek a valószínűleg szintén általuk ellenőrzött Guatemala csendes-óceáni partvidékéről származnak. Ahogy látjuk, a teotihuacániak nagyon nagy számban voltak jelen a maja alföldeken is. Úgy tűnik, hogy a korai klasszikus időszak utolsó évszázadaiban Mezo-Amerika nagy részében a Pax Teotihuacana érvényesült.

A korai klasszikus korszak a maja alföldeken

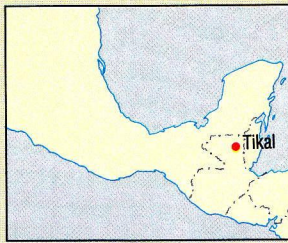
Különösebb nehézség nélkül megállapítható, hogy a korai klasszikus korszak vagy Tzakol-időszak a maja alföldeken kb. i. sz. 300 körül kezdődött el. A Leideni-lemezen – egy vésett jade-táblán, melyet Guatemala karibi partvidékén posztklasszikus környezetben találtak és ma a Leideni Rijksmuseum voor Volkenkunde őrzi – szerepel az a szám, amelyet sokáig a legkorábbi Hosszú Számlálással jelölt dátumként fogadtak el a kutatók. A 8.14.3.1.12-es számokkal jelölt maja dátum az i. sz. 320. év egyik napját jelöli. Azonban a későbbi ásatások Tikal városában – ahol a Leideni-lemezt valószínűleg elkészítették – feltárták a 29-es sztélét, melyen egy i. sz. 292. évvel azonosítható dátum szerepelt. Ezek szerint az i. sz. 3. évszázad utolsó évtizedéig a Petén környékén élő maják meghonosították a „maja” naptárt, amely a szűkebb értelemben vett maja övezeten kívül valójában már évszázadokkal azelőtt kifejlődött.

Tikal és északi szomszédja, Uaxactún korán megteremtette Észak-Petén kulturális fölényét. A tikali Központi Akropolisz késői klasszikus kori épületei alatt Tzakol-időszakból való masszív építmények találhatók, melyeket az előkelők sziklába vágott sírjai fölé építettek. A sírokba a korai klasszikus kori Tikal uralkodói temették el kerámiaedények sokaságával, melyek közül néhány a Teotihuacánból származó, stukkóval festett és a város falfestményeinek stílusában díszített ún. vékony narancsszínű kerámia volt.

A Tikal egyik Tzakol-kori építményébe mélyen eltemetett, szándékosan megcsonkított 31-es sztélé felfedezése új fényben tüntette fel a teotihuacániak jelenlétét a korai klasszikus kori Peténben. A sztélé egy hosszú és rendkívül fontos dinasztikus szöveget tartalmaz. A jelenet fő figurája egy gazdagon feldíszített maja uralkodó, akit a feliratok Viharos Égnek neveznek. Bal karjának hajlatában Tikal városának megismertető szimbólumát tartotta. Két oldalán egy-egy harcos áll, teljes teotihuacáni hadiöltözetben, Tlaloc-arcú pajzsokkal. A tárgy azonosításában nincs egyetértés, de számos tudós meg van győződve arról, hogy a sztélére faragott i. sz. 435. év elérkezteivel, a hegyvidéki Kaminaljuyúhoz hasonlóan, Tikal és valószínűleg egyéb peténi központok is a teotihuacáni harcos-kereskedő csoportok befolyása alá kerültek, akiknek a jelenléte az északi alföldeken, így például a yucatáni Acanceh lelőhelyen is kimutatható.

De mi történt a teotihuacániakkal ezután? A síksági maják valószínűleg Alta Verapazból származó nagy mennyiségű, nagyon értékes kékeszöld quetzaltollat, illetve egyéb, a Mexikói-fennsíkon ismeretlen trópusi termékeket biztosítottak a teotihuacániak számára. Cserébe azok magukkal hozták az általuk ellenőrzött Pachuca bányáiból származó csodálatos zöld obszidiánt, a stukkóval díszített ivócsészéket és a háromlábú hengeres edényeket. Úgy tűnik, hogy a Teotihuacáni Birodalom a maja övezet egésze – így többek között a kakaóban gazdag Csendes-óceán melletti tengerparti síkság – felett legalább annyira kereskedelmi, mint politikai fennhatóságot gyakorolt.

Teotihuacán hanyatlásával, majd bukásával a birodalom befolyása megszűnt a maják felett. Pusztulása a fejlődésben törést okozott egész Mezo-Amerikában, többek között a majáknál is. I. sz. 534 és 593 között a déli maja alföldeken nem faragtak ki és állítottak fel új emlékeket, az építkezések abbamaradtak, jelezve a mély politikai és gazdasági válságot. A késői klasszikus kor elején azonban a Teotihuacán béklyóitól megszabadult maja civilizáció újra felemelkedett.

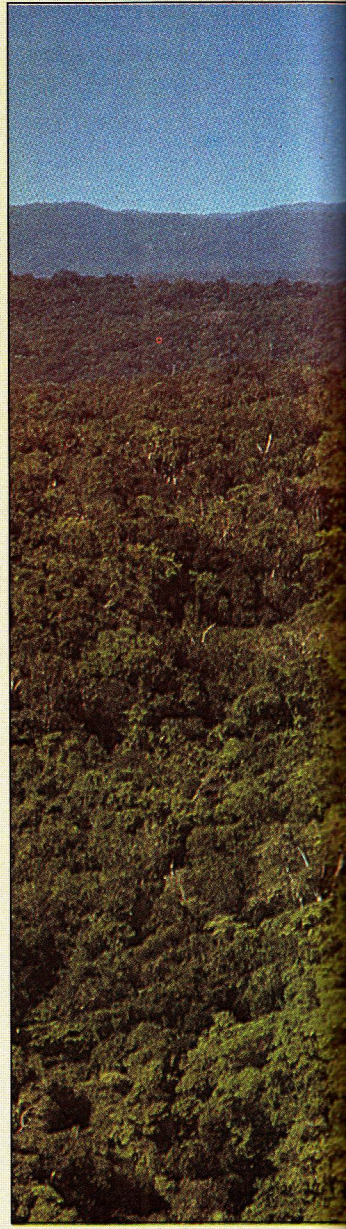

Lent: A maják egyszerű művészi tudását, a finoman megmunkált apró tárgyaktól a hatalmas építményekig minden alkotásukon megcsodálhatjuk. A képen látható hiányos fogazatú és becses arcú agyagfigura az Öreg Istent ábrázoló füstölő. A kezében tartott lapon nyugvó emberi fej valószínűleg áldozati ajándék. A régészek szerint i. sz. 450 körül készített füstölőt Tikal északi akropoliszának (A jelű csoport) 10-es számú sírjában találtak meg. A sírboltban nem csupán egy pap csontvázát és különleges áldozati tárgyakat találtak, hanem kilenc, gyaníthatóan rituális célból feláldozott ember maradványait is.

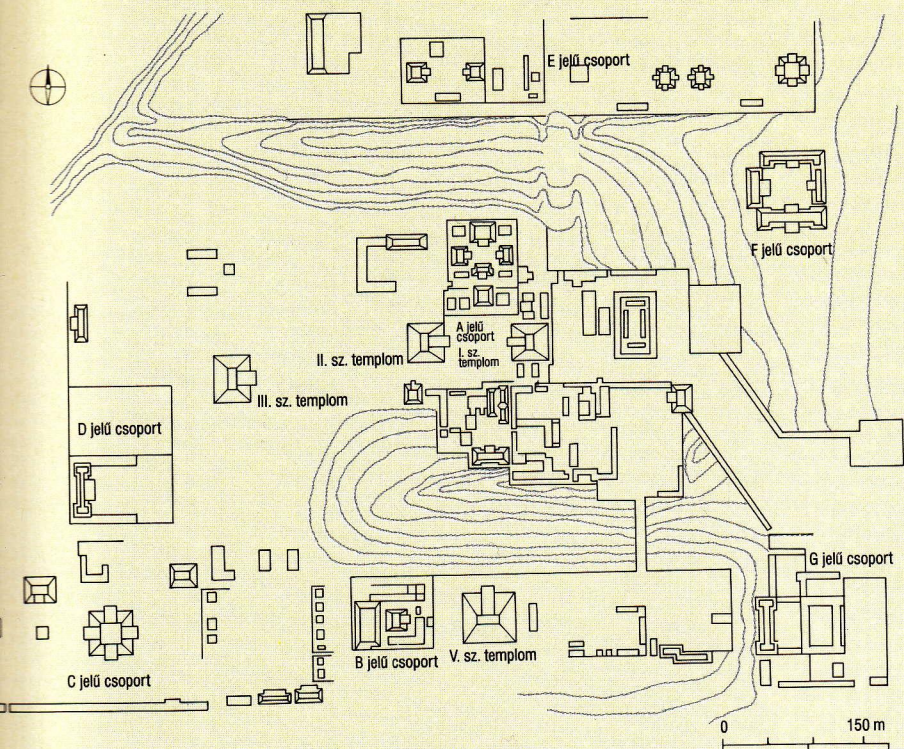
Lent jobbra: Fentről szemlélve úgy tűnik, mintha a templomok az őserdő lombkoronájának tetején lebegnének. A 8. században épült piramisok (I–IV. számú templomok) elérik a 45 méteres magasságot.

Tikal

Tikal maja városa a peténi esőerdő szívében, 16 km²-es területen fekszik. Bár korábban a kutatók úgy gondolták, hogy Tikalt csupán szertartási célból építették, mivel lenyűgözően magas templompiramisai és bonyolult palotái a központban tömörültek, mára kimutatták, hogy a városon kívül jelentős számú állandó népesség élt. A szertartási központot a kialakulási korban kezdték el építeni. Az épületek a klasszikus korban összetettebbé váltak, mai pompájukat pedig a 8. és 9. században érték el. A sztélékre az idővel kapcsolatos és az uralkodó dinasztiára vonatkozó információkat jegyezték fel (az utolsó dátum i. sz. 869-ből származik) – úgy tűnik, a maják megszállottan rögzítették ezeket a dolgokat. Emellett az egyéb maja centrumokkal kialakított kapcsolataikat is feljegyezték a sztélékre, sőt tudjuk, hogy a korai klasszikus korszakban a távoli teotihuacániakkal is nagyon szoros kapcsolatban álltak. Tikal csodálatos kultúrája a titokzatos maja „összeomlás” következtében hanyatlott le a késői klasszikus korban.

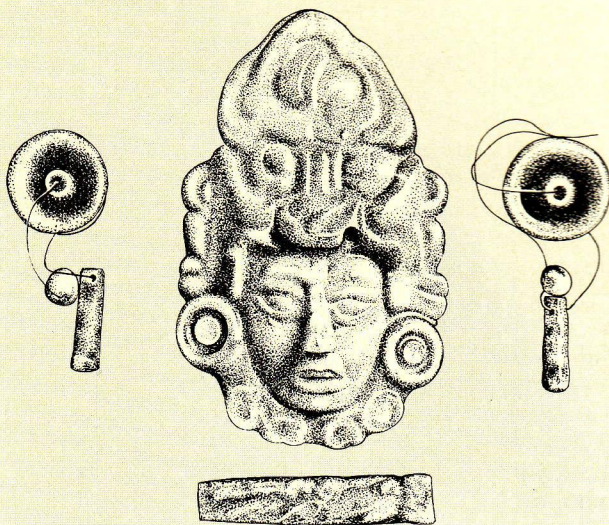

Balra: Tikal központjának alaprajza. Az I-es és II-es számú templom szegélyezi a bonyolultan kifaragott sztélékkel övezett Nagy Teret. Az északi akropolisz (A jelű csoport) a legösszetettebb Tikalban található épületcsoport. Megközelítőleg egy hektáron terül el és a Nagy Térre néz. A legtöbb épület alatt gazdag sírok rejlenek. Tikal szertartási köz-

pontját töltésutak kötik össze a távolabb fekvő szentélyekkel és templomokkal.

Fent: Ez a késői klasszikus korszakból származó jade-függő a nyugati téren megtalált 77-es számú sír gazdag felajánlásai között feküdt. A megmintázott emberi arc isteni fejdísz visel, fülbevalói pedig hasonlóak a függő két oldalán láthatókhöz.

Maja írás és naptár

A maja írás volt az egyetlen teljes írásrendszer az ősi Újvilágban, mindez azt jelenti, hogy csupán a maják tudták tökéletesen kifejezni írásrendszerük segítségével a szóban megfogalmazottakat. Írásrendszerük az Óvilág egyéb – például a sumer, az egyiptomi és a japán – írásához hasonlóan a képirás és a fonetikus írás elemeinek bonyolult keveréke volt. Mivel a rendszer egy összetett szótagábécén alapult (minden szimbólum egy szótagot jelölt), elvileg mindent fonetikusán írhattak volna. Azonban a japánokhoz hasonlóan a képirás nagy tekintélye és vallásos jelentősége a maják között is fennmaradt. A maja írnokok virtuóz módon gyakran váltogatták a képirást és a fonetikus írást. Mindezt elősegítette, hogy számos azonos hangzású szót találunk a maja nyelvekben: például az „ég”, a „négy”, a „kigyó” és a „fogoly” jelei azért lehettek behelyettesíthetők egymással, mert mind a négy szót *chan*-nak (cholan maja) vagy *can*-nak (yucatécan maja) ejtették.

A maja hieroglifikus írásban sokféle tárgyon felbukkan. Az i. sz. 3. évszázad utolsó évtizedétől a klasszikus kor végéig feliratok százait vésték rá sztélékre, faldarabokra, áthidalógerendákra és egyéb kőemlékekre. Ma már tudjuk, hogy ezek a feljegyzések a királyi dinasztiára vonatkoztak: az alföldi maja városokat irányító uralkodó elit így örököltette meg a születés, a hatalomhoz jutás, a házasság, a győzelem és az elhalálozás eseményeit. A maja kódexek gipsszel kifényezett hancspapirosokból álló, összehajtható könyvek voltak. Egykor minden biznnyal kódexek ezrei léteztek, a spanyol pusztítás eredményeként azonban minden klasszikus kori kódex megsemmisült, és csupán négy posztklasszikus kori darab maradt az utókorra. Emellett nagyon sok fennmaradt festett vagy faragott temetkezési váza is tartalmaz hieroglifikus szöveget. Közülük néhány a kőemlékekre vésettekhez hasonló hosszúságú.

Néhány kivételtől eltekintve az igen tömörszerű maja hieroglifák dupla oszlopokban, balról jobbra és fentről lefelé olvashatók. Az ősi egyiptomi feljegyzésekhez hasonlóan, a maja szövegek is végtelenül szűkszavúak.

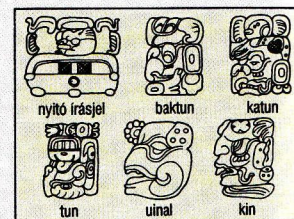
Jobbra: A 8. századi festett vázán a Nyülistent írónaként ábrázolják. Egyik kezében ecsetet tartva éppen egy jaguárbőrbe kötött, összehajtható kódexbe ír.

A feljegyzések általában szorosan kapcsolódnak egy fontos esemény ábrázolásához, így a fogolyejtés vagy a véráldozat szertartásához. Akár egy Hemingway-novella, a klasszikus felírások is mellőzik a mellékneveket és a határozószókat. A dinasztikus feliratokat a Hosszú Számlálás naptára teszi érthetővé, amit ugyan nem a maják találtak fel, de ők tökéletesítették.

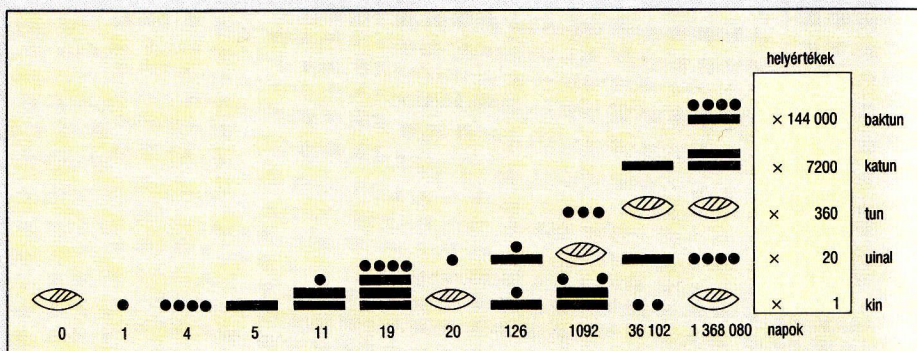
A Hosszú Számlálás öt különböző időcikluson és numerikus együtthatókon alapult. Az utóbbiak felhasználásával a jelölhető napok száma megsokszorozódott. Az elkülönülő időciklusok: a *baktun*, 144 000 nap; a *katun*, 7200 nap; a *tun*, 360 nap; az *uinal*, 20 nap; és a *kin*, 1 nap. A Hosszú Számlálás azon a módszeren alapult, hogy a megörökíteni szándékozott esemény dátumát a naptár valóságnak vélt kezdő időpontjához viszonyították, melyet nagy valószínűséggel a jelenlegi világ kezdetének tekintettek. Így modern számokkal jelölve, a Hosszú Számlálással kifejezett 9.8.9.13.0. a kezdő dátumtól számított egymillió háromszázötvenhétezer egyszázadik nap lenne, és el-

Lent: A klasszikus kori feliratok Hosszú Számlálással jelölt dátumán minden időciklust külön írásjel jelölt. Ezek általában képirásos jelek, melyeken a maják különböző számú napot értettek. Ezeket az értékeket megsokszorozhatták a ciklusjeleket megelőző, vonallal és ponttal jelzett numerikus együtthatók. Végül az egészet összeszámolták, és így fejezték ki a kezdő időponttól, i. e. 3114. augusztus 13-ától eltelt napok számát.

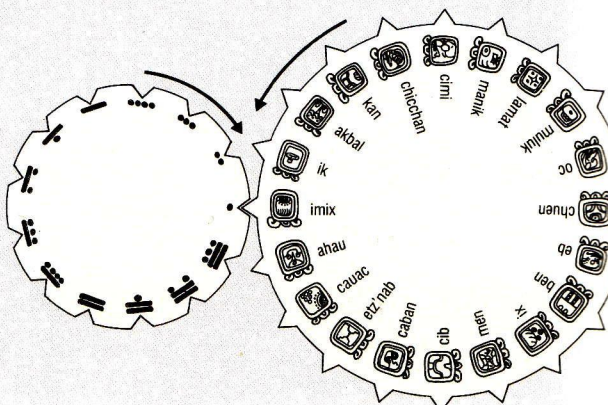
Lent: A maja számrendszer csupán három szimbólumot használt fel: egy stilizált kagylót a nulla jelölésére, egy pontot az egyes számnak és egy vonalat az ötös számnak. A rendszer főként a 20-as számrendszeren és a helyértékeken alapult. Az általunk használt arab számokkal szemben a maja számokat úgy

rendezték el függőlegesen, hogy a legalacsonyabb értékű szám alulra, a legmagasabb pedig felülre került. A legtöbb maja szám a Hosszú Számlálás rendszerében eltelt napokat jelöli, melyhez a 360 napos *tun* vették alapul. A harmadik helyérték így a 18×20 , nem pedig a 20×20 volt.

Lent: A maja naptár alapját az ősi 260 napos számítás vagy almanach alkotta. Ez a számítás tartalmazta az 1 és 13 közötti numerikus együtthatókat, melyek a 20, névvel ellátott nap előtt váltakoztak. A maja hegyvidék bizonyos részein máig fenn-

maradt ez a számítási mód. A klasszikus korban valószínűleg a naptár alapján határozták meg azokat a szerencsés napokat, melyek alkalmasak voltak a gyermekszülésre, egy uralkodó beiktatására vagy egy gyermek névadó rítusára.

Balra: A Yucatánból származó késői klasszikus kori váza részletén az írónok istenét, az összehajtható kódexbe író Majomembert fedezhetjük fel.

Jobbra: A Yaxchilánban talált egyik áthidalógerenda részlete, melyre naptári írásjeleket vésték.

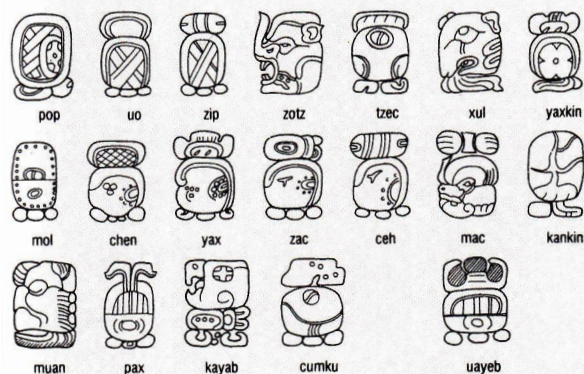

A 260 napos számítás mellett a maják számon tartottak egy 365 napos, pontatlan naptári évet is. Ennél a naptári számításnál a maják által elköltött 18 hónap egyenként 20 napos volt, melyet az év végén az Uayebnek nevezett 5 napos periódus követett. (Lent láthatók a hónapok és az Uayeb jelei.) Bár a klasszikus kori maják tudták, hogy a trópusi év valójában 365 és egynegyed napból áll, nem vezették be a szökőéveket. E hiányosságok miatt pontatlan naptári éveik az évszakokhoz viszonyítva egyre inkább elcsúsztak, és a fontos földművelési tevékenységek időpontját nehéz volt naptári dátumokhoz kötni. A két naptári ciklus összekapcsolása hozta létre a naptári kört, mely egy 52×365 napos időközt jelölt. Ez volt a Meso-Amerika-szerte használt naptár, melynek gyökerei egészen az olmekig nyúlnak vissza.

érné egy naptári kör végét, a 8 *ahaut* (a 260 napos számítás szerint) és a 13 *popot* (a 365 napos számítás szerint). Ennek a rendszernek a segítségével nem csupán egy 52 éves, hanem egy több mint ötezer éves naptári ciklusban helyezhették el az eseményeket.

Minden nevezetes időponthoz asztrológiai előjelet kapcsolnak, melyeket gondosan feljegyeztek. A klasszikus kor szövegeiben felbukkanó események egy része valószínűleg a távoli múltban történt, és a klasszikus dinasztiák isteni őseire vonatkozott.

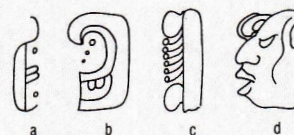
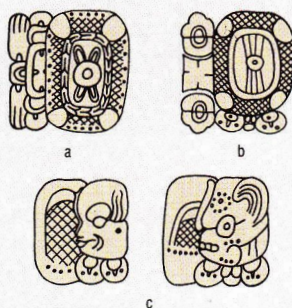
A kutatók sokáig úgy hitték, hogy a klasszikus korban a tudás összessége és maga az írásrendszer is a papság felügyelete alatt állt. Ma már tudjuk, hogy leginkább csak az írnokok (*ah dzib*) kasztjának lehetett módja a feliratok, a csillagászati és a történelmi információk ellenőrzésére. Az írnokoknak saját védőszentjeik voltak: Itzamná, a teremő isten és az írás mitikus feltalálója, illetve a *Popol Vuh*-ból ismert Majomember istenségek. Az írnokok nagyon magas pozíciót tölthettek be a maja társadalomban.

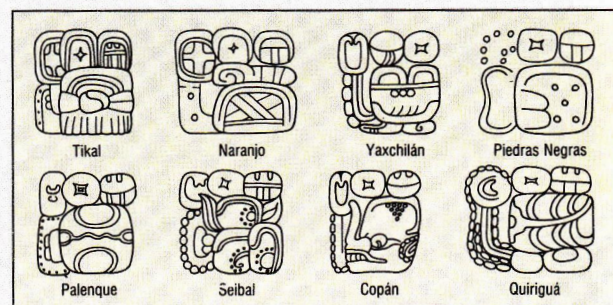
Diego de Landa püspök 1566-ban megjelent *Relación*-jában megad egy úgynevezett „betűrendet”, és például szemlélteti, hogyan írtak egykor a maják. Ma már tudjuk, hogy az általa megadott jelek részben szótagokat jelöltek. Ezeknek a jeleknek a száma jelentősen bővült a közelmúlt kutatásai, főként az írásjelek behelyettesítéseinek elemzése

által. A szavakat és a neveket írhatták teljesen fonetikusán, ekkor a szózározó szótag utolsó magánhangzója néma maradt; írhatták egy vagy több szótagjellel megerősített képfirásos jellel; végül írhatták önálló képfirásos jellel is. Ez idáig a kutatók 40 és 50 közötti szótagjellel (*lent*) olvasatában értenek egyet, de ennél jóval több vár még megfigyelésre.

Lent: A neveket az esetek többségében különbözőképpen is leírhatták. Így például Palenque híres 7. századi uralkodójának, Pacalnak (Kézi Pajzs) a nevét számos módon jelölhették: a) képfirással, a kézi pajzs képével, mely előtt a *mak'ina*, az uralkodói rang jele állt; b) egy kézi pajzs képe után a *l(a)* fonetikus megerősítőt illesztették; c) vagy szótagszerűen, *pa-ca-l(a)* formában is.

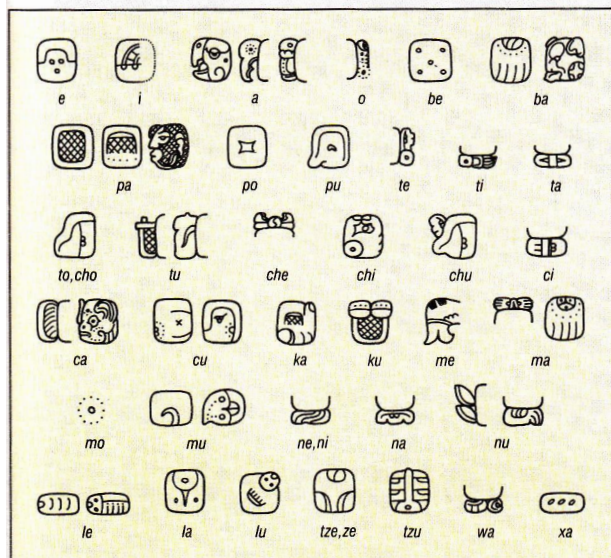

Balra: Néhány nyelvtani jel (balról jobbra): *u*, az egyes szám harmadik személyű birtokjel; *-ah*, egy igei toldalék; *ah*, rangjelzésre utaló előtag férfiak számára; *na* rangjelzésre utaló előtag nők számára.

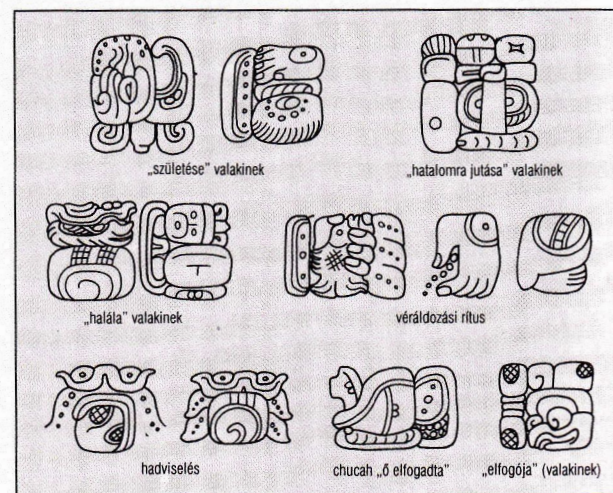

Fent: Minden politikai szempontból fontos, a maja alföld déli részén fekvő klasszikus kori városnak egy vagy több jele is lehetett a feliratokon. Ezek a szimbolikus jelek valószínűleg a települések uralkodói családjaira („a királyi vére”) utalnak. Minden írásjelen belül találunk egy jel-

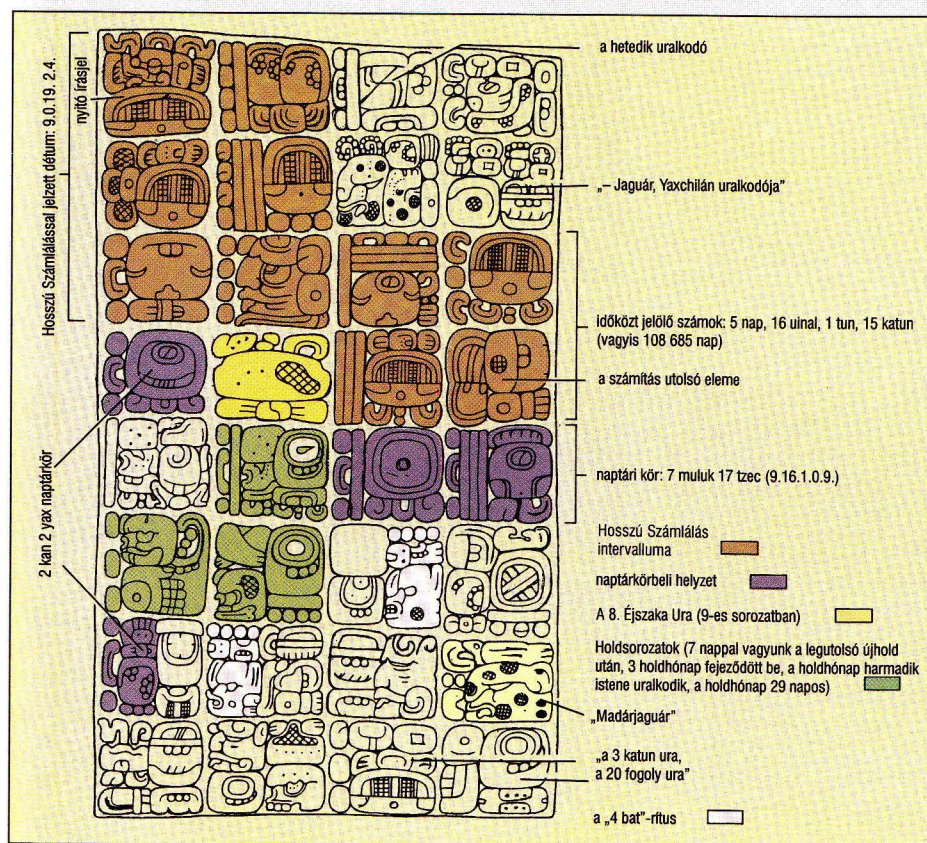
legzetes főjelet. Az előlött elhelyezkedő két jel az uralkodót (*ahpo*) jelöli. Az említett kombináció előtt találjuk a véráldozáskor kifolyt vér szimbólumát. A szimbolikus írásjelek felismerése vezetett el a klasszikus kori maja emlékeken található írott feljegyzések megértéséhez.

Jobbra: A klasszikus kori emlékeken gyakorta megemlékeztek az uralkodók és isteni őseik születési időpontjáról. Az uralkodók hatalomba történő beiktatását nagy rítusokkal ünnepelték, melynek során mások (külső áldozatok) mellett valószínűleg egyesek magukat is feláldozták. A rituális véráldozatnak – melyet az uralkodók a péniszükön, az uralkodónők pedig a nyelvükön sebet ejtve mutattak be – saját ideografikus jelei és ikonográfiája volt. Mivel a városok közötti hadviselés a maja kultúra fontos eleme volt, nem meglepő, hogy számos ideografikus és fonetikus írásjel utalt erre a tevékenységre. A többi nemrég azonosított írásjel a rokonsághoz, a házassághoz és a rangokhoz köthető.

Fent: A Yaxchilánban talált 21-es számú áthidalógerenda késői klasszikus kori feljegyzései Madárjaguár uralkodásáról számolnak be. A feljegyzés egy Hosszú Számlálással kifejezett dátummal és a naptári kör jeleivel kezdődik, melyek magukba foglalják az akkor uralkodó Éjszaka Urára vonatkozó feljegyzéseket és a csillagászati alapú holdszámításokat. Abban az időben Madár-

jaguár egyik előde, akit a hetedik uralkodóként említenek, bemutattott egy „4 bat”-nak nevezett, eddig ismeretlen ritust a palotájában vagy templomában. Nagyjából 297 és fél évvel később Madárjaguár ugyanezt a ritust mutatta be. Ekkorra ő már több mint 40 éve király volt (a 3 katin ura), és kiválóságát azzal is jelzik, hogy 20 ellenséget ejtett foglyul.

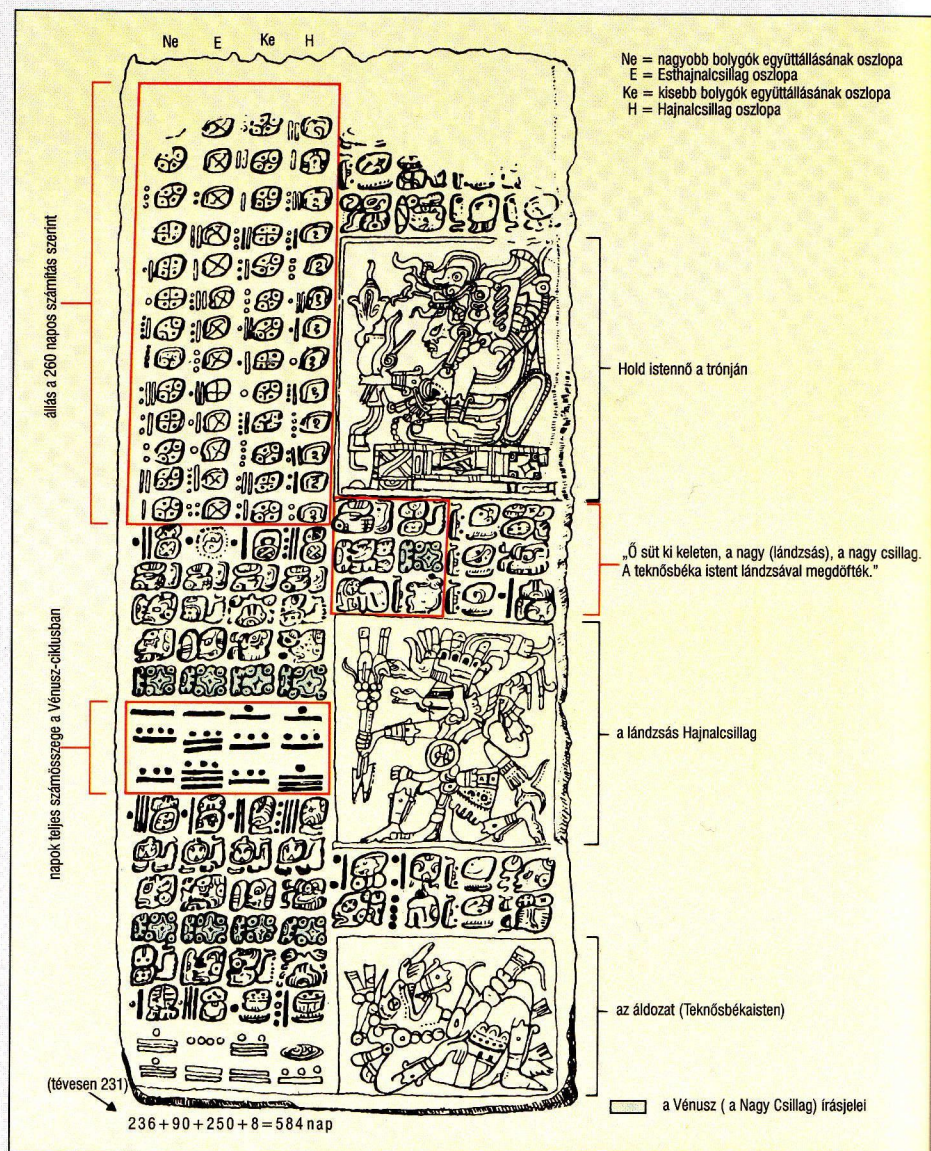
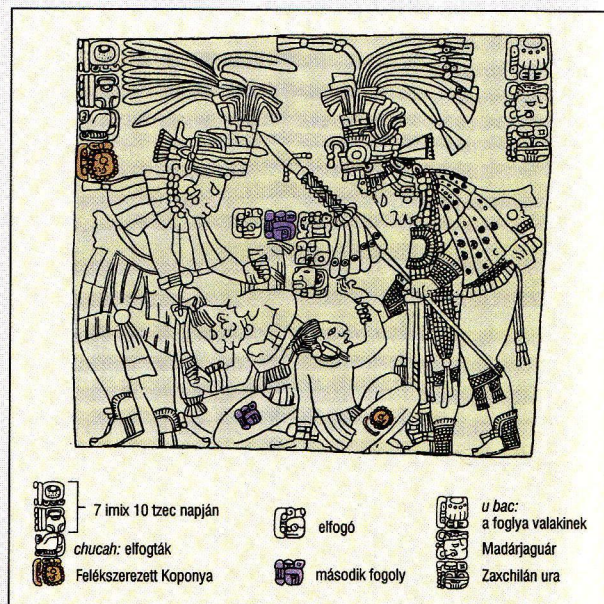
A maják távcső segítségével pontos feljegyzéseket készítettek az év hosszáról, a Hold és a bolygók mozgásáról. Mindezeket főként a horizonton látható égitestek felbukkanásának, eltűnésének és észak-déli irányú helyváltoztatásának megfigyelése alapján következtették ki. Bár számításaik végső célja asztrológiai volt, a maják közel jutottak a valódi tudományos gondolkodáshoz. A *Drezdai-kódex* holdfogyatkozásról feljegyzett adatai például azon a képletben alapultak, hogy 405 holdhónap 11 958 nappal egyenlő. A Hold 29,52592 napos szinódikus ciklusát alapul véve következtetésük csupán 7 perccel tért el a mai számításoktól. Az említett kódex tartalmaz még egy ötoldalas Vénusz-táblázatot, illetve egyéb asztrológiai táblázatokat is. Mindez azt sugallja, hogy a maják pontosan követni tudták a Jupiter, a Mars és a Merkúr mozgását.

Jobbra: A *Drezdai-kódex* 49. oldalán található Vénusz-naptár. Bár a kódexet a korai posztklasszikus korban készítették, a feljegyzésekből kiderül, hogy a Vénusz-naptárt már a klasszikus korban is ismerték. Emellett az is nyilvánvaló, hogy a Vénusznak a többi csillaghoz viszonyított és a Földről is jól látható helyváltoztatása gyakran meghatározta a városok közötti fontos útközetek időpontját. A maják 584 napnak számolták a bolygó szinódikus ciklusát, mely nagyon közel áll a jelenleg számon tartott 583,920 napos periódushoz. Az a megfigyelés, hogy $5 \times 584 = 8 \times 365$, arra készítette a kódex készítőit, hogy a Vénusz-naptárt a kódex 5 különböző oldalán

rendezzék el, így viszonyítva egymáshoz a Vénusz-ciklust és a megközelítőleges napévet.

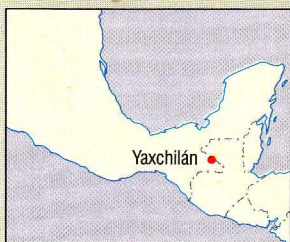
A *Drezdai-kódex* a Vénusz szinódikus periódusán belül jelölte a Hajnalcillag (236 nap), a nagyobb bolygók együttállása (90 napos láthatóság), az Esthajnalcillag és a kisebb bolygók együttállása (8 napos láthatatlanság) időszakát. A Vénusz világos nappal történő megjelenésétől az égbolton (ezért nevezték el Hajnalcillagnak) különösen rettegtek a maják. Ekkor a Vénusz sugarait olyan istennek tekintették, aki lándzsával megöli a maja társadalom valamelyik osztályát megszemélyesítő áldoztat. A kódex 49. oldalán mindez részletesen látható.

Lent: A szintén Yaxchilánban talált 8-as számú áthidalógerenda, mely Madárjaguár egy másik tettét örökítette meg. A képen a király és az egyik fennhatósága alá tartozó település uralkodója rangos fontos foglyokat ejt. A főszövege a következő olvasható: „7 imix 14. tzeec napján elfogták Felékszerezett Koponyát, aki Yaxchilán uralkodójának, Madárjaguárnak a foglya.” A két fogoly combjára saját nevük jelét írták.

Yaxchilán

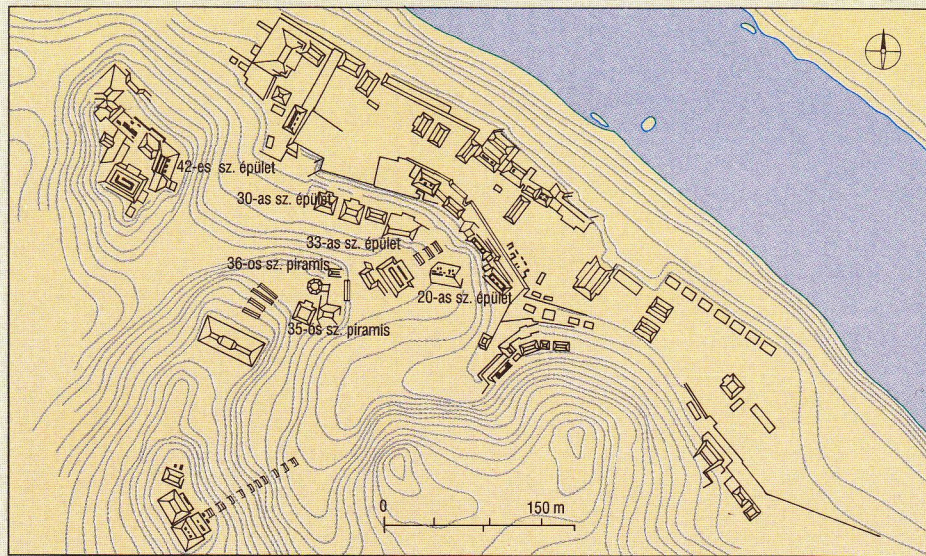
Lent: Yaxchilán az Usumacinta folyó partjára épült. A templomokat és a palotákat a part menti dombok és teraszok tetejére építették. A keleti épületsoportról csodálatos kilátás nyílik a folyóra.

Jobbra: A 33-as számú épületen található 24-es számú áthidalógerenda. Pajzsjaguár egy térdeplő asszony vezeklését fogadja, aki egy tuskéssel övezett zsineget húz át a nyelvén. A vezeklés kőbe faragott jelenetei a maja központok közül csak Yaxchilánból ismertek.

Jobbra lent: A 33-as számú épület belső elosztása lehetővé tette, hogy az egyes bejáratok fölött áthidalógerendák sorát helyezték el.

Yaxchilán a Mexikó és Guatemala határán húzódó Usumacinta folyó partján fekszik. Piedras Negrasszal együtt (mely tőle 45 kilométer távolságra, a folyó túl-só oldalán, a mai Guatemalában fekszik) a folyó középső folyása mentén fekvő települések központjait alkották. Mindkét központban nagyszámú, sztélékre és áthidalógerendákra vésett, csodálatosan kimunkált síkdomborműveket találhatunk. A Yaxchilán és Piedras Negras korai és késői stílusait egyaránt sikerült azonosítani.

A sztélék kultusza i. sz. 292 körül kezdődött. A 760-as évek körül (maja időszámítás szerint 9.16.10.0.0.) készült sztéléken a figurákat inkább oldalról, és nem szemből ábrázolják, s a történeteket vésett köveken jelenítik meg. A feliratok alapján Yaxchilán a késői klasszikus korra datálható, s ezek beszámolnak Pajzsjaguár és örököse, Madárjaguár uralkodásának időszakáról.

Késői klasszikus kori maja civilizáció

A régészek egy korábbi nemzedéke a déli alföldek klasszikus maja civilizációjáról – az egyiptomi történelem korszakolásához hasonlóan – mint az „Óbirodalomról” beszélt. Ma már tudjuk, hogy a maja városok sosem alkottak egységes birodalmat: a maja alföldek a sumer és a görög városállamokhoz hasonlóan független közösségekre oszlottak. Egyik város sem bírt hegemoniával a többiek fölött, bár úgy tűnik, hogy egy ideig Tikal – a legnagyobb klasszikus kori maja város – ellenőrzése alá vont bizonyos központokat a Pasió folyó vízgyűjtő területe mentén.

Az utóbbi negyedszázad alatt bekövetkezett gyors előrehaladás a klasszikus kori maja feliratok megfejtésében lehetővé tette számunkra, hogy a maja államok természetéről és a nagy maja központokat irányító előkelők világáról képet alkothassunk. Úgy tűnik, mintha a maják állandóan háborúskodtak volna, bár céljuk nem a területnövelés, hanem magas rangú foglyok szerzése volt. Az elfogottakat feláldozták – rendszerint lefejezéssel, gyakran hosszú kínzás után, mely valószínűleg szexuális csonkítással is együtt járt.

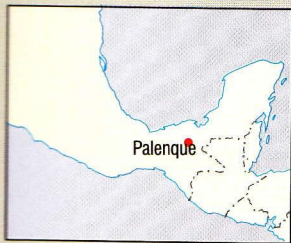
A maja uralkodócsaládok ugyancsak nagy gonddal tartották számon a rokonsági ágat és a királyi leszármazást. Az uralkodóház főistensége egy hulló alakú

teremtő volt, melyet a régészek K istennek kereszteltek el. A királyi dinasztiák tagjai – férfiak és nők egyaránt – K isten szobrát szabályos időközönként közszemlére tették, gyakran egyfajta királyi jogként tartották.

Mint más amerikai civilizációk – köztük az aztékok – előkelőiről, a maja alföldek klasszikus kori uralkodóiról is azt tartották, hogy maguktól az istenektől származnak. Erről tanúskodik a palenquei Kereszt Templomának párkányzatán lévő nagy felirat, mely Chan-Bahlumnak, a nagy Pacal király legidősebb fiának a származását magasztalja. Mivel az uralkodók testükben hordozták isteni származásuk igazi lényegét – a saját vérüket –, szükséges volt azt a megfelelő pillanatokban a nép előtt kiontani. A férfiak a péniszükből folyatták a vért, melyen mérges rája tuskéjével vagy csontárral ejtettek sebet (ez utóbbi szerző szám annyira fontos volt, hogy istenként tisztelték), a nők pedig zsinórra erősített tuskéket húztak keresztül a nyelvükön. A leírt rítust két csodálatosan díszített yaxchiláni áthidalógerenda ábrázolásáról ismerjük.

Az uralkodók általában férfiak voltak, bár néhány település örökösödési feljegyzésein nők is szerepelnek. Ennek ellenére a majáknál az asszonyok nagyon fontos szerepet játszottak, különösen a városok közötti

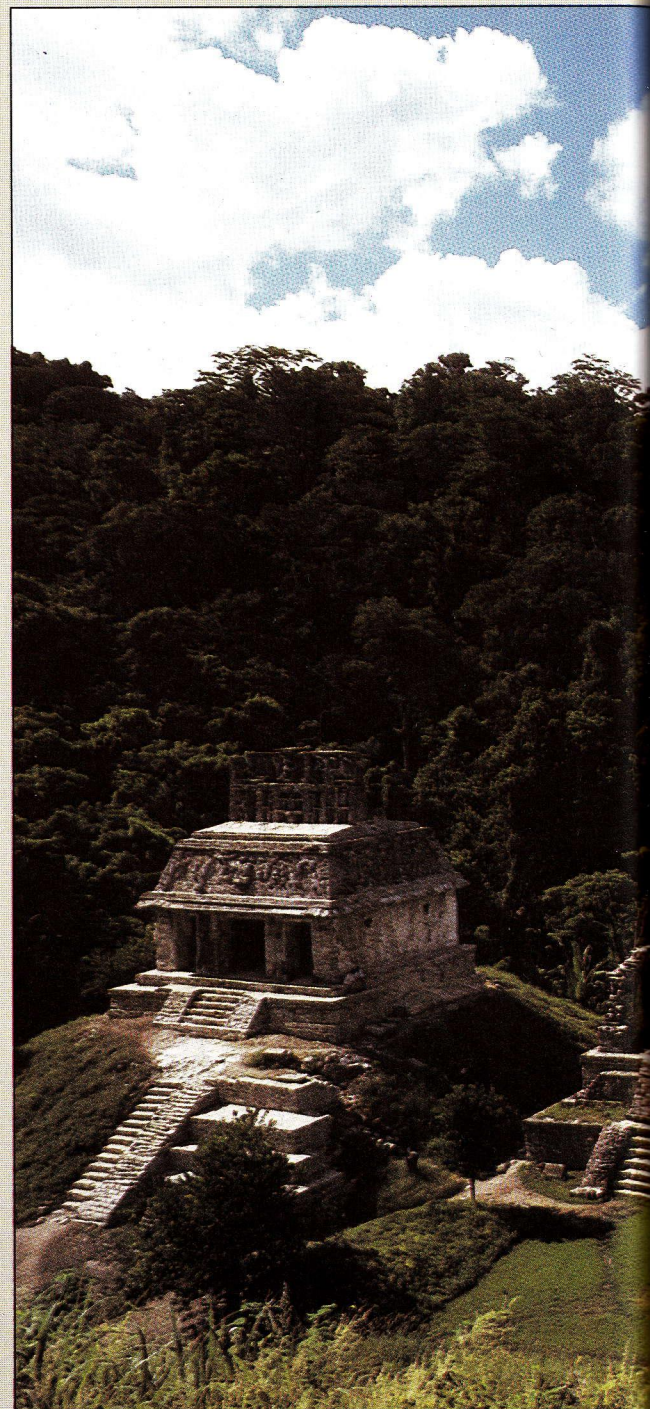

Palenque

Lent: Két csodálatosan megmunkált életnagyságú stukkóportrét találtak Pacal uralkodó sírjában, a hat kőtáblán nyugvó szarkofágja alatt. A képen látható fejről sokáig azt gondolták, hogy Pacal uralkodó feleségét ábrázolja. Az újabb tanulmányok szerint azonban ez a 12 éves Pacal portréja, hatalomba történő beiktatása idején.

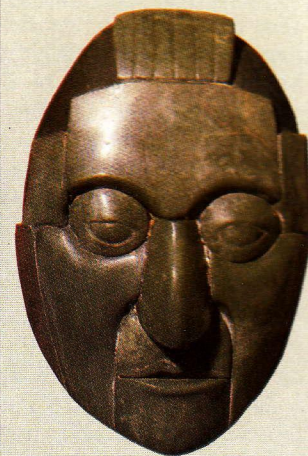
Palenque a maja övezet nyugati síkságán fekszik, körülbelül 50 kilométerre az Usumacinta folyó alsó folyásától. A csodálatos épületeiről híres, fával borított dombokon fekvő város a folyó Mexikói-öbölhöz húzódó hordalékos síkságára néz. A település a korai klasszikus időkben népesült be, de csupán a késői klasszikus korban, Pacal király idejében vette kezdetét a ma is látható fő épületek felépítése. Úgy tűnik, Palenque jelentőségét i. sz. 600 körül, a déli maja síkságokon fekvő városok széthullása után nyerte el. A feljegyzések szerint Pacal 12 évesen, i. sz. 615-ben került a trónra; 68 évig uralkodott és a Feliratok Templomának piramisában feltárt híres sírba temették el. Őt fia, II. Chan-Bahlum követte a trónon, 48 éves korában. Uralkodása alatt építették a Kereszt, a Leveles Kereszt és a Nap Templomát. A templomok belsejében elhelyezett mészkő tömbök nehezen megfejthető jelenetei és szövegei a védőistenektől apján keresztül reá szállt hatalmát törvényesítik. 18 éves uralkodása után, halálával a trón öccsére, az 57 éves II. Kan-Xulra szállt, aki folytatta a terjeszkedést. Ekkor nagyobbították meg a palotát, és építették hozzá a tornyot. A következő három uralkodó rövid és talán félbeszakadt uralkodása idején is egyre fejlődött az építéset. A 8. század végén Palenque ellenőrzése a térség területei felett meggyengült. A Pacal leszármazási ágához tartozó utolsó feljegyzett uralkodó, Kuk i. sz. 764-ben jutott trónra.

Balra: A maja hieroglifikák időnként emberi vagy állati alakot öltöttek. A naptári feljegyzéseket „nulladik napját” a kép bal oldalán látható Zéróisten jeleníti meg, a karján látható virágos mintákról lehet azonosítani. Jobb oldalán a naptári nap fogalmát megtestesítő Majomember isten látható. Más összefüggésben a hosszú fülű majom az írkokok védőistene is. Ez a teljes alakos írásjel része annak a kezdősorozatnak, mely II. Kan-Xulnak a maja számítás szerinti 9.10.11.17.0. évben (i. sz. 643) történt megszületését meséli el. E hieroglifikákat az uralkodó hatalomba való beiktatását megörökítő Palotai Emléktáblára vésték rá.

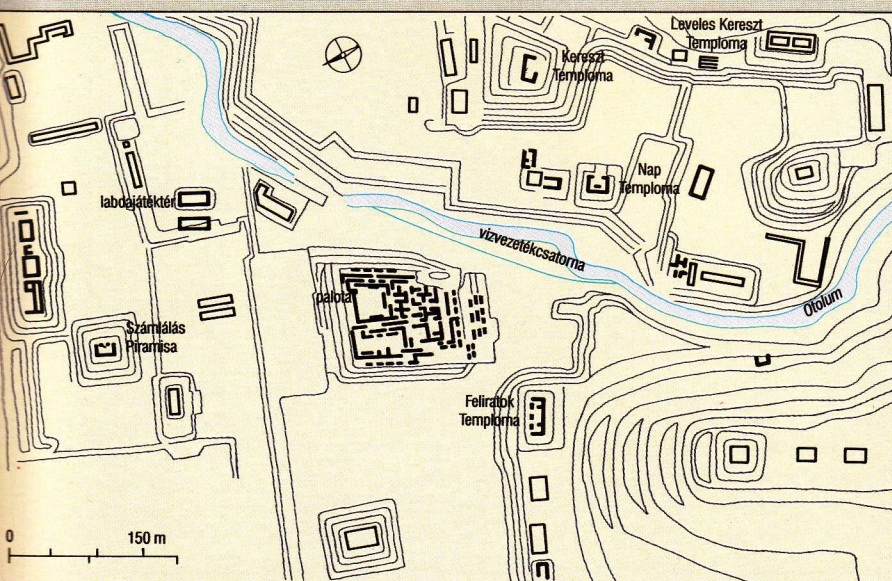
Fent: A Kereszt Templomától keletre fekszik Palenque szertartási tere. A háttérben (a bal oldalon) a Feliratok Temploma látható, bár piramis-alépitményének nagy részét sűrű növényzet borítja. Szemben vele a palotaegyüttes áll. Palenque híres dekoratív eleme a piramis rácsozott tetőbordázata, illetve a manzárdtető homlokzatán látható stukkósobrok, melyek közül különösen a Nap Templomán (az előtérben) található minták őrződtek meg jó minőségben. A nyugati szemlélettől idegen a maja templomok szűk belső tere és a körülöttük lévő nagy kiterjedésű szabad terek közötti ellentét. Kétségtelen, hogy a mai Palenquet meglátogató turistákhoz vagy a lelőhely közelében lakókhöz hasonlóan az ősi maják is élvezték a trópusi meleget, ezért napjaik nagy részét az épületeken kívül töltötték.

Fent: Ez a jade mozaikmaszk – egyéb apró felajánlásokkal együtt – Pacal szarkofágjának tetején feküdt. A maszk talán magát az uralkodót ábrázolja. Merev geometrikus vonásai miatt igen eltér a szemközi oldalon látható, jóval élethűbb stukkóportrétól. A maszk bemutatja a maja szépségideált, melynek jellemző jegyei a lapos homlok és a kiemelkedő horgas orr. Mindezt a valóságban úgy érték el, hogy a gyermekek koponyáját mindaddig két deszkalap közé szorították, amíg a csontok meg nem keményedtek.

Palenque palotájában profán és szakrális tevékenységeket egyaránt végeztek. Ezt bizonyítják a díszablakok, az istenek és emberek stukkóábrázolásai és maga az építészet. A tornyot kétségtelenül csillagászati megfigyelések céljából építették.

házassági szövetségek létrehozásában. Úgy tűnik, az uralkodói hatalom az apáról a legidősebb fiúra szállt, bár néhány esetben ismert a testvéri öröklődés is. A hatalomba iktatás – mely valószínűleg egy asztronómiai szempontból kedvező időpontban történt – fontos szertartási alkalom volt, mely foglyok feláldozásával járt együtt.

Nagyon keveset tudunk az uralkodó és családja alatt elhelyezkedő társadalmi osztályokról. Létezett a nemesek osztálya, akik fontos szertartási és katonai hivatalokat töltöttek be a hierarchiában. Ennek az osztálynak egyik jellegzetes csoportját alkották a „kihelyezett” települések kormányzói. A palota ügyeinek intézését biztosító magas rangú személyek között bizonyosan voltak írnokok, festők és képfaragók is, akiknek megvolt a saját természetfeletti védőszentje: agyagedényeken láthatók az összehajtható és jaguárbőr borítójú könyvekbe író, párosával ábrázolt Majomember istenségek. Az írástudók a hieroglifikus írás, az asztronómia, a történelem és a mitológia tudásának letéteményesei lehettek.

Érdekes, hogy bár a Yucatán-félszigeten a spanyolok megérkezése előtt nem sokkal egészen biztosan létezett a papoknak egy osztálya (*ah kinnek*, a Nap férfiának nevezték őket), korábbi jelenlétükre vagy működésükre nincs bizonyíték. Feladatukat a klasszikus korszak alatt az írkokok és talán maguk az uralkodók láthatták el.

Társadalom és gazdaság

Az egyes városokban hatalmas számú magasan képzett kézműves lehetett, hogy az előkelőket ellássa a rangjuk megkövetelte fényűző javakkal. A késői klasszikus korszak maja művészeti stílusa – különösen a déli alföldeken – csodálatosan kifinomult és igen naturalisztikus volt. Nyersanyagok széles választékát használták fel: a fát (többségük mára elpusztult), csontot, kagylót, jade-ot (ez volt a legértékesebb anyag), stukkófalakat és könyveket, agyagedényeket, obszidiánt és pattintott kovakéseket (az úgynevezett „különcködő kovákat”). A pompás tárgyak nagy részének rendeltetése az volt, hogy elkísérjék az uralkodót utolsó útjára. Minden város halott uralkodóját saját temetkezési piramisában helyezték el – a toronymagas késői klasszikus kori templompiramisok tehát mauzóleumok is egyben. Úgy tűnik, többségüket az uralkodó halála után építették, de a palenquei Feliratok Temploma esetében a piramist maga Pacal uralkodó építtette saját földi maradványai számára. Az uralkodócsalád többi tagját és a nemeseket más építményekben temették el.

A késői klasszikus kori maja város fő építményei az előkelők ideológiáját tükrözik. Minden központban volt két-három kövekből épített labdajátéktér, és – mint a klasszikus kori Közép-Veracruzban – a játék itt is szoros kapcsolatban állt az emberáldozatokkal és a föld alatti világgal. A sikeres háború emlékét egy-egy hieroglifákkal ellátott lépcsősor öröközte meg. Egyik hatalmas példája Copánban látható, melyet egy jóval kisebb város, Quiriguá népe épített, amikor i. sz. 737-ben meghódította a várost. Nem ismerjük pontosan, milyen tevékenységeket végeztek a sokszobás „palotákban”, de néhány szobában valódi trónokat találtak: faragott kőpadokat, melyen valószínűleg az uralkodók megkapták uralkodó jelvényeiket, illetve bemutatták hatalmukat.

A köznép városokban és a vidéken elszórt különböző kisebb-nagyobb falvakban élt. Bár fő foglalatossá-

ságuk kétségtelenül a földművelés volt, valószínűleg időszakonként közmunkára kötelezték őket a nagy városok építésekor, majd fenntartási munkálataihoz mészkövet bányásztak és szállítottak, kőművesmunkát végeztek, víztárolókat ástak, kikövezett utakat építettek és így tovább.

A késői klasszikus kori alföldi maja népesség vagy bármely maja város lakóinak számáról csak feltételezéseink vannak. A város mérete alapján Tikal lakóinak száma például 20 és 125 ezer között lehetett, de valószínűleg az alsó érték állhat közelebb a valósághoz. Lehetetlen még megbecsülni is a teljes alföldi népességet, de lélekszámuk akár 3 milliónál is több lehetett.

Mivel a gyarmati időktől kezdve a maja alföldeken a talajváltó vagy irtásos-égetéses gazdálkodás vált uralkodóvá, a régészek sokáig azt feltételezték, hogy ez volt az egyetlen földművelési forma a klasszikus korszakban. Az idők során azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy egyéb módszereket is ismertek és alkalmaztak az ősi maják. A bakhátas földművelés széles körben elterjedt az alacsonyabban fekvő övezetekben, különösen olyan folyók mentén, amelyek természetes vízhozama szerény volt, a déli alföldek néhány dombosabb vidékén pedig folyamatosan művelhető teraszokat képeztek ki. Az ilyen területeken sokkal jobb terméseredményeket érhetek el, mint ott, ahol a talajváltó művelés volt az uralkodó, ezért e térségekben az előző becsléseknél nagyobb népességgel számolhatunk.

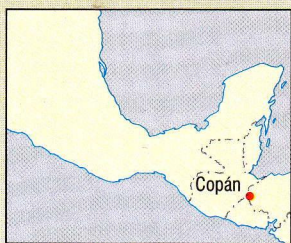
A maja civilizáció hanyatlása a déli alföldeken

A déli alföldek késői klasszikus kori maja civilizációi – és valószínűleg az ősi amerikai kultúrák általában – virágzásuk tetőpontját az i. sz. 7. évszázad végén, illetve a 8. század folyamán érték el. I. sz. 800 táján azonban egy széles területet érintő és megmagyarázhatatlan hanyatlás jelei kezdtek mutatkozni a déli maja városokban.

Ebben az időszakban a városközpontok egymás után felhagytak a maja városállamokat az előző hat évszázadon át irányító uralkodók származását és tetteit magasztaló köemlékek építésével és faragásával. I. sz. 900-tól gyakorlatilag nem használták a maja Hosszú Számlálást, helyette a posztklasszikus korban az északi alföldeken elterjedt a feljegyzések Rövid Számlálásnak nevezett csonkított változata. Ebben a korszakban egy ugyanolyan féktelen pusztítás nyilvánvaló jeleit lehet kimutatni, mint amilyen egy évezreddel korábban az olmékok között söpört végig. Az építkezések a legtöbb településen és városban abbamaradtak, a lakóhelyeket a trópusi őserdő vette birtokába.

Hova tűntek azok az emberek, akik sorsára hagyták a városokat, és mi volt az oka ennek a szörnyű katalizmának? A számtalan feltételezés ellenére a kutatók ma sem tudják pontosan a választ. Bár a régészeti bizonyítékok azt mutatják, hogy néhány város a posztklasszikus korban is fenntartott egy bizonyos népességet és kultúrát, az előkelők és hozzátartozóik bizonyosan eltűntek. A feltételezések egy része a gazdasági okokra helyezi a hangsúlyt – vagyis hogy a föld túlzott kiaknázásával járó éghajlatváltozások miatt összeomlott a földművelés. Mások a társadalompolitikai okokat tartják meghatározónak, többek között a maja tömegek lázadását kegyetlen uralkodók ellen. Egyértelmű bizonyíték azonban még egyik feltételezésre sincsen.

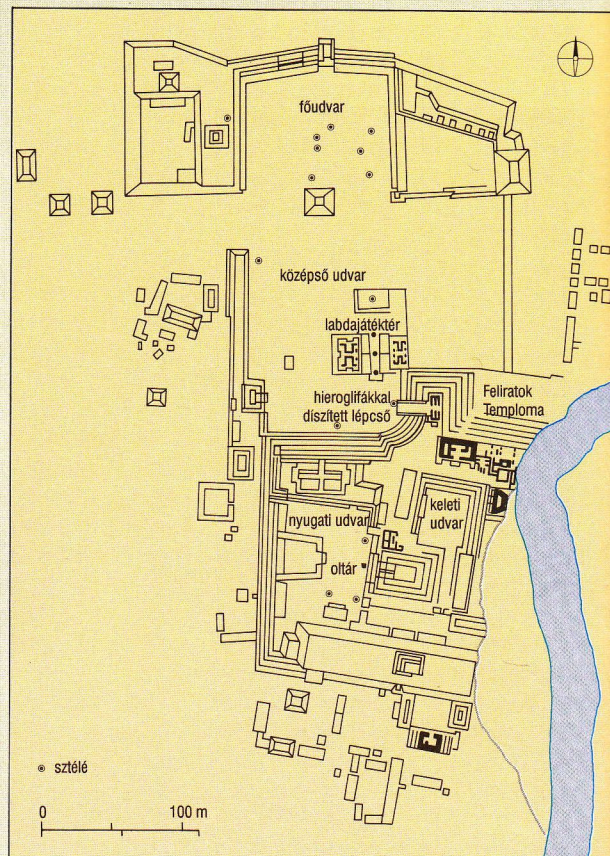

Copán

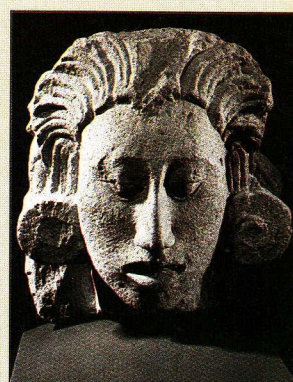
Copán az egyik legdélebbi jelentős maja romváros. A lelőhely a hondurasi Montagua-medence Copán nevű folyója mentén fekszik. Copán városa egykor valószínűleg egy 13×3 kilométeres területen terült el. Mára csupán a város kis része maradt fenn, ahol templomok és terek romjai láthatók. Copán legfőbb jellegzetességei a három dimenzióban kifaragott sztélék. 1839-ben John Lloyd Stephens és társa, a művész-építész Frederick Catherwood 50 dollárért vette meg a romváros területét. Így zavartalanul feltárhatták és leírhatták az ősi emlékeket. Az intenzív helyreállítási munkák az 1930-as években a Carnegie Intézet vezetésével kezdődtek el. A kutatóknak nem kevés munkájába került elterelni a Copán folyót, mivel az addigra már jókora darabot szétmállasztott a piramisegyüttesből.

Jobbra: A copáni Feliratok Templomáról letekintve megpillantjuk a szabályos vonalú labdajátéktérrel (*előtérben*) és a mögötte elterülő főtérren szabadon álló, szépen megmunkált szobrokat.

Lent jobbra: A maja városok közül egyedül Copánban hiányoznak a harci és egyéb erőszakos jelenetek ábrázolásai. A fontos személyiségek itt fegyverek helyett rangjukat jelző tárgyakat tartanak a kezükben. A szobrok árasztotta derű látható a fiatal Kukoricaisten arkifejezésén is.

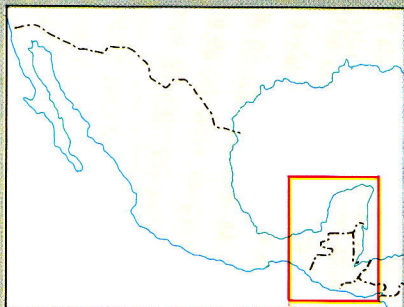

Lent: Hét, átlagosan 3,5 méter magas sztélé áll a fő udvarban, míg egyéb sztélék a lelőhely déli részén találhatók. Copán művészete a 8. század közepén érte el virágkorát. A hieroglifákkal díszített lépcsőféljaron látható a maja övezet leg-hosszabb felirata: a 63 lépcsőfokra 2500 írásjelet véstek fel.

Balra: A Catherwood által lefestett „ledölt idol” (C jelű sztélé) romantikus atmoszférája ellentétben áll az idol pontos és minden részletre kiterjedő ábrázolásával. A C jelű és a 37 további sztélé ma már újra független helyzetben csodálhatják meg az idelátogatók. A sztéléken uralkodói jelvényeikkel együtt jelennek meg Copán egykori uralkodói. Mindannyian szertartási pálcát tartanak kezükben, finoman megmunkált ruházatot és ékszereket viselnek, alakjuk mellett hieroglifikus szöveg látható. A díszítőelemek kiemelkednek a minden oldalán megmunkált kötőm síkjából. Ezáltal a copáni sztélék különböznek a Yaxchilánban és Piedras Negrasban feltárt kétdimenziós faragványoktól. A sztélékkel szemben állatalakban megjelenített istenek oltárai álltak.

20°

MEXIKÓI-ÖBÖL

18°

16°

14°

- jelentős klasszikus kori központ
- kisebb klasszikus kori központ
- barlanglelőhely
- Puuc stílus
- Chenes stílus
- Río Bec stílus
- Cotzumalhuapa lelőhelyek
- kereskedelmi út
- intenzív földművelés az északi és középső területeken
- baktás termőterületek
- kőburkolatú teraszok
- láp
- mai nemzetközi és államhatárok
- mai város

méretarány 1: 3 400 000

0 150 km

— városállam határa i. sz. 700-ban

ÉSZAKI TERÜLET

KÖZÉPSŐ TERÜLET

PETÉN

DÉLI TERÜLET

YUCATÁN

MAYA-HEGYSÉG

MEXIKÓ GUATEMALA

GUATEMALA HONDURAS

EL SALVADOR

San Salvador

San Pedro Sula

Los Higos

El Paraíso

Quirigua

Mojanga

Yajalá

Yajalá

Yajalá

Yajalá

Yajalá

Yajalá

MEXIKÓ GUATEMALA

MEXIKÓ GUATEMALA

MEXIKÓ GUATEMALA

MEXIKÓ GUATEMALA

MEXIKÓ GUATEMALA

MEXIKÓ GUATEMALA

MEXIKÓ GUATEMALA

MEXIKÓ GUATEMALA

MEXIKÓ GUATEMALA

MEXIKÓ GUATEMALA

MEXIKÓ GUATEMALA

MEXIKÓ GUATEMALA

MEXIKÓ GUATEMALA

MEXIKÓ GUATEMALA

MEXIKÓ GUATEMALA

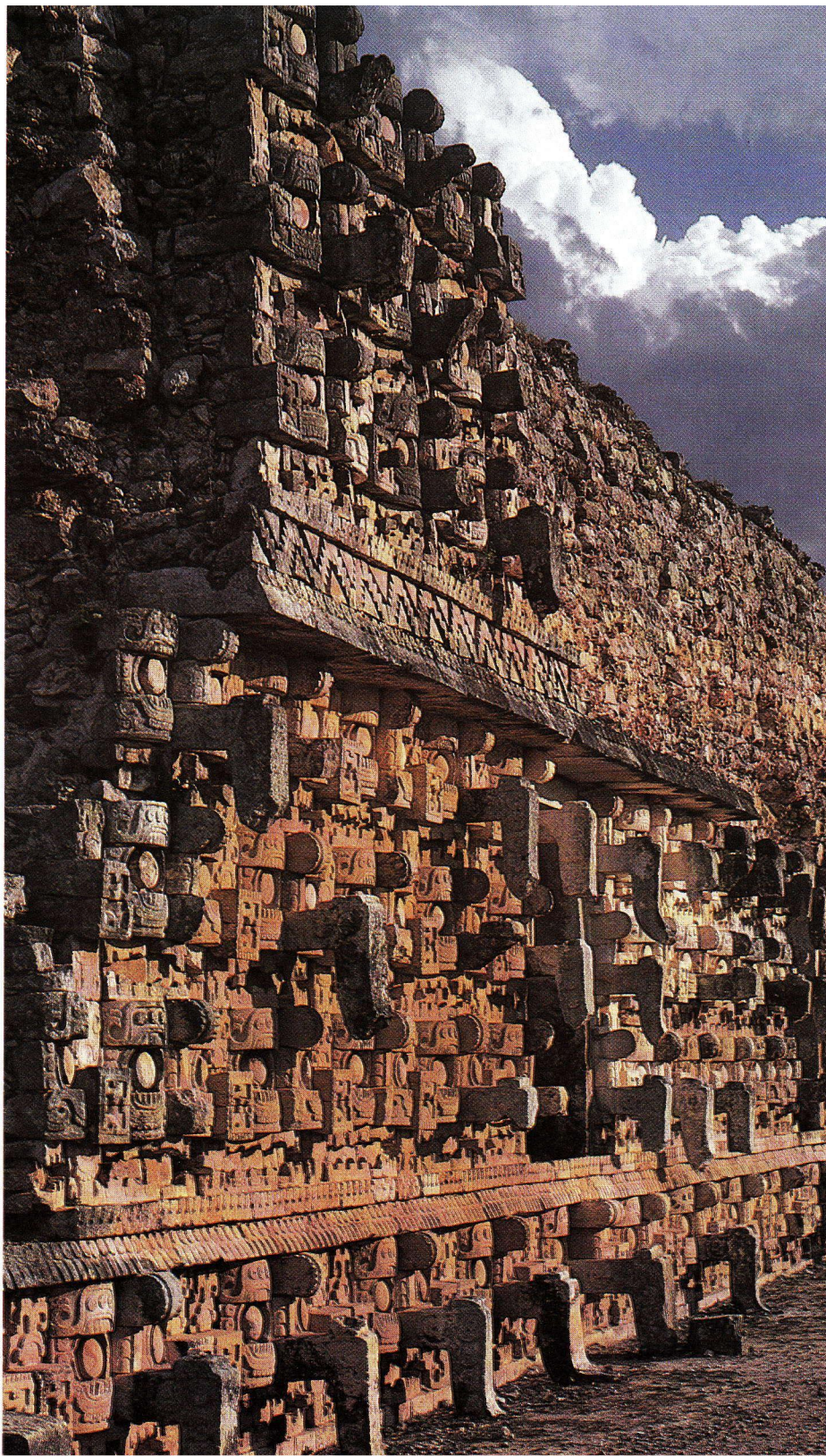
MEXIKÓ GUATEMALA

MEXIKÓ GUATEMALA

MEXIKÓ GUATEMALA

MEXIKÓ GUATEMALA

Balra: A klasszikus kori maja civilizáció

I. sz. 290-től több mint öt évszázadon keresztül virágzottak a klasszikus kori maja városok az északi és középső övezet trópusi őserdőiben. Számos klasszikus kori központ a királyi család tagjainak házassága révén került kapcsolatba egymással. Ennek ellenére egyetlen városnak, még a Peténben található hatalmas Tikalnak sem sikerült vezető szerepre szert tennie. Többségük alapvetően független maradt, és gyakori volt a városok közötti háborúskodás. I. sz. 790 körül 22 független városal-

lamot azonosíthatunk a déli alföldeken. A 9. században a maja központok egymás után hagytak fel azzal, hogy uralkodóik nagyságát közméltóságukkal dícsőítsék.

A déli alföld maja területein valószínűleg a helyváltoztatással járó iratás-égetéses gazdálkodás volt a fő földművelési forma. Ám ez önmagában még nem lehetett képes eltartani a klasszikus korszak hatalmas maja népességét. Egyre több régészeti lelet igazolja, hogy az intenzív földművelésnek két típusát is alkalmazták a középső és északi maja területek egyes részein: a bakhátas

földeket és a kővel szegélyezett teraszokat. E művelési módszerek lehetőséget nyújtottak arra, hogy a termőföldeket az év nagy részében folyamatosan műveljék, és így az egyre növekvő népesség élelemszükségletét biztosítsák.

Jobbra: Mai maja lakóház egy ősi maja palota szomszédságában.

Fent: A Puuc stílusú építészeti alkotások csodálatos példája a Maszkok Palotája Kabahban. A 46 méteres homlokzatot teljesen beborítják az Esőisten (Chac) maszkjainak ismétlődő motívumai.

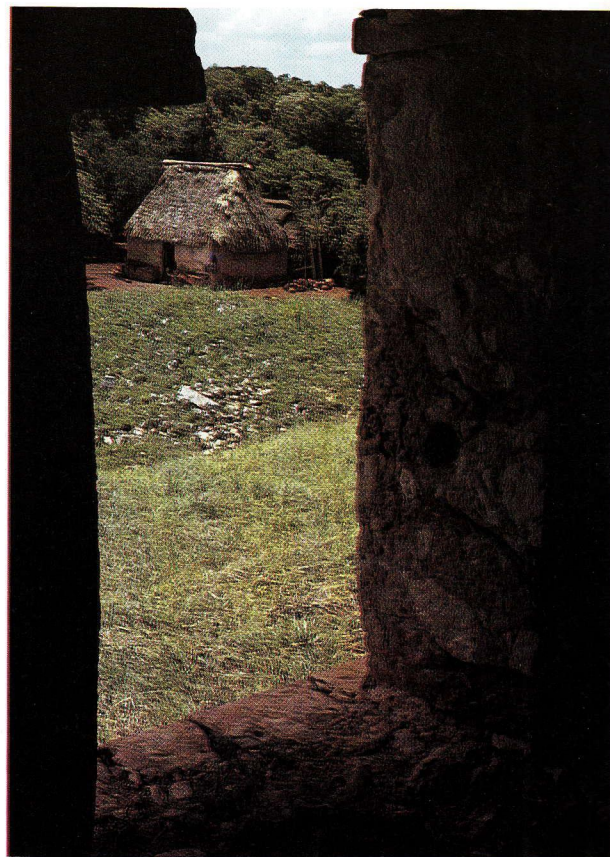
Az északi terület klasszikus kori városai

A korai kutatók, mint a már elhunyt Sylvanus Morley támogatták a déli alföldek maja „Öbirodalmának” mára tarthatatlanná vált modelljét, ugyanakkor felkarolták azt az elképzelést, hogy Peténtől északra, a Yucatán-félszigeten létrejött egy „Újbirodalom”. Ezt szerintük a klasszikus kori birodalmak összeomlása után a délről menekülők alapíthatták. Az elképzelést akkor vonták kétségbe, amikor a régészek kimutatták, hogy az északi városokat még a késői klasszikus korszakban építették fel és népesítették be.

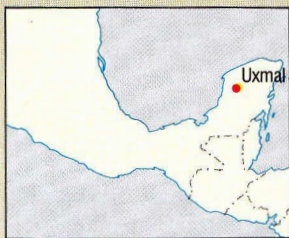
Az északi városokat építészeti stílusuk szerint osztályozták. Délen, a Peténtől északra uralkodó Río Bec stílust a többszobás, „álhomlokzatos” tornyokkal ellátott építmények jellemzik, melyek kívülről hasonlítanak például Tikal városának templompiramisaira (bár a „lépcsőkön” itt nem lehet felmászni). Északabbra, Campeche állam déli részén a Chenes stílus lelőhelyeit találjuk, ahol a szertartási építmények bejáratánál gigantikus szörnymaszkok őrködnek, melyek a déli uralkodók „szertartási pálcáin” látható kétfejű égi sárkányok arcát idézik.

A klasszikus kori maja civilizáció legnagyobb építészeti emlékei a Puuc stílusú városok, amelyek Campeche északi övezetében, illetve Yucatán állam V alakban összefutó, alacsony dombjain terülnek el. Uxmal, Kabah, Sayil és Labná a legalaposabban feltárt lelőhelyek közé tartoznak, s az itteni építmények még olyan modern építészekre is hatással voltak, mint Frank Lloyd Wright. A stílus jellemzője a terméskő falazatra helyezett, csodálatosan megmunkált mészkőlapok, a felső épülethomlokzatot borító, mozaikszerűen illeszkedő vésett elemek sokasága. Ezek gyakran a mennyei istenség (az úgynevezett Hosszúorrú Isten) totemoszlopszerűen egymás fölé helyezett, lenyűgöző arcát ábrázolják.

A félsziget belseje felé haladva a környezet egyre szárazabbá, a termőtalaj pedig vékonyabbá válik, s az apró vízgyűjtők, tavak és folyóvizek egyre ritkábban

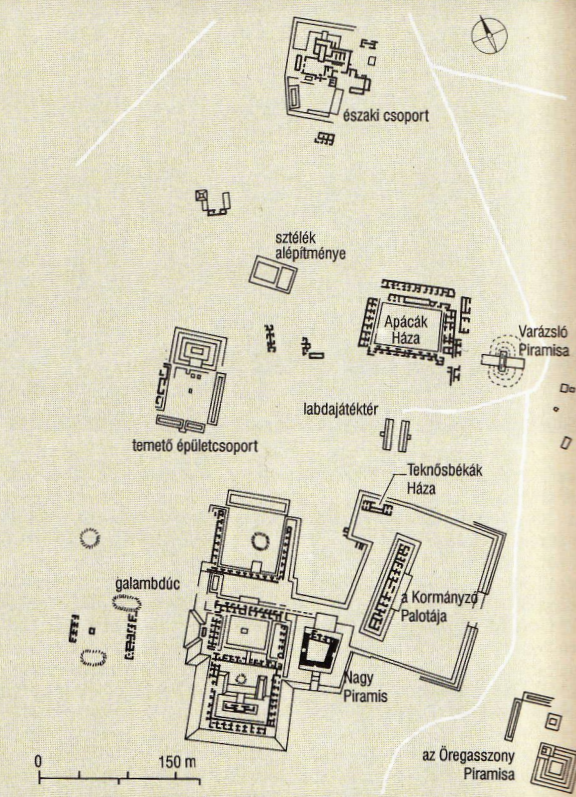

Uxmal

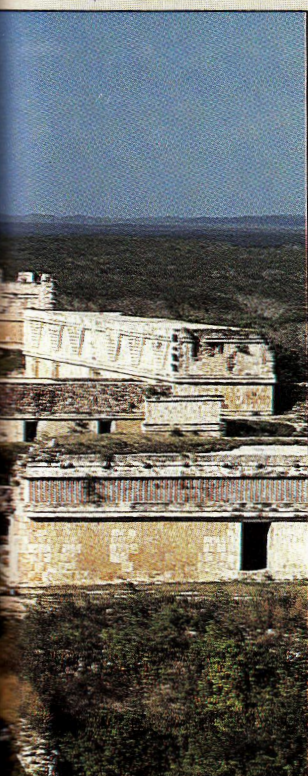
Lent: Részlet Frederick Catherwood egyik litográfiájából. A Kormányzói Palota főbejárata felett geometriai ábrázolások, esőistenmaszkok és stilizált természeti formák díszítőelemei váltakoznak. Hasonló, ám kevésbé díszes elemek találhatók az épületnek mind a négy oldalán. A 11 kapubejárát felett, illetve a sarkainál egymás alá helyezett, 45 fokban szögben kiálló hatalmas esőistenmaszkok láthatók. A 3,5 méter magas fríz, az Apácák Háza épületein láthatókhoz hasonlóan apró, valószínűleg tömegmérétekben előállított mozaikokból készült. A frizeket olyan gondnal mintázták meg, hogy nem volt szükség a tökéletlenségeket elfedő stukkóborításra.

Bár Uxmal a Yucatán-félsziget építészeti gyöngyszeme, régészeti alig kutatott lelőhely. A helyreállítási munkák a főbb épületekre korlátozódtak, míg a település teljes nagyságát máig sem térképezték fel megfelelően. A más mezo-amerikai térségekben előkerült információk – keltezett sztélék, hosszú hieroglifikus szövegek, kódexek, történeti eseményeket elmesélő falfestmények – ebben a romvárosban hiányoznak. Csak a kerámia előzetes tanulmányozása, a keltezetlen sztélék és egy pillérre felfestett dátum (i. sz. 909) alapján igyekeztek Uxmal korszakolását meghatározni. Ugyanakkor a számos uxмали épületen megfigyelhető jellegzetes Puuc építészeti és díszítő stílus több mindent is elárul.

Bizonyos, hogy Uxmal a késői klasszikus korban a toltékok félszigetre történő behatolásáig lakott település volt. Az uxмали minták a puuc hagyományokat idegen mintákkal ötvözve világvárosi hangulatot kölcsönöznek a városnak.

Az alacsony, négyszögletes Apacák Háza (*balra*), és a jobbra előtte elhelyezkedő Teknősbékák Háza mellett magasodik a hatalmas Varázsló Piramisa (*lent*). Az Apacák Háza (mely megtévesztő nevét onnan kapta, hogy a korai felfedezők az épület apró szobáit apacák lakóhelyeinek vélték) tisztán Puuc stílusban épült, függőleges falait alul díszítetlen,

felül szépen kidolgozott homlokzati szakaszok tagolják.

A Varázsló Piramisának elliptikus alaprajza egyedülálló a maja piramisok között. A piramis helyreállítási munkái közben végzett vizsgálatok öt építési szintet mutattak ki, amelyek a piramis lábánál, illetve tetején álló templomokkal együtt a Puuc építészeti szabályok szerint épült.

Mivel felszíni vízforrás gyakorlatilag nem található a Yucatán-félszigeten, a keleti régióban a korai népek a mészkőpadokon kialakult víznyelők (*cenoték*) köré települtek. A nyugati térségben azonban nincsenek természetes kutak, így az itt élőknek az esős évszakban lehulló csapadékot kellett összegyűjteniük, hogy a hat száraz hónap idejére biz-

tosíthassák a vizet. A föld alatti épített ciszterna (*chultun*) talán az északi maják legnagyobb találmánya. Kétségtelen, hogy a vízhiány e nép legfontosabb gondja volt: erre utal, hogy rengeteg Chac- (Esőisten-) maszk díszíti az épülethomlokzatokat.

Fent balra: A koponya és a keresztbe rakott csontok motívuma ismétlődik a temetőbeli épületsorozat egyik alépitményének felső peremén. Ez a Mexikó hegyvidéki területeiről származó motívum itt egy Puuc stílusú épületen bukkan fel.

Fent: A négyszögletes Apacák Háza belső nyugati szárnyán látható frizen geometrikus mozaikokra mintázott tollas kigyók bukkannak fel.

Balra: A több mint 100 hektáron elterülő Uxmal építészeti elrendezését nemcsak festői látvány megteremtése, hanem valószínűleg csillagászati szempontok is befolyásolhatták (erre utal a tengely tájolásának bizonyos keleti irányú eltérése északról). A régészek a Kormányzó Palotáját tekintik a fennmaradt puuc építészeti alkotások legtekélyesebb példájának. A palota két egymás fölé épített alépitmény tetején áll, főbejárata Uxmal feltehetően legrégebbi épülete, az Öregasszony Piramisa felé, egy hatalmas térre néz. Északi oldalán egy magas, álboltozatos folyosó vezet a négyszögletes Apacák Házába. Ennek 75 x 60 méter kerületű belső udvarát négy egymástól különálló épület szegélyezi. Az Apacák Háza inkább a tágas teret, mint az elzártságot fejezi ki.

A Jaina-sziget művészete

Jaina a Campechei-öbölben található apró márgaszigetet. A sziget hírnevét az itt feltárt késői klasszikus kori sírok százaiban talált szép agyagfiguráinak köszönheti. Az apró, üreges figurák hátoldalába gyakran sípot illesztettek. A szobrok változatos tevékenységeket végző urakat és úrnőket, trónon ülő uralkodókat és istenségeket ábrázolnak. A jainai sírok gazdagsága azt sugallja, hogy a sziget a közeli puuc településeket irányító előkelők temetkezési helye lehetett.

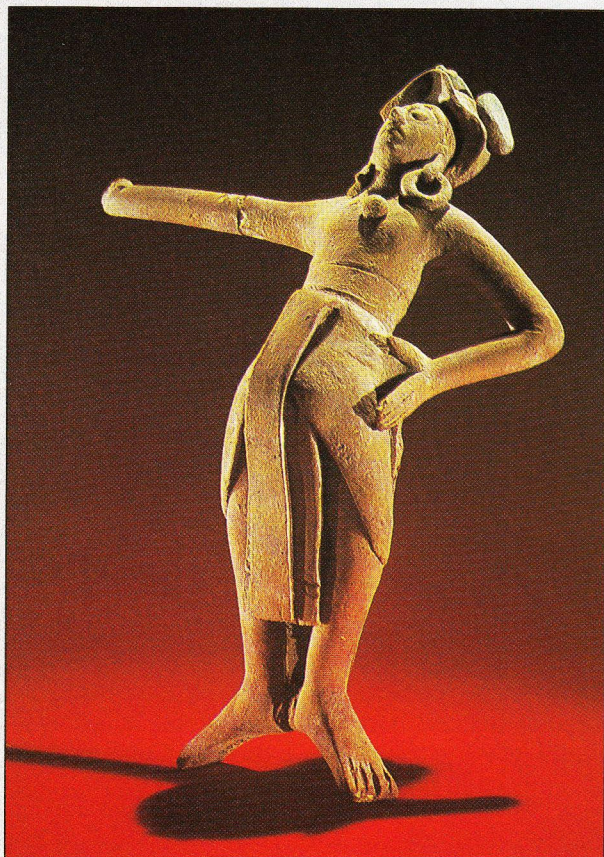

Az úgynevezett Kővér Istenség gyakran felbukkan a Jaina-szigeti apró szobrokon, és a Puuc stílusú épületek homlokzatának faragott kövein. Feltehetően teotihuacáni eredetű, szerepe a mezo-amerikai istenségek között máig ismeretlen. A képen tollas harci öltözetet visel, és egyik kezében pajzsot tart. Néhány szoborcsoport mindennapi tevékenységet végző alakokat ábrázol. A hátszijas szövőszéken dolgozó fiatal nő (*balra*) valószínűleg a szövés patronálója, a fiatal Holdistennő lehet. A rúdon – amelyre a szövőszéket erősítették – és a rúd alatt madarak láthatók. Számos Jaina-szigeten talált miniatűr portré (*lent*) mutatja be, milyenek lehettek a késői klasszikus kori maja öltözetek. Az ülő alak egy nemest ábrázol, aki mellén egy tükörszerű tárgyat visel. A kép jobb oldalán látható felékszerezett, köntösbe burkolózó nő szintén egy tükörnek látszó tárgyat tart. A tükör szoros kapcsolatban állt az uralkodás fogalmával, így a nagy maja uralkodókat „népének tükré” tisztelték.

Lent: Egyes jainai figurák különösen kifejezőek. Ilyen kicsi tárgyak megformálásakor a művész nagyobb szabadságot engedhetett meg magának, mint a hatalmas kőszobrok esetében. A képen valószínűleg egy eksztatikus táncot lejtő uralkodó ábrázolása látható.

Legalul: Az előzőnél jóval fenségebb a kör alakú trónon ülő uralkodó figurája. Bár a klasszikus kori maja szobrokon ritkán látható arcszörzet, a jainai uralkodókat gyakran ábrázolják kecskeszakállal. Az uralkodó füstöléshez használt kopált tartalmú zacskót tart a bal kezében.

bukkannak fel. A Puuc stílushoz tartozó települések – ezek közül a legkeletibb Chichén Itzá – szorosan kötődnek a vidék egyetlen ivóvízforrásához. A kukorica-termesztés észak felé egyre bizonytalanabbá válik, így a gazdaság alapját a só- és mézkereskedelem jelentette.

Bár kétséges, hogy a déli települések elnéptelenedését követően onnan bevándorlás indult volna a puuc területekre, e városok feltehetően még jóval i. sz. 900 után is megtartották népességüket és szertartási központjaikat. Sőt, miután az i. sz. 10. század vége felé a toltékok átvették a hatalmat a Yucatán-félszigeten, az itteni stílus hozzájárult a Chichén Itzában kivirágzott kevert tolték–maja civilizáció kialakulásához. A puuc kézművesek és építészek fontos szerepet játszottak a nagy posztklasszikus kori központokban az alkotótevékenység váratlan megélénkülésében.

A maják Közép-Mexikóban

Valaha úgy gondolták, hogy a klasszikus kori maják a kulturális „zárkózottság” állapotában éltek, s alig voltak befolyással más övezetekre, illetve sohasem jutottak túl a maja civilizáció határain. Az utóbbi években azonban néhány olyan döntő bizonyítékra derült fény, amely megerősíti a maják jelenlétét Közép-Mexikó hegyvidékén, a késői klasszikus kor utolsó évszázadában.

Jelenlétük természetének a megértéséhez vissza kell térnünk Putúnhoz. A spanyol hódítás időszakában egy chontal-maja nyelven beszélő csoport foglalta el Tabasco és Dél-Campeche ingoványos tengerparti területeit. A vidéket az aztékok Acallan, azaz „a csónakok földje” néven ismerték, ami a putúnok által felügyelt, Hondurastól Veracruzig tartó kiterjedt tengeri kereskedelmi hálózatra utal. Ezt a népet nahuatl nyelven olmék-xicallancának nevezték. Ma már alapos okunk van azt feltételezni, hogy a peténi városok hanyatlásával (i. e. 800 körül) keletkezett hatalmi vákuumot Putún töltötte be.

A dombtetőre épült, hatalmas Cacaxtla a Mexikói-völgytől keletre, a Tlaxcala és Puebla államok határán húzódó száraz hegyvidéken fekszik. A történelmi hagyomány úgy tartja, hogy az egykori település az egyik olmék-xicallanca, vagyis putún-maja eredetű dinasztia erődje volt. A feltételezés régészeti megerősítése 1974-ben vált lehetővé, amikor fosztogatók felfedeztek egy hatalmas, késői klasszikus kori palotaegyüttest, elkápráztató és csodálatosan élénk színű falfestményekkel, melyek mindegyike egyértelműen maja eredetű: pontosabban, Seibal késői sztéléinek stílusában készült.

Xochicalco dombtetőn lévő hatalmas épületegyüttese Nyugat-Morelosban, a Mexikói-völgytől dél-nyugatra szintén a maják késői klasszikus kori mexikói jelenlétét igazoló lelőhely. Itt nem csupán egy Tollas Kígyókkal díszített lapos halmot találtak – amelyen a kígyó testének gyűrűi között a késői klasszikus kori maja jade-tárgyakról másolt, egyértelműen maja stílusú ülő figurák láthatók –, hanem kikövezett utak hálózatát is, melyek nyilvánvalóan az alföldi maja városok *sacbeobjaira* (fehér utak) vezethetők vissza.

A maják abban az időszakban nyomultak be a területre, amikor a déli síkság maja városai már hanyatlásnak indultak, s legalábbis Cacaxtlát egy olyan nép hozta létre, amely képes volt az Újvilág legnagyobb civilizációjának felbomlását követő káosz előnyeit kihasználni.

Bal szélén: Cotzumalhuapa régészeti lelőhelyről kapta a nevét a Guatemala csendes-óceáni partvidékének több mint 200 faragott kőemlékét jellemző egyedülálló szobrászati stílus.

Valamennyi sztélé egy labdajátékos felszerelését magára öltő férfit ábrázol. A képen látható 6-os számú kőemléken a labdajátékos egyik karját egy alászálló istenség felé nyújtja. A sztélét síkdomborműben faragták ki, egyedül az isten arca emelkedik ki a kő síkjából. Az ikonográfiai elemek (többek között a halálfejek, a levágott emberi fejek, a virágzó kúszónövények, az emberszabású kakaóhévelvények és a mennyei kígyók) ismétlődnek különböző változatokban az egyes sztéléken.

Balra: Egy cotzumalhuapai stílusú sztélé részlete: egy labdajátékosnak öltözött pap egyik kezében emberi fejet, míg a másikban áldozókést tart. A kígyók a vért szimbolizálják.

Cotzumalhuapa rejtélye

A mezo-amerikai civilizáció klasszikus időszakának egyik legnagyobb fejtörést okozó problémája a cotzumalhuapai lelet, amely Guatemala csendes-óceáni síkságairól, Santa Lucía de Cotzumalhuapából származik. A végtelenül zárt régió belül, mely valaha Mezo-Amerika egyik leggazdagabb kakaótermesztő övezete volt, számos igen rusztikus, kavicsból borított, épületekben és faragott kőemlékekben bővelkedő kisebb lelőhely található. Stílusuk és a tárgyak ikonográfiája nem maja és nem mexikói, hanem a kettő kombinációja. Számos megjelenített istenség bizonyosan közép-mexikói, mint például Tlaloc, a nagy szemű esőisten, illetve Mictlantecuhtli, a halottak földjének ura. A 260 napos naptári rendszer hieroglifáinak stílusa korábból nem ismert Mezo-Amerikában. A labdajáték-ábrázolások és a labdajátéktér minden lelőhelyen megtalálhatók, ami a Mexikói-öböl klasszikus kori Veracruz kultúrájával való kapcsolatot sugall. Cotzumalhuapa kultúrája azonban nem biztos, hogy innen vagy pedig a guatemalai partvidéken a korai klasszikus időszakban meghatározó szerepű Teotihuacánból származik. Még a kultúra kormeghatározása is kérdéses, bár a probléma legfőbb szakértője, dr. Lee Parsons úgy gondolja, hogy az a korai és a késői klasszikus korszak határára, egyfajta „középső klasszikus” időszakra tehető. Az viszont bizonyos, hogy a kultúra virágzása a sikeres kakaótermesztéssel magyarázható.

Milyen nép élhetett itt? A spanyolokkal való kapcsolat kialakulásának időszakában Cotzumalhuapa térségét egy pipilnek nevezett, nem maja csoport lakta, amely egy, a nahua családba tartozó, az aztékok által használt nahuatlal távolról rokon nyelvet beszélt. Sok szaktekinélly feltételezi, hogy a pipilek hozták létre a klasszikus kori Cotzumalhuapáni-kultúrát, s talán Közép-Mexikóból érkezhettek a tengerpartra az i. sz. 6. század előtt, de még számos kérdést homály fed velük kapcsolatban.

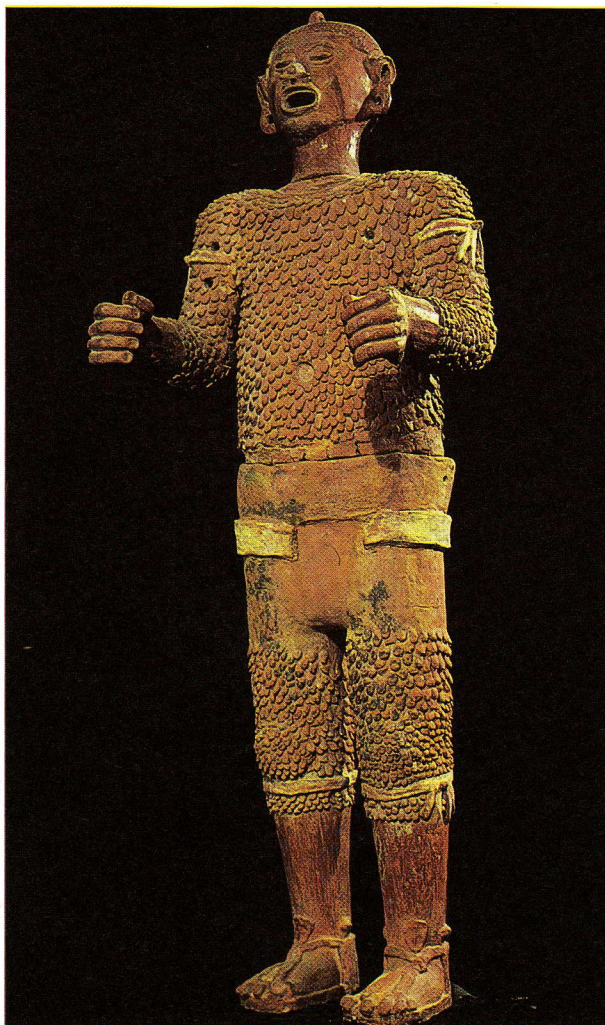

Fent: A Tolték Birodalom

A toltékok korában történt események különleges helyet foglalnak el a mezo-amerikai mitológiában. A késő maja és az azték uralkodók következetesen a toltékokat tekintették őseiknek, és úgy hitték, hogy elődeikhez hasonlóan az ő korszakuk is a mindenütt jelenvaló jólét időszaka. Amint a térkép mutatja, Mexikó nagy része a toltékok befolyása alá került. Hatásuk fennmaradt birodalmuk bukása és a Tulából történt elvándorlásuk utáni korokban is. A toltékok részint azoktól a Chichimeca-sivatagban élő kóbor törzsektől származtak, akik a szárazság és az éhínség következtében húzódtak egyre délebbre.

Felül: A majdnem életnagyságú ürege terrakottafigura Xipe Totect, a növényzet és az aratás istenét ábrázolja, akit a feláldozott foglyokhoz hasonlóan lenyűzött bőrről emberként személyesített meg.

A TOLTÉK ÁLLAM FELEMELKEDÉSE

Az i. sz. 900-tól a spanyol hódításig terjedő időszakot posztklasszikus kornak nevezzük, ami Mezo-Amerika bármely előző korszakától abban különbözik, hogy történelminek számít, vagyis ez az a kor, amelyet a spanyolok, illetve a korszak indián értelmisége által 1521 után összeállított írott forrásokból is ismerünk.

Bizonyos, hogy már a klasszikus kori majáknak is volt írott történelmük, de ez tartalmában végtelenül szűk körű lehetett, mivel csupán az előkelőkkel történt dolgokra korlátozódott. A posztklasszikus korra vonatkozó történelmi leírások közül azonban sok kétértelmű, így adataikat fenntartásokkal kell kezelnünk.

A másik döntő különbség a klasszikus és a posztklasszikus kor között a fémművesség kialakulása. E művészeti forma majdnem bizonyos, hogy Dél-Amerikából – valószínűleg Peru és Ecuador határának tengerparti övezetéből – érkezett Mezo-Amerikába, s feltételezhetően a Középső térség – ahol régóta csodálatos arany- és ezüstöntvényeket készítettek viaszveszejtő eljárással – szintén szerepet játszott terjeszkedésében. Ennek ellenére a mezo-amerikai fémművesség főként díszek készítésére korlátozódott, s az Andok térségében ekkor már jól ismert bronz itt nem jelent meg. Mezo-Amerika posztklasszikus korszaka tehát nem a fémek időszaka volt.

A tolték-csicsimékák

Amikor a spanyolok megérkeztek Mexikóba és Közép-Amerikába, az akkor uralkodó őslakos dinasztiák, majd gyarmati kori leszármazottaik beszámoltak nekik egy korábban élt népről, melyet „toltéknak”

neveztek. Ez a nép „Tollan”-ban (ez később nyelvromlás révén „Tula”-ként rögzült), a „Nádak helyén” egy csodálatos kultúrát teremtett meg. A toltékok kiváló kézművesek és építésszek voltak. Tula Mezo-Amerika mesés szépségű városává fejlődött, palotái mintha ék-szerből készültek volna. Még az azték uralkodó, Motecuhzoma Xocoyotzin is tolték ősök leszármazottjának tartotta magát.

Számos hagyomány él ma is a toltékokról. Közülük néhánynak van valamicske történeti alapja, bár az úgynevezett történeteket nem könnyű értelmezni.

Mezo-Amerika északi határán túl, a Sierra Madre két vonulata között egy nagy sivatagi fennsík húzódik. A megművelt területek határán túl volt a csicsimékák birodalma. Ezek a vadászó-gyűjtögető népek Mezo-Amerika előtörténetének archaikus korából örökölt kóbor életmódot folytattak. Valószínűleg ők honosították meg a korai posztklasszikus időkben az északról behozott íjat és nyilat, hiszen az azték hadsereg egyedüli íjásza a csicsimékákhoz tartozó otomí zsoldosok voltak.

Ezek a kóbor népek a múltban valószínűleg számtalan alkalommal betörték Mezo-Amerika területére. A klasszikus korszak végén egy csoportjuk *Mixcoatl* (Felhőkígyó) nevű főnökük vezetésével letelepült azon a helyen, ahol egy másik, toltékként ismert csoporttal egyesülve később létrehozták Tula városát. E kevert nép új kultúrát teremtett, amelyre bizonyára hatással voltak az „elmajásított” közép-mexikói központok, többek között Xochicalco is. Így például Tula labdajátéktere részleteiben és méreteiben pontosan megfelel Xochicalco I alakú játéktérének. Tula a korai posztklasszikus Tollán-fázis (i. sz. 900–1200) idején egy nagy kiterjedésű királyságnak – sőt talán birodalomnak – a fővárosává vált. A posztklasszikus kori Mezo-Amerika több államának modellje lett, hiszen nemcsak az azték, hanem a nagyon késői maja uralkodóházak is a tulai uralkodóktól származtatták magukat.

A tolték befolyás Mezo-Amerika jelentős részén, többek között a Mexikói-öböl partvidékén is megfigyelhető. Ezen a területen és magában a fővárosban is a toltékok jelenlétét a kiváló minőségű, mázzal bevont „plumbát” áruként ismert agyagedények jelzik, amelyeket tolték előírásoknak megfelelően Chiapas és Guatemala csendes-óceáni partvidékén készítettek, ahol csak a toltékok megfordultak, széles körben kereskedtek velük. Valószínűleg ezt a nagy kiterjedésű kereskedelmi hálózatot Tula kezdte el kiépíteni, mivel kifinomult, többszínű, Costa-Ricából származó kerámiákat is találtak a fővárosban, illetve La Quemada és Chalchihuites lelőhelyén. Az utóbbi településeket Mezo-Amerika északnyugati részén valószínűleg a toltékok alapították, hogy az olyan luxuscikkeket, mint a türkiz, beszerezzék az észak-amerikai Délnyugat kereskedőállomásairól, többek között Casas Grandesból.

Toltékok a Yucatán-félszigeten

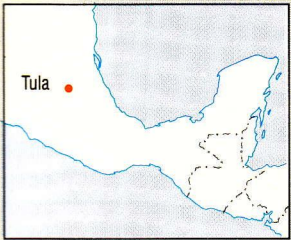
A legendákból ismerjük, hogyan szenvedett vereséget Quetzalcoatl a gonosz Tezcatlipoca (Füstölgő Tükör) kezétől, majd távozott Tulából, és kíséretével a Mexikói-öbölhöz jutott. Az egyik változat szerint Tollas Kígyó szertartás keretében feláldozta önmagát, míg mások szerint egy tengeri kígyókból formált tutajon a Mexikói-öbölből kelet felé hajózott, s egy napon majd visszatér, hogy visszaszerezze egykori birodalmát.

A régészeti és etnohistóriai vizsgálatok az utóbbi verziót erősítik meg. Egy *katun* (időciklus) múlva,

A Tolték Birodalom fővárosa, Tula 65 kilométerre északnyugatra fekszik a mai Mexikóvárostól. Bár Tula régészeti leletei kétségtelenül arról tanúskodnak, hogy itt állt az egykor hatalmas Tolték Birodalom központja, azok a teotihuacáninál jóval kisebbek. A B jelű piramis tetején állnak azok az Atlasz-szoborkoloszuszok, amelyek egyike a képen látható (lent), és amelyek a tulai Tolték-kultúra szimbólumaivá váltak. A lelőhelyen ezek a szobrok a legnagyobb köemlékek (4,6 m magasak, bár a piramis, amelyen állnak, alig nagyobb tíz méternél). Ezek a középső hegyvidéken a posztklasszikus kor valóságábrázoló művészetében később nagyon népszerűvé vált katonai témájú ábrázolások első példái.

Tula

Lent: A Tulában található négy Atlasz-szoborkoloszus egyikének részlete. A jellegzetes vagy talán idealizált tolték arc határozott vonásait (akárcsak a Chac Mool-szobor arcán, *lent jobbra*) az ábrázolás technikai részletei is visszatükrözik. Minden szobor négy nagy egységből áll, amelyeket bazaltból faragtak ki és mennyezet alá támasztott oszloppá raktak össze. A piramis hátsó részén elhelyezkedő, síkdomborműben kifaragott, hasonló katonai öltözetet viselő, négyzetes oszlopfigurák ugyanilyen szerkezeti megoldás szerint készültek.

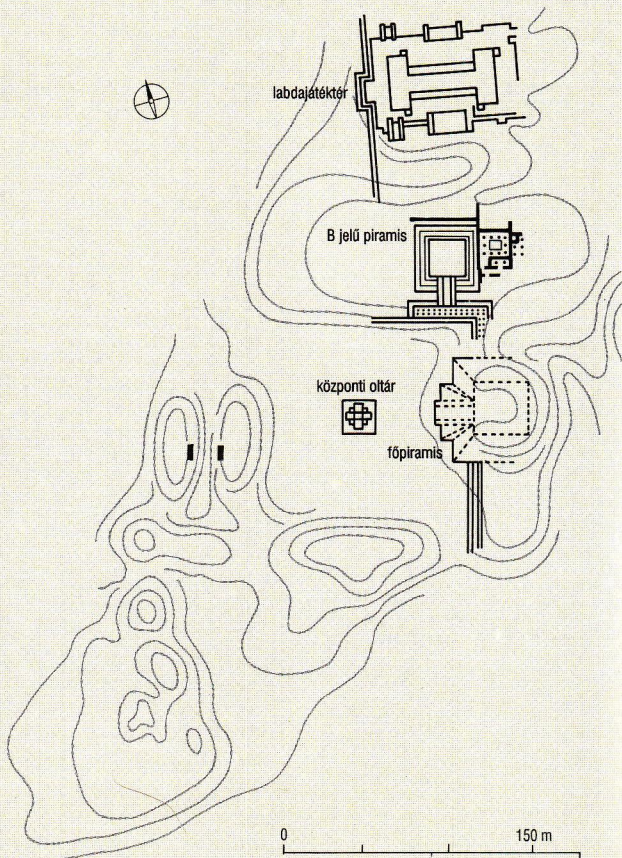
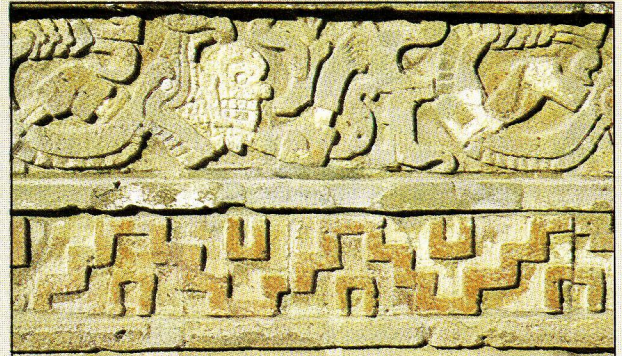
A Hidalgo államban található Tulát a teotihuacáninál kisebb, de nem kevésbé látványos épületek maradványai tették híressé. A város középpontjában számos nagyméretű templompiramis található. Ilyen a B jelű piramis, melyet valószínűleg Quetzalcoatl, a Tollas Kígyó tiszteletére emeltek. A piramis aléptményét zsákmány után kutató jaguárok, prérifarkasok és szíveket marcangoló sasok reliefsjeivel szegélyezték, ami valószínűleg a várost uraló harcosok rendjére utalt. Tula legendája szerint a városban egykor egy félig mitikus király, Quetzalcoatl uralkodott, akit a rettegett Tezcatlipoca, a mágusok és a harcosok védőistene igézt meg, győzött le, majd úzött el a városból.

Jobbra fent: Tula alaprajza. Az I alakú labdajátéktér a B jelű piramis mögött láthatjuk. Pontosan ugyanolyan kiterjedésű és tájolású, mint a xochicalcói labdajátéktér. A piramis szomszédságában található a Palacio Quemado („Leégett Palota”).

Jobbra: Egy Chac Mool-szobor, melyet a kutatók áldozati kőnek vélnek. Hat hasonló szobrot találtak, valamennyit megcsontkítva.

Balra: A B jelű piramis délkeleti, egykor oszlopos csarnokra nézett, aléptményét oldalról ábrázolt jaguárok, prérifarkasok és szíveket marcangoló sasok díszítik. Ugyanitt egy, a Vénusszal azonosított és nahuatl nyelven Tlahuizcalpantecuhtlinak hívott tollas teremtmény állkapcsai közül szemből ábrázolt emberi fej emelkedik ki.

Lent: A képen a Kígyófal (Coatepantli) látható. A 2,6 méter magas, szabadon álló falon többek között csörgőkígyók által elnyelt emberi csontvázak mintái ismétlődnek. A tulai ikonográfiában Quetzalcoatl mítoszának elemei: a Tollas Kígyó, a Vénusz és a katonai rendek összekapcsolódtak.

mely i. sz. 987-ben ért véget, egy magát Kukulcánnak („Tollas Kígyónak”, tehát Quetzalcoatlnak) nevező férfi, kíséretével megérkezett a Yucatán-félszigetre, és leigázta a majákat. A kultúra, melyben a hatalmat átvette és amelyet tolték politikai érdekek szerint kezdett irányítani, a Puuc volt. A legtöbb puuc település azonban – az egyetlen nevezetes város, Chichén Itzá kivételével – erre az időszakra már teljesen elnéptelenedett.

A korai klasszikus kor tolték–maja időszakában a Yucatán-félszigeten alig volt más település, ami azt sugallja, hogy az új uralkodók kiürítették a vidéket, és az északi maja területek népességét Chichén Itzában összpontosították, hogy jobban ellenőrizhessék őket. Az időszak egyetlen másik fontos lelőhelye Balankanché, egy Chichén Itzától nem messze található barlang, amelynek föld alatti rituális termét a tolték esőistennek, Tlalocnak szentelték.

Az északi maja terület toltékok utáni fejlődése

1224-re, az egy katun 6 ahau időciklus végére a tolték hegemonia eltűnt az északi alföldeken. Tulánál szintén véget ért a dicsőséges Tollan-fázis, és a toltékoknak már csak az emléke lebegett Mezo-Amerika nagy része felett. Röviddel ezután az itzá nép telepedett le Chichén Itzában, ahol megalapították vagy csupán megerősítették az Esőisten kultuszát: a szent *cenotéba* vagy áldozati kútba az isten megbékítése érdekében embereket dobtak.

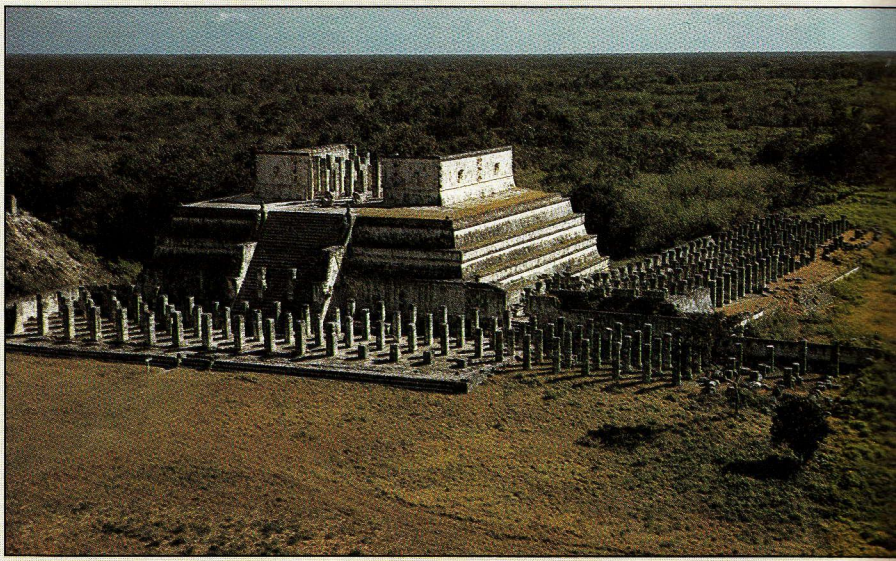
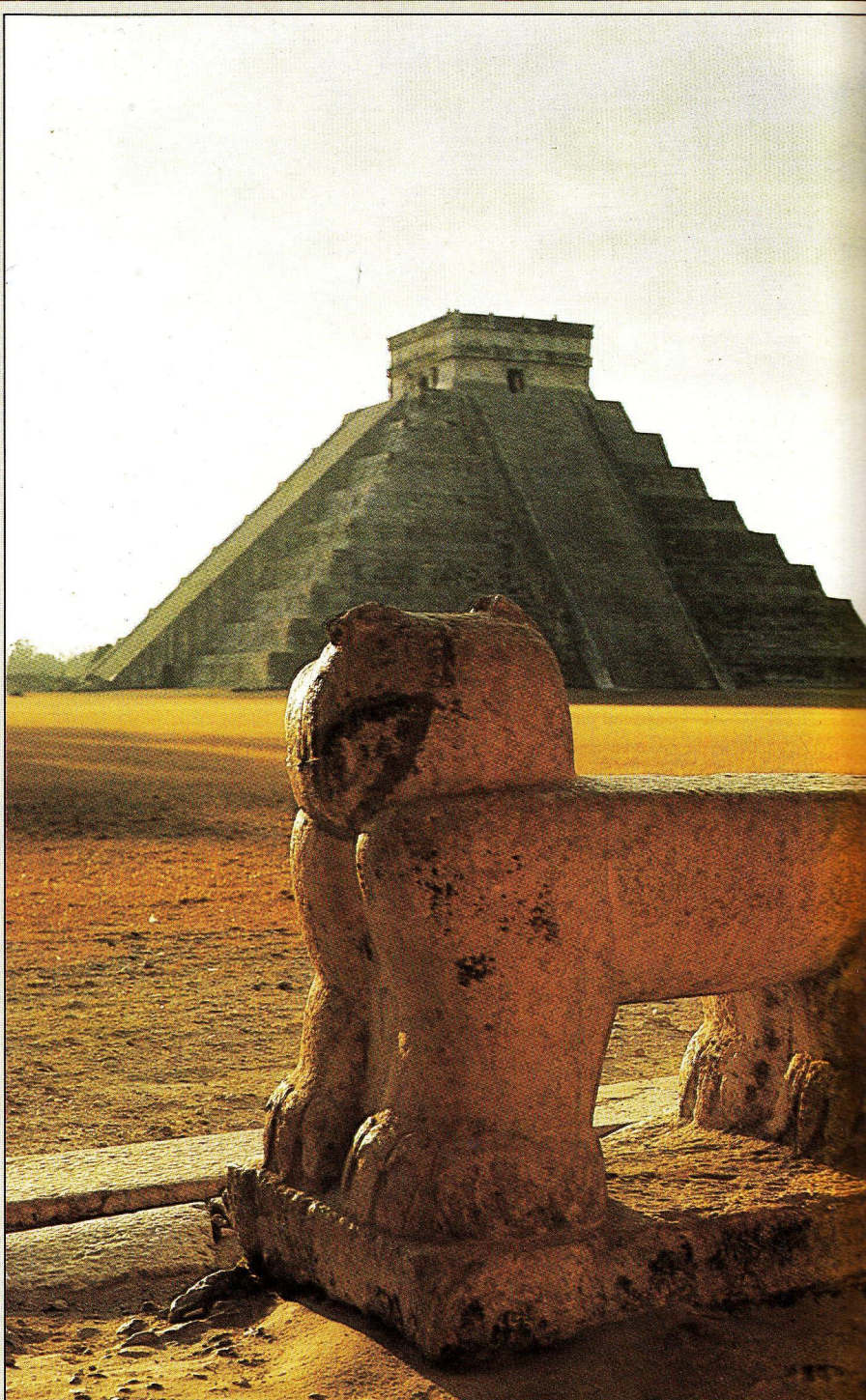
A 13. század második felében az itzák Chichéntől körülbelül 100 kilométerre nyugatra megalapították Mayapánt, mely egy évszázaddal később bekövetkezett pusztulásáig a fővárosuk maradt. Mayapán könnyesepp alakú városának falai mintegy 2000 építményt vettek körül. A washingtoni Carnegie Intézet kutatóinak – akik évekig végeztek feltárásokat Mayapánban – becslései szerint hozzávetőlegesen 11–12 ezer ember lakhatott a városban. A leírt történetekből tudjuk, hogy a városlakók többsége Észak-Yucatán előkelő családjaihoz tartozott, akiket azért tartottak itt túszként, hogy biztosítsák a maják rendszeres adózását a félszigetet ekkor ellenőrzése alatt tartó főúri Cocom családnak.

A legszebb lakóházak feltárásakor számos szentélyre bukkantak, bennük olyan agyagból készült tömjénégetőkkel, melyeket az általuk tisztelt istenek alakjaira formáztak. Az idoloikon a félszigeten őshonos maja Esőisten, Chac mellett számos közép-mexikói eredetű istenség is felbukkan.

Yucatán spanyol megszállása idejére Mayapán és Chichén Itzá már romokban hevert. A spanyol hódítás után a félszigetet 16 független kis államra osztották, melyek politikai és társadalmi rendszere hasonlított a jóval korábbi klasszikus kori független maja városállamokéhoz. A maják nem ismerték a mindenek felett álló legfőbb központi hatalmat, ez okozta, hogy a spanyoloknak jóval nehezebben sikerült a majákat leigáznuk, mint a sokkal centralizáltabb birodalomban élő aztékokat.

A késői posztklasszikus kor a maja hegyvidékeken

A hegyvidéki Guatemala és Chiapas fontos központjainak – amilyen Kaminaljuyú – régészeti anyaga nagyon kevésbé ismert i. sz. 500, a teotihuacáni befolyás megszűnte után. Amikor a kegyetlen Pedro de Alvarado a közép-mexikói Tlaxcallanból való indián zsoldosaival meghódította a térséget, a guatemalai

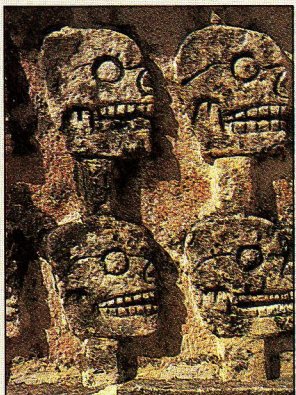

Chichén Itzá

Balra: Kilátás a Jaguárok Templomából, mely egybeépült a labdajátéktér keletre néző „lelátójával”. A templom előtt álló jaguártrón a központi piramis, az *El Castillo* felé tekint. Az építkezések utolsó szakaszában emelt 24 méter magas piramist főként Tollas Kígyó-ábrázolások díszítik. Chichén Itzá legtöbb épületének díszítése a maja és tolték elemek keveredéséről tanúskodik.

Lent: Chichén Itzá egyik később épült lapos halmát körben koponyák hálója (*tzompantli*), teszi jellegzetessé, oldalain a közkedvelt tolték motívum faragványai ismétlődnek.

Balra: A Harcosok Temploma és az Ezer Harcos Tere szerkezetében és díszítőelemeiben hasonlít a Tulában látott B jelű piramisra és a Leégett Udvarra, bár mindkettő nagyobb azoknál. Az oszlopok minden oldalára harcosok alakjait faragták, egyedi jellegzetességekkel. A hatalmas, kígyókat formázó mennyezet-tartó oszlopok a labdajátéktérre néző felső templomon is láthatók.

Jobbra: A kőből kifaragott jeleneten emberi arc bukkan elő egy állat állkapcsai közül. A téma egészen a Teotihuacáni Birodalom idejéig vezethető vissza, és a tolték időszak sas-jaguár harci társaságai között rendkívül fontossá vált. Ez az ábrázolás a már írott forrásokból is ismert azték időkig folyamatosan jelen volt a mezo-amerikai művészetben.

Chichén Itzát stratégiai szempontból fontos helyen, a Yucatán-félsziget központjában építették fel. A yucatáni prehistória leletei szerint a tolték betolakodók ezen a helyen hozták létre új fővárosukat. Egy hatalmasabb és fényűzőbb új Tula felépítéséhez felfogadták a puuci maja építészeket és kézműveseket.

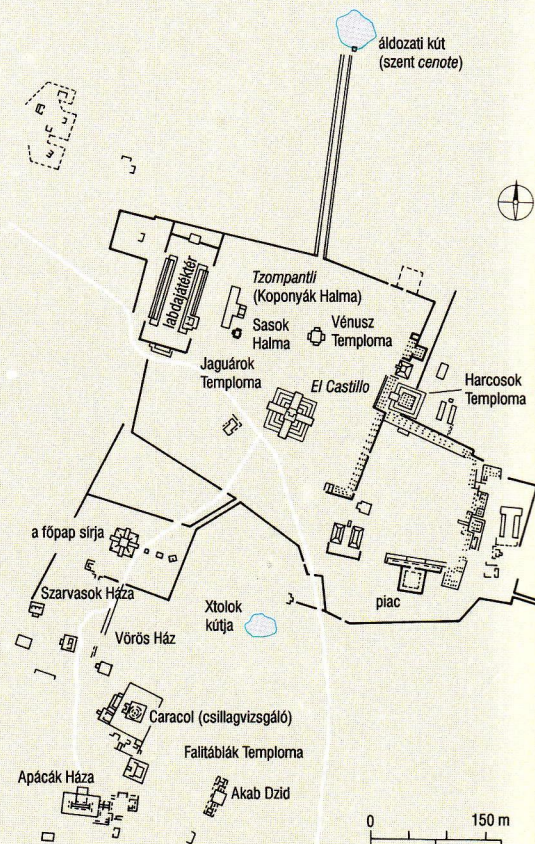
A chichéni Harcosok Temploma, mely a régi főváros B jelű piramisának mintájára épült, jóval nagyobb és igényesebb megoldású, mint a Tulában található, a chichéni labdajátéktér pedig bármely tulai játéktér felülmúlja. A jellegzetes tulai szobrok közé tartoznak azok a hátradőlő, félig ülő, félig fekvő figurák, melyeket (nagyon homályos okok miatt) Chac Moolnak neveztek el. Közülük sok található Chichénben is, bár itt jóval kisebbek a Tulában felbukkanóknál. Chichén leghatalmasabb építménye az *El Castillo* néven ismert, négy bejáratú templompiramis, amelynek Tulában nincsen párja. Az építmény előképe csak a késői klasszikus korban emelt tikali és copáni négyoldalú piramis lehetett.

A chichéni tolték-maja kultúra kronológiája máig feloldatlan ellentmondásokkal terhes, melyeket részben a posztklasszikus kori Yucatánon használt kétértelmű keltezési rendszer okoz. Így például egyes kutatók feltevése szerint a Chichén Itzá-i „tolték”-szerű épületek valójában időben megelőzik a messzi Hidalgo államban található Tula kétségtelenül kevésbé megkapó épületeit. Csak a további régészeti vizsgálatok deríthetnek fényt ezekre az ellentmondásokra.

Fent: A képen látható, maja stílusban kifaragott apró jade díszítábla az Áldozati kútban (szent *cenote*-ben) ezerszámra talált tárgyak egyike. A kút a rituális tevékenységek központja volt, ahol nemcsak fém- és jade-tárgyakat, illetve agyagedényeket ajánlottak fel, hanem emberáldozatokat is bemutatottak. A kútban talált, a maják és a toltékok közötti háborúskodás jeleneteit ábrázoló fémkorongok minden bizonnyal valós történelmi eseményeket jelenítenek meg.

Lent: Chichén Itzá monumentális építészeti emlékei 3 x 2 kilométeres területen fekszenek. A romváros déli részén található Puuc stílusú épületek évszázadokkal korábbiak az északi területen fekvő „Új Chichén” épületeinél. A Mexikó hegyvidéki területeire jellemző elképzeléseket példazzák a felvonuló harcosok figurái, a Chac Mool-szobor, a Tollas Kígyó-ábrázolások, az emberáldozatok és a jaguár-sas-kultusz.

Pillantás a maja alvilágba

A klasszikus kori maja kerámiákat úgy festették és vés-
ték, hogy elküldhessék azokat az elhunyttal a föld alati
világba, maja nevén a Xibalbába (a rémület birodal-
mába). Xibalbá részletes leírása a maja-quichék spa-
nyol hódítás után keletkezett szent könyvében, a *Popol Vuh*-
ban maradt fenn. Ebben két fiatal férfit, Egy-
vadászt és Hétvadászt hívják el a föld alatti világ urai
(akiknek nevei a halálos betegségeket is jelentik), hogy
labdajátékot játszanak velük. A két fiatal kezdetben si-
keresen állja ki a próbákat, végül azonban vereséget
sz szenvednek, és lefejezik őket. Egyvadász kobaktökfára
tűzött feje mágikus úton megtermékenyítette a Vér-
leányt, Xibalbá egyik urának a lányát. Miután Vér-
leány kiűzetett a föld felszínére, életet adott a Hős Ik-
reknek, a fúvócsóvel vadászó két labdajátékosnak,
Vadásznak és Jaguárszarvasnak. Végül az alvilági iste-
nek őket is kihívták labdajátékra, nekik azonban forté-
lyos módon sikerült legyőzniük a föld alatti világ ura-
it, és kijutva a föld felszínére, majd felemelkedve a
Nappá és a Holddá változtak. Bár a klasszikus kori ma-
ja cserépedények egy részén egyértelműen ez a törté-
net és a *Popol Vuh* számos más részlete jelenik meg, sok
maja tárgyon ábrázolt jelenetnek nincs megfelelője a
feljegyzett mitológiában.

Lent: A Petén régiójából származó 7.
századi, polikróm hengeres edény
síkján kiterített képe. A két labda-
játékos egy lépcsőzetes építmény
előtt, egy-egy labdával a kezében
feláll a mérkőzéshez. Elképzelhető,
hogy a festmény vagy Egyvadászt és
Hétvadászt, vagy a Hős Ikreket áb-
rázolja, de az is lehet, hogy közülük
valamelyik közül megküzdeni a
föld alatti világ egyik urával. A játé-
kosoktól jobbra látható bizarr ma-
darak azokat a mágikus baglyokat
ábrázolhatják, amelyeket Xibalbá
uralkodói elküldtek, hogy a föld fel-
színén élő embereket elhívják a
föld alatti világba labdajátékot ját-
szani. A kép felső részén húzódó
írásjeleket még nem sikerült meg-
fejtetni. Valószínűleg annak az el-
hunytak a nevét és rangját jelzi,
aki számára a vázát festették.

A *Popol Vuh* egyik jelenetében a Hős
Ikrek parancsára féltstvéreik fel-
másznak egy fára, hogy lehozzák az
Ikrek által lelőtt madarakat; az Ik-
rek így csapdába csalták, majd ma-
jommá változtatták őket. Ezen a vá-
zán (balra) a Majomember mint az
írás védőszentje jelenik meg, amint
jaguárbőrbe kötött kódexekre mu-
tat. A maja kerámiák számos jelene-
tét nem lehet közvetlen kapcsolatba
hozni a *Popol Vuh* történeteivel. Egy
kódexek stílusában festett vázán
(jobbra) például egy uralkodó csöbe
húzott kígyót tart a kezében. A kí-
gyó állkapcsai közül csigakürtöt fű-
ző idős istenség bukkan elő.

Lent: A guatemalai Észak-Peténből származó 8. századi hengeres edény síkban kiterített képe. A képen egy szemmel láthatóan állapotos fiatal asszony jelenik meg Xibalbá urai előtt, akik mintha dühükben táncolnának. A *Popol Vuh* történetei azt sugallják, hogy a képen a később

megszületendő Hős Ikrekkel állapotos Vérleány látható. Előtte egy falikus orrú, riasztó külsejű istenség táncol, aki talán az úrnő felbőszült apja. Ez a furcsán megformált orr és az egyik kezében tartott levegő az azt sugallja, hogy a férfi Ek Chuuah, a kereskedők istene, aki bizonyosan

kapcsolatban állt a föld alatti világgal. A képen látható két másik férfi az ő alárendeltje lehet. A két oszlopba elrendezett írásjelek valószínűleg a szereplők nevét jelölik.

Bár valaha úgy vélték, hogy a festett kerámiaedényeket készítő kézművesek írástudatlanok voltak, és

nem avatták be őket a klasszikus kori előkelők titkos tanaiba, ma már általánosan elfogadott, hogy ugyanezek a kézművesek készítették a kódexeket, faragták ki a nagy kőemlékeket és hozták létre többek között Bonampak csodálatos falfestményeit is.

Egy kódexek stílusában festett váza síkban kiterített képe (*lent*). A képen GI isten (az eső és az áldozatok ura) és a csontvázszerűen ábrázolt Halálisten táncolva ünnepli győzelmét a föld alatti világhoz tartozó, kisgyermekként ábrázolt Jaguáristen felett. Jobbra egy fáklyát tartó szentjánosbogár és egy hatalmas kutya látható, aki a lelkeket a föld

alatti világba kíséri. A polikróm vázán (*legalul*) a fiatal Kukoricaisten látható.

Jobbra: A klasszikus kor utáni maja civilizáció

A chontal nyelvet beszélő putún-maják uralták a Petén központjáig kiterjedő kereskedelmi hálózatot, de csónakjaikon a Yucatán-félszigetet megkerülve eljutottak egészen a Río Dulce mentén fekvő Nito és a Hondurásban található Naco kereskedelmi központjáig is. Valószínűleg a putún-maja kereskedőket és árakkal telezsúfolt csónakjaikat pillanthatta meg Kolumbusz is, amikor 1502-ben eljutott Yucatán partjaihoz. A putún-maják legnagyobb kereskedelmi központja Xicalanco, egy „nemzetközi kikötő” volt, ahol a nagy területet bejáró azték kereskedők kicserélték portékájukat a maja övezet kereskedőivel. A kutatók körében általánosan elfogadott nézet, hogy a Chichén Itzá környékén, majd később Tayasal szigeten lakó itzák elmexikanizálódtak putún-maják voltak.

Mayapán 15. század közepi bukását követően az északi övezet a politikailag széttagolódott, és tizenhat, szomszédaival versengő független maja államocská alakult ki a területen. Mindezek ellenére továbbra is fennmaradt a szertartási élet bizonyos szintű összehangolása, mivel minden egyes független maja állam uralkodócsaládja Maní Tollas Kigő-templománál tartotta meg a királyi kultusz szertartásait. Mégis pont ez a politikai „balkanizálódás” tette nagyon nehézé Észak-Yucatán spanyol meghódítását, mivel itt hiányzott a Mexikó központi területén tapasztalt, mindenek felett álló központosított hatalom.

Jelentős posztklasszikus kori központok

Mayapán 1283-tól a 15. század közepeig a Yucatán-félsziget fővárosa.

Chichén Itzá A régi Puuc stílusú központot a 10. század végén Közép-Mexikóból odaérkező toltékok foglalták el. A tolték-maja civilizáció központja egészen 1200-ig (a toltékok bukásáig) az egész Yucatán-félsziget fővárosa volt.

Balankanché Egy föld alatti barlangban számos tömjénégetőt találtak, melyeket Tlaloc, a tolték Esőisten alakjára formáltak.

Tulum A kis tengerparti várost a késő posztklasszikus kortól a spanyol hódításig lakták.

Isla de Cozumel A szigetet a putún-maják foglalták el, majd itt alakították ki tengeri kereskedelmi hálózatuk egyik raktárállomását.

Tayasal Az itzá-maják szigetfővárosa lett, miután azok elhagyták a Yucatán-félszigetet. Bár Cortés járt a városban, az egészen 1697-ig ellenállt a spanyol hódításnak.

Nito A Río Dulce mentén fekvő késői posztklasszikus kori kereskedelmi központ.

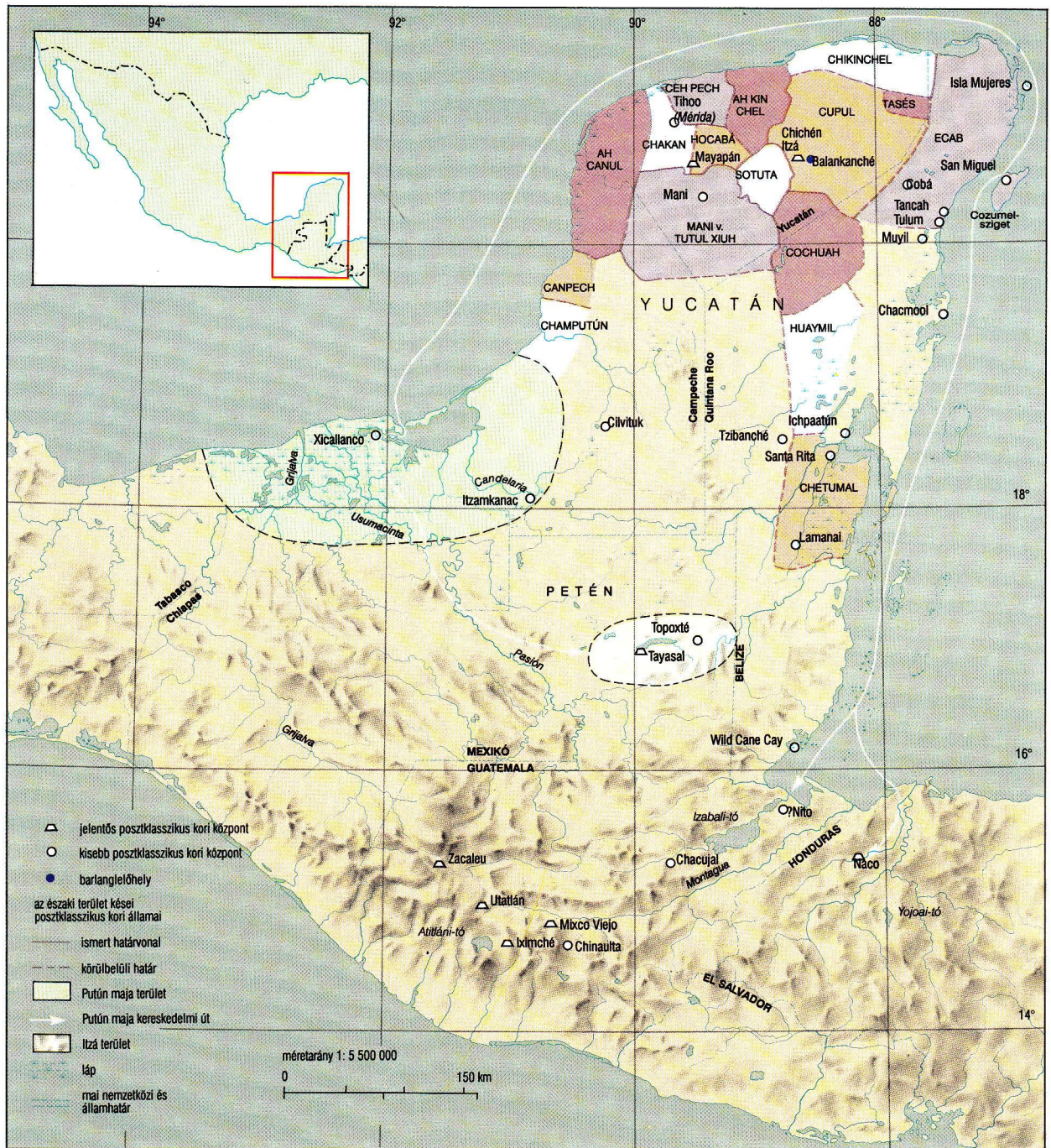
Naco A késői posztklasszikus kor egyik nagy kereskedelmi települése, mely a putún-maják tengeri kereskedelmi hálózatához tartozott.

Zacaleu Klasszikus és posztklasszikus kori központ. A mam-maják fővárosa volt, amikor Álvarado 1525-ben meghódította a maják lakta hegyvidéket.

Utatlán A hatalmas maja-quiché királyság fővárosa volt, Pedro de Alvarado hadserege porig égette.

Iximché A késői posztklasszikus kor alatt a chakchiquel-maják legfontosabb városa volt.

Mixco Viejo A pokomam-maják fővárosa. A meredek hegyekkel körülvett szurdokban található település majdnem bevehetetlen volt, de árulás következtében végül Álvarado serege elfoglalta.

hegyvidéket főként a cakchiquel és quiché maják uralták, akik jelentős államokat hoztak létre nagy fővárosokkal. Kisebb területet birtokoltak a tzutuhilok (az Atitláni-tó déli partján) és a pokomamok. Ettől nyugatra, a chiapasi tztal és tzotzil maja indiánok szomszédságában terült el a mamok állama, fővárosával, Zacaleuval. Az ezeket a hegyvidéki maja csoportokat irányító dinasztiák általában a Tulából, a nagy tölték fővárosból kiinduló vándorló törzsek leszármazottainak vallották magukat, évkönyveik (mint amilyen a maja-quiché *Popol Vuh*) azonban azt bizonyítják, hogy kultúrájuk jellegzetesen maja fejlődmény.

A hegyvidéki közösségek legmeglepőbb hagyatéka az irodalmuk. Történeteiket a korai gyarmati időszakban jegyezték le, de bizonyosan léteztek azok hieroglifikus változatai is. Különösen a *Popol Vuh*ként (A gyékény könyve) ismert nagy quiché-maja eposz és a *Cakchiquelek Évkönyve* nyújt az Újvilágban egyedülálló betekintést a hódítás előtti indián gondolatvilágba.

OAXACA A POSZTKLASSZIKUS KORBAN

A késői klasszikus korban Oaxaca állam nyugati harmadában egy új nép lépett a mezo-amerikai történelem színpadára, s Mezo-Amerika nagy részét uralma alá hajtotta. A mixtékek a toltékok bukása után jelentek meg, de gyökereik jóval régebbre nyúlnak vissza. Sajnos a mixték lelőhelyek régészeti kutatása még nagyon a kezdetén tart. A róluk szerzett gazdag ismereteink többsége maguktól a mixtékektől származik. A spanyolok előtti időkből nyolc, gipszréteggel fedett, őzbőrrre írt, összehajtható könyvük vagy kódexük maradt az utókorra. Többségük leszármazási és egyéb történeti információkat tartalmaz a mixték birodalmat irányító uralkodódinasztiákról, és beszámol széles körű hódítasaikról.

Mivel a mixtékek által lakott területet hegyek veszik körül, uralkodóik a legfontosabb városaikat jól

védhető hegytetőkre építhették: az egyes helynevek hieroglifája mindig magában foglalja a „hegy” jelét is. I. sz. 1200 után valószínűleg a szomszédos Puebla régi és tekintélyes központjainak, köztük Cholula befolyása alatt a mixtékek kifejlesztettek egy olyan festészeti és talán építészeti stílust, melyet a kutatók „mixteka-puebla” stílusnak neveztek el.

A 14. századra a mixtékek elkezdtek bekebelezni a régóta zapoték fennhatóság alatt álló területeket, különösen az Oaxaca-völgyet. A jól ismert mezo-amerikai hódítási módszerek szerint a mixték uralkodók a katonai erőszak és királyi házasság kitervelt kombinációja révén vették át a zapotékok uralta területek ellenőrzését. Nyilvánvaló, hogy a mixtékeket támogató helyi lázadók részesedni kívántak az új hatalomnak juttatott adókból.

A középső kialakulási korszaktól kezdve Monte Albán volt az ősi zapoték főváros, a spanyol hódítást megelőző évszázadok alatt azonban a dombtetőn álló elhagyott települést kétségtelenül mixték uralkodók bírtolták.

Oaxaca azték megszállása a negyedik azték uralkodó, Itzcoatl (1427–1440) idején kezdődött el, majd Ahuizotl (1486–1502) irányításával folytatódott, végül Motecuhzoma Xocoyotzin (1502–1520) uralkodása alatt fejeződött be. Időnként amixitékek és a

Balra: Esőistent ábrázoló mixték terrakottafüstölő. Számtalan ilyen tárgyát találtak a mixtékek heggyedéki királyságában, Mixteca Altában. A fölül lyukas, belül üreges figurákat a tűz fölé helyezték, így a füst a figura száján vagy fején széttereszten keresztül áramlott ki. A kidüllesztett szemek és tépőfogak arra utalnak, hogy a füstölő Talocot (ez az isten azték neve) ábrázolja. Az istenség egyéb jellegzetes vonásai hiányoznak a szoborról.

**Balra: Mixtékek és zapotékok
a klasszikus kor utáni Oaxacában**

A spanyol hódítás előtti korból fennmaradtak nyolc kódex lehetővé teszi, hogy többet tudjunk meg a mixtéckről, mint bármely egyéb, a mai Dél-Mexikó Oaxaca államában élt népről. Ezek a kódexek a tolték uralomtól megszabadult mixték arisztokrácia késői posztklasszikus kori történetét mondják el. I. sz. 1350-ig a térkép nyugati részén látható hegyvidéki népek többsége a mixtékek ellenőrzése alá került, akik figyelmüket ezután a távolabbi keleti területekre, főként a csodálatos Oaxaca-völgy felé fordították.

A völgyben évszázadokig éltek zavartalanul a zapotékok. A mixtéket terjeszkedéskor azonban fővárosuk, Monte Albán és egyéb fontos városaik egy csapásra a mixtékek kezébe kerültek. Ebben nagy szerepet játszott, hogy a mixték hercegek és hercegnők beházasodtak a zapoték királyi családba. A spanyol hódítók megérkezésekor már minden zapoték település mixték befolyás alá került. Az Oaxaca-völgy városai jól tükrözik a hódítással kialakult kulturális összefonódást: Zaachila a zapotékok egyik fővárosa volt, ahol a zapoték király uralkodott, de az itt feltárt sírokból néhány figyelemreméltóan szép mixték stílusú, polikróm kerámiát is találtak. Mitla a zapoték civilizáció ősi központja volt, ahol az elbeszélések szerint a zapoték nemesek és hősök a város alatti titkos termekbe temetkeztek. Ebben a városban mixteka-puebla stílusú építészeti emlékek is találhatóak.

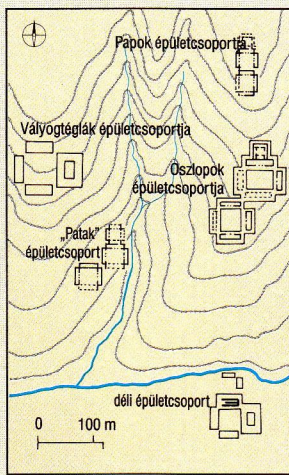
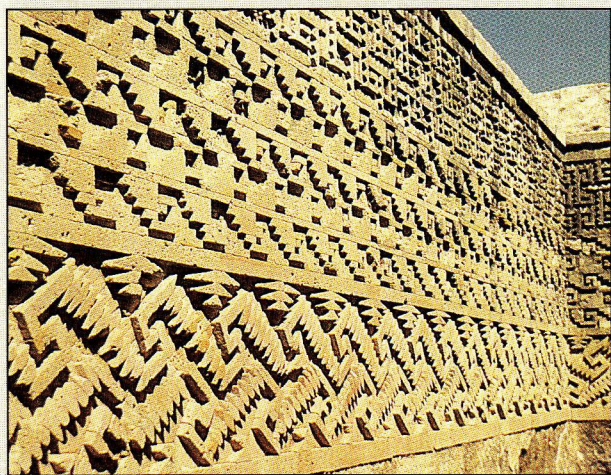

Mitla

Lent: A képen a Mitlában található Oszlopok Csarnokának szögletes mozaikszalagjai láthatók. A belső és külső falakra 150 kőlapot helyeztek, melyeket nyolc geometrikus alapminta változataival díszítettek. Néhányat mozaikszerűen raktak ki, másokat az áthidalógerendába fagagtak. Mitla művészetének és építészetének jellegzetes vonásai a kereszt alaprajzú sírokat díszítő lépcsőzetes berakások és a kódexek stílusában kifestett gerendák.

Jobbra lent: Monte Albán V. időszakában Mitla városi zónája 1-2 négyzetkilométeres területen feküdt, míg a város ellátását 20 négyzetkilométer biztosította.

zapotékok – félretéve ellentéteiket – együtt védekeztek a hódítók ellen, volt azonban egy olyan időszak, amikor a zapotékok egyedül szálltak szembe az aztékokkal. Giengola dombtetőre épült erődjében például elszántan és sikeresen álltak ellen az azték hadsereg támadásainak, így legalább néhány zapoték „hercegség” megőrizte függetlenségét.

A TARASZK KIRÁLYSÁG

A taraszok vagy purépecha népnek otthont adó nyugat-mexikói Michoacan írott történelem előtti múltja alig ismert, ezért nehéz eldönteni, mennyire támaszkodhatunk a hagyományos taraszok történelemre, melyet a *Relación de Michoacan*ban (Michoacani beszámoló) jegyezték fel. Az itt élők azt állítják, hogy legalább néhány ősi csicsiméka volt, akik északról vándoroltak le a csodálatos, halban gazdag Pátzcuarói-tavat övező termékeny medencébe. Michoacanban nahuatl nyelvet beszélők is letelepedtek, az uralkodócsaládok viszont taraszok nyelven beszéltek, amit a félteke egyetlen más nyelvvel sem sikerült rokonítani.

A *Relación*ból úgy tűnik, hogy a király vagy *kasonsi* által vezetett taraszok királyi ház egymás után használt fővárosait a legutolsóval, a Pátzcuarói-tóra néző Tzintzuntzannal együtt a késői klasszikus korban alapították. Tzintzuntzant csak részben tárták fel ré-

gészetileg. A lenyűgöző települést egy hatalmas, téglalap alakú, falazott lapos halom uralja, amelyen öt nagy *yacata* áll. Ezek a lépcsőzetes, kör alakú „piramisok” szintén lépcsős alépítményekhez kapcsolódnak, melyeket kiváló minőségű, tökéletesen megmunkált és összeillesztett, a perui inka munkákra emlékeztető kőtáblákkal burkoltak. Valamennyi *yacata* – melyek minden taraszok településén, így az előző fővárosban, Ihuatziónál is megtalálhatók – temetkezési építmény volt, melyek az egykori *kasonsi* és kísérik maradványait őrizték.

A *Relación* különösen részletes információkat közöl a taraszok királyi udvar felépítéséről és működéséről. Rendkívül sokféle kísérő és palotabeli mesterember élt itt, akik közül egyeseket a *kasonsi* halálakor feláldozták. A palotától függetlenül létezett a papok nagy csoportja, élükön a legfőbb pappal, akik nem éltek cölöbátusban. Az ő kötelességük volt a taraszok istenek, köztük a Nap és a Hold tiszteletére végzett szertartások vezetése.

Bár az azték állam a késői klasszikus kortól egészen a spanyol hódításig folyamatosan „bekebelezte” a rivális mezo-amerikai államokat, a taraszok sikeresen védelmezték határaikat az aztékok vad támadásaival szemben. A *kasonsi*kat ezért az azték uralkodók magukkal egyenrangúként ismerték el.

AZ AZTÉK BIRODALOM

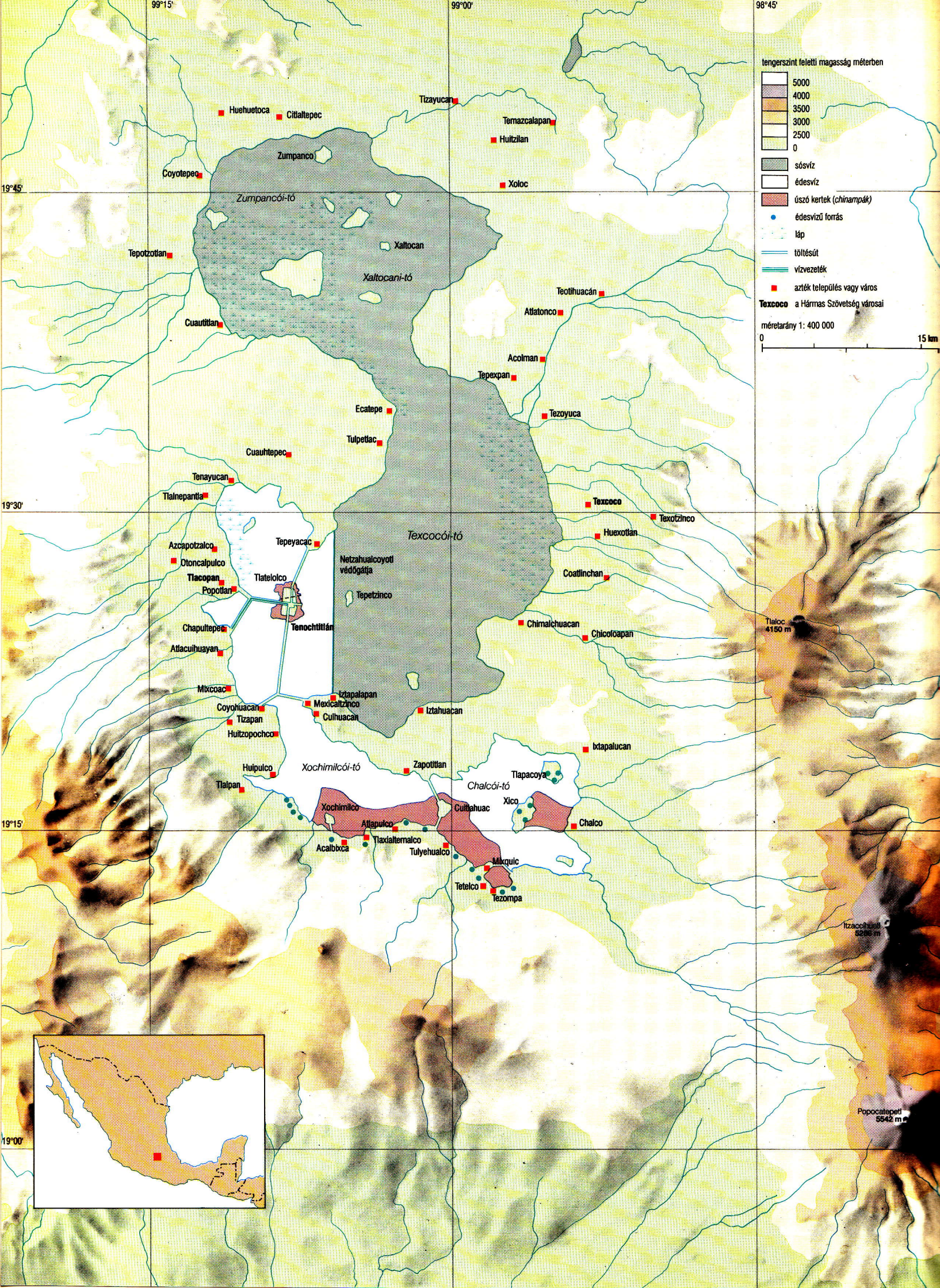
A spanyolok megjelenése előtti újvilági kultúrák közül az azték civilizáció a legismertebb. Nem is első sorban a viszonylag kis számú régészeti feltárások révén, hanem a hódítás után nahuatl és spanyol nyelven írt számos dokumentum miatt. Például Bernardo de Sahagún, a korai szerzetes által nahuatl anyanyelvűektől gyűjtött információk alapján összeállított, 12 kötetes nagy enciklopédia az azték élet szinte minden – tárgyi és lelki – vonatkozásáról hírt ad. Nincs még egy olyan újvilági nép, amelyről ilyen gazdag írott adatokkal rendelkezünk.

Azték eredetmítoszok

Az aztékoknak két különböző eredetmítoszuk volt, mindkettő hangsúlyozza, hogy *nem* őslakosai a Mexikói-völgynek. Az aztékok szívesen beszéltek faragatlan őseikről és a csicsimékekkel való rokonságukról, valószínűbb azonban, hogy fejlődésük korai szakaszában földművelő népek voltak, akikre valamilyen módon a régi tolték kultúra egyes elemei, különösen a vallási képzetek és rítusok hatottak.

A Mexikói-völgy, ahova az aztékok a 13. század elején megérkeztek, ősi hagyományokkal rendelkező, teljesen benépesült terület volt. A völgyet a következő hatalmak uralták: az atzcapotzalcoi tepanekek a Nagy-tó északnyugati partján; Texcoco tolték eredetű állama a tó keleti partján; és Culhuacan hatalmas, gondozott városa délen, melynek uralkodói Tula tolték-csicsiméka népétől származtatták magukat. Az azték törzsi prófécia előre megjövendölte, hogy nagy fővárosukat és a jövőbeni világ központját egy olyan mocsaras szigeten fogják megalapítani, ahol egy fügekaktuszon ülő sas kígyót tart majd a csőrében. Számos viszontagságos időszak után – mely alatt az aztékok egyik vagy másik völgybéli állam vazallusaként vagy zsoldosként harcoltak – a prófécia 1325-ben beteljesedett, és az aztékok letelepedtek Tenochtitlánnál („a fügekaktusz helyén”).

Jobbra: Egy azték kés, melyet eredetileg talán áldozati célokra készítettek. Pengéje kalcedonból készült, fanyelét türkiz- és kagylóberakások díszítik. Valószínűleg azon aján-dékok egyike lehet, melyeket Motecuhzoma Xocoyotzin adott Cortésnak, ő pedig Európába küldte V. Károly császárnak.

Felhasználva zsoldosként szerzett nagy katonai tapasztalatukat, az aztékok nemsokára megdöntötték előző hűbéruraik, a tepanekek hatalmát. Ezután két másik városállammal, Texcocóval és Tlacopannal kötötték szövetséget (ez volt az úgynevezett Hármás Szövetség), majd nemsokára már ők gyakorolták a legfőbb hatalmat az egész völgy fölött, s ezzel megteremtették Mexikó későbbi meghódításának alapjait.

Az azték birodalmi terjeszkedés

Az azték birodalomépítési törekvések a 14. század derekán születtek. A birodalom felépítése Itzcoatlal kezdődött el, Motecuhzoma Ilhuicamina uralma idején (1440–1468) folytatódott, majd a hatodik uralkodójuk, Axayacatl (1469–1481) fejezte be azt. Axayacatl uralkodása alatt Tenochtitlán fennhatósága alá került a szomszédos Tlatelolco is. Ettől kezdve Tenochtitlán-Tlatelolco ikervárosa lett a főváros.

A mai szemmel legkevésbé érthető azték szokások egyike a „Virágos háború” volt, mely Tenochtitlán és a vele rivalizáló városok, Tlaxcallan és Huexotzinco szövetsége között zajlott. Ez nem a béke, hanem az örökké tartó ellenségeskedés egyezsége volt, mely biztosította a soha véget nem érő fogolyszerző háborúk folyamát az áldozatbemutatókhoz. A virágok az azték költészetben az emberi vér metaforái voltak, a harcművészt pedig mint a virágok helyét képzelték el. Bizonyítékok vannak rá, hogy Tlaxcallan nagymértékben meggyengült és elkeseredett a meg-megújuló erőszak következtében. Uralkodói és hadserege később, Cortés Mexikóba érkezésekor, azonnal kész volt a spanyolok oldalára állni.

Az azték hadsereg hatalmas volt, az egyes egységek élén hadifőnökök és „tisztek” álltak, akik a hadifoglyok ejtésével szereztek rangjukat. Az azték harcosok már külső megjelenésükben is rendkívül impozáns látványt nyújtottak, ez különösen a harcosok rendjeibe tartozókra, a jaguár- és a sas-lovagokra volt igaz. Félelmetes fegyvereik voltak, ezek közül is a leghírhedtebb a szörnyű *macahuítl*, a lapos kardbuzogány, melynek vésett élébe obszidiánpengéket helyeztek. Ettől még a spanyolok is félték. Az egyik legfőbb fegyver a dárдахajítóval használt dárda volt, az íjászok feladatát pedig az otomí törzsbeli zsoldosok látták le.

A legyőzött ellenséges államok a Hármás Szövetség adófizető provinciái lettek, és az azték helyőrség köz-

vetlen irányítása alá kerültek. Óriási bürokrácia – ezen belül a kíméletlen adóbegyűjtők – felügyelték a rendszer zökkenőmentes működését. Ezért nem meglepő, hogy sok leigázott tartomány lakói a spanyolokat megmentőként üdvözölték.

Város, állam, társadalom

A birodalom világi és szellemi központja Tenochtitlán-Tlatelolco szigetvárosa volt, konkrétabban pedig a szertartási tér és a Nagytemplom. A csatornákkal és a velük párhuzamos utakkal keresztül-kasul átszelt várost a spanyol *konkvistádorok* (hódítók) mint az Újvilág Velencéjét emlegették. Akár az Adriai-tenger melletti város esetében, a vízi szállítás lehetősége intenzív kereskedelem kialakulását segítette elő. A források szerint a 16. század elején körülbelül 200 ezer csónak közlekedett a Nagy-tavon.

Nehéz megbecsülni a város népességét Cortés 1519. évi első partraszállásakor, de biztosan nem lehetett kevesebb százezer léleknél, míg a teljes birodalomnak akár több mint 10 millió alattvalója is volt. Bár az aztékok fejlődésük korai szakaszában a társadalmi és politikai szerveződés törzsi fokán állhattak, 1500-ra elérték az osztálytársadalom szintjét. A hierarchia alján a rabszolgák álltak, akikkel jól bántak. Őket a „szolgák” követték, akik a nemesség magántulajdonban lévő földjeit művelték meg. A népesség zöme közember, *macehuáltin* volt, akik közösségi földeken haszonbérliként dolgoztak. Ezek a szabad emberek és családjaik a *calpullinak* (nagy házak) nevezett, helyhez kötött rokonsági csoportokba tartoztak. Mindegyik *calpulli* saját földdel, nemzetségi vezetővel és templommal rendelkezett. Körülbelül 20 *calpulli* tagjai éltek Tenochtitlán-Tlatelolcóban. Fölöttük helyezkedett el az örökletes nemesség vagy *pipiltin*, akik a legfelső bürokrácia szerepét töltötték be az azték birodalmi rendszerben. Közülük került ki az uralkodó tanácsadó testülete, és ők választották ki az új uralkodót a királyi ház leszármazási rendje alapján.

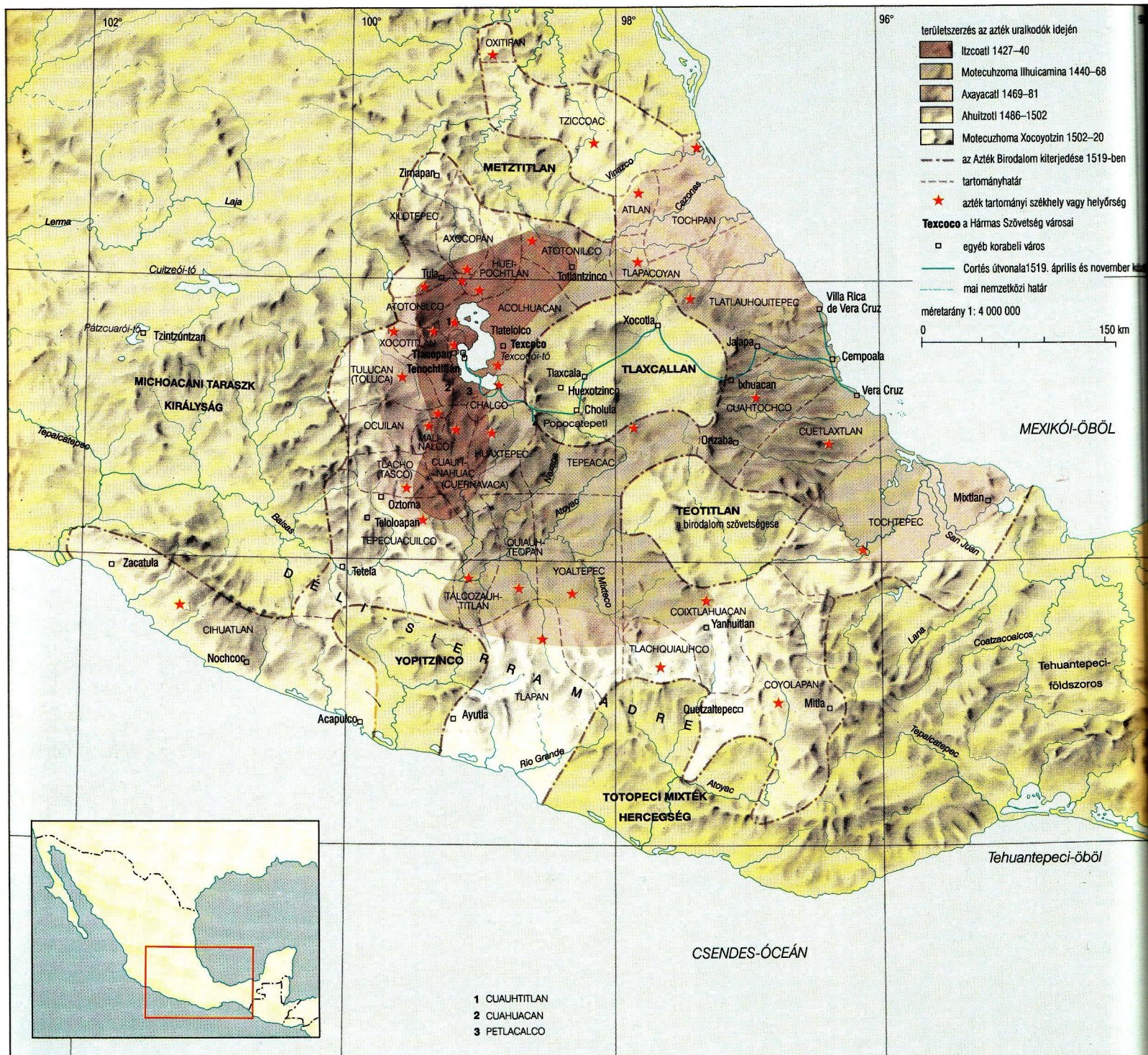
A birodalom legfőbb vezetésével a királyi ház volt felruházva. A hatáskörök azonban jóval összetettebbek voltak, mint ahogy azt a spanyolok feltételezték. Ők főként a *Tlatoani* (Beszélő) címet viselő férfival álltak kapcsolatban, és őt nevezték uralkodónak. 1519-ben ezt a rangot a végzetes sorsú Motecuhzoma Xocoyotzin (a hódítók számára egysze-

Balra: A Mexikói-völgy az azték uralom alatt

Mivel a spanyol hódítás előtt a Mexikói-völgy nem rendelkezett vízvezető hálózattal, felszínét a Hold Tavaként ismert kiterjedt és sekély tó borította. A legtöbb azték város ennek szélére épült. Naponta kereskedőcsónakok százai szeltek át a vizet. A tó nyugati oldalán található szigeten terült el az aztékok fővárosa, Tenochtitlán-Tlatelolco. Itt és délen (Xochimilcói-tó, Chalcoi-tó) bővíző édesvízforrások táplálták a tavat. Ezen a területen voltak *chinampáknak* nevezett megemelt földművelő parcellák. A *chinampákat* az esős évszak alatt időnként elöntötte és tönkretette a Texcocói-tóból átáramló sós víz. Az azték állam „éléstárát” jelentő *chinampa*-övezet megvédése érdekében a 15. század közepén Texcoco költő- királya, Netzahualcoyotl egy hatalmas védőgátat építtetett a tavon keresztül, mely elválasztotta a Hold Tavának édes és sós vizű részét.

Az azték államot elméletileg Tenochtitlán, Texcoco és Tlacopan (a mai Tacuba állam) uralkodóinak szövetsége hozta létre, de valójában Tenochtitlán uralta. Ennek ellenére Texcoco, ősi hagyományai miatt és művelt uralkodóinak köszönhetően nagy tekintélyre tett szert. A texcocói uralkodó messze földön csodált pihenőkertjeit és kőbe vájt fürdőit Texcotzinco egyik dombján építtették meg. Tlacopannak alig volt hatalma, és a szövetségben betöltött szerepe kevésbé volt meghatározott.

rűen Montezuma) viselte. A dokumentumok alaposabb vizsgálata azonban megmutatja, hogy a *Tlatoani* főként a város és a birodalom külső – békés vagy más – kapcsolataiért felelt. A spanyolok nem tudták, hogy vele párhuzamosan volt egy másik uralkodó is, aki szintén a királyi családból származott, és a *Cihuacoatl* (Nőstény Kígyó) címet viselte. Ő ítélkezett az azték fővárosban belüli ügyekben. Így amikor Cortés meggyilkoltatta a *Tlatoanit*, a főváros ellenállása a betolakodókkal szemben erősödött, és nem csökkent.

A tudósoknak nagy fejtörést okozott a *pochteca* gazdasági intézménye. Ez a birodalmon kívüli piacokon luxusjavakkal kereskedő, nagy távolságokat bejáró kereskedők egyfajta örökletes testülete volt. Ezek a kereskedők gyakran éjszaka utaztak, vagy álcázták magukat, hogy elkerüljék a lesben álló támadókat az ellenséges területeken.

Az azték gazdaság

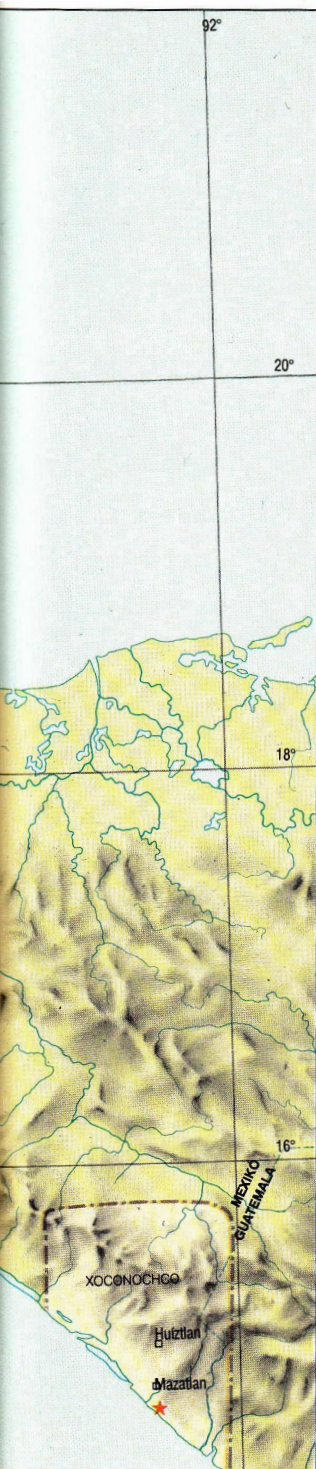
Az azték állam rendkívül nagy mennyiségben importált élelmiszereket és kézműves-termékeket, amelyek évente kétszer érkeztek a főváros kikötőjébe. A *pochteca* kereskedők valószínűleg olyan távoli kereskedelmi kikötőkben, mint amilyen a putún-maja területen Xicallanco, kapták „bizományba” az árut, amivel csekereskedelmet folytattak. Mindennek ellenére az azték állam gazdasága a Mexikói-völgy élelemtermesztésén alapult. A földművelésben fontos szerepet játszott a *chinampák* vagy bakhátas földek rendszere, amely nem csupán Xochimilcóban és a szomszédos városokban a Nagy-tó déli részén fekvő, ma is meglévő *chinampák*at, hanem a Tenochtitlán-Tlatelolco sziget nagy részét magában foglalta, kivéve a szertartási központokat. Kelet-Ázsia elárasztott rizsföldjeitől eltekintve valószínűleg nincs termékenyebb földművelési kultúra, mint a völgy bakhátas művelése.

Fent: Az Azték Birodalom

A térkép a *Matricula de Tributos* (adóívek) R. H. Barlow által begyűjtött adatokon alapul. Az azték könyv számba veszi a meghódított provinciákat és az ott található városokat, meghatározza a provinciák adózási kötelezettségeit a Hármass Szövetség tagjai felé. A történelmi forrásból kiderül, hogy a begyűjtött javak nagy része az azték fővárosnak, Tenochtitlánnak jutott.

A Hármass Szövetségnek nagyon sok adót kellett beszedni, az azték állam a helyi uralkodókat és rettegett speciális adóbegyűjtőket jelölt ki annak behajtására. A Tenochtitlántól északra fekvő Cuauhtitlan provinciának például 1200 gyapotköpenyt, 62 hadiöltözetet és tollas pajzsot, 4000 nádgyékényt, 4000 nádéból készített üllőket és egy-egy hatalmas, kukoricával, babbal, *chiannal* (zsályamagokkal), illetve

földimogyoróval megtöltött ládát kellett beszovalgaltatniuk.

Tlaxcallan (a mai Tlaxcala) az Azték Birodalmon belüli független állam volt, melyet valójában az aztékok meg sem kíséreltek elfoglalni, de az itteniekkel folyamatosan fenn tartották a „Virágos háborúk” ismert hadiállapotot, hogy az aztékok az emberáldozatokhoz szükséges hadifoglyokhoz hozzájuthassanak.

Xocconochco (melyet a spanyolok Soconusco-nak hívtak) a legtávolabbi azték provincia volt, melyet Ahuitzotl hódította meg a 15. század végén. Területe magába foglalta a gazdag tengerparti síkságot és Dél-kelet-Chiapas, illetve Guatemala hegysegeinek lejtőit.

Jobbra: A Cospi-kódex egyik részlete. Bár eredetéről ma is vita folyik, az azték papok által őrzött könyvek egyik jellegzetes példája.

Azték istenségek

Az azték vallás tanulmányozásakor különbséget kell tennünk két eltérő azték vallási rendszer között. Az egyik a toltékoktól vagy a posztklasszikus kori tolték eredetű államoktól örökölt ősi rendszer, míg a másik szorosan kötődött a hódító azték állam ideológiájához. Ez utóbbi a törzsi napisten, Huitzilopochtli csodálatos születésének mítoszáat állította a vallás középpontjába. Huitzilopochtli anyja, Coatlicue földisten-nő kezdetben megszülte az éjszakai ég 400 csillagát és nővérüket, Coyolxauhqui holdistennőt. Majd Coatlicue, miközben a Coatepecen (a „Kígyóhegyen”) álló házát vagy templomát söpörte, egy tollas labda által újra teherbe esett. A születendő fiú Huitzilopochtli volt. Féltékenységűtől őrlődve az éjszakai égitegek levágták Coatlicue fejét, Huitzilopochtli azonban mégis megszületett, felnőttként és felfegyverkezve jött a világra, majd elpusztította féltestvé-

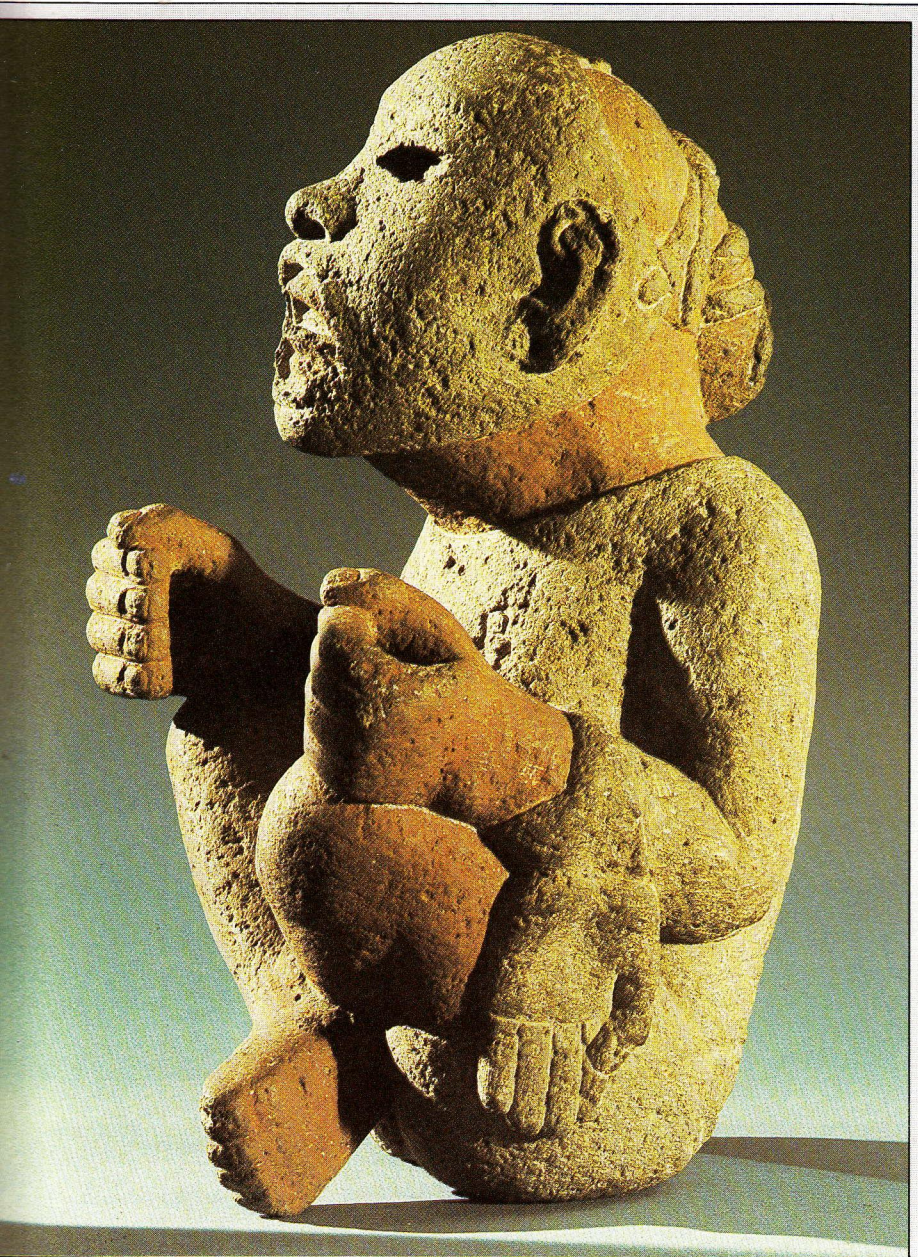
reit. A történet nyilvánvalóan arra utal, hogy a Hold és a csillagok naponta „elpusztulnak” a felkelő Nap sugaraitól.

Minden nap hajnalán a Napisten újjászületett, és a Tűzkígyó hátán felemelkedett az égbolt legmagasabb pontjára; ezután a rettegett Cihuateteo, a gyermekszülés közben meghalt asszonyok lelke levitte őt a nyugati horizont alá, a föld alatti világba. Huitzilopochtli, a Napot folyamatosan bátor foglyok szívével és vérével kellett táplálni, különben nem tudta volna hajnalonként elkezdni útját az égbolton, hogy életet adó sugaraival megáldja az emberiséget. Ez volt az oka az azték fővárosban folyamatosan végzett emberáldozatoknak. A régebbi tolték eredetű hagyomány a teremtés első pillanatához és egy öreg, kétnemű istenhez kötődik, aki a 13 rétegű menny legfelső szintjén lakott.

Coatlicue, vagyis „Kígyószoknya” (*fent*) az azték napistennek, Huitzilopochtlinak az anyja volt. Udvarának söprése közben mágikus úton teherbe esett egy tollas labdától. Többi gyermeke, a déli égbolt 400 csillaga és lánya, Coyolxauhqui holdistennő, féltékenységükben levágták Coatlicue fejét. Huitzilopochtli azonban teljes fegyverzetben a világra jött, majd elpusztította riválisait – mindez nyilvánvalóan a Nap sugaraitól meghaló éjszakai égitegek asztronómiai mítosza. Tonatiuh (*balra*) egy régebbi mezoamerikai napisten, akinek a szerepét az azték időkben Huitzilopochtli vette át. Az istenség hátán az azték naptár egyik napjának jelét – Ollin („földrengés”) – viseli. Ollin jelen korunk és a most világító Nap végének, az univerzumot elpusztító földrengéseknek a szimbóluma.

Közép-Mexikó változatos felszínének és éghajlatának köszönhetően igen sokféle idényjellegű ételszert tudtak itt termeszteni, amelyeket az Azték Birodalom egész területén szétszórt piacok hálózata révén egyenlően osztottak szét a népesség között. A legnagyobb piac Tlatelolcóban volt.

Az azték vallás

Az aztékok befogadói és közvetítői voltak annak az olmékoktól eredő vallási hagyománynak, melyet minden rákövetkező civilizáció újraértelmezett, még a klasszikus kori maják is. Természetesen mindig léteztek regionális különbségek és változatok – például minden spanyolok előtti városnak és népnek saját gondviselő istenei voltak. Ennek ellenére a mezo-amerikai gyökerű vallások általános jegyei ugyanazok voltak.

Minden természetfeletti lény kultuszát a cölibátusban élő papok felügyelték, akiket a *calmecac*ban vagy papneveldekben készítettek fel hivatásuk gyakorlására. Az ő feladatuk volt az összehajtható bőrkönyvekben feljegyzett 260 napos naptár aznapra eső rítusait számon tartani, felügyelni a felajánlások és az áldozatok bemutatását a *calpullin*ál és az ünnepélyes alkalomokra épített templomokban. Ezek közül a legfontosabb a Nagytemplom volt, melyet az aztékok betelepülése óta számos alkalommal újjáépítettek. E hatalmas kettős építményt a mezo-amerikai Esőistennek, Tlalocnak és az életet adó Napnak, Huitzilopochtlinak szentelték.

Maguk az aztékok megjósolták civilizációjuk pusztulását. Minden 104. évben, amikor a 260 napos és a 365 napos naptári számítás, illetve a Vénusz bolygó ciklusa (584 nap) egybeesik, félelem és reszketés töltötte el őket, hogy az Ötödik Nap (amely saját teremtésünk) kihuny. Ezért a lehető legnagyobb óvintézkedéseket tették, hogy a Tűzistennek szánt áldozatokkal megmentse a világot. Sok keserű, határozottan visszafojtott hangvételű nahuatl vers maradt fenn, amilyenek ezek a Texcoco költő-királyának, a nagy Netzahualcoyotlnak (Kopraló Prérifarkas) tulajdonított borúlátó sorok:

Még a jáde is szilánkokra hullott,
Még az arany is megsemmisült,
Még a quetzalmazár tollai is kihullottak...
Senki sem létezik örökké ezen a földön:
Csak egy pillanatig vagyunk jelen!

Számos forrás tanúskodik Motecuhzoma Xocoyotzinnek, az Azték Birodalom *Tlatoanijának* mély kétségbeeséséről. A népe bukásáról szóló jóslatok megijesztették, a kormányzása idején tapasztalt különös előjelek félelemmel töltötték el, ugyanakkor a nagy tolltek uralkodó, Quetzalcoatl legendájának rabjaként – aki majd egyszer visszatér követelni birodalmát – Motecuhzoma végtelenül elcsüggedt a spanyolok 1519-es megérkezésekor.

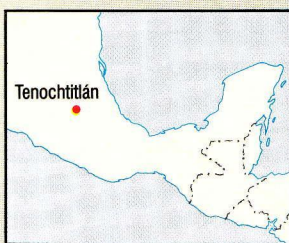
Sem Hernán Cortés, sem indián szeretője és tolmácsa, Malintzin (spanyol nevén Doña Marina) nem volt bolond. Cortést a visszatért Tollas Kígyónak tartották, így az azték állam elégedetlen adófizetőivel megnövelve csapatát könnyedén jutott egészen a fővárosig, majd végül megdöntötte az Újvilág utolsó és egyik legnagyobb ősi civilizációját. 1521 áprilisában egy bátor védők tetemeivel borított, romba döntött városban ért véget a mezo-amerikai népek civilizációjának háromezer éves története.

Xipe Totec (fent) a tavasz és az eszések megérkezésének istene. A nővényt új sarjadását és a kicsirázó élelményeket szimbolizálták a feláldozott foglyok lenyúzott bőrét magukra öltő papok. A legfőbb istenség Tezcatlipoca vagy „Füstölő Tükör” volt (balra). A képen egy olyan fogoly koponyája látható, aki az istenséget egy évig megszeméltette. Tezcatlipoca kozmikus ellentéte Quetzalcoatl, a Tollas Kígyó volt (lent).

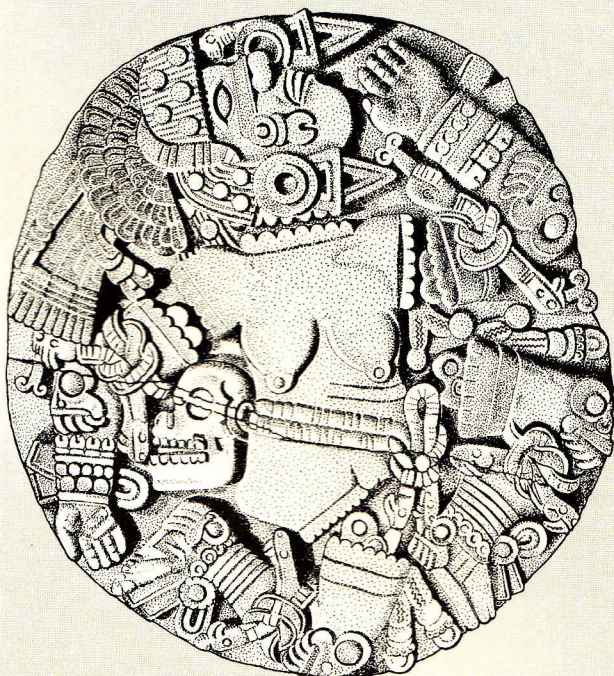
Jobbra: Csatornák szelik keresztül Tenochtitlán mocsaras talaját. A chinampa-földműveléshez hozzátartozott a föld termővé tétele és öntözése. Mindezt az aztékok úgy érték el, hogy a csatornák medréből kitermelt iszap segítségével alakították ki és nagyobbították meg a kerti parcellákat, szélükre pedig kúszónövényeket és fákat telepítettek, hogy megkössék a gazdag termőtalajt.

Jobbra középen: Tzompantli kőből. Faragott koponyák sora díszíti a Templo Mayor északi udvarának nemrég feltárt alépítményét. A régészek úgy vélik, hogy ez az építmény egykor szentély lehetett, és más tzompantlikkal szemben tetejére nem helyezték el a feláldozott foglyok koponyáit. Erre utal, hogy a feltárás során itt nem bukkantak emberi csontokra a szentély közelében.

Lent: A képen Coyolxauhqui, a felदारabolt Holdistennő látható. A 3 m 25 cm átmérőjű és 5–8 tonnára becsült súlyú kőtömb ma is ugyanazon a helyen, a Templo Mayor déli oldalának lábainál található, ahol egykor feltárták. A monolitot Ahuizotl (1486–1502) uralkodása idején késztették.

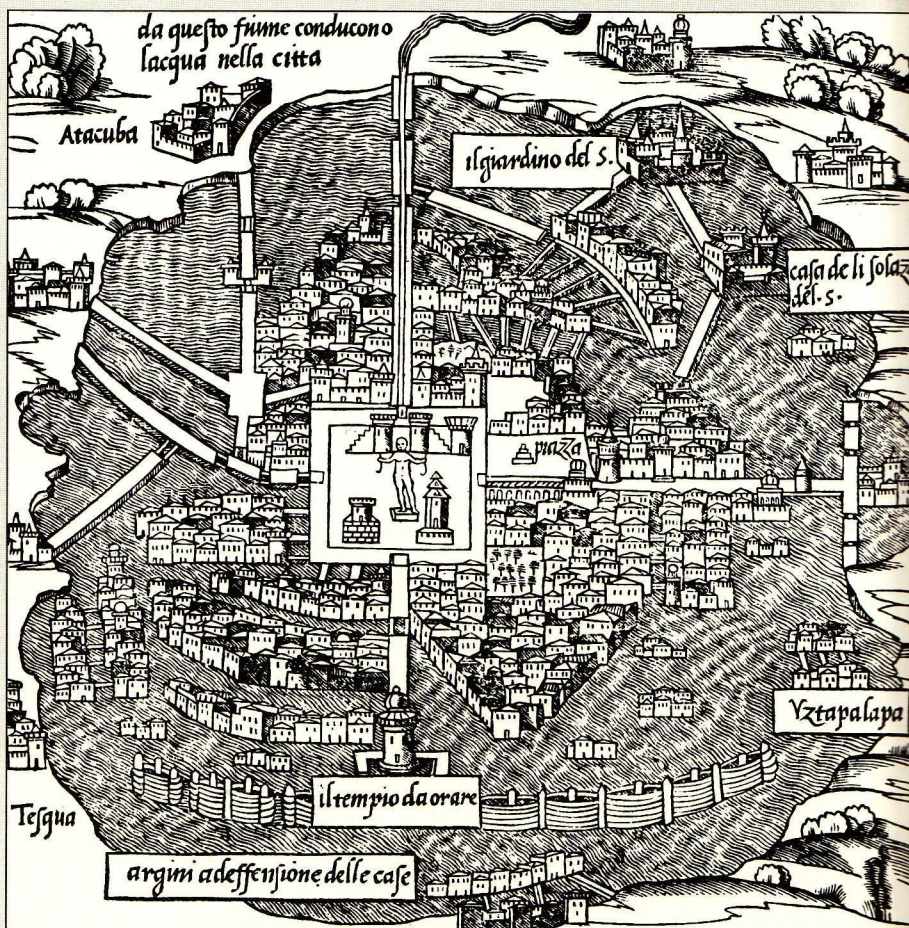
Tenochtitlán

Az aztékok fővárosát, Tenochtitlánt ma már gyakorlatilag elfedik a modern Mexikóváros épületei. Cortés és követői módszeresen lerombolták az ott található azték szent helyeket és helyükre keresztény templomokat építettek. Az azték lakóházépítészet ugyanerre a sorsra jutott, mivel a spanyolok nemcsak meghódították a várost, de le is telepedtek ott. A város központjának nagy kettős templompiramisát (Templo Mayor) – melyet az Esőistennek (Tlaloc) és a háború istenének (Huitzilopochtli) szenteltek – lerombolták, majd kőveiből építették fel a város keresztény katedrálisát. Tenochtitlán legértékesebb házhelyein fényűző spanyol rezidenciák épültek. Hogy kihasználhassák a hódítás lehetőségeit, a spanyolok gondoskodtak a munkaerő folyamatos utánpótlásáról. Az azték hatalmi struktúra az uralkodóosztály halálával és szétszóródásával megszűnt. A hódítók azonban az Azték Birodalom területén kiépítendő hatalmuk megerősítése érdekében felhasználták az egykori azték intézményeket. Ismereteink többsége az ősi Tenochtitlánról a hódítás után röviddel írt beszámolókból származik, mivel a valós kép kialakításához szükséges régészeti feltárások nem végezhetők el a sűrűn benépesült városi övezetben. A Templo Mayorról szóló feljegyzések úgy ábrázolják a várost, mint az aztékok világi és kozmológiai központját. Ezt az elképzelést megerősítik az őtmeletes piramis és az azt övező szentélyek közelmúltban végzett alapos feltárása.

Jobbra: Benedetto Bordone 1528-ban készült alaprajza a Tenochtitlánról kialakított korabeli európai elképzeléseket figyelhetjük meg. Bordone az azték főváros házait sokkal inkább az európai, s nem az azték épületek mintájára rajzolta meg. A város beépített szertartási központja nem csupán a Templo Mayort, hanem a palotákat, az iskolákat és a szentélyeket is magába

foglalta. Valamennyi azték istenség ábrázolása megtalálható az építészeti emlékeken és/vagy szobrokon. Az azték társadalmi és politikai szervezet erősen rétegződött és szigorúan ellenőrzött volt, ez a város geometriai elrendezésében is tükröződik. Tenochtitlán várostervezői töltésutak és csatornák rendszerét építették ki a városnak helyet adó sziget területén.

ÖTÖDIK RÉSZ

DÉL- AMERIKA

FÖLDRAJZ ÉS NYERSANYAGFORRÁSOK

Dél-Amerika a páratlan ellentétek kontinense. Az Andok egyike a világ legmagasabb hegységeinek, egyes csúcsai elérik a 7000 métert. Ettől nyugatra a világ legszárazabb tengerparti sivataga található, amely a világ leggazdagabb halássterületével, a Humboldt-áramlással határos. A hegyvonulattól keletre terül el a Föld legnagyobb kiterjedésű és egyik legburjánzóbb erdeje, valamint leghatalmasabb folyórendszere.

Dél-Amerika éghajlata a páradús trópusoktól a havas, oxigénszegény levegőjű magasságokig terjed. A csapadékmennyiség eloszlása egyenetlen, néhány régióban jóformán nincs csapadék, máshol, például Kolumbia csendes-óceáni partvidékén, az évi csapadékmennyiség elérheti a 10 000 millimétert is. Az éghajlat néhány kilométeren belül is óriási eltérést mutat. Közép- és Dél-Amerika nagy részén azonban az évszakok váltakozását nem a hőmérséklet, hanem a csapadékmennyiség különbsége jelzi. A hegyvidéken a hőmérséklet 24 órán belül többet változhat, mint az egyes évszakok között. Az Antillák és Közép-Amerika felszíne tagolt, néhol vulkanikus hegyekkel csipkézett. Costa Rica északnyugati részének központi területe alatt vulkánok hegylánca húzódik,

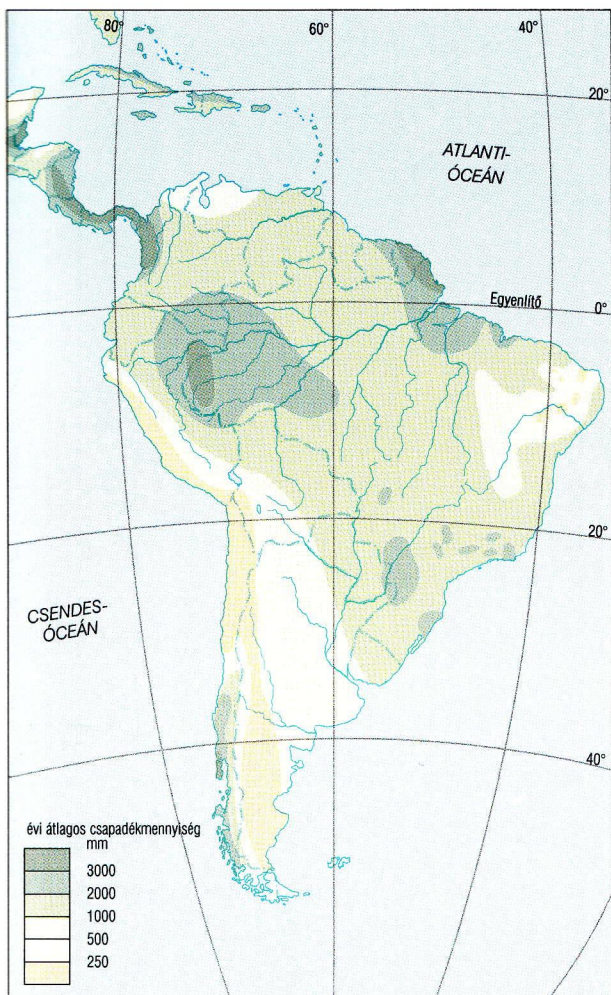
amelyet két oldalról síkságok öveznek. Az Andok hegylánca Kelet-Costa Ricától húzódik dél felé, ahol a tengerparti síkság igen keskeny, akárcsak Panama atlanti-óceáni partvidékén. A homokos partok és a meredek sziklafalak mentén csak néhány folyó fut tovább. Panama partvidékének egyes szakaszain a csapadékmennyiség olyan nagy, hogy a hegyekben a földművelés gyakorlatilag lehetetlen.

Kolumbia északi partvidékén – ahol esős és száraz évszakok váltják egymást – nedves alföldek, folyók mocsaras, patakokkal és lagúnákkal tagolt árterülete található. A Guajira-félszigetet azonban – ez Dél-Amerika legészakibb nyúlványa, melyen Kolumbia és Venezuela osztozik – csak 200 milliméter évi csapadék öntözi, s a száraz évszakban majdnem terméketlen sivataggá válik. Ecuadort – legalábbis ma – többnyire fészárszár partvidéki éghajlat jellemzi, a múltban azonban még mangrovecserjékkel benőtt mocsarak húzódtak a part mentén, melyek egészen a Peru északi részén elterülő – mára kiszáradt – Sechura-sivatagig nyúltak. A Sechurától délre a partvidéki sivatagot folyók tagolják. Peru teljes és Chile északi partvidékén egy szűk sivatagi sáv választja el egymás-

Lent: A bolíviai Altiplano kietlen vidéke 4000 méter magasságban, az Andok középső és nyugati hegyláncjai között terül el. Itt, az erdőhatár feletti fennsíkon már régóta tenyésztettek lámát és alpakát (manapság pedig juhokat), és a kietlen környezet már évezredekkel ezelőtt benépesült. A területen a gumós növények a legelterjedtebbek, de a védett területeken a kukorica és a gyapot is megterem, csak a jégesők veszélyeztetik a termést. A környező hegyekről a folyók és az esővíz a fennsík belsejébe vezetődik, ahol a szikes mocsarak és sós tavak mellett az édes vizű Titicaca-tó is megtalálható.

tól a kopár hegyeket és a tengert. Az itt található, hegyekkel övezett völgyek szintén szárazak.

A perui partvidék északi részét a hegyekből lezúduló, tengerpartra merőlegesen futó, viszonylag szabályos medrű folyók öntözik, ezek közül a leghosszabb a Santa. Az északi folyók vízhozama nagyobb a déliekéknél, ezért északon több művelhető földterület található.

Az Amazonas-medence egy egészen más világ. A dél-amerikai alföldi trópusi őserdő – amely magában foglalja az Amazonas-medence nagy részét és az Orinoco folyó torkolatáig terjedő északnyugati területet – több mint 2,6 millió km² nagyságú. Mintegy 1000 mellékfolyó szeli át a területet, melyből tizenhét 1500 kilométernél is hosszabb – közülük kettőt a világ harmadik, illetve negyedik legnagyobb folyójaként tartanak számon. Az Amazonas helyenként eléri a 15 kilométeres szélességet is. Mellékfolyói közül sok az Andokból zúdul alá, majd az Amazonas-medencébe érve lelassul, megszelídül és kígyózó kanyarokat, holtági tavakat formáz.

Amazóniától délre erdők, sztyeppek és prériek váltják egymást. A hegységek nyugat felé összeszűkülnek, s a kontinens a Tűzföld kietlen, szélsőpörte síkságai felé elkeskenyedik.

Nyersanyagforrások

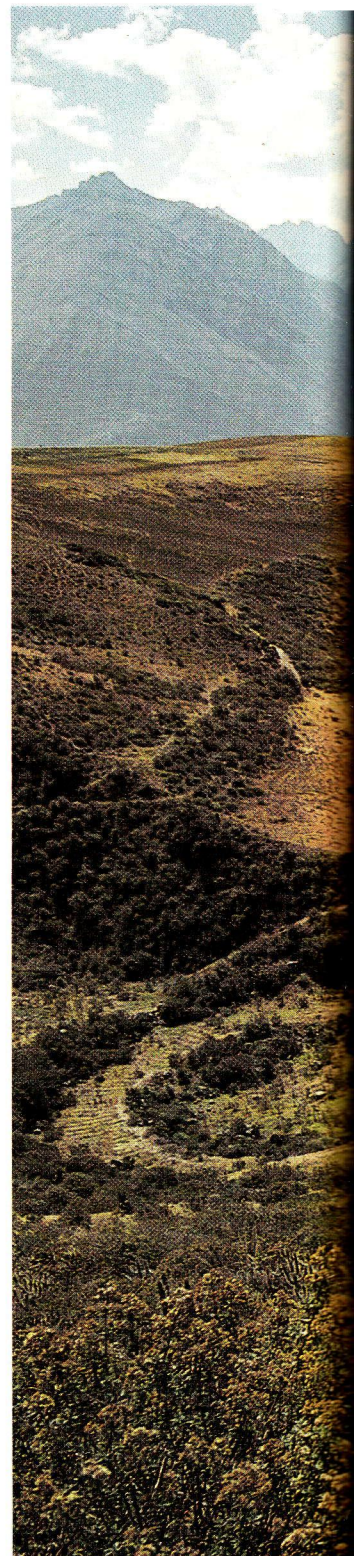
A világnak ezen a részén nagyszámú vad és háziastott növényfajta él – az Amazonas-vidék egyik erdejében megállva, nehezen pillanthatunk meg két azonos fajta fát. Dél-Amerika nyugati alföldjén általában a kukorica az elsődleges termény, melynek számos fajtája megtalálható itt, míg keleten a manioka jelenti az élelem fő forrását.

Valószínűleg a Kelet-Venezuela őserdeiben élő népek termesztették először maniokát. Az Amazonas és az Orinoco folyók közötti alföldek művelése máig jó részt az irtásos-égetéses maniokatermesztésen alapul. A folyórendszer mentén húzódó keskeny árterületeket az évi áradások alkalmával a hegyekből érkező hordalék teszi termékennyé. Ezek a területek folyamatosan művelhetők, mivel évenként tápanyaggal töltődnek fel, míg az árterületektől távolabb fekvő vidékeken az irtásos-égetéses módszerrel gazdálkodóknak a föld terméketlenné válása miatt néhány évenként mindig újabb területet kell keresniük. Eltávolodva a folyóktól, a magas fák sűrű lombozata sátrat emel az erdő fölé, emiatt az aljnövényzetet alig éri napfény.

A hegyvidék fő terménye a burgonya, különösen azokon a magasán fekvő területeken, ahol már csak gumós növények termesztethők. A kukorica viszonylag nagy magasságban is megterem, bár ott a jégeső és a fagy gyakran veszélyezteti a termést. Szintén fontos élelemnövény a bab, a tök, a paprika és a földimogyoró. A gyapotot az egészen korai időktől kezdve termesztették az alföldeken, a kobaftökből pedig fontos háztartási eszközöket készítettek.

A perui és ecuadori partvidéken élő népek i. e. 2000 tájáigra kifejlesztették az öntözéses földművelést. Mivel a folyóvölgyek nem csupán vizet biztosítottak, de közlekedési útvonalként is szolgáltak a hegyvidék és az azon túli őserdő felé, az itt élők a kereskedelem segítségével a hegyvidék és a hegyek távoli lejtőinek javaihoz is hozzájutottak. A partvidéken élőket a tenger ellátta élelemmel, ugyanakkor a part menti, guanóval borított szigetek trágyáját is tudták hasznosítani a növénytermesztésben.

A hegységekben kevés művelésre alkalmas, tágas völgy található. Az Andok legnagyobb sík területe a

Balra: Dél-Amerika éghajlata

A térkép bemutatja Dél-Amerika éghajlatának szélsőségeit, a csapadékmennyiség, a hőmérséklet és a szárazföldi éghajlatot befolyásoló óceáni áramlatok mérhetetlen változatosságát. E tényezők kombinációja okozta a nyugati partvidék sivatagának kialakulását. A legtöbb, Amazonas-medencéből érkező, nedvességet hozó felhőnek az Andok hegylánc állja útját. A sivatagtól nyugatra a Perui- vagy Humboldt-áramlat egy mély óceáni árokban érzékel a partokhoz. (Az árok legmélyebb része és az Andok legmagasabb hegycsúcsa között 15 km a magasságkülönbség.) Az Antarktiszról érkező hideg víz következtében a partok közelében megnő a páratartalom. Mivel a tengeri élő-

világ a hideg vízben a legbőségesebb, a terület a világ egyik leggazdagabb halászati övezete. Az északra érkező meleg áramlat – melyet El Nióként (spanyolul gyermek) ismernek, mivel karácsonykor, Jézus születésének idején áramlik dél felé – időnként hosszabb ideig tart, ami nem csupán a halászati lehetőségeket befolyásolja, de a tágabb terület éghajlatát is megváltoztatja.

Fent: A prekolumbián népek gyakorlati és szimbolikus okokból alakították át környezetüket. Az inkák természetes lejtőkhöz való alkalmazkodásának egyik szép példáját láthatjuk Dél-Peru hegyvidékén Moraynál, ahol az indiánok körkörös teraszokat alakítottak ki.

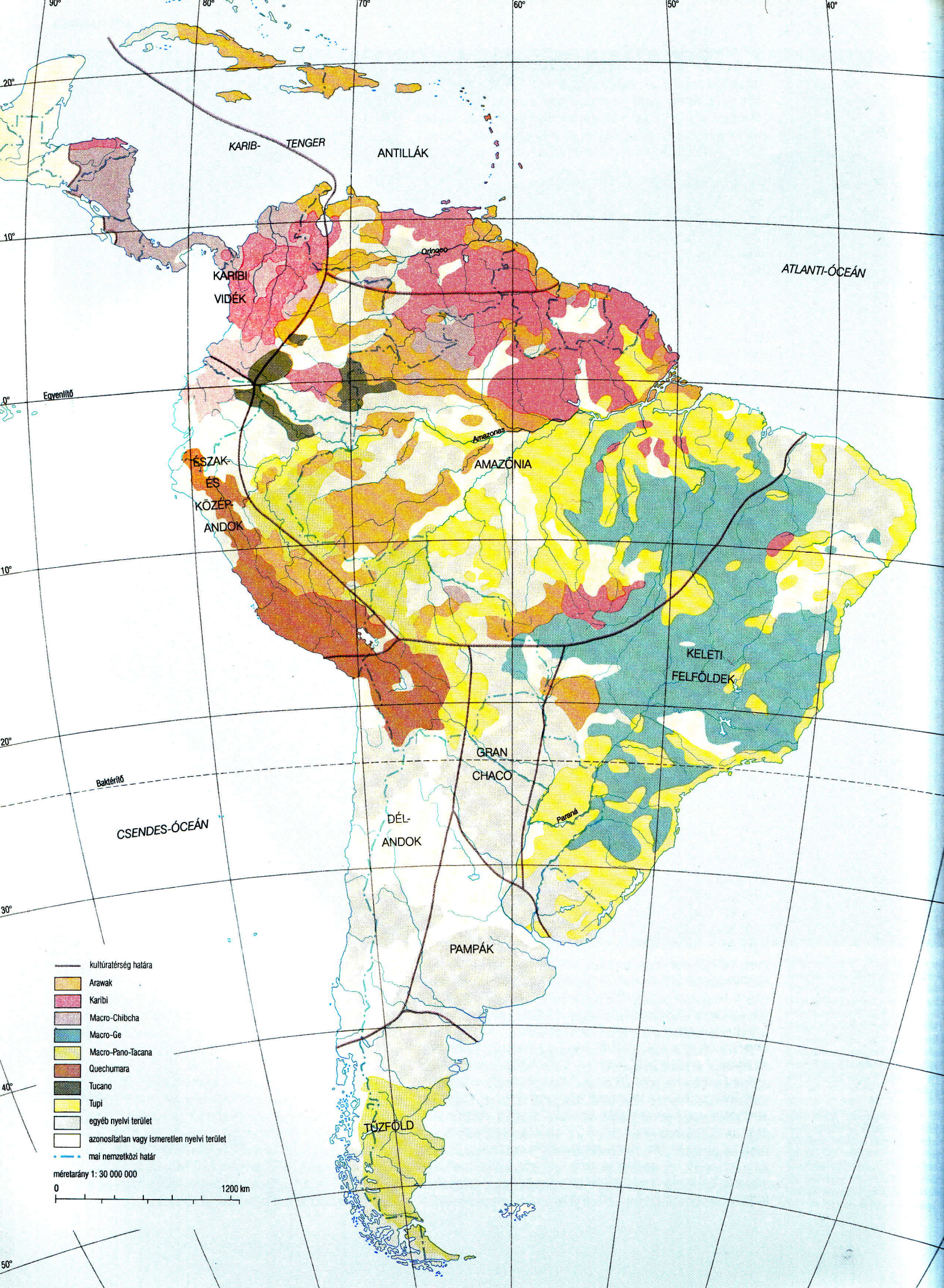
Peru és Bolívia határán, közel 4000 méter magasságban elterülő altiplano (fennsík). A néhány nagyobb völgy közé tartozik a Callejón de Huaylas, a Bogotá-fennsík és a Cuzco körüli völgyek. A hegyvidéken leginkább a teraszos művelés terjedt el.

A lakosság a művelési követelményekhez különböző módon alkalmazkodott, így a bakhátas ültetvények esetében vízelvezető árkokkal biztosították áradások idején a lecsapolt területek megművelését. Háziasított növények jóval nagyobb számban és változatoságban fordultak elő, mint az állatok. Csupán a lámát, az alpakát, a tengerimalacot, a kacsát és a kutyát háziasították. A lámákat a hegyvidéken számtalan célra használták: sokáig ez volt az egyetlen málházható állat az Újvilágban, de tenyésztették gyapjáért, hú-

sáért, sőt egyes részeiből gyógyszert is készítettek. A kutyát húzáért tartották, de vadásztak is vele. Dél-Amerika keleti folyói gazdagok halfajtákban, valamint édesvízi teknősökben, kajmánokban és vízitehenekben. Néhány állatot másra is felhasználtak, így például a vízitehen agyarárt és a teknőspáncélt. A kezdeti periódusban Peru partjainál, illetve Ecuadorban megnőtt a tenger szerepe a lakosság életében. A tengerparti lelőhelyek szemétdombjain puha testű állatok, haslábúak, halak, madarak és tengeri emlősök maradványait találták meg.

A különböző dél-amerikai életformák az eltérő környezethez való alkalmazkodás folyamán, illetve az élőhelyek közötti, fokozatosan kialakuló összetett kapcsolatok révén alakultak ki.

- kultúraterület határa
- Arawak
  - Karibi
  - Macro-Chibcha
  - Macro-Ge
  - Macro-Pano-Tacana
  - Quechumara
  - Tucano
  - Tupi
  - egyéb nyelvi terület
  - azonosítatlan vagy ismeretlen nyelvi terület
  - mai nemzetközi határ
- méretarány 1: 30 000 000

0 1200 km

KULTÚRA ÉS HITVILÁG

Balra: Őshonos nyelvek Dél-Amerikában

Dél-Amerika indián nyelvei nem különböztethetők meg egységes sajátosságok alapján az észak-amerikai vagy mezo-amerikai nyelvektől. Eloszlásuk bonyolult mintát mutat, melyet még ma sem értünk teljesen. Ezért napjainkban is vita tárgya az osztályozásuk, ugyanakkor minden nyelvtudós elkülönít egy „osztályozatlan” kategóriát. A bemutatott térkép a főbb nyelvcsoportokat jelöli. A nyelvek elhelyezkedése természetesen az idők során, a népek vándorlása és a kölcsönhatások kialakulása miatt változott. Az Újvilág népeit általában a beszélt nyelvek alapján csoportosítják. A két legnagyobb nyelvcsoporthoz Közép-Amerika alsó, és Dél-Amerika északi felében a makro-chibcha és az arawak. A quechumara az inkák nyelvét, a quechuát (ejtsd: kecsua) és a vele szomszédos, széles körben beszélt nyelvet, az aymarát együtt jelöli. Bár a két nyelvet beszélők évezredekig közeli kapcsolatban voltak egymással, a Titicaca-tó körül beszélt aymarát – melyet régebbi nyelvnek vélnek – néha külön osztályba sorolják a kutatók.

A Kolumbusz előtti időkben nem létezett írott nyelv az Újvilágban, sem ábécé, sem hieroglif írás. Létezett viszont a képirás, és néhány tudós bizonyos inka jeleket is megvizsgált nyelvészeti szempontok szerint: a számadásra használt *quipuk* ilyen szempontból írásos dokumentumnak tekinthetők. A nyelvek egy része mára kihalt, sokat azonban még most is beszélnek. A mochica nyelv a 20. század elején még létezett egy kis területen Peru északi partvidékén. Az Amazonas-medencében többségében még ma is az indián nyelveket használják. Bár sok nyelv kihalt – vagy éppen most tűnik el –, a nyelvtudósok széles körben tanulmányozzák azokat, ami bizonyos fokig e nyelvek fennmaradását is szolgálja, hiszen számos esetben hozzásegíti az indián közösségeket, hogy nyelvüket új életre keltse és jobban megbecsüljék.

A latin-amerikai kultúrákat nem tudjuk egyetlen ábrán felvázolni, mivel fejlődésük szervesen összefüggött. Egy táblázat képtelen pontosan bemutatni a kultúrateréségen belüli vagy a más térségekkel való kölcsönhatást, sem az egyes periódusok közötti eltérést vagy a hatások időbeli eltérését.

Talán az alábbi vázlatos, mégis átfogó rendszerezés a leghasználhatóbb. Az Antillák és Kelet-Venezuela alkot egy kultúrateréséget. Alsó–Közép-Amerika (Kelet-Nicaragua, Costa Rica és Panama), Nyugat-Venezuela és Észak-Kolumbia alkotja a Karib-térség régióját. Az Észak-Andok térsége magában foglalja Kolumbia déli részét és Ecuador. Alsó–Közép-Amerikát, Kolumbiát és Ecuador néha Közbülső térségnek nevezik, mivel Mezo-Amerika és a Közép-Andok között helyezkedik el. Peru nagy része Bolívia vele szomszédos területeivel együtt alkotja a Közép-Andok térségét. Amazónia önálló kultúraterés. A Dél-Andok régiójához tartozik Észak-Chile és Északnyugat-Argentína. Patagóniát külön egységnek tekintjük.

A kultúraterések természetesen nem szigetelődnek el a szomszédaitól, bár mindegyiket s a térségeken belül elkülöníthető övezeteket különböző időszakokban más-más hatások érték. A kultúrák szoros kölcsönhatásban álltak egymással. (A modern politikai határookra csak a könnyebb érthetőség kedvéért hivatkozunk.) A régészeti kultúrákat főként művészeti stílusuk alapján ismerjük: az istenábrázolás ikonográfiája, a formák és kézművestermékek, a kerámiák díszítésfajtái, az építészeti típusok – mind a társadalom, a politika és a vallás állapotának máig fennmaradt ismertetőjegyei.

A Közép-Andok

Dél-Amerika valamennyi területe közül a legmagasabb kultúrák a Közép-Andokban jöttek létre. A terület az északi hegyvidéki, az északi parti, a középső hegyvidéki, a középső parti, a déli hegyvidéki és a déli parti övezetekre tagolódik. A Közép-Andokban a civilizáció kezdetétől kapcsolatnak kellett lennie a halban gazdag tenger, a folyók öntözte part menti, művelésre alkalmas völgyek, a tengerparton hiányzó nyersanyagokat biztosító hegyek, valamint a hegység túlsó oldalán fekvő trópusi őserdő között.

A Közép-Andok történetének kronológiáját a legtöbb régész periódusokra osztja, amelyek horizontok – azon időszakok, amikor egy művészeti stílus nagy területen elterjedt – és közbülső periódusok – ezekben a művészeti stílusok lokális jellegűek maradnak – között váltakoznak.

A kezdeti periódusban (kb. i. e. 2000–1400) a kőbor népek letelepedtek és falvakat alapítottak szertartásközpontokkal. A földeket művelés alá vonták, megjelent a fazekasság és a textilkészítés.

A korai horizontban (kb. i. e. 1400–400) az építészeti látványos fejlődésnek indult, elterjedt a chavíninak nevezett stílus (az elnevezés az Andok keleti lejtőjén található Chavín de Huantar régészeti lelőhely nevéből származik).

Az i. e. 1. évezred derekára a chavíni stílus kifutott, a korai közbülső periódus (i. e. 400–i. sz. 500)

a helyi stílusok időszaka volt: e stílusok némelyike világosan utal az egyre nagyobb számban megjelenő politikai alakulatok terjeszkedési igényére (lásd például a mochicák főnökségét).

A középső horizont (i. sz. 500–900) a Tiahuanaco–Huari-terjeszkedéssel írható le: a hódítók a déli hegyvidéktől a távoli északi tengerpartig és az északi hegyvidéken Cajamarcáig vették birtokukba a területet. Az elfoglalt vidékekre behatoló stílus és építészeti gyors elterjedése olyan hatékony birodalmi adminisztráció meglétéről tanúskodik, amely sok szempontból előlegezi a későbbi inkák birodalomszervezési stratégiáját – jól szervezett, nagyra törő és (legalábbis egy ideig) a hódításban sikeres szerveződés volt.

Miután a Huari Birodalom hatalma megszűnt, a regionális stílusok egy újabb időszaka, a késői közbülső periódus (i. sz. 900–1476) következett. A Chimori Királyság nem csupán helyi főnökség, hanem nagyszabású állam volt: az egész északi partvidéket a chimúk uralták. Amikor az inkák elérték az északi partvidéket, egy hasonlóan erős hatalommal találták magukat szemben, mint a sajátjuk volt.

Az egyes horizontok időszaka mind hosszabb, s a szétterjedés területe nagyobb lett. A késői horizontban (i. sz. 1476–1534) az Inka Birodalom szolgáltatta az újvilági indián gyarmatosító törekvések utolsó példáját: Cuzcotól északra az Ecuador és Kolumbia között húzódó határig, délen Közép-Chiléig és Északnyugat-Argentínáig terjedt ez az állam.

A Közép-Andok kultúráinak jellegzetes vonása a birodalomépítés. Több művészeti stílusban fontos téma a hadviselés. Más területeken a kormányzás általános formái a kisebb főnökségek voltak. A főnök vagy uralkodó feladata volt általában a hadviselés, az élelem megtermelésének irányítása és elosztása, a vallásos rítusok megszervezése; ő állt a fontos ügyekben döntést hozó tanács élén. Az uralkodóknak valószínűleg természetfeletti hatalmat tulajdonítottak. Sok esetben a leszármazási lánc elején egy mítikus uralkodót feltételeztek, akit istenként vagy legalábbis félistenként tiszteltek. A legtöbb ábrázolás képi világát a földművelés, a királyi hatalom és a vallás politikai befolyásolása határozta meg.

A megújuló birodalomalapítási kísérletek mozgatórugója nem csupán az agresszivitás, a nagyravágyás és a gazdagság áhítása volt, hanem Latin-Amerika nyugati részének változatos földrajza is lehetett. Szerepet játszott benne az államok helyzeti adottsága, a szükséglet vagy a vágy, hogy máshol található termékekhez és nyersanyagforrásokhoz hozzájussanak.

Földművelés és vízgazdálkodás

A kölcsönhatások és hódítások egyik legfontosabb ösztönzője a víz volt. Az öntözés, s ezzel összefüggésben a hegységekből érkező folyók ellenőrzésének igénye a tengerparti sivatagban nagyobb társadalmi és politikai szerveződések kialakulásához vezetett, amelyek a magaskultúrák megkülönböztető jegyei. Ahogy egy közösség nőtt, úgy volt szüksége egyre több öntözhető termőföldre. A víz ellenőrzése nem korlátozó-

dott a part menti sivatagokra; sok szempontból ugyanez történt jóformán minden magas civilizációban. Az ellenőrzés hol gyakorlati, hol csupán szimbolikus, vallásos vagy rituális formában valósult meg.

Az öntözés bizonyítékát találták meg az i. e. harmadik évezred La Galgada lelőhelyén, a Santa folyó vízgyűjtő területén. A legkorábban ismert falazott csatornák – melyek valószínűleg a víz rituális felhasználását szolgálták – az i. e. 2. évezredből valók – s az északi hegyvidéken, Cajamarca közelében találták meg. Vízvezető építményeket nem csupán a nagyobb központokban és a Közép-Andokban fedeztek fel. Bakhátas termőföldeket és öntözőárkokat találtak Bolíviában, Peruban, Ecuadorban, Kolumbiában és Venezuelában, rituális célokra vezették el a vizet Costa Ricában. A víz alapvető fontosságú volt: felhasználása és vallásos jelentése valószínűleg nem mindig különíthető el.

A kőépítészet az i. e. 3. évezred óta volt jelen a Közép-Andokban. Általában a kőépítészet és a szobrászat a hegyvidékre, míg a napon szárított vályogtéglák vagy *tapiák* (nagy vályoglapok) használata a tengerpartra jellemző. A vályogtéglák alakja az idők során változott, így azok segítséget nyújthatnak a kor meghatározáshoz; a *tapia* általában későbbi építőanyag. Talán a látványos ábrázoláshoz szükséges kő hiánya miatt, a tengerparti népek már korán kiváló fémművesekké váltak, ugyanakkor páratlan szépségű agyagedényeket és textileket készítettek.

Vallás és rítus

A vallásról szerzett ismereteink forrása az építészet, a művészi munkák ábrázolásai, a temetkezési minták és sírmellékletek, a korai spanyol krónikák s a ma is létező vallási gyakorlatok.

Dél- és Közép-Amerikában szinte végtelen számú változatban éltek a hasonló vallási gyakorlatok. Az istenek a természeti erők urai voltak, ők ellenőrizték a vizet, az eget, a földet, a hegyeket és a tengert. A legtöbb régióban létezett egy teremő isten, akit az eredettel és az ősökkel társítottak, emellett gyakran a Nappal, az éggel és az egekig érő hegyekkel, a folyók forrásaival, a föld és a föld alatti világ bejáratával is összefüggésbe hozták. Az andoki civilizációk népei úgy látták, hogy a Nap a hegyekből kel fel, ahonnan az öntözéses gazdálkodáshoz szükséges víz is eredt. Kelet és nyugat különösen fontos irányokat – a Nap útjának kezdetét és végét – jelölte.

A Közép-Andokban Viracocha isten képzele bukkan fel a leggyakrabban. A Chavín de Huantar-i istenábrázolások valószínűleg Viracocha előképének tekinthetők. Lehet, hogy az istenség még ennél is korábbi eredetű. A tiahuanacói Nap Kapuján és a huari stílusú agyagedényeken feltűnő alak is kétségtelenül Viracocha egyik előfutára. Minden bizonnyal az istenségek ezen csoportjához tartozik a mochica főisten is, akit nem csupán a törzs eredetével, hanem az ég és a tengerrel is kapcsolatba hozták. Bochicának, a muiscák főistenének Kolumbiában hasonló jellemzőket tulajdonítottak.

A rítusok általában a naptár alapján szerveződtek, az itt élők az égitestek, a földművelés vagy néhány esetben a halászat liturgikus eseményeihez kötődő időpontokat ünnepelték. A Nap mozgása – különösen a napfordulók és napéjgyenlőségek –, a Fiastyúk megjelenése az égbolton, a holdfázisok és a Vénusz szinodikus ciklusa minden bizonnyal alkalmat jelentettek a szertartásokra. Szintén megünnepelték a vetés és aratás idejét, a kedvező halászlát időszak kezdetét.

A nyugati parton és a hegyvidéken széles körben elterjedt a kokalevél rituális rágása. Kolumbiában a prekolumbián Quimbaya-kultúrában csodálatos, aranyból készített edényekben tartották a meszet, amellyel együtt a kokalevelet rágták. Több száz mochica kerámia tanúskodik arról, hogy a kokalevél rágása rendkívüli jelentőséggel bíró, összetett rítus volt: többek között szerepe volt a háborúkban és az áldozásoknál is.

A Chavín- és Mochica-kultúrában bizonyítékok vannak arra, hogy a San Pedro-kaktuszt is használták rituális hallucinogénként. A növényt szélesebb körben alkalmazhatták, például Ecuadorban is. A periferikus területen élő népek *Piptadeniát*, *Banisteriopsist* és *Daturát* (maszlag) használtak hasonló céllal, az északi alföldeken pedig dohányt szívtak a szertartások alkalmával.

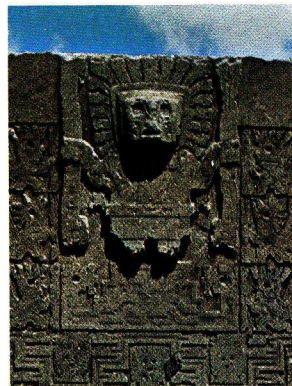
A Kolumbusz előtti idők művészeti ábrázolásaiból megítélhető, hogy a felajánlások között a rituális lefejezés áldozata foglalta el az első helyet. A meztelen, hátuk mögött összekötött kezű férfialakok – ami a művészeti alkotások gyakori témája – kétségtelenül feláldozásra várnak. Időnként az áldozatok lefejezését is ábrázolták. Jóformán minden kultúrában megtalálható a feláldozást végző alakja, aki egyik kezében kést, a másikban egy fejet tartva áll. Ezeket a fejekeket általában „trófeafejek”-nek nevezzük. Az ikonográfusok „trófeafej-kultuszokról” beszélnek, bár a fejekeket inkább a földművelés isteneinek felajánlott élelemnek tekintették, s nem önmagában kultikus tárgynak. A prekolumbián magaskultúrákban élt az a hit, hogy a növények fejlődéséhez a természet létfontosságú erőit emberi vérről vagy emberi fejekkel kell táplálni. Az emberáldozat a hadviselés egyik ösztönzője is lehetett – a szertartáshoz hadifoglyokra volt szükség.

Más módon is áldoztak, gyakran étetéssel. Az i. e. 3. évezredből származó szertartási építészet egyik jellemzője az égőáldozatokra szánt tűzhely. Régészeti ásatásoknál gyakran találtak áldozati maradványokat, közöttük chilipaprikát is. A 16. századi krónikások arról számolnak be, hogy még az ő idejükben is áldoztak lámát, tengerimalacot, kokaleveleket, ruhát és ételt, tengeri kagylókat, kvarckristályokat és számos más anyagot.

Rítusokat és felajánlásokat nem csupán speciális időpontokban, hanem az arra kijelölt helyeken kellett elvégezni. A korai kőor népek bizonyos helyeket – sziklákat, hegyeket, forrásokat – szentnek tekintettek. Ezek azóta is szentek, és *huacáknak* nevezik azokat. A *huaca* olyan dolog, amelyben a szentség megnyilatkozik – ez lehet természeti tárgy, egy ős földi maradványai, kis kő vagy kvarcdarab. Az inkák a *huacákat* étel- és italáldozattal látták le, ruhát ajánlottak fel nekik vagy felöltöztették azokat. Az elbeszélések szerint az inkák a szent köveket aranylemezzel vonták be.

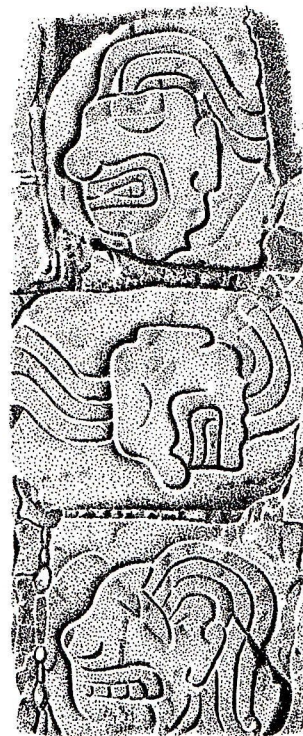
A korai letelepült népek ezeken a helyeken vagy ezek irányába tájoltva helyezték el a templomukat. A templom – a szent ház – valószínűleg e népek egyik első, ha nem a legelső építménye volt. Ahogy a falu nőtt, úgy erősödött a közösség; ahogy a főnökségek fejlődtek, a szertartásközpont a hatalom megtestesítőjévé, szent hellyé vált. Nem csupán az istenek háza volt, vagy a papok és a rítus számára kijelölt helyszín, hanem a helyi istenség hatalmát hirdette a külvilág számára. Minden falu vagy központ természetesen a világ középpontja volt.

Valamennyi prekolumbián nép szemében a kövek

Fent: A tiahuanacói Nap Kapuja központi figurája egy istenség, akit valószínűleg különböző néven és formában tiszteltek Andok-szerte, de általában az ég istenének tekintették.

Lent: A perui Cerro Sechín templomának falain található lecsukott szemű, lobogó hajú levágott fejek, amelyek nyakából vér csorog, jellegzetes chavini motívum.

Jobbra: Textília részlete a Peru déli partvidékén fekvő Paracas Necropolis egyik sírjából. A régészeti lelőhely az i. e. 6. századtól az időszámítás kezdetéig virágzott. A figura a „Szemüveges Lény” ábrázolása, akinek jellegzetes vonásai feltűnően sok paracasi tárgyon megtalálhatók (lásd a 181. oldalon).

A halotti rítusok fontosságát és a szövetek értékét jelzi az andoki hitvilágban, hogy az itt élők rengeteg időt szenteltek ilyen típusú sirmellékek készítésére. A korai spanyol krónikaírók olyan múmiákról tesznek említést, melyeket kivettek a sírjukból, átöltöztettek, és friss ételt adtak nekik. A tengerparti paracasi nép valószínűleg ugyanezt tette. Tisztelték az őseket, akiknek a szövet volt a legértékesebb felajánlás.

szakrális jelentőséggel bírtak – ez főként az Andokban igaz, ahol sok szertartásközpontot szent kő vagy kövek közelében alakítottak ki. Így volt ez az egészen korai szertartásközpontok némelyikénél, Pañamarca és Moche mochica településénél, s leginkább az inka szent helyek esetében.

A temetkezési helyek szintén *huacák* voltak, miután az őseket szentként tisztelték. A halál és a föld alatti világ a hiedelmek fő témája volt – talán főként azért, mert a föld alatti világ és a művelés alá vont föld érintkezett egymással. A leggazdagabb eszközök közül sokat sírokban találtak; a mellékek nélküli sír kivételnek számít. A temetkezési tárgyak utalnak a vallásra és a státusra, ezért inkább jó minőségű, kivételes tárgyak – díszes agyagedény a mindennapi áru, szokatlan tárgyak a közösség által használtak helyett – kerültek a sírokba. A főnököket számos szimbolikus tárggyal temették el, az asszonyok mellé gyakran szövőeszközöket helyeztek. Néha a temetkezési felajánlásokat mintákba rendezték; az edények más tárgyaknál jobban be tudtak mutatni bizonyos témákat. A temetkezési szokások szintén jelzésértékűek: felhúzott karral-lábbal főként a hegyvidéken, míg kinyújtott testtel általában a tengerparton temették el a halottakat.

Az andoki művészetben általános a csontvázfigurák ábrázolása. Ezek jelölhetik a halottak birodal-

mát, de papokat, illetve sámánokat is, akik a halál álarcában látogatják meg a föld alatti világot. A csontvázarcú figuráknak gyakran merev nemi szervük van, „halott” figurák nőket ölelhetnek át. Számos szexuális aktust ábrázoló jelenetben is feltűnnek csontvázfigurák. Az indiánok a halált és a termékenységet összekapcsolták – a föld alatti világ az élet forrása volt.

A mindennapok tárgyai

A ruházat a Közép-Andok egész térségében hasonló volt. Téglalap alakú szövetdarabot szőttek különböző méretben, és azt számos módon használták. A legelterjedtebb ruhadarab a tunika vagy ing, melyeknél két téglalapot varrnak össze, nyílást hagyva a fejnek és a karoknak. A poncho vagy tabard nagyon hasonló forma volt, de az oldalait nem varrták össze. Az ágyékkötők és a szoknyák általánosak voltak, és ritka alkalmakkor egy nadrágfajta is látható; a mochica főisten látszólag rövid „bokszlónadrágot” visel. Takarókat találtak például a paracasi sírokban, mochica agyagedényeken pedig különleges alkalmakkor – például kokarításokon – speciális módon viselt pelerinét (ujjatlan köpenyeket) ábrázoltak.

A ruházat egyik meghatározó eleme a fejfedő. A gondosan díszített, szőtt hajszalagoktól a szépen megmunkált aranykoronákig vagy a félköríves állatfejes homlokuszalagokig, a fejdíszek mind a státust – emberit vagy istenit – és a rituális eseményt jelzik. Fontos emberek mindenhol fül díszeket viseltek – általában nemesfémből –, amelyeket a fülcimpába fűrt lyukba illesztettek. A legáltalánosabb forma egy kör alakú dísz volt. A formák a viselő személyétől és az alkalomtól függően változtak. Az orrszövény fölé arany és ezüst orrdíszeket illesztettek, bár néhány esetben helyesebb ezeket szájmaszkoknak nevezni, mivel inkább a száj elfedésére, mint az orr díszítésére szolgáltak. A déli partvidéki istenek ábrázolásán fémlemez homlokmaszk látható. Valódi homlokmaszkokat sírokban is találtak.

Hangkeltő tárgyakat majdnem mindenütt készítettek. Sok cserépedény talpazatán vagy lábán csörgőt találunk kavics- vagy agyagdarabokból. A sípoló edény – egy- vagy dupla rekeszes – sok kultúrában ismert; ha az edénybe folyadékot öntenek, a kiszabaduló levegő sípoló hangot ad. Számos arany- és réztárgy, belsejében apró golyókkal, csörgőként szolgált. Rengeteg hangszerrel is rendelkeztek – legelterjedtebb a dob, a furulya, a pánsíp, a trombita, az okarina és a csigaház volt.

A Kolumbusz előtti kultúrák – sok közös vonásuk ellenére – eltérőek voltak. E kultúrák legtöbb, múzeumokban felbukkanó tárgya könnyen azonosítható, hiszen valamelyik jellegzetes korszakhoz vagy helyhez kötődik. A kölcsönhatás és a csere, az újítás, a kreativitás és a folyamatos fejlődés azonban számos talánnyal szembesíti a kutatókat, növekvő ismereteinkkel párhuzamosan új, megoldásra váró problémák kerülnek felszínre.

KULTÚRATÉRSÉGEK

AZ ANTILLÁK: AZ ARAWAKOK, A KARIB NÉPEK ÉS ELŐDEIK

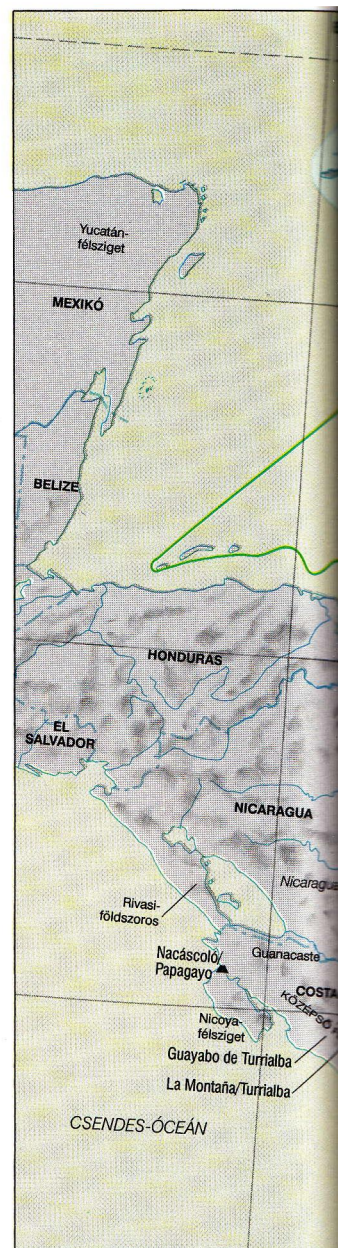
Kolumbusz Kristóf tengeri átjárót keresve Ázsia felé arawak indián területre hajózott. 1492 októberében szállt partra először az Újvilágban, a Bahamák egyik szigetén, melyet San Salvadornak nevezett el; a sziget arawak nevének jelentése iguana. Kolumbuszt meztelen, mesterien elkészített tolldíszeket viselő indiánok köszöntötték. A spanyolok megérkezését követő egy évszázad alatt az itt élő arawakok az utolsó szálig elpusztultak a behurcolt betegségek és a spanyolok kegyetlenkedései következtében.

Az arawak népek hosszú tengeri vándorlást követően érkeztek Venezuelából – Trinidadon keresztül – a Karib-tenger északi térségébe. Vándorlásuk nyomai fellelhetők a Kis-Antillák – kisebb szigetek Curaçától a Virgin-szigetekig húzódó láncolata – és a Nagy-Antillák nagyobb, jóval északabbra fekvő szigeteinek – Puerto Rico, Hispaniola (Haiti és a Dominikai Köztársaság), Jamaica és Kuba – területein éppúgy, mint a Bahamákon. A spanyol hódítás idején az arawak népek uralták a Nagy-Antillák szigeteit.

Az arawakok hasznosították a tenger és a tengerpart nyersanyagait – a régészek halászfelszereléseket

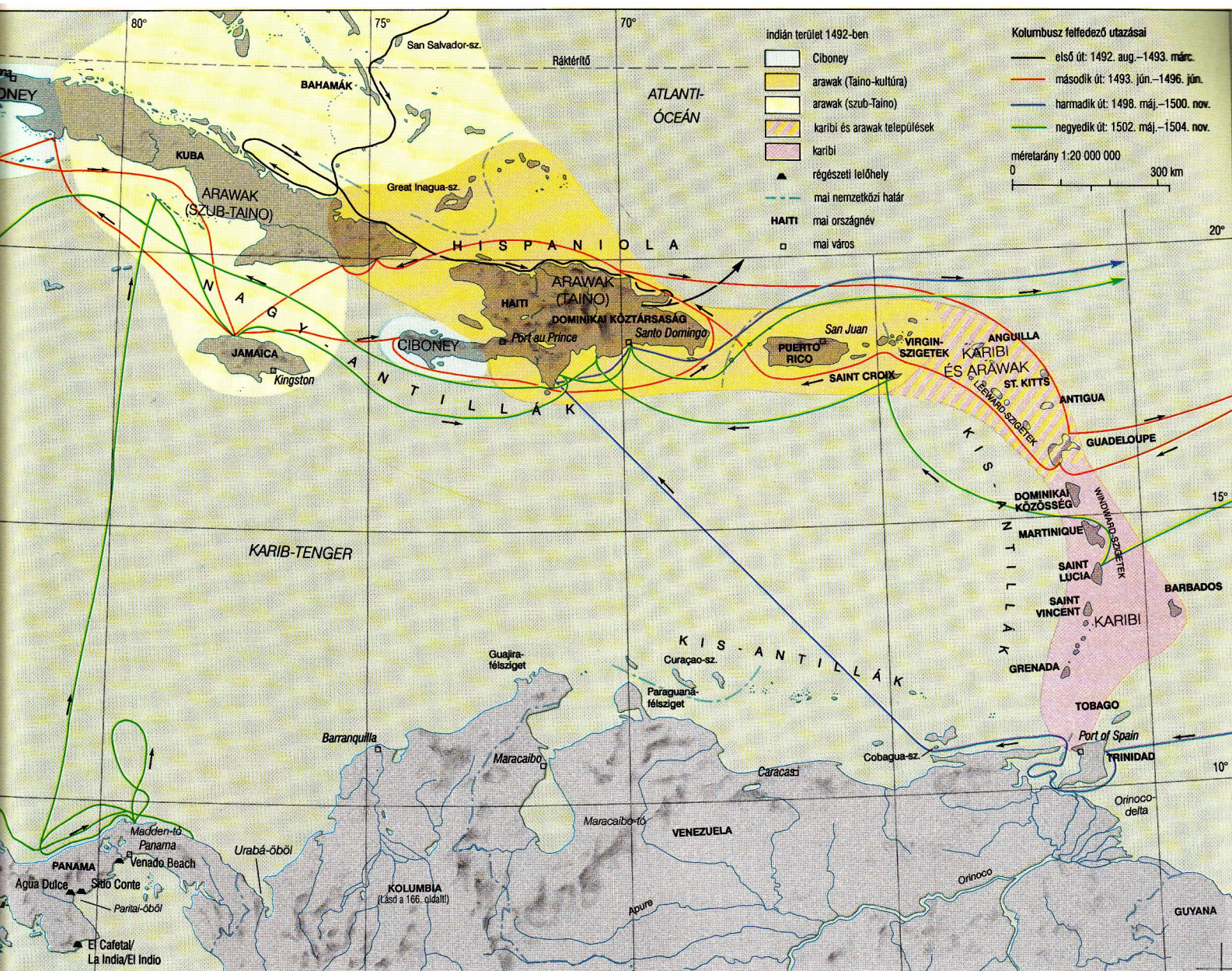
és dárdahajítókat is találtak. Legfontosabb eszközük azonban a csónak volt: ezeket vagy hatalmas méretű fatörzsekből vájták ki, vagy több részből építették. A csónak e népek számára felbecsülhetetlen jelentőségű volt. A csónakoktól függött a vándorlás, a kereskedelem, a halászat, a vadászat és gyűjtögetés a folyók és a tengerpart mentén. Az arawak népek földműveléssel is foglalkoztak: kukoricát, babot, édesburgonyát, tököt és – mind közül a legfontosabbként – mérgesmaniókát termesztettek. Emellett ültettek földimogyorót, paprikát, ananászt és gyümölcsfákat is. Hasznos, de nem fogyasztásra termesztett növény volt a kobaktök, a gyapot és a testfestéshez használt többfajta növény. Hogy gondoskodhassanak az egész évi élelemről, különböző fajtájú növényeket ültettek a parcellákba – Hispaniola száraz részén pedig öntözéses földművelést folytattak. Az ültetéshez fából készített ásóbotokat, bozótvághatóhoz és ásáshoz – az esetenként fegyverként is bevethető – széles fakardot használtak.

Az itt élők harang alakú, zsúpfedeles házakban laktak és függőágyban aludtak. Gyapotruhát, kőből, csontból és kagylóból készített amuletteket, változatos díszítésű, művészileg megmunkált kerámiákat – edényeket, szobrocskákat és maszkokat – éppúgy készítettek, mint funkcionális cserépedényt vagy maniókalepény elkészítéséhez sütőlapokat. Voltak

Balra: Az Európában készült metszet Kolumbusz negyedik utazásának történetét illusztrálja. Az admirális összegyűjtötte főnökeit, megrotta őket keresztényietlen viselkedésükért – különösen azért, mivel nem adtak élelmet és segítséget a spanyoloknak –, majd megjósolt egy érkező holdfogyatkozást. Ezt a keresztény isten figyelmeztetéseként magyarázta. A holdfogyatkozás bekövetkeztekor a félelemmel és tisztelettel eltöltött indiánok gyorsan élelmiszert visznek a spanyol hajókra, majd megígérik, hogy a jövőben hűségesen fogják szolgálni a spanyolokat és istenüket. Az újvilági magaskultúrák papjai valószínűleg ugyanezzel a módszerrel zsákmányolták ki saját népüket.

Fent: Alsó-Közép-Amerika és az Antillák kultúrái

A térkép a népvándorlások folyamatait ábrázolja. Dél-Amerika északkeleti részéről az indiánok csónakkal keltek át az Antillákra, a tömeges kivándorlás szakaszosan ment végbe: a Windward- és a Leeward-szigetek után a Nagy-Antillák nagyobb szigetei felé vették az irányt. A legkorábbi vándorlók, a ciboneyek, Kuba nyugati partjaira és Hispaniola távolabb eső északi részeire jutottak el – vagy esetleg űzték el őket. A régió központi részén az arasakok, pontosabban a taínók hozták létre a legmagasabb kultúrát: főként Hispaniolán, majd attól keletre és nyugatra, Puerto Ricón és Kuba közelebbi területein telepedtek le. A karibók érkeztek utoljára. Ők még éppen akkor nyomultak északra, amikor Kolumbusz kikötött San Salvadornál, a taínók által lakott terület északi részében. Bár Kuba nyugati fele igen közel fekszik a maják Yucatán-félszigeti lakóhelyéhez, úgy tűnik, kevés kapcsolat állt fenn a két terület kultúrái között. Hispaniola vált Kolumbusz karibi tevékenységének hadművelési központjává. Az admirális Kubába is eljutott, de nem érte el a Yucatán-félszigetet.

hangszereik is: szárnyascsigából (*Strombus*) készített kürtök, fatrombiták és dobok, csontsípok és furulyák, csörgők, kereplők és agyagokarinák. A nem időálló anyagokból (fából, rostokból vagy nádból) készített eszközök nagy része azonban nem maradt fenn.

Az Antillák legmagasabb kultúrája a Hispaniola szigetén, Puerto Ricóban és Kuba egyes részein megtalált, ma Taínónak nevezett kultúra volt. A legfejlettebb Taíno-övezet Santo Domingo hegyvidékén alakult ki, mely később a spanyolok egyik fő gyarmata lett.

Kolumbuszt és társait azonban kevésbé érdekelte az indián kultúra: ők arany után kutattak. Találkoztak a törzsek vezetőivel (a kacikákkal), akik arany fűldíszeket és arannyal szegélyezett, szőtt öveket viseltek, s aranylemezekkel díszített, faragott faszalmolyon ültek; megcsodálták lányaikat, akik arany orrdíszeket hordtak. Az arawakok azonban az arannyal jóval többre becsülték a *tumbaga* vagy *guanin* néven emlegetett arany-réz ötvözetet, amit a szárazföldi területekről hoztak. A *guanin*-tárgyak értékét az adta, hogy az ősök földjéről származtak, illetve a szárazföldi népek jobban értékelték a fémművességhez, s az ötvözetnek gazdagabb színei is voltak. A rez sajátos illata is emelhetett az ötvözet jelentőségét az

indiánok szemében. Ennek ellenérte az arawakok a legtöbbre a gondosan megmunkált csont- és kőtárgyakat becsülték.

Falvak és rítusok

Az arawak isteneket *zeminek* hívták. Úgy tűnik, a szó hasonló jelentésű, mint az Andokban a *huaca* (szentség). Sok dolog lehetett *zemí*: istenek, istenek idolkai, szimbólumai, halottak maradványai, az ég, a Nap, a Hold, a szél és a Föld erői. Ők voltak a földművelő népek istenei, amelyek különböző alakban jelenhettek meg: a faragványokon az arawak mesterek páratlan művészi érzéke figyelhető meg.

Kolumbusz feljegyzése szerint az arawakok a testfestéskor is *zemiket* ábrázoltak. Puerto Ricóban, a Dominikai Köztársaságban és Haitin egy háromszög alakú kő- vagy kagylóidol terjedt el széles körben a késői periódusban. A forma egy vulkánkúp alakjából eredhet, s nyilvánvalóan a maniókát adományozó istent jelképezi. (Mivel az arawakok úgy gondolták, hogy a növények a föld istenétől erednek, a föld istenei pedig a hegyekben és a vulkánokban laknak, logikus, hogy egy hegynél is arcot rajzoltak az ábrázolásokon.) A korai spanyol krónikáírók szerint az idoloikat azon rítusok alkalmával használták, amelyek során a

közösség sámánja hallucinogén *Piptadeniát* szippantott fel dohányjal együtt, és a *zemí*vel társalogni tudta meg az időjárásra és a termésre vonatkozó jóslatokat. A *zemí* tehát nem csupán egy isten képmása volt, hanem jós is, aki közvetített az emberek és az istenek között.

Az arawak társadalmi rendszer rétegzett volt. A főnökök, akik a gazdasági ügyeket ellenőrizték, nagyobb terület felett uralkodtak, mint a közvetlen falujuk. Őt, szigorú hierarchia elvén alapuló főnökség létezett például Hispaniolán. A főnökök testi épségét fegyveres testőrök vigyázták: a testőrség tagjai köpenyt és – feladatkörüknek megfelelően – vörös vagy fehér tollakból készített fejdíszet viseltek. Kolumbusz beszámol egy kacikáról, akit hordszéken vittek.

Bár származásukat Dél-Amerika északkeleti részéből eredeztetik, úgy tűnik, az arawakokat közép-amerikai és mezo-amerikai hatások is érték: erre utalnak például olyan szokások, mint a sírmellékletes temetkezés vagy a dohány rituális használata.

A nagy arawak falvak a közösségi tér köré csoportosultak, amely lehetett közönséges tisztás, de kör, illetve négyszög alakú földtöltéssel, olykor függőleges kövekkel körülvett, kikövezett vagy kavicsal borított terület. Bizonyos tereket két párhuzamos töltés fogott közre. A főnök háza a térre nézett, közelében gyakran sziklába vésett ábrák voltak (ilyeneket források és barlangok közelében is találtak).

A táncokat és temetkezési rítusokat valószínűleg a tereken vagy a körülkerített területeken tartották. A legjellemzőbb rítus azonban a labdajáték volt, melyet nagy valószínűséggel Mezo-Amerikából vehettek át (Yucatán csupán 195 kilométerre található Kubától, de a két terület közötti kapcsolatnak kevés közvetlen bizonyítéka van). A labdajátékot ismerték Dél-Amerika északi részén is – a venezuelai játék hasonló a szigeteken játszott változathoz, bár kevésbé összetett, mint Mezo-Amerikában. Korai spanyol krónikáiról beszámolnak a városok központi terén található helyről, amelyet a játék számára különítettek el. A nagyobb városoknak a peremén is voltak *bateyek* (így hívták a tereket és a zárt területeket). Az udvarnak ez a típusa az Antillákon alakult ki i. sz. 500 után. A legjobban kiépített labdajátéktér, mely Puerto Ricóban található, körülbelül i. sz. 1200-tól használták. Az arawak labdajátékot gumilabdákkal játszották, és emberáldozattal párosult. A játéknak kétségtelenül szerepe volt a földművelési jóslatoknál is, úgy tűnik, kapcsolatban állt a vízzel, valószínűleg az esővel.

Az arawak–karib viszály

Az Antillákra települők Északkelet-Venezuelából érkeztek Trinidadon, „a vándorlás kapuján” keresztül, s e területek régészete sok hasonlóságot tárt fel. A Cubagua-szigeten, Venezuela partjaitól távol, körülbelül i. e. 5000–1000-ig élt olyan emberek maradványait találták, akik részt vehettek az Antillák korai elfoglalásában. I. e. 1000 és 500 között arawak nyelvű népcsoportok érkeztek az Orinoco folyó mentén a deltához: olyan földművelők, akiknek legfőbb termesztett növényük a manióka volt. Csakugyan a manióka lehetett a Venezuelában termesztett első növény. Ezek a népek, a szigetlakó arawakok ősei időszámításunk kezdete körül jelentek meg Puerto Ricóban, és a következő évszázadokban benépesítették az Antillákat.

Az arawakok elűzték egy feltételezhetően i. e. 2500 óta ott élt, ciboney nevű indián csoportot. A spanyol hódítás időszakára csupán néhány ciboney maradt

Haiti délnyugati részén és Kuba egyes vidékein. Ez a prekeramikus kori nép, amely szintén Venezuelából érkezett, kagylókkal teli szemétdombokat és más állati eredetű maradványokat – szerszámokat, fülbevalókat – és néhány sírt hagyott hátra. Ismerték a csónakot vagy legalábbis a balzatutajt, s valószínűleg a korallszirtek között halászva, illetve az élelemben gazdag, mangrovefákkal benőtt mocsárban vadászva és gyűjtögetve jutottak el az Antillákra.

A késői periódusban a szigetlakó arawakokat a Kis-Antillák karib indiánjai fenyegették (róluk nevezték el a Karib-tengert és a „kannibalizmust”). Mint a korábbi hódítók, a karibok is eredetileg Dél-Amerika északkeleti részéről érkeztek. A spanyolok megtalálták a karib kannibalizmus bizonyítékait, ugyanakkor bámulták a karib indiánok bátorságát. A karibok társadalmának legfőbb szervezője a hadviselés volt; állandóan háborúztak vagy készültek a háborúra, illetve a portyázásokra – a harci főnök a közösség kiemelkedő és nagy hatalmú tagja volt. A karibok inkább használták az íjat és nyilat, mint a dardahajítót. E népek kultúrája kevésbé volt fejlett, társadalmuk kevésbé strukturált, mint az arawakoké. Rituális tárgyaikat inkább fából és szövetből, nem pedig kőből és kagylóból készítették; ezek közül néhány máig fennmaradt.

A spanyolok megjelenésével mind az arawakok, mind a karibok élete gyökeresen megváltozott. A hódítók nagyon egyszerűnek fogták fel a két csoport viszonyát: számukra az arawakok voltak a szelíd indiánok, míg a karibok a vadak. A mai kutatók azonban a migráció, a vegyes házasság és a nyelvkölcsönzés ennél jóval összetettebb mintáját találták meg: amíg a portyázások során elfogott férfiakat a karibok megtették, asszonyaikat feleségül vették. A karib fenyegetések ellenére az arawakok hosszú időn át, a spanyol hódítók Újvilágba érkezéséig uralták a Nagy-Antillákat. Kultúrájuk nagy hatással volt a korai felfedezőkre. Még találhatunk arawakokat a Guayanán, de jó ideje eltűntek már a Karib-szigetekről. Néhány karib él még a Leeward-szigetek rezervátumaiban.

A KÖZBÜLSŐ TÉRSÉG FŐNÖKSÉGEI: ALSÓ-KÖZÉP-AMERIKA, KOLUMBIA ÉS VENEZUELA

Kolumbusz negyedik utazása során elérte Panama és Costa Rica partjait. Costa Ricán rátalált a talamanca indiánokra, akik arany „sas”-függőket viseltek, valamint a panamai guaymí indiánokra, akik aranykorongokat hordtak. A spanyolok központi tér körül elrendezett nagy falvakat pillantottak meg, a tereket királyi rezidenciák és királyi ősök sírjai vették körül. Láttak *voladorokat* (oszlophoz kötött „repülő” emberek) és *patollit* (deszkalapon kukoricaszemekkel foltatott játékot) – ezek a jellemzők Mexikóban is megtalálhatók.

A hódítás idején a Karib-térség közösségei 1000 fő vagy ennél is nagyobb falvakban éltek. A hierarchikus viszonyban álló főnökök közül a leghatalmasabb saját faluja mellett az egész régiót irányította. A sírmellékletek differenciáltsága a társadalmak rétegzettségéről tanúskodik. A főnököket szépen megmunkált tárgyakkal, a köznépet egyszerű sírmellékletekkel temették el. E karib-térségi csoportok fejlett hadviselési technikával és hierarchikus vallással is rendelkeztek: idoloikat ábrázoltak kőben, fában és kagy-

Costa Rica központi hegyvidékén kőből *metaték* (őrlőasztalokat) faragtak, melyeket madáralakok, krokodilusfélék, jaguárok és antropomorfikus lények vettek körül, „akrobatikus mutatványokat” végezve a munkafelület alatt. Így szimbolikusan a trópusi környezet és a mítoszok állatai tartották a kukoricaőrlésre szánt kőlapot. A fél méter magas szobrokat a legnehezebben értelmezhető prekolumbián alkotások között tartjuk számon. Egyes *metaték*ek trófeafejekkel szegélyeztek, néhányon szőtt szegélyminta található, amely Mezo-Amerikában a királyság jele volt. A Középső-felföldek vidékén néha három, egymás mellé helyezett *metaté*ra fektették a holttestet. Más típusú Costa Rica-i kőmunkák a pompásan kifaragott buzogányfejek és a csodálatosan megmunkált jade- vagy jade-szerű kőből készített függők.

lón, amelyeket egy hivatásos papok által felügyelt különleges templomépítményben helyeztek el.

Egy önálló nyelvcsalád, a makro-chibcha uralta a Nicaraguától Panamán keresztül Kolumbia és Venezuela partjáiig húzódó térséget. Az övezet földrajza számos kis környezeti egység (*niche*) kialakulását tette lehetővé, és biztosította az átjárást ezek között. Az utak a tengerpart mentén, illetve a folyóvölgyeken át vezettek el a hegyvidékig és vissza. Az arany mellett számos termékfajtaival kereskedtek a tengerparton és a folyóvölgyekben húzódó útvonalak mentén. Az El Salvador és Dél-Amerika északnyugati része közötti térségben hasonló környezeti alkalmazkodást figyelhetünk meg: a kukoricán, Venezuelában mérges-, másol édesmaniokán és édesburgonyán alapuló földművelést. Fejlett volt a kerámiakészítés és a fém megmunkálás technológiája.

A spanyolok által megfigyelt kereskedelmi hálózatok valószínűleg hosszú múltra tekintenek vissza. A legősibb, kerámia előtti korból származó leletek és korai cserépedények közül sok a régió tengerpartja mentén és a szomszédos ecuadori partszakaszon került elő, de prekeramikus kori lelőhelyekre bukkantak a szárazföld belsejében lévő hegyvidékeken is. A korai településeken hasonló életmód nyomait fedezték fel. A trópusi őserdőben a halászatra és gyűjtögetésre épülő életformát a kezdetleges földművelés és a tengeri vagy folyami gyűjtögetés váltotta fel, amely fokozatosan megteremtette a kereskedelmi kapcsolatok hátterét.

Becslések szerint az első emberek i. e. 20 000 előtt vándoroltak át Alsó-Közép-Amerikán. I. e. 5000 előtről származó paleoindian nyílhegyeket találtak Turrialbában, Costa Rica atlanti-óceáni vízválasztójánál és a panamai Madden-tónál. Meglehetősen sok, nyomás útján megmunkált szilánkeszközre bukkantak kagylókkal teli szemétdörmökben Cerro Mangote-

nál, Panamában (kb. i. e. 4800), valamint számos barlangban és sziklamenedékben, gyakran állatcsontok mellett. A Kolumbia karib-tengeri parvidékén található Puerto Hormiga kagylóhalmainak egyikében igen sok agyagedényt tártak fel, melyek i. e. 3000 körülről származhatnak. Egy ideig ezeket a térségben talált legkorábbi leleteknek tekintették, de ma úgy tűnik, hogy két hagyomány keveredéséről van szó. Nemrégiben még ennél is korábbi cserépedények kerültek elő a térségből. Bár a kerámiák megjelenését általában követte a földművelés elterjedése, élelemtermelésre utaló jeleket a régészek nemigen találtak.

Körülbelül i. e. 2500-ig a Karib-térség sok népe élelemgyűjtögető volt; az élelem feldolgozására alkalmas eszközöket, illetve azok elkészítésére használt szerszámokat találtak sziklamenedékekben és barlangokban. A gumós növények termesztése valószínűleg Venezuelában fejlődött ki az i. e. 4. évezred során, majd elterjedt az Atlanti-óceán partvonalá mentén. Az úgynevezett barrancoid cserépedény az alsó Orinoco térségből jutott el Venezuela északi partjaira, később az Antillákra, majd az i. e. 2. évezredben a kontinens partjai mentén nyugatra. A panamai Chiriquí i. e. 2. évezred végére datálható leletei a maniókatermesztés kezdetét bizonyítják, a Turrialba-völgyben a La Montaña lelőhelyen i. e. 1500 körülről származó agyag sütőlapot találtak (ezekre a kellékekre rendszerint a manioka elkészítéséhez volt szükség). A La Montaña lelőhelyen talált sütőlapokat és változatos formájú monokróm agyagedényeket a radiokarbon-kormeghatározás i. e. 1500 és 300 közöttre datálja. A kukoricatermesztés, úgy tűnik, a maniokáénál valamivel később kezdődött el.

Alsó-Közép-Amerika szűk földrajzi hidat képez a hatalmas északi és déli kontinens között. A területet mindkét irányból számos hatás érte különböző időszakokban, mégis kialakult itt egy időben és térben

változatos önálló fejlemény. Mostanáig kevés ismerettel rendelkezünk az i. e. 1000 előtti Alsó-Közép-Amerikáról. Az újabb ásatások és vizsgálatok azonban nagy mennyiségű prekeramikus kori leletet hoztak a felszínre – különösen Panamában, a Parita-öböl menti szárazföldön. Mintegy 200 lelőhelyre bukkantak itt, amelyekből a kb. i. e. 1000–i. sz. 500-ig tartó periódusból származó kézművestermékek nagy számban kerültek elő.

Costa Rica

Costa Ricán belül három alapvető régészeti zóna különíthető el. Nyugaton Nagy-Nicoya övezetébe tartozik a Nicaragua-tó és a Csendes-óceán között elterülő Rivasi-földszoros, a Guanacaste-hegység vidéke és a Nicoya-félsziget. Az ország középső része az Atlanti-óceán vízgyűjtő területét és a Középső-felföldeket foglalja magába. Délkeleten a Diquís-delta régészete a szomszédos panamai Chiriquí-térsséggel alkot szoros egységet. Ezek a régészeti zónák – bizonyos átfedések ellenére – jól elkülönülnek egymástól.

A régészeti lelőhelyek számának időszámításunk

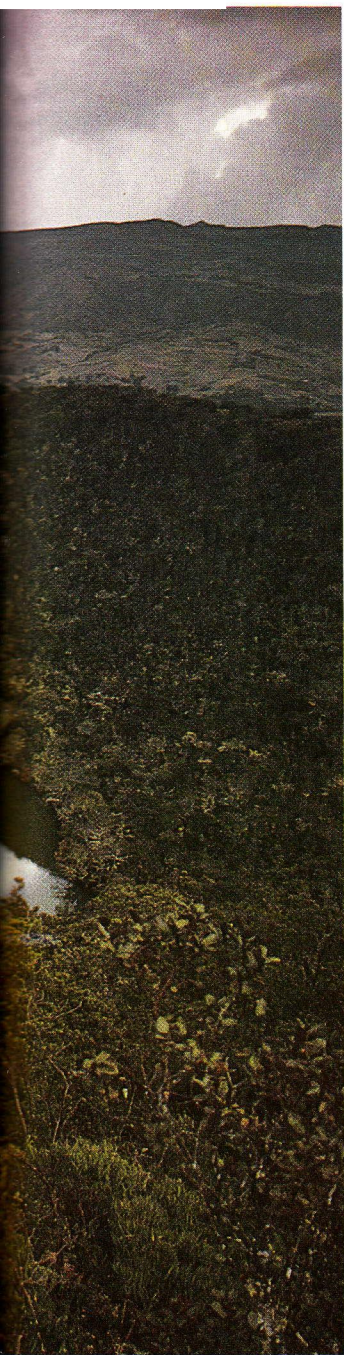
kezdeté körüli gyors növekedése a népesség szétáramlását és a nagyobb társadalmi rétegződés kialakulását jelzi. A jelentősebb szertartásközpontokban általában nincsenek nagyobb szobrok, de oszlopos monolitok találhatók a Nicaragua-tó szigetein, Managuában és a szomszédos lelőhelyeken. Hasonló szobrot találtak Guanacastében is.

Costa Ricában a leginkább elterjedt kőeszköz a háromlábú *metate*, a kukoricaőrlő asztalka volt. A Guanacaste–Nicoya zónában talált *metaték* négyszögletű – gyakran alsó részükön kifaragott – ívelt kövek. A későbbi leletek egyik végén macskafele vagy jaguárfej található, amely az állat alakjával megszemélyesíti az eszközt. Néhány már elhasználódott állapotban, helyenként a kukorica őrlésére használt *manosokkal* (kézi őrlőkövekkel) együtt került elő – amelyek előkelő emberek sirmellékletét alkották.

Valószínű, hogy a díszes *metaték*nek számos funkciójuk volt: lehettek rituális kukoricaőrlő asztalkák, az étel megtermeléséért és szétosztásáért felelős uralkodó zsámfői, temetkezési tárgyként pedig az átváltozást szimbolizálták – a kukoricáét (liszté) és az el-

Fent: Bogotától nem messze, fent a hegyekben található a Guatavita-tó, a hegy, az ég és a víz istenének lakóhelye. A kör alakú, 37 méter mély és 4 kilométer területű tavat egy becsapódó meteorit alakította ki. Különleges jelentőséget adhatott a tónak, ha a muiscák ősei látták, amint az izzó meteorit aláhull az égből a földre, és kialakítja a vízgyűjtőt. A muiscák aranyat ajánlottak fel a tónak, így ismételték meg az egykori eseményt, és próbálták biztosítani az értékes víz utánpótlását.

hunytét. A *metaték* alsó részének faragványai a föld alatti világot és a föld termékenységét jelenítik meg, így a szobrok kozmológiai modellként értelmezhetők.

A spanyolok megérkezése előtti 500 év során számos változás következett be. A *metaték* kisebbek lettek, az egykor széles körben elterjedt buzogányfejek eltűntek. A tojás alakú, sokszínű edények – gyakran macskaféle ragadozó fejét és mellső lábait ábrázoló domborművekkel – váltak általánosan elfogadott formákká. A hegyvidéken kör alakú kőalapzatra épített földhalmokat, tereket és kikövezett utat hoztak létre. Guayabo de Turrialba nagy településegyüttese kőből készült vízvezetékkel rendelkezett. A hatalmas kőlapokat hidak, padlók készítéséhez és sírfedélként használták fel, elterjedt a kővel falazott sírűreg. A magas kőtáblák faragott szegélymintákkal temetkezési ravatalként szolgálhattak.

Nagy-Chiriquí

A Diquís-deltavidéken készült eszközök mások, mint a Costa Rica egyéb régióiban fellelhetők: a hely a régészek által Nagy-Chiriquínek elnevezett terület része. A szép és különleges fémmunkák mellett az innen származó kőmunkák és szobrok is figyelemre méltóak. E területen bukkantak rá a titokzatos nagy „kőlabdákra”. A vidék legfontosabb központja valószínűleg a panamai Barú vulkáni kúpja alatt, a Costa Rica-i határtól nem messze fekvő Barriles volt, amely nevét az ott talált hordó alakú szoborról kapta. A lelőhelyről számos vulkanikus kőből készített szobor került elő. A szertartásközpontokba alacsony, kővel borított teraszokat építettek, a temetkezési helyeken kavicsteraszokat és falakat emeltek.

Közép-Panama és Darien

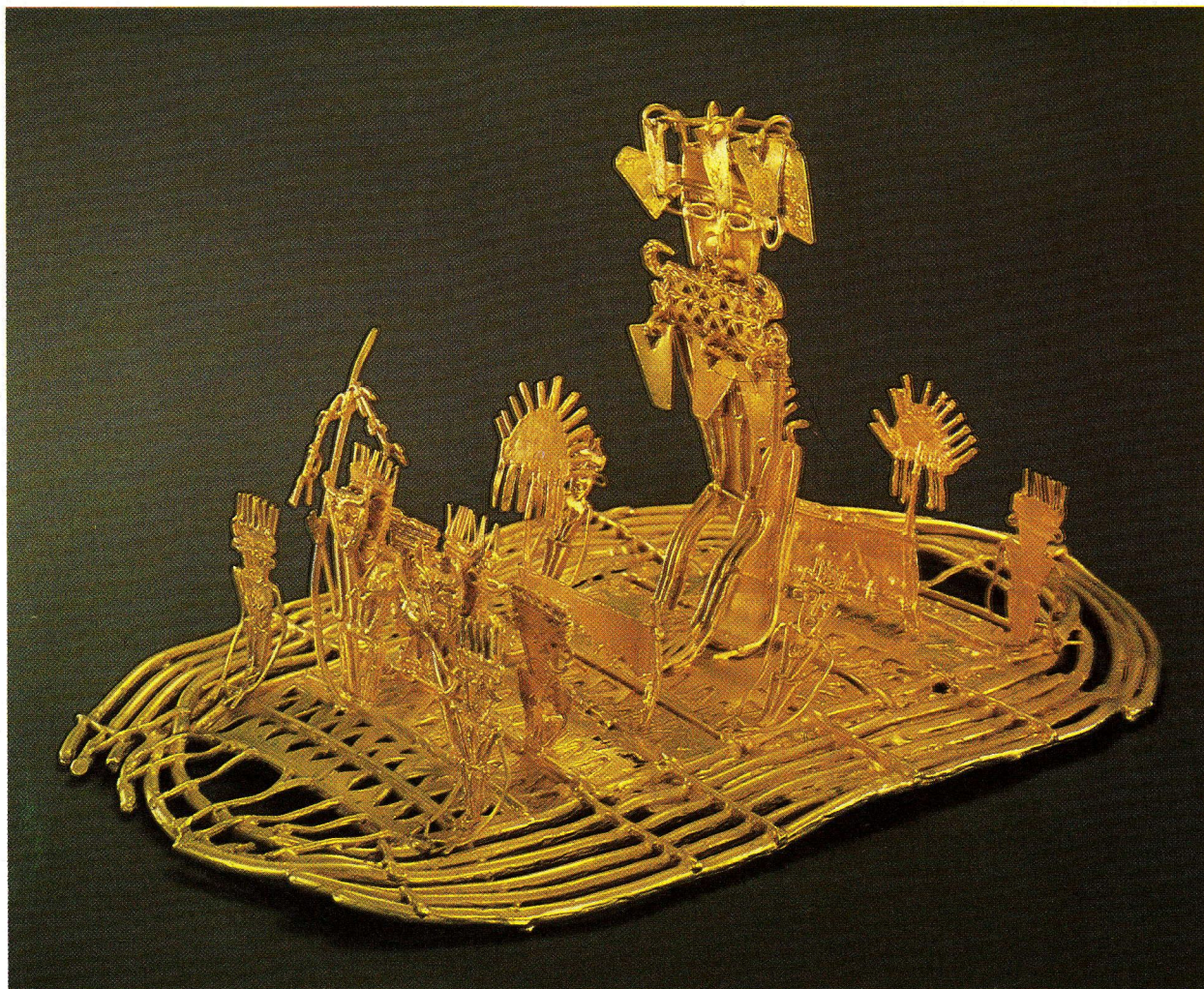
Costa Ricához hasonlóan Panamát is három – a szomszédos országok régészeti területeivel összekapcsolódó – archeológiai zónára oszthatjuk. Amíg a nyugati rész a Diquís-deltához tartozik, a keleti zóna Kolumbia Urabá-öböl környéki régiójával kapcsolódik össze.

A középső zónában lenyűgöző és igen egyéni művészeti stílusok jöttek létre. A temetkezési helyeken – mint például Sitio Conte és Venado Beach – nagy mennyiségű, változatos öntött és aranylemezes tárgyat, valamint jó minőségű, polikróm kerámiákat találtak. A két tárgytípus gyakran hasonló motívumokat hangsúlyoz, olyan összetett lényeket mintáz, akik időnként két fejvel vagy párban jelennek meg az ábrázolásokon.

A legősibb ismert panamai fémművestermék az időszámítás kezdete utáni első évszázadokban tűnik fel, és i. sz. 400 körül válik általánossá. A korai darabok némelyikét Kolumbiából hozták ide, de a helyben készített tárgyak is erős kolumbiai hatásról tanúskodnak. Bár a panamai stílus, a magas szintű mesterségbeli tudásnak és egyéni jellegnek köszönhetően eltérő, Panama leletei alapvetően mégis a kolumbiai aranyműves hagyományhoz tartoznak.

Észak-Kolumbia

A Sierra Nevada de Santa Marta az Andoktól független hegyvonulat Kolumbia északi szegletében. Az itt élt, taironaként ismert nép teremtette meg az egyik leglenyűgözőbb újvilági civilizációt. Több mint kétszáz, kőépítményekből álló, városi jellegű tairona település található a tengerparti síkságtól a 2000 méteres magasságokig.

Jobbra: El Dorado, „a bearanyozott” alakja látható egy tutajon, amint zsámolyán vagy trónján ülve ékszereket visel, és kisebb formált szolgái kísérik. Amikor királyi tisztét elfoglalja, az arannyal bevont kiválasztott felajánlásokat mutat be a Guatavita-tavon. Arany után kutatva a spanyolok már a 16. században megpróbálták lecsapolni a tavat. Bár találtak is benne tárgyakat, a Guatavita-tó vizét soha nem sikerült elvezetniük. Ez a meglepően szépen kidolgozott *tunjo* (áldozati tárgy) több mint 18 cm hosszú. A legtöbb *tunjo* lapos, vékony fonalszerű darabokkal kidolgozva. Sok aranyfigurától eltérően ezeken az áldozati ajándékokon nincsenek a tárgy felfüggesztésére szolgáló karikák.

1975-ben fedezték fel s máig kutatják a Buritaca 200 nevű lelőhelyet, amely a 14. században épült. A majdnem 1000 méterrel a Buritaca-folyó felett, a hegyekben elhelyezkedő települést erdő veszi körül. A térség hajdani legnagyobb központjainak egyikében a hegyoldali házak íves teraszait kőlapokkal burkolták, a településen több kőlépcső, támfal, csatorna és vízelvezető rendszer, egy szertartási tér és számos út volt.

Mintegy 260 házhelyet találtak, a közelben feltárt 500 kilométernyi kőút pedig azt jelzi, hogy a település a Kolumbiából Közép-Amerikába, Venezuelába és Ecuadorba tartó kereskedelmi útvonalak csomópontja volt. A tairona aranyművesek csodálatos minőségű munkái előtt fejet hajtanak a mai ötvösök. A tairona nép az időszámítás kezdete utáni első évszázadokban kezdte megszilárdítani hatalmát, és kulturális fejlődése nem sokkal i. sz. 1000 után jutott el a tetőpontjára. Erős politikai és társadalmi rendszert hoztak létre, amely a települések hierarchikus rendjére épült – közöttük Buritaca lehetett a legfontosabb. Az itt élő indiánok közel 100 évig ellenálltak a betörő spanyol hadaknak. A kogi indiánok, akik ma a területet lakják, az ősi tairona nép leszármazottai.

A nyugatra elterülő síkságon, a Sinú alsó folyásánál és a Magdalena folyó völgyeiben a Sinúnak nevezett kultúra terjedt el. A sinú nép a gumós növények termesztése mellett a folyók, a tenger és a trópusi síkság gazdag nyersanyagainak gyűjtögetésével tartotta fenn magát. Kultúrájuk legmegkapóbb leletei az öntött és kovácsolt aranydíszek.

Közép-Kolumbia

A Bogotá-hegyvidék muisca (vagy chibcha) indiánjai a többi kolumbiai őslakostól eltérő módon viszonyultak a fémművességhez. A leletekből úgy tűnik, kevésbé érdekelte őket a kivitelezés módja, alkotásaik nem emlékeztetnek a tairona, sinú és egyéb népek öntvényeinek ügyességére és szép kidolgozására. Inkább kicsi, gyakran megmunkálatlan *tumbaga*-tárgyakat készítettek, több példányban öntve ki a formát, és kevés figyelmet fordítva a megmunkálásra.

A musica területen hallottak az aranyra éhes spanyolok először El Doradóról. A legenda hátterében meghúzódó szertartást a Bogotától északra fekvő Guatavita-tónál tartották az új muisca uralkodó beiktatásakor. A leendő uralkodó először elvonult egy barlangba (a barlangok gyakran szent helynek számítottak), majd elzarándokolt a tóhoz. Ekkor egy nádtutajt bocsátottak a vízre, égő fáklyával és tömjénnel felszerelve. A leendő uralkodót levetkőztették, testét teljesen bekenték agyaggal, amelyre aranyport tapasztottak. Ezután a „bearanyozott” (spanyolul *el dorado*) tutajra szállt, szemben vele arany és smaragd áldozati ajándékok sokaságát helyezték el. Vele együtt arany ékszereken kívül mást nem viselő főnökök is útra keltek, és pompázatos ajándékokat vittek magukkal. A muisca hangszerek kíséretével a tutaj a tó közepére úszott, ahol az aranyat és smaragdokat felajánlották az istenségnek, aki bizonyára a víz, a hegy és a föld istene volt. Ily módon iktatták be az új uralkodót a hivatalába.

A quimbaya aranyművesek – akik a Közép-Kordillera hegyoldalain éltek – nagyméretű, finoman kidolgozott öntvényeket és szépen fényezett tárgyakat készítettek. A quimbayák által megmunkált igen változatos tárgyak között találjuk a kokarítások alkalmával használt mész tárolására szolgáló arany-

vagy *tumbaga*-tartókat, maszkokat, dárdahajító hegyeket, gyík és krokodil alakú függőket és kovácsolt, domborított sisakokat. A régióból jellegzetes agyagedények is előkerültek.

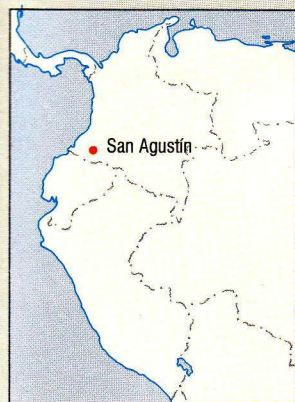
A calima aranykovácsok maszkos figurákat ábrázoló függőket és díszűket öntöttek, ez utóbbi típus szokatlanul nagy számban található az aranymunkák között. A calima aranytárgyak vágott és domborított aranylemezekből készültek: így a csipeszek, fül- és melldíszek, fejékek és orrdíszek fényvisszaverő függőkkel. A tolima stílusú aranymunkák a Magdalena-völgy középső részéről származnak. A tipikus tolima öntött arany melldíszeken egy jellegzetes absztrakt figura látható széttárt, szögletes karokkal és lábakkal, sőt néha még villás farokkal is ábrázolták.

Fent: Kolumbia

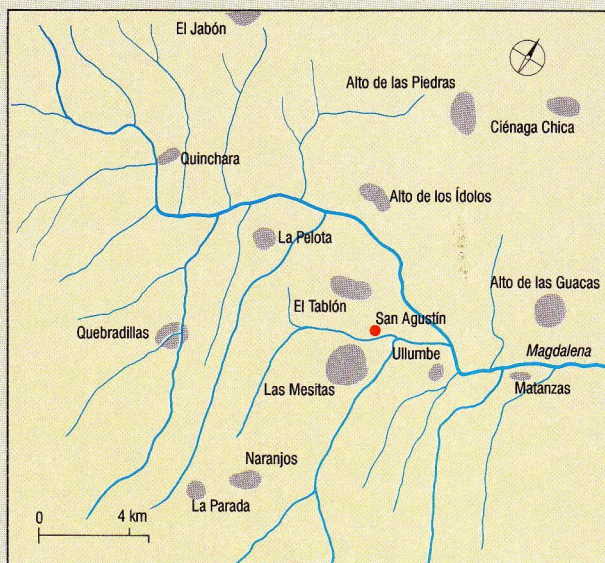
Valószínűleg a hegyes-völgyes táj és az élelemtermeléshez megfelelő környezet magyarázza, hogy az ősi kolumbiai népek nem hoztak létre kiterjedt birodalmakat. Az itteni népek viszonylag kis területen éltek, és különböző művészeti stílusokat fejlesztettek ki. Nem voltak olyan hatalmas építészeti együttesek és monumentális kőszobrok, amelyek a terjeszkedő birodalmak művészténék látványos sajátosságai. Másrészt az észak-dél irányú folyóvölgyek és part menti alföldek lehetővé tették az utazást és a kereskedelmet, s ezáltal a különböző népek javai és eszméi kicserélődhettek. Így az aranyművészet technikái és stílusai Kolumbiából eljutottak Panamába, kölcsönhatás alakult ki a délkebbre lakó, ecuadori népekkel is.

San Agustín

San Agustín 500 négyzetkilométeres területén az itt élők lapos halmokat, vízvezető árkokat, temetkezési halmokat és köüreges aknasírokat építettek. Nincs még egy ennyire gazdag szobrászati leletanyag az ún. közbülső térségben. Több mint 300 szobor található itt a közép-andoki hegyvidék szobrászati hagyományának jellegzetes vonásaival. Az Andok művészetében gyakori antropomorfikus figurák macskaszzerű tépőfogaikkal és karmaikkal a természetfeletti erőt és a szentséget jelképezik.

Jobbra: A képen a San Agustín körüli főbb lelőhelyek láthatók. Buja növényzetű dombok és völgyek övezik San Agustín városát, mely kb. 1800 méterrel a tengerszint felett fekszik. Közeliében ered a bővizű Magdalena folyó, amely északon az Atlanti-óceánba torkollik. A terület fő lelőhelyeinek egyike Las Mesitas, ahol függőleges megalitokból és nagy lapos kövekből kialakított, 4 méter magasságú és 25 méter szélességben földdel borított, téglalap alakú termek találhatók. Valószínűleg temetkezési termek lehettek, melyekben egy vagy több szobor áll. Alto de los Idolos egy félköríves mesterséges halom, amelyben kősírokat, teknőszzerű szarkofágokat és egy szobrot találtak.

Fent: Ez a kőszobor San Agustín egyik lelőhelyéről származik. Az ilyen típusú szobrok alakjai gyakran fejtrófeát, fegyvert vagy olyan kicsi figurát tartanak a kezükben, melyek hangsúlyozhatták a monumentális alak természetfelettségét. Néhány szobor ma is eredeti helyén látható, sokat azonban a régészeti parkba szállítottak (*balra*), ahol bemutatják azokat a nagy oszlopokat is, amelyek a földbe ásva biztosították a szobrok stabilitását. Néhány szobor egyértelműen nőt ábrázol.

Dél-Kolumbia

Délnyugat-Kolumbia hegyvidékein kukoricatermesztő népek éltek a völgyeket szegélyező hegyoldalak teraszain épített, nem túl tartós házakban. San Agustín – mely a hosszú Magdalena folyó forrásvidéke közelében, több, egymáshoz kapcsolódó buja völgy és hegyoldal mentén fekszik – a leglátványosabb egykori kolumbiai település és mai lelőhelycsoport.

A San Agustín-i régióban már az időszámításunk kezdete előtti utolsó évezredben éltek emberek, de a nagy sáncépítkezések csak az időszámításunk kezdete táján indultak meg, amikor kétségtelenül egy új népcsoport érkezett a területre.

Felső Cauca-völgy popoyánként ismert aranyműves stílusa viszonylag kisszámú, de jellegzetes példát szolgáltat a szétterjesztett szárnyú madárfüggőkre. A művészeti stílusok elterjedése itt délen sem követi a modern politikai határokat. Az absztrakt formájú aranyfüggők és a kidomborodó arcokat ábrázoló aranykorong fülű díszek hasonló típusait a kolumbiai Nariño-zónában és Észak-Ecuadorban is megtalálták. Déli szomszédaikhoz hasonlóan a nariño és tumaco kovácsok is felhasználták nemcsak a platínát és az ezüstöt, hanem az aranyat és a rezet is. A tumaco arany munkák a legrégebbiek Kolumbiában, i. e. 325 körülre datálhatók.

AMAZÓNIA

Az Amazonas egy hatalmas folyórendszer egyik ága, sok mellékfolyóval. A kelet-kolumbiai, ecuadori, perui és bolíviai folyók éppúgy részét alkotják a rendszernek, mint a brazíliaiak és a kelet-venezuelaiak. A folyó nagy része mentén keskeny ártér található, ahol a talaj termékenységét az évi áradások biztosítják. A főbb folyamoktól távol számos területen ma is irtásos-égetéses gazdálkodást folytatnak, bár ezzel a módszerrel egy adott parcellát csak néhány évig lehet művelni. A rendkívül változatos állat- és növényvilággal rendelkező őserdő sok helyen nagyon sűrű, felső lombosra akár 45 méter magasra is felnyúlhat. Az őserdő faiból zsúpetőt, kötelet, kéregruhát és gumit készítenek az ott élők. A korai vadásztársadalmak valószínűleg a víz közelében éltek, mivel a sűrű őserdőben a vadászati körülmények korántsem ideálisak. I. e. 5000 táján már néhányan éltek e folyó mentén.

Az Amazonas-medencét kulturális szempontból általában Felső-, Középső- és Alsó-Amazonasra tagolják. A Felső-Amazonas a forrásvidéktől az Amazonas legnagyobb déli mellékfolyója, a Madeira torkolatáig terjed. (A Madeira nem sokkal a Negro, a legnagyobb északi mellékfolyó torkolata alatt éri el az Amazonaszt.)

Az Amazonas-medencében beszélt különféle nyelvek számos nép beáramlását bizonyítják. Használják itt az arawak egyik változatát, mely az Antillákon beszélt táinóval rokon. Úgy vélik, hogy az arawak nyelven beszélő népek leereszkedtek az Amazonason, majd szétterjedtek a Felső-Amazonas és az Orinoco folyó vidékén (az Amazonasról át lehet jutni csónakkal az Orinocóra). Innen az Orinoco mentén kelet felé költöztek, majd benépesítették a tengerpartot, és eljutottak Trinidadig, illetve az Antilláig. Az arawak nyelvek földrajzilag nagyobb területen terjedtek el, mint bármely más nyelvcsoporthoz vagy nyelvcsaládhoz. Az Amazonas-medencében élnek karib nyelven beszélők is.

Dél-amerikai fémművesség

Az újvilági fémművesség legkorábbi bizonyítékait a dél-perui hegyvidék egyik sírjában találták meg. Az i. e. 1500 előtti sírban fekvő férfi kezében vékony, megmunkált, apró aranylemezeket tartott. Közéleben valószínűleg eszközkészítő szerszámai feküdtek. A legrégibbről fennmaradt mesteri aranymunkák a chavini stílus jegyeit viselik i. e. 800 körülről.

A rákövetkező évszázadokban a fémművesség lassan elterjedt délen egészen Északnyugat-Argentínáig, északon pedig – az időszámítás előtti utolsó évezred végére – Kolumbiáig. Közép-Amerikában a fémművesség az időszámítás utáni első évszázadokban honosodott meg.

Bár a fémmegmunkálás technikája vagy hangsúlyai különbözőek lehettek, a kidolgozásban hasonló jellegzetességeket figyelhetünk meg. A legszebb munkák nagy részét mochica kovácsok készítették Peru északi részén, az időszámítás utáni évszázadokban. Kétségtől ők voltak a legügyesebb és legnagyobb gyakorlattal rendelkező újvilági fémművesek.

Annak ellenére, hogy a spanyol hódítók kiforgatták a prekolumbián sírokat, majd a tárgyakat beolvastották és elküldték Spanyolországba, mégis a legtöbb és leglátványosabb újvilági fémtárgy arannyal van bevonva. Nem minden tiszta arany, ami fénylik, mivel a csillogó tárgyak általában ötvözetekből készültek, melyek felületét arannyal borították. Kisebb mennyiségben ezüstöt is megmunkáltak, míg a réz a hétköznapi tárgyak esetében terjedt el széles körben, sőt léteznek ezüst-réz ötvözetek is.

Aranyat a hordalékban gazdag hegyvidéki folyók biztosítottak, időnként az indiánok kvarctelléreket kutattak át. Olvasztáshoz hordozható olvasztókemencét és olvasztótégelyt használtak, melyet fűvócsó segítségével izgítottak fel. A legkorábbi technológiát az jellemzi, hogy a fémot hengeres kőüllőn fém- vagy meteorvas szerszámokkal lemezzé kalapálták, ezután munkálták meg. A fémöntés később fejlődött ki, majd Közép-Amerika és Észak-Kolumbia legelterjedtebb technológiájává vált. A Közép-Andokban, Ecuadorban és Dél-Kolumbiában azonban továbbra is a fémlamezek megmunkálását részesítették előnyben, bizonyos tárgyaknál pedig kombinálták a két technikát. Idővel a fémművesség összetettebbé és kifinomultabbá vált, vagyis mind több módszert fejlesztettek ki, hogy egy tárgy elkészítéséhez különböző fémeket is fel tudjanak használni.

Bár a fémekből használati tárgyakat és fegyvereket is csináltak, elsősorban olyan tárgyakat készítettek belőlük, amelyek a természetfeletti hatalmat és az ezzel kapcsolatba hozott főnöki tisztséget szimbolizálták. Mitológiai lényeket és motívumokat is gyakran formáztak fémből – ők közvetítették az emberek és a természet erői között. Az arany fontos kereskedelmi tárgy volt – egy bizonyos helyről származó fémtárgyakat egészen távoli lelőhelyeken is megtaláltak. Az arannak azonban önmagában csekély piaci értéke volt, a tárgyban azt becsülték, ha sikerült a megmunkálással életre kelteni az anyagot. Az arany jelképrendszere a Nappal, ennél fogva az élettel és a földműveléssel kapcsolódott össze. Fontos volt, hogy a fém csillogása a mennyei fényt utánozta. Korai források beszámolnak róla, hogy az inkák az aranyat a „Nap verejtéké”-nek, az ezüstöt pedig a „Hold könnyé”-nek hitték.

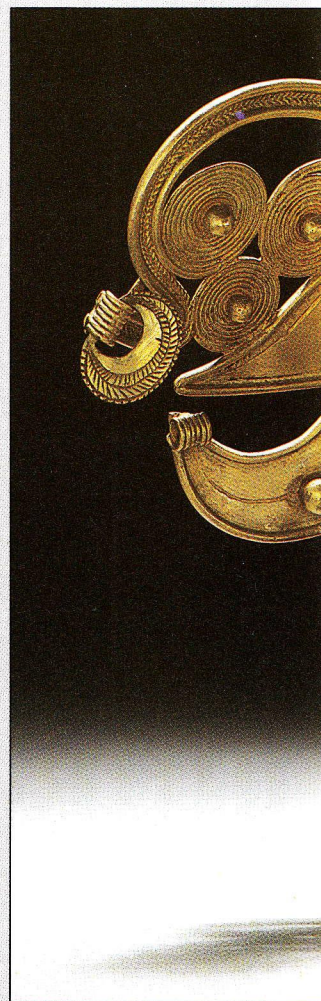

Az andoki aranymunkák megkapóan bonyolultak lehetnek. A kések vagy *tumik* fényűzően megmunkált nyeleikkel Peru északi partvidékének Sicán-kultúrájából származnak (*fenti*). Ez a nyél az ég vagy a Hold istenségét ábrázolja, domborított arccal és félköríves fejdísszel, melyről kolibri csüngnek alá. Gyöngyökkel és finom fémmunkával emelték a tárgy szépségét, berakásokkal díszítették, és festették. A késpenge alakját számos prekolum-

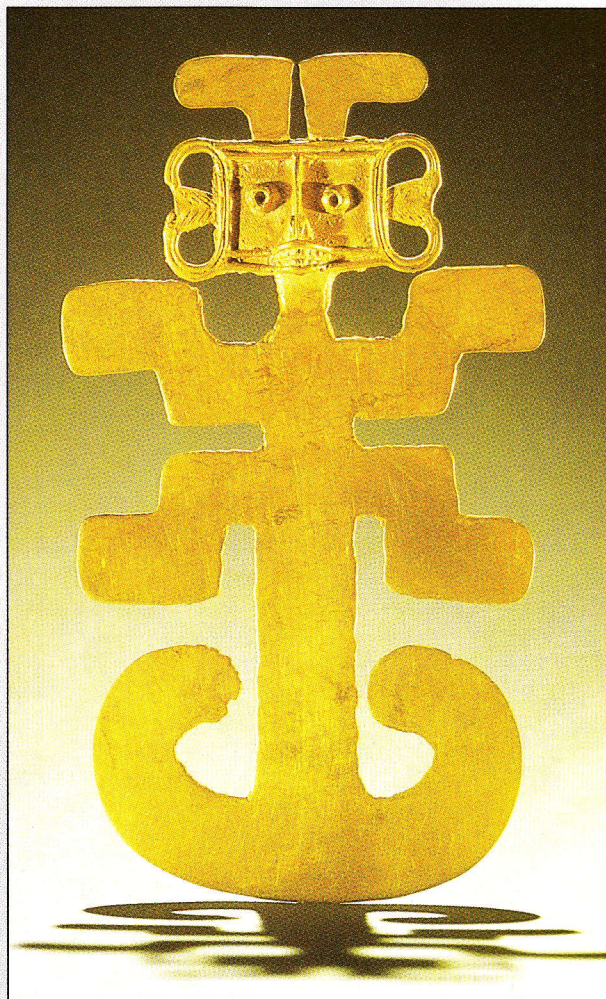
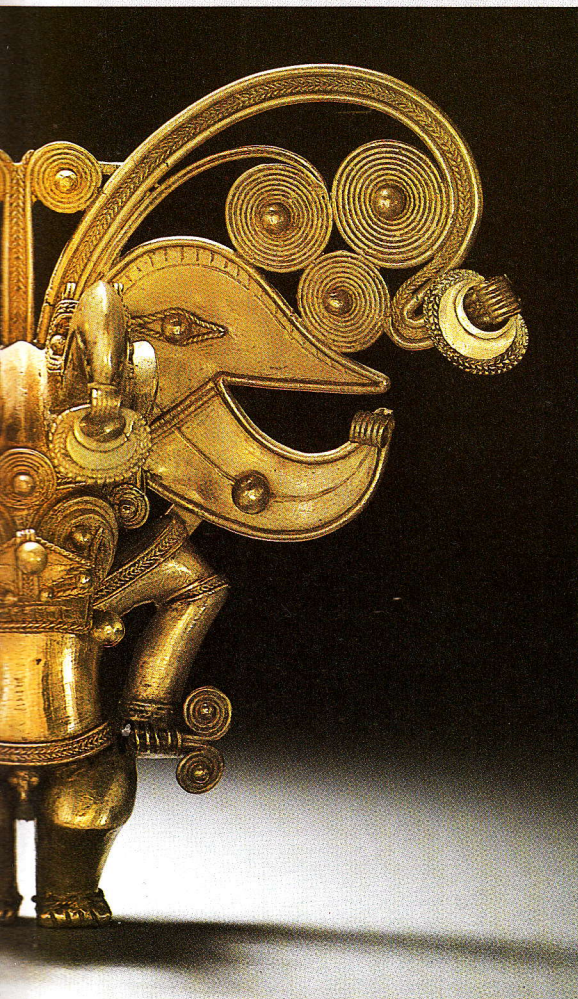
bián művészi alkotásba beillesztették. A legszebb ősi aranymunkák közül számos Kolumbia északkeleti részéről, a Tairona-kultúrából ered. Az antropomorf figurát ábrázoló függő (*jobbira*) 13 cm magas. Összetett fejdíszén két teljes alakú madár, oldalról ábrázolt állatok és összezsavarodott növényi motívumok láthatók. A bonyolult maszk egy denevért ábrázol orrdísszel. Viaszveszejtéses öntési eljárás után a maszkot függőkkel és berakásokkal díszítették.

A fémművészetet – mindenekelőtt a bronzművészetet – a kifinomultság magas fokára emelték az inkák. A fémeket már az inkák előtt is használták kombinálva, de az intarziás technika csak röviddel a spanyolok megérkezése előtt fejlődött ki. A 12,5 cm magas bronz buzogányfej (*fenti*) madarat formáz, réz és ezüst intarziacsíkok jelzik a tollazatát. A buzogányfejek számos állat alakját mintázhatták meg. A képen látható madár a pelikánformájúak rendjébe tartozik, valószínűleg egy kormorán. Úgy tűnik, mintha éppen halat enne. A tengeri madarak – a kondorkeselyűvel és a hárpíával együtt az andoki ikonográfia igen fontos elemei voltak.

A Peru északi partvidékén található Lambayeque-völgy temetőiben széles, viszonylag lapos maszkokat találtak. Az egyik maszkot a halott arcára, többségüket azonban a múmiakötegekre helyezték el. Ezt a festett maszkot (*fent*) 50 cm széles aranylemezről készítették, kiemelték az arcvonásokat, és drótokkal függőket rögzítettek a maszkhoz. A szemből kiálló drótokra valószínűleg drágaköveket illesztettek. A maszk feltehetően a sicán nép főistenét ábrázolja, akinek a képe feltűnik a kerámiákon és különböző aranytárgyakon is – például a 168. oldalon látható késen, illetve a kalapált aranyserlegeken, melyeket nagy számban helyeztek a sírba a temetkezések alkalmával. A széles arc és a könnyecsepp alakú szemek a sicáni stílus jellegzetes vonásai.

A stilizált öntött aranyfüggők (*balra*) a dél-kolumbiai Tolimákultúra jellegzetességei. Az emberi test szétterjesztett, szögletes karjaival és lábaival szimmetrikus és geometrikus sík mintát alkot. A testhez horgony alakú farkat és négyyszögletes fejet illesztettek, domborított arcvonásokkal. Mint oly sok prekolumbián aranydiszn, ennek a hátsó oldalán is találunk felfüggesztéshez szükséges karikát.

A dél-amerikai trópusi őserdők népei fatörzsből kivájt csónakokat használtak. Az Amazonas-medence vizeinek állatvilága gazdag, különösképpen az Andokból lezúduló folyóké. Az első felfedezők az árterületek mentén sűrűn épült cédrusdeszka házakban lakó népességről számolnak be. A 16. század közepén a becslések szerint ötmillióan éltek az Amazonas-medencében. Függőágyban aludtak, nagy pálmalevélből

gyékényeket, festett gyapotruhákat, tollas köpenyeket és hangszereket – például furulyákat, csörgőket és dobokat – készítettek. Dárdahajítóval vadásztak és harcoltak, pajzzsal védekeztek, deformálták a koponyájukat, és szépen kidolgozott sírokat építettek sírmellékletekkel. A korai spanyolok igen csodálták cserépedényeiket.

Az itt élő népek maniókát és egyéb növényeket ter-

Lent: Kelet-Ecuador buja őserdejében permetfelhőbe burkolózó hatalmas folyamok zúdulnak alá a hegyek lejtőjén. Ecuador ezen területének sűrű növényzetét több mint 3000 mm évi csapadék öntözi. A képen látható Río Quijos 145 métert zuhan alá látványosan, amint a Río Cocaba torkollik. Az utóbbi folyó

majd a Río Napóba, az Amazonas egyik fontos mellékfolyójába ömlik. Az egysíesülés időszakából származó prekolumbián tárgyakat is találtak a területen, amelyet ma is indiánok népesítenek be.

mesztettek, de felhasználták a folyók nyersanyagait is: teknősbékát fogtak a korallokban, húsukat megették, páncéljukból pedig baltát és bárdot készítettek. A vízitehén (manati) húsát szintén elfogyasztották. Halakat partról vagy csónakból vadásztak dárdahajítóval. Ma számos helyen íjjal, nyíllal és fúvócsőből irányított nyílméreggel (kuráre) vadásznak. Számos rovar is megesznek, az erdei méhek méze pedig az egyik legértékesebb táplálékuk.

Az egyes falvak főnökei az egész „provincia” vezetőjének alárendeltjei voltak. Ez utóbbi neve vagy rangja egy helyütt az „istenre” utaló szó volt. A korai felfedezők leírták, hogy ezt a személyt a folyó mentén távolabb is mélyen tisztelték. A főnökök befolyását kétségtelenül növelte, hogy gondosan meg kellett tervezni az ültetés és az aratás idejét, alkalmazkodva a folyó áradásához és apadásához. Az időjárással és a földműveléssel kapcsolatba hozott istenségek szintén fontosak voltak, mivel a folyó a természetes árterületen kívüli földeket is elárasztotta, vagy a föld termékenysége tételéhez szükséges áradás elmaradt. Az istenekkel ezért tanácskozni kellett és tisztelni őket. Az őserdőben az andoki fejtrófea-kultusz időnként a fejzsugorítás és a kannibalizmus formáját öltötte.

Az Orinoco középső folyásánál i. e. 3600-ból származó kerámia került elő. Bizonyosan i. e. 3100 körülre datált cserépedényt találtak nemrégiben az Amazonas torkolatánál, és hasonló edények bukkantak fel az Amazonas-medence számos részén. Az Alsó-Amazonas területén található régészeti lelőhelyek közé tartozik a késői periódusból való Marajó-sziget a folyó torkolatánál. Itt több mint 100 halmot találtak – lakóhelyeket, házalapokat és sírokat.

A Felső-Amazonas

A Felső-Amazonas térsége hosszú ideig szoros kapcsolatban állt a máshol található magaskultúrákkal. Trópusi őserdei kultúra fejlődött itt ki, amely a vizek nyersanyagainak kiaknázásán és a gumós növények – különösen a mérgesmanióka – termesztésén alapult. A régészek olyan kerámiatárgyakra bukkantak, melyek a maniókatermesztés és -felhasználás folyamatával hozhatók kapcsolatba: sütőlapok, tűzikutyák és söreresztéshez használt kádák kerültek elő. A maniókatermesztés kezdeteit egészen az i. e. 7000–5000 közötti időkből eredeztetik. Az egyéb gumós növények, ehető gyökerek és rizómák közé tartozott az édesburgonya, az újlilági jam, a nyílnád, a jíquima és a táró (*Xanthosoma*). Valószínűleg itt termesztettek először földimogyorót. Más (nem gumós) élelemnövény volt az ananász és a paradicsó, a különféle chili-paprikák, babok, a pálmafák és gyümölcsfák termése. A dohány valószínűleg erről a területről származó növény. Az orleánfa termését festésre használták, fontos növény volt a gyapot és a kobaktök.

Néhány lelőhelyen, például Tutishcainyóban, i. e. 2000 körüli kerámiákat találtak, amelyek már korántsem tűnnek kezdeti próbálkozásoknak. A földből kiemelt sokkal korábbi cserépdarabokat a korai tutishcainyói fazekasok használták. A Felső-Amazonas vidékén viszonylag kevés leletanyag maradt fenn, köztük kerámiák és a művelésre szánt föld megtisztítására utaló kőbalták. Számos eszközt azonban feltételezhetően fából készítettek. A Felső-Amazonas kultúrája összességében nem érte el a tőle nyugatra kialakult kultúrák színvonalát, de számos eleme azokéval azonos volt, sőt a magaskultúrák néhány vonása bizonyára az őserdőből származott.

ECUADOR: ÉSZAK- ÉS DÉL-AMERIKA KERESZTÚTJA

Ecuador számos okból izgatja a régészeket. Területén a kulturális fejlődés figyelemreméltóan korai eredményeit találhatjuk meg. A Santa Elena-félszigeti Las Vegas-kultúrát az i. e. 10 000–6600 körüli időkből eredeztetik, a Quitóhoz közeli hegyvidéken fekvő El Inga lelőhelyet i. e. 9000–8000-re datálják. Ecuadorból származik az újlilági kerámiák, textíliák és fém munkák néhány legkorábbi darabja. A kerámia negatív mintáit itt egyértelműen korábban használták, mint máshol. Sőt, a terület szó szerint az északi és déli óceáni áramlatok keresztútja, s az északi és keleti irányú hegyek közötti völgyek is itt találkoznak. A Csendes-óceán partja mentén út vezet, így a régió a népek találkozásának is csomópontja. Északi régészeti zónái összefüggnek Dél-Kolumbia archeológiai területeivel. Hasonló kulturális vonások találhatók az ecuadori Carchi- és a kolumbiai Nariño-kultúrában: így például a talpas edények és a számonyúló, kokalevelet rágó emberek ábrázolása. Dél-Kolumbia Tumaco-kultúrája a közeli La Tolita-kultúrával azonos. A lakosság kapcsolatot alakított ki déli szomszédaival is. A La Tolita-i fém munkák egészen hasonlóak a Peru legészakibb részén találtakhoz. A perui mítoszokban a teremtető isten, Viracocha a közép-ecuadori partoknál fekvő Mantánál tűnt el a tenger felett. A terület számos egyéb hellyel állt kapcsolatban, a Chorrera-kultúra (i. e. 1200–300) például nagy területre kiterjesztette a befolyását.

A legnagyobb kérdés az, hogy volt-e kapcsolat Ecuador és Mezo-Amerika között. Számos hasonló tárgyat és kulturális vonást találunk a két régióban – így például ruhatípusokat, aknasírokat, magasított termőföldeket, rézbaltákat és cipő alakú edényeket. A kutatók úgy vélik, az itt élők hajdan balzafa tutajjal közlekedtek az Atlanti-óceán partjai mentén. Ha valóban kereskedelem céljából utaztak, akkor kétirányú kölcsönhatásnak kellett léteznie, bár úgy tűnik, több ecuadori kulturális vonást találunk Mezo-Amerikában, mint fordítva.

A kereskedelem legfontosabb tárgya egy tengeri kagylófajta, a *Spondylus* lehetett. A dupla héjú kagylót – mely iránt igen nagy kereslet mutatkozott – az ecuadori partoknál gyűjthették. Valószínű már a Valdivia-időszakban (i. e. 3000–1500) kereskedtek vele a szárazföldön. A *Spondylus* feltűnik a perui fejlődés korai szakaszában a Chavín-kultúra szobrai és kerámiái is. A későbbi időkben különösen fontossá vált. A Lambayeque-völgyben lakó későbbi sicán nép legendás uralkodójáról úgy tartották, hogy csak *Spondylus*okon sétált. Ilyen kagylóból készült köpenyeket találtak sicán sírokban. A chimú művészetben a *Spondylus* természetfeletti lényekkel együtt ábrázolták. A korai spanyol források tudtúl adják, hogy a kagyló, egészben vagy összetörve, nyersen vagy égetve az istenek eledele volt. Az állandó kereslet miatt lehetséges, hogy az ecuadori partok teljes állományát lehalászták. A *Spondylus* egészen a mexikói Alsó-Kaliforniaig elterjedt, így lehet, hogy az ecuadori kagylóbúvárok (a kagyló csak 18 és 50 méter közötti mélységben volt megtalálható), miután kimerítették az ecuadori partok állományát, északabbra is elmentek a kagylóért.

A korai kultúrák

Régészeti szempontból Ecuador tengerparti régiója a legismertebb. A ma félszáraz, bozótos terület nyilvánvalóan az utóbbi néhány évszázadban vált ilyené, a

korai spanyol beszámolók szerint egykor erdős vidék volt. Még léteznek kis erdősoportok, néhány közülük ma is buja, de a legtöbb helyen már csak a szárazföld bozótjaiból magasan kiemelkedő ceibafák emlékeztetnek az egykori erdőkre.

A Santa Elena-félszigeten, a Guayaquil-öböltől északra helyezkednek el a prekeramikus kori Las Vegas-kultúra lelőhelyei, ahol kagylóval teli szemétdombokat és az egykori zsúpfedelesek házak póznáit találták meg a kutatók. Előkerült az i. e. 6600 előtti kukorica- és kobaktöktermesztés néhány bizonyítéka is. Akárcsak más lelőhelyeken, itt is megfigyelhetjük a szárazföldi emlősállatok vadászatától a tengeri nyersanyagok kiaknázásáig és a növények háziasításának elkezdéséig húzódó folyamatot. A Santa Elena-félsziget északi részén, Valdiviánál és a kialakulási kor más, későbbi tengerparti lelőhelyein szövetmaradványokat, kis absztrakt kő- és kerámiafigurákat, tálat és széles szájú agyagkorsókat találtak. Az agyagedények egyszerűek voltak, díszítésük szerény technikai változatosságot mutat. A korai közösségek a tengerpart mentén az öblök, természetes kikötők és kanyargós partszakaszok közelében igyekeztek letelepedni, mögöttük enyhén emelkedő, művelésre alkalmas termőterülettel. Río Altónál, a Santa Elena-félsziget egy Valdivia-hagyományhoz kapcsolódó lelőhelyén i. e. 2450 körülről származó kukoricakövéletet találtak. A kagylós szeméthalmok hiánya szintén azt sugallja, hogy a kukorica és egyéb növények termesztése sokkal fontosabb élelemforrást jelentett, mint a tenger kincsei. A Valdivia-kultúra szárazföldi lelőhelyeinek mai vizsgálata is ezt igazolja.

Valdiviai ásatások nyomán több kutató feltételezi, hogy egy japán hajó hozhatta a fazekasságot és más kulturális jellegzetességeket erre a területre. A felvétel helyességét megkérdőjelezi, hogy a korabeli és régebbi fazekasság nyomai Loma Altánál a Valdivia-völgyben a kolumbiai Puerto Hormigában és Monzúban, az Amazonas-medencében és egyéb helyeken is megtalálhatók. Sőt a Valdivia-térség nagyon korai, prekeramikus kori társadalmának jelenléte azt sugallja, hogy e területen fejlődhettek ki az első keramikus kori társadalmak.

A mai halászfalvak a Santa Elena-félsziget és a Valdivia-kultúra egykori települései helyén jöttek létre. Az ott élők a múltban a halászat, vadászat és gyűjtögetés mellett valószínűleg földműveléssel is foglalkoztak.

Az ősi időkben a tengerparti sós mocsarakat mangrovefák vették körül, ahol lehetett a tenger kincseit gyűjtögetni. Bár a mangrovefák mára eltűntek, a sóbányák még megtalálhatók a part mentén. A korabeli népek a sőt halak tartósításához és fűszerként is használták. A régió egyes vidékein balzafák (*Ochroma*) és egyéb fafajták (például a ceiba) nőnek, melyeket tutajok építésére használhattak.

A kialakulási kor vége felé a Chorrera-kultúra a korábbi hagyományoknál jóval szélesebb területen terjedt el. A legjellemzőbb Chorrera-lelőhely a parttól távol, a Guayaquil-folyó felső folyásánál található. Az itt élők a tengertől távoli, művelésre alkalmas talajon kukoricát és maniókát termeltek. Mindamellert a chorrerai stílusú tárgyak olyan partszakaszokon is feltűnnek, amelyeket a korábbi kultúrák képviselői laktak, sőt, sokkal északabbra, az Esmeraldas folyóvidékén is. A kifinomult fazekasság alakbeli újításokat mutat, így a kengyeles kiöntőcsövet, mely megmaradt a következő kultúraszakaszokban is.

A későbbi periódusok

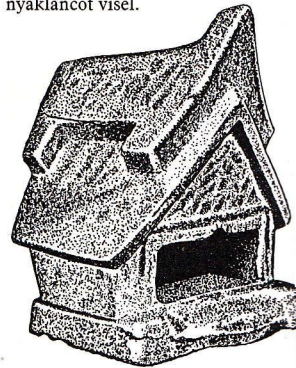
A helyi fejlődés időszakában (i. e. 500–i. sz. 500) számos helyi stílus alakult ki a tengerpart mentén, a hegyekben és az Amazonas térségében is. Főként a tengerparti kultúrák váltak híressé, északról dél felé a La Tolita-, a Jama-Coaque-, a Bahía-, a Guangala-, a Guayaquil- és a Jambelí-kultúra. A legészakibb kultúrákban megjelent a fémművesség, főként az aranyművesség, bár dolgoztak rézzel és platínával is. Számos új kerámiaforma tűnt fel ebben az időben, például a lábas tálat, a talpas edények csörgőkkel és a fejtámaszok.

A La Plata-szigettől északra Bahía de Caráquezig elterjedt Bahía-hagyomány társadalmilag és politikailag is nagyon fejlettek tűnik. A régészek téglalap alakú, lapos halmokat találtak, melyek közül néhányat vágatlan kővel burkoltak és feljáróval vagy lépcsővel láttak el. Úgy tűnik, a La Plata-sziget zárandókhely volt – a területen építmények maradványai kerültek felszínre, de lakóházak nyomait nem találták. Északon a Jama-Coaque- és a La Tolita-kultúra a fejlődésnek szintén magas fokára jutott, a La Tolita mesteremberei az újvilági fémmunkák talán legpompásabb darabjait készítették.

Az egységesülés időszaka (i. sz. 500–1535) Kelet-Ecuadorban a Manteño- és Milagro-Quevedo-stílus felemelkedésének időszaka, melyek a korábbi stílu-

A helyi fejlődés időszakában a tengerparti La Tolita-kultúra képviselői elbűvölő, szépen megmunkált tárgyakat alkottak. Ezen az arany-maszkon vagy szoborfejen (*balra távolabb*) berakásos szemek és külön elkészített orr- és füldíszek láthatók. Hasonló stílusú aranytárgyakat találtak Peru legészakibb vidékén is.

Balra: Egy isten különös agyagszobora macskaszzerű tépőfogakkal. Arcának egyik fele – vagy annak takarása – egy tekerő kigyó. Az osztott arcok – amikor az arc két fele más-más lény – gyakorta feltűnnek a prekolumbián művészeti alkotásokon. Az isten kigyófejen végződő nyakláncot visel.

Fent: A helyi fejlődés időszakában széles körben elterjedtek a házmodellak, amelyek valószínűleg szent házakat vagy kozmológiai ábrákat mutatnak be.

Lent: Az egyik fontos manteñoi szobrászati forma a közsámoly vagy trón, amit időnként jaguár vagy guggoló, csontváz arcú ember tart. Egyes darabok U alakú peremére az égből egy részletet vették. A sámsóly kapcsolatban állhat az Alsó-Közép-Amerikában és máshol is felbukkanó *metáte*-trónokkal.

Jobbra: A Bahía-kultúra képviselői ilyen agyagfigurákat – néha egészen nagyokat – készítettek Ecuadorban, Manta mai városának közelében a helyi fejlődés időszakában. Egyes figurák öntöttek, mások kézzel formáztak. Nőket és férfiakat ábrázoló figurák egyaránt megtalálhatók közöttük. Arcuk és sisakszerű fejdíszük igen jellegzetes. Ez a figura füldíszeket és az orrsövényére csipetett orrdíszet visel, melyek fontos emberek attribútumai voltak az Andokban. A kis figurát tartó nagy alak széles körben elterjedt andoki ábrázolás. Gyakran értelmezik őket úgy, mint anya és gyermeke, de inkább áldozati felajánlást ábrázolhatnak, hiszen a gyermekeket különösen értékes felajánlásnak tekintették. Peru északi partvidékéről ismerünk agyagfigurákat, melyek szobrot vagy egy emberi arcot mintázó edényt tartanak.

soknál nagyobb területen terjedtek el. Számos jellegzetes kultúra alakult ki ettől keletre is.

A Manteño- vagy Manteño-Huancavilca-kultúra – mely a középső régiót a tengerparttól a szárazföld belsőjében a Guayas folyóig uralma alá vonta – a tengert is járó földművelők társadalma volt, akik kukoricát, édesmaniókát, babot, burgonyát, paprikát és más élelmnövényeket termesztettek, emellett tengerimalacot és kacsát tenyésztettek, ugyanakkor nagy, pamutvitorlájú tutajokkal hajóztak. A házak építéséhez és jellegzetes szobortípusaikhoz köveket használtak. A manteñoi kézművesek csodálatos arany-, ezüst- és réztárgyakat készítettek.

A Milagro-Quevedo-szakasz kultúrája, melynek területe a Guayaquil-öböltől és a Guayas folyótól keletre, a perui határnál kezdődik, és átlósan északkelet felé majdnem a kolumbiai határig húzódik, az inkák előtti Ecuador legnagyobb kiterjedésű hagyománya volt. A kultúra emellett csodálatos fémmunkáiról és egymásra rakott temetkezési urnáinak kürtös sírhalmairól nevezetes.

A hegyvidékeken a későbbi periódus stílusait elfedi az 1463-ban kezdődött inka behatolás igen gazdag leletanyaga. Ecuadorban, az Inka Birodalom legészakibb erődjében számos, a termékeny helyi hagyományok által módosított perui forma és motívum lelhető fel. Az inkáknak azonban sohasem sikerült bekebelezniük Ecuador tengerparti vidékét, így ott lényegében nem található inka stílusú kézművestárgy.

Ecuadorban az inkák előtti korból látványos építészeti emlék nem maradt fenn, mindössze néhány, földépítményekre vagy kőszerkezetekre és kőburkolatokra utaló nyom található itt, amelyeket gyakran a falu közelében fekvő dombok vagy hegyek tetején helyeztek el. Mindez azt sugallja, hogy esetenként a kozmológia szempontjai szerint alakították át a környezetet. Beszámolók említést tesznek a napforduló rítusairól a spanyol behatolás időszakából, néhány építmény elrendezése pedig azt jelzi, hogy ez az elképzelés már korábban létezhetett. A korai spanyol krónikáiról, Cieza de León feljegyezte, hogy a Manabí partvidék népei „hódoltak az áldozatbemutatásnak és a vallási rítusoknak”. Számos forrás utal az ég, a vulkán és a hegység vallásos tiszteletére. Mint perui szomszédaiknál, a korai ecuadoriaknál is létezett a *huaca* vagy szentség képze a természettel kapcsolatban, és azzal összhangban alakították át világukat.

Számos ecuadori lelőhely nagyon hosszú múltra tekint vissza. Bár az egyes lakóhelyeket nem használhatták folyamatosan, a tengerpart legalább 12 000 éven át lakott volt.

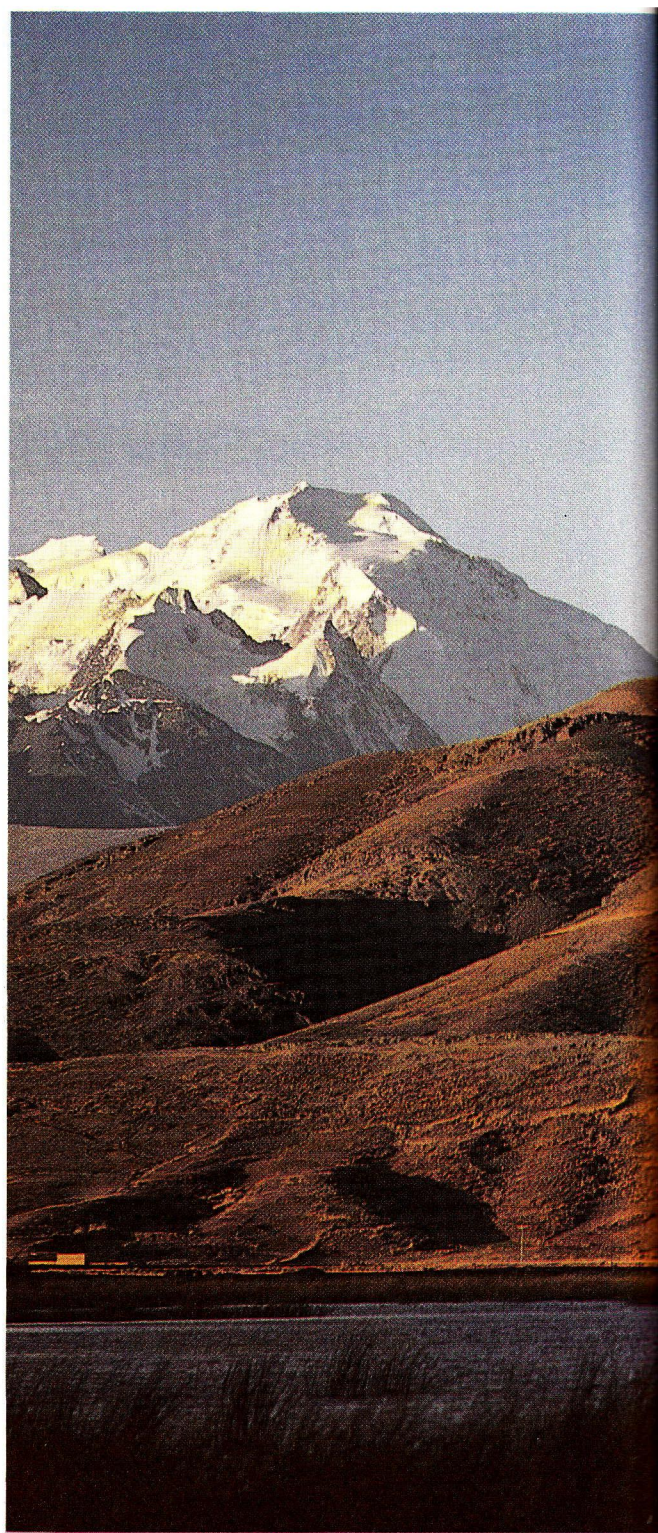
A KÖZÉP-ANDOK: A CIVILIZÁCIÓ KEZDETEI

Az Andok legkorábbi lakosai vadászattal tartották fenn magukat, de a halászat és a földművelés idővel fontosabbá vált a számukra. Az i. e. 4. évezred közepétől a 3. évezred közepéig terjedő időszakból származó nyári halásztáborokat találunk Peru partvidékén, Chilca és Ancón lelőhelyein. Egyre állandóbb települések kezdtek kialakulni, és i. e. 2500-ig állandó házakból álló falvak jöttek létre a tengerparton és a hegyvidéken. Fokozatosan kialakult egy összetettebb életmód, melyben a halászok és a földművesek csereberélték az élelmfajtaikat.

Ugyanebből az időszakból való számos, monumentális építészeti prekeramikus kori lelőhely a középső

Balra: Korai települések Dél-Amerikában

Amerika első lakói a Bering-szoros földhídján át vándoroltak be a kontinensre, majd élelem után kutatva vonultak dél és kelet felé. Dél-Amerika első lakói Észak-Amerikából érkeztek a keskeny panamai földszoroson keresztül. Elképzelhető, hogy már kezdetben is vándoroltak csónakokon, később az Antillákra is így jutottak el. A dél-amerikai partok közelében vagy az Amazonas folyórendszerén szintén csónakkal közlekedtek. Néhány népcsoport egészen a Tüzföldre eljutott. Mások Dél-Amerika partvidékét járták végig, gyakran a szárazföld belsejébe is bemerészkedve. Az Amazonas-medence a vándorló csoportok által használt vízi utak csomópontja volt. A ma ismert legkorábbi kerámiák

Dél-Amerika északi partvidékének különböző pontjairól származnak. Ahogy a régészek egyre nagyobb területeken és elmélyültebben kutattak, a régészeti technikák pedig egyre kifinomultabbak lettek, az újtáji ember kontinensre érkezésének feltételezett időpontja is egyre korábbra tolódott. A népek arra vándoroltak, és ott telepedtek le, ahol élelmet találtak. A folyók és a tavak egyszerre biztosítottak élelmet és utazási lehetőséget.

Az Andok környezete valószínűleg nem csábította ezeket a viszonylag kezdetleges kultúrával rendelkező népeket. A hófödte csúcsok alatti meredek völgyekben éjszaka nagyon hideg van. Mégis, évezredek óta élnek itt emberek. I. e. 10 000 tájáról származó leletek kerültek elő számos andoki barlangból. Egyre több

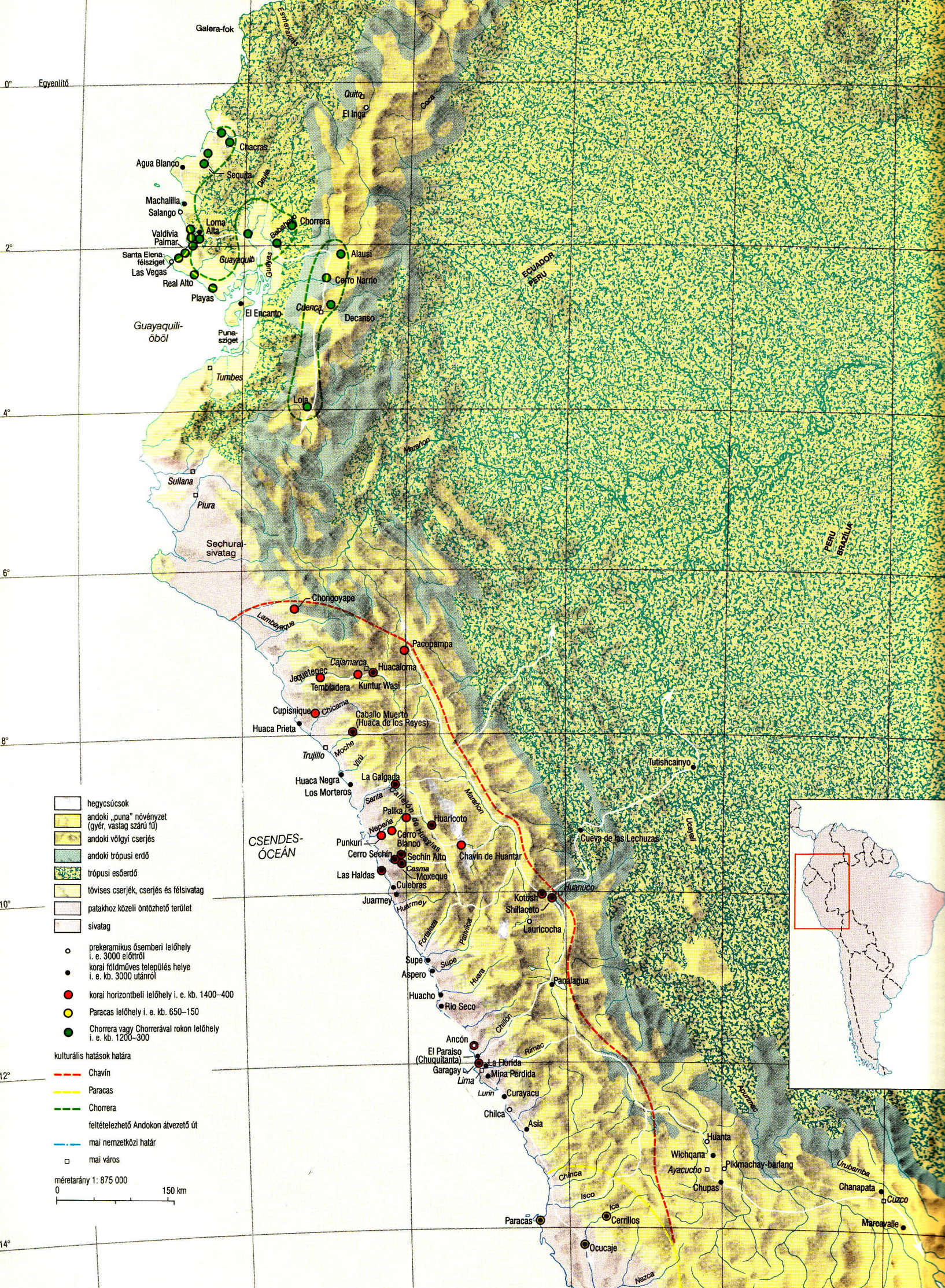
korai vadászó és gyűjtőgető életformára utaló helyet tárnak fel a magasan fekvő síkságokon, ahol a tavak partján halakra, vízimadarakra, szarvasokra és lámafajtákra lehetett vadászni. A tevéfélékhez tartozó vikunya és guanako kétségtelenül fontos élelemforrásává vált az itt élő korai népeknek. A Titicaca-tó környékén (fent), 4000 méteres magasságban szintén nagyon korai leletekre bukkantak a régészek.

hegyvidék északi részén, a középső és az alsó északi partszakasz mentén a Moche-völgytől délre Maláig. Bár a déli partvidéken is találhatók korai lelőhelyek, az építészeti emlékek itt hiányoznak. A fenti időszak lelőhelyei közé tartozik Huaricoto a Callejón de Huaylas vonulatai között, a La Galgada ettől nem messze, a Tabladera folyó mentén és a Los Morteros. A korai építmények viszonylag kicsik, de a 2. évezred elején már épült néhány hatalmas méretű is. I. e. 2000 táján Aspero már kiterjedt prekeramikus kori központ volt, hét ismert halommal és hat egyéb építménnyel – a korábbi építmények i. e. 2600 körül, a föléjük építettek i. e. 2300–1900 között keletkeztek. Sok lelőhely ismert a letelepülésnek és a fejlődésnek ebből az időszakából; a Chicama- és a Nazca-völgyek között például harminc i. e. 2000 előtti lelőhely található.

I. e. 2000 körül a központi partvidéken már számtalan építkezés folyt, jellegzetes kőépület-együttesek születtek, melyek legalább egy terrasszal és egy – gyakran kerek – süllyesztett udvarral vagy aknával rendelkeztek. A korai hegyvidéki településeken is megtalálható a kör alakú süllyesztett udvar. A jellegzetes építészeti formát az i. e. második évezredben is alkalmazták, a Las Haldas-i udvar ennek egyik tengerparti példája.

A tengerparton a 2. évezredben U alakú kőegyütteseket építettek, a tér vagy zárt belső udvar három oldala körül elrendezett halmokkal, mint amilyet El Paraíso (Chiquitania) lelőhelyén is látni a Chillón folyó torkolatánál. Az i. e. 1600 körüli lelőhely a Dél-Amerikában ismert legnagyobb prekeramikus kori monumentális épületegyüttes. Legalább hat halmot emeltek, többnyire megmunkált kövekből, ezeket

- hegycsúcsok
- andoki „puna” növényzet (gyér, vastag száru fű)
- andoki völgyi cserjés
- andoki trópusi erdő
- trópusi esőerdő
- tövisek cserjék, cserjés és félsivatag
- patakhöz közeli öntözhető terület
- sivatag

- prekeramikus ősemlék helye i. e. 3000 előttől
- korai földműves település helye i. e. kb. 3000 utánról
- korai horizontbeli lelőhely i. e. kb. 1400–400
- Paracas lelőhelye i. e. kb. 650–150
- Chorrera vagy Chorrerával rokon lelőhely i. e. kb. 1200–300

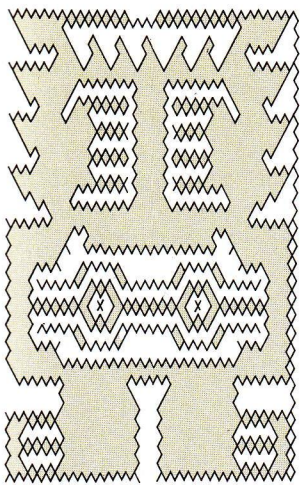
kulturális hatások határa

- Chavin
- Paracas
- Chorrera
- feltételezhető Andokon átvezető út
- mai nemzetközi határ
- mai város

méretarány 1: 875 000

0 150 km

Az északi partvidéken található Huaca Prieta lelőhelyéről több ezer, gyapotból és egyéb anyagokból készített szövet került elő az i. e. 3. évezredből. A rajz (fent) az egyik innen származó mintát mutatja be. Huaca de los Reyesnek nevezték el azt az U alakú építménygyűttest (jobbra), mely a Caballo Muerto lelőhelyét formáló nyolc huaca közül a legnagyobb. A lelőhely a Moche-völgyben, a tengertől 17 kilométerre fekszik. Az i. e. 1300-ból származó építményt 39 síkdomborműves agyagszoborral ékesítették. Ikonográfiája nagyon hasonlít Chavín de Huantar díszítéseéhez, de Chavín virágkora előtt keletkeztek.

agyaghabarccsal kötötték meg és sárral tapasztották be. A két legnagyobb halom több mint 300 méter hosszú. Egymással párhuzamosan futva egy belső udvart formálnak, amelynek egyik végében egy templom-építmény áll. Az építményekben számos szoba volt.

Az U alakú épületegyüttest nyitott végével általában északkelet felé, a hegysek és a folyók forrásaiknak irányába tájolták. Az U alakú tér túlsó végénél elhelyezett fő terasz a nyitott része felé néz. Bár a sülyesztett udvarokat és az U alakú épületegyüttest gyakran elkülönülve találják meg, néhány lelőhelyen – mint például Sechín Altóban – a két jellemző együtt van jelen.

E létesítményeket főként szertartási céllal hozták létre, erre utal az épület hegycsúcsok felé tájolása és leszűkített, szent belső terei. Sőt, ezeket a halmokat gyakran építették az ősök sírjai fölé. Isteneknek felajánlott tárgyakat találtak olyan lelőhelyeken, mint Aspero. Kevés lelőhely építményeit díszíti szobor: a kivételek közé tartozik a síkságon Cerro Sechín, a Huaca de los Reyes Caballo Muertonál, illetve Garagay. A hegyvidéken Kotosh legkorábbi rétegében találták meg ennek egyetlen felföldi példáját: a templom külső falán keresztbe tett karokat (talán egy kozmikus szimbólumot) ábrázoló dombormű található.

Számos prekeramikus kori hegyvidéki lelőhely szembetűnő jellegzetessége a rituális tűzhely: a tűz kétségtelenül fontos szertartási elem volt. Huaricotónál, a Callejón de Huaylas területén – amely i. e. 2800 körül jött létre, és két évezreden át ünnepi szertartásközpontként használták – 13 szertartási tűzhelyet találtak. Egymáshoz és Huaricotóhoz viszonylag közel, más lelőhelyeken – Kotosh, a közeli Shillacoto, a Cajamarca közelében fekvő La Galgada és Huacaloma – szintén voltak ilyen tűzhelyek. Úgy tűnik, a vallásos tűzhely kultusza széles körben elter-

jedt a hegyvidéken. A tűzhelyeken égő áldozatokat ajánlottak tengeri kagylókból, kvarcköböl, húsból, növényi anyagokból és chilipaprikából. A chilipaprika égése könnyet fakaszt, s ez része lehet az esőt megidéző hasonlósági mágiának.

Kapcsolatok

A lelőhelyek számának gyarapodása, néhányuk méretének és társadalmi rétegzettségének növekedése, a fejlődő társadalomszervezet, a főnökségek kialakulása, a csoportos vagy közösségi munkák megszervezése, a vallásos szertartások, a megnövekvő gazdasági tevékenység és a kölcsönhatás egyéb csoportokkal – mindezek a civilizáció felé történő erőteljes elmozdulást jeleznek. Némely település – például Caballo Muerto vagy La Florida – felépítéséhez jelentős munkaerőt kellett összefogni, elhelyezkedésük pedig a fokozódó kölcsönhatást jelzi.

A Moche-völgyben fekvő Caballo Muerto a későbbi korokban a mochica főnökség és állam, majd még később a Chimori Királyság központja lett. Sok nagyobb korai település csoportosult a mai Lima köré, amelyek a tengerparton és a Rimac völgye mentén közelíthetők meg. A Casma, a Fortaleza és a Santa folyók völgyén keresztül el lehetett jutni a Callejón de Huaylasig, onnan pedig az Andokon túlra; ezekben a völgyekben korai lelőhelyeket találunk.

A szertartási központok a földművelők és halászok közötti árucserében a piac és a kereskedőállomás szerepét is betöltötték, az ott élők nagy része valószínűleg a kereskedelemről tartotta fenn magát.

Las Haldas a tengerparti sivatagban, a Casma folyó völgyének déli részén fekszik. A települést valószínűleg a kereskedelem éltette, halat és tengeri termékeket cseréltek élelmiszerért és a völgyben termesztett

Balra: A Közép-Andok korai kultúrái

Az újkőkori emberek letelepedve nem csupán a tengerpart, a folyóvölgyek és tavak élelemforrásait hasznosították, de művelték a földet, és megtermelt javaikat egymással cserélték. Így kölcsönhatás alakulhatott ki az Andok igen eltérő környezeti viszonyai között élő népek között. Elkezdték agyagedényeket és egyéb kézművestárgyakat készíteni, amelyek egykor akadályozták volna őseiket a vándorlásban. A civilizációk fejlődésének egy adott pillanatában a megfelelő mennyiségű élelem már lehetővé tette a népesség szaporodását, a „fogyasztási javak” számának növekedését és a vallás fejlődését – illetve a földművelés isteneivel való kapcsolat kialakulását. A kemény munka mellett az istenek biztosították a megélhetést. Bizonyos helyeket már az ősi népek is szentként tiszteltek, de a korai horizont időszakától a szent helyeken épületeket kezdtek emelni, így létrejöttek a hatalmas szertartási központok.

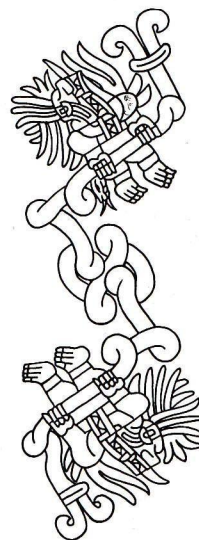
Bár kevés állatot házasítottak, i. e. 1800-nál bizonyosan régebbi tengerimalac-maradványokra bukkantak Culebrasnál, és körülbelül ebben az időben házasították a hegyvidéken a lámát és az alpakát. A halak mellett tengeri emlősök, tengeri madarak és szárazföldi csigák maradványait találták meg nagy mennyiségben a tengerparti települések szemétdombjaiban. A tenger a következő évezredekben is nélkülözhetetlen eleme maradt a létfenntartásnak.

A kerámia fejlődése

Az Újvilág legősibb ismert kerámiái nem a Közép-Andokban, hanem a Középső-Amazonas-medencében, illetve az Amazonas torkolatánál, a Kolumbia atlanti-óceáni partvidékén fekvő Puerto Hormigánál és Monsúnál, valamint Valdiviánál kerültek elő az i. e. 3600 és 3000 közötti időszakból. Röviddel i. e. 2000 után a kerámiakészítés – melynek kialakulása a település fejlettségi szintjétől és szükségleteitől függött – némileg eltérő időpontokban, körülbelül a kukoricával egy időben feltűnik Peru tengerpartjának különböző pontjain. A kukorica és a kerámia az újvilági civilizációk fejlettségének két fő mutatója. A kultúrákat aszerint osztályozhatjuk, hogy „keramikusak”, vagy „kerámia előttiek”, így az agyagedények megjelenése a civilizációba történő átmenet jele. A kukorica pedig az Újvilág legmagasabb civilizációinak fő élelmnövényévé vált.

Körülbelül kétezer év kellett ahhoz, hogy a Közép-Andokban kifejlődjene a civilizáció lényeges elemei – a földművelés, a vízszabályozás, a monumentális építészet, a fazekasság és a szövés. Ezek az elemek a népesség növekedésével és a társadalomszervezet kialakulásával összhangban, egymással kölcsönhatásban fejlődtek.

CHAVÍN DE HUANTAR ÉS A CHAVÍNI STÍLUS

Fent: A zsírkőből kifaragott ivópoháron lévő figurapár némileg a Chavín de Huantar-i Fekete és Fehér Portál díszítéséhez hasonlít. Az egybefüggő mintázat átlósan fut végig az edény külső falán. A késői mochica edényeken szintén láthatók kötelet tartó figurák, sőt ismerjük az inka kötéltartó rítusok ábrázolásait is. Itt a kötéltartó figurák egyértelműen természetfeletti lények. Ez a 10 cm magas edény az északi partvidékről származik.

Fent balra: A kb. 20 cm magas, üreges figura egy furulyán játszó alakot ábrázol, amely lecsüngő, lemezes fül díszeket és jaguár fejdíszet visel; a jaguár bőréből többi része a figura hátán lóg alá, mint egy köpeny. Ez a kerámiastílus a színeket határoló vésett vonalaival az északi partvidéki Jequetepec-völgyben jellemző, de igen hasonlít a déli partvidéki paracas stílus díszítéseire is. Ilyen bevéssett minták a közel egykorú kótar-nyakon is találhatók.

gyapotért. A régészeti ásatások azt bizonyítják, hogy az i. e. 3. évezred utolsó szakaszára jelentős és tartós kölcsönhatás alakult ki a tengerpart és a hegyvidék között. A szardellából készített halliszt valószínűleg fontos kereskedelmi cikk lehetett. A hegyvidéki lelőhelyeken találtak tengeri kagylókat, ugyanígy, hegyvidéki gumós növények maradványai, sőt még amazóniai madártollak is felbukkannak a tengerparti lelőhelyeken.

A földművelés kezdetei

Sodrott gyapotból készített halászhálókat találtak Chilca és Ancón korai halásztáboraiiban. A gyapotot – melyet zsinór, háló és textíliák készítéséhez használtak – legalább i. e. 3500 óta termesztették, és ez lehetett a tengerparti völgyekben, sőt még La Galgada magasan fekvő területén is a fő termék. I. e. 2000 táján kezdett elterjedni a nyüstszálas szövés. A kobaktök élelem tárolására, ivóeszközként és a halászatban úszóként szolgált, s már a 4. évezredben is termesztették. A nádat különböző építészeti célokra és talán tűzgyújtáshoz használták. Az ananással rokon *Tillandsiát* feltehetően tüzelőnek gyűjtötték.

A korai élelemtermelők a folyók árterületeit művelték meg. A népesség növekedése és a letelepült életmód idővel szükségessé tette a sivatagba érkező folyók vízének szabályozását, ami elindította az öntözőrendszerek fejlődését. Néhány településen az U alakú épületek központi terét öntözheték vagy áraszthatták el, és elképzelhető, hogy itt növényeket termesztettek. A nagy szertartási épületegyütteseket általában a megművelt föld szomszédságában helyezték el.

A legjellemzőbb chavíni típusú lelőhely a mai Chavín de Huantar városának közelében egy kis völgyben fekszik, az Andok keleti oldalában. A mai város az egykori település ellátását biztosító területnek legalább egy részét lefedi. Bár elzártnak tűnik, Chavín de Huantart utak kötik össze a tengerparttal és a hegyvidékkel, illetve Amazóniával.

A régészek sokáig úgy hitték, hogy az úgynevezett chavíni stílus Chavín de Huantarból terjedt el a hegyvidéken át a tengerpartra, s hogy egy andoki civilizáció látványos kezdetét jelzi. Chavín bizonyára nagy vallási központ volt, a legnagyobb az akkoriak közül. Bár voltak ennél jóval nagyobb központok, Chavín építészeti emlékei tanúskodnak a legmagasabb mesterségbeli tudásról, és szobrainak száma is lenyűgöző – több mint kétszáz mesterien kidolgozott kőszobor került elő szent területéről, és kétségtelen, hogy még ennél is több lehetett egykor. Azonban az új radiokarbon-kormeghatározás és más lelőhelyek korai építményeinek vizsgálata nyomán Chavín de Huantart már nem tartják a régészek a legjelentősebb leletgyűjtésnek. A datálások ma az i. e. 850–200-ig terjedő időszakra teszik a város fennállását, míg i. e. 400–200-ig beszélhetünk Chavín de Huantar virágzó korszakáról. Innen nem messze, a hegyvidéki Kotosh lelőhelyén korábbi, i. e. 1200–870 közöttire tehető chavíni típusú réteget tártak fel, La Galgada és Shillacoto területén pedig a chavíni stílusra jellemző ékszereket és tárgyakat készítettek már a Chavín de Huantar felé emelkedése előtti időkben. Huaca de los Reyes tengerparti lelőhelyén olyan i. e. 1200-ból származó épü-

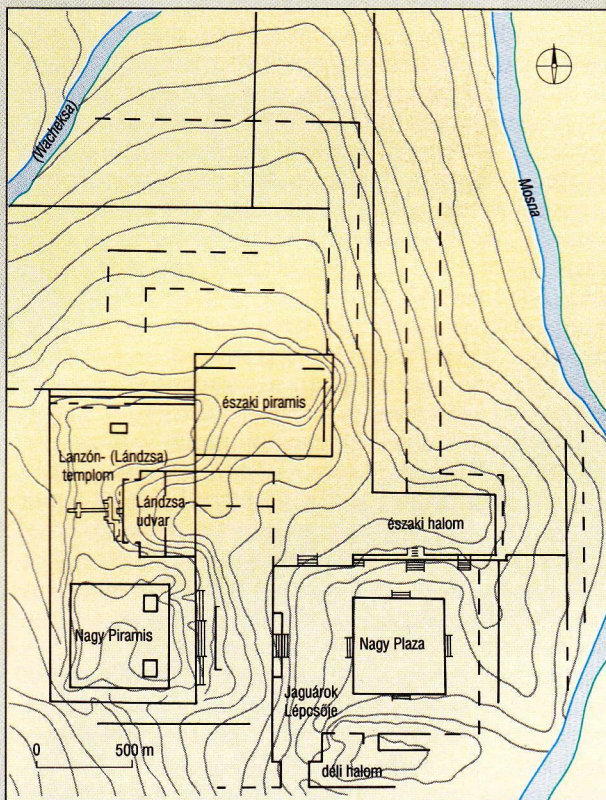
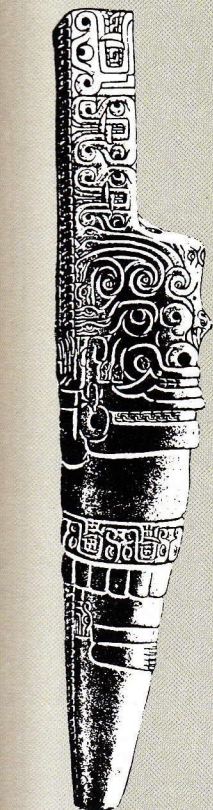
Chavín de Huantar

Chavín de Huantar templomában kőtéglákkal burkolt belső galériák, feljárók, lépcsők, falmélyedések és szellőztető csatornák találhatók. Az épület nagy, négyszögletű, süllyesztett térre néz. A templom két hosszanti oldalán húzódó lapos halom tette egésszé az U alakzatot. A templom mellett egy lépcső vezet le a süllyesztett, kör alakú udvarra, a lépcsőt jaguárok-kal és antropomorfikus figurákkal véselt kőkockák szegélyezik. A templomegyüttes legrégebbi része egy kisebb U alakú épület, amelynek a középpontjában két galéria találkozásánál egy kereszt alakú tér látható. Ezt a szent teret majdnem teljesen kitölti egy 4,5 méter magas tömör kőszobor, melyet a Lándzsa (Lanzón) nagy szobra néven ismernek (mivel lándzsaszerű formája van). A szobor a chavíniként ismert ikonográfiai stílus jellegzetes darabja.

Fennállásának utolsó időszakában a chavíni templom homlokzatát az ún. Fekete-Fehér Portál díszítette, melynek lépcsői az északi oldalon fekete mészkőből, a délin pedig világos riolit porfirból készül-

tek. Szárnyas polimorf (ember, macskaféle ragadozó, madár és kígyó jellegzetességeit egyszerre viselő) lényekkel díszített két oszlop tart egy faragott áthidaló gerendát. A templom főreszének külső falai szépen megmunkált épületkövek változó méretű soraival voltak kirakva, melybe kőfejeket rögzítettek csapolással. Minden fej más, mégis a többségüknek igen hasonlóak az arcvonásai. Ezek a falba rögzített fejek – melyek gyakorlatilag az egyedüli körplasztikák Chavínban – a fejtrófea-kultusszal állhattak kapcsolatban, bár minden bizonnyal természetfeletti lények fejeit ábrázolják.

A legújabb régészeti kutatások feltárták a templomot behálózó csatornák rendszerét, melyeket valószínűleg azért építettek, hogy lehetővé tegyék a gleccser táplálta Huachecsa folyóból érkező víz rituális felhasználását. A víz úgy áramolhatott át a nagy tér és a kör alakú süllyesztett udvar alatt, hogy a galériák visszhangozták a víz zuhogó hangját, így a templom valószínűleg a szó szoros értelmében „bögött”.

A Chavín de Huantar-i templom homlokzatát (fent középen) ma már csak részben borítják szépen megmunkált fedőkövek. A templom belső terének egyik szobájában áll a Nagy Istenszobor (balra fent), egy erőteljes vonásokkal ábrázolt kőfaragvány, amely a chavín istent szájából kilógó agyarral, nagy pupillájú, kerek szemekkel, kiugró orrlyukakkal, hajjal és kígyószerű szemöldökkel ábrázolja. Az istenség képe egyéb chavíni szobrokon is feltűnik, és az olyan jellemző vonások, mint az agyaras fej, megfigyelhetők a chavíni stílushoz tartozó, máshol ta-

lált tárgyakon is. A korai horizont időszakából származó Cerro Sechín tengerparti településén a templom falába illesztett szobrokon trófeafejek és feldarabolt testek, valamint harcosok figurái láthatók.

Fent: Chavín de Huantar alaprajza.

Balra: Az egyik falba rögzített fej a Chavín de Huantar-i Lanzón-templom külső falán.

letfaragványokat találtak, amelyek ikonográfiája a chavínéhoz nagyon hasonló. Cerro Sechín építészeti kőfaragványai pedig i. e. 1300 körül keletkeztek. Ancónban i. e. 1000 táján már chavíni típusú tárgyakat állítottak elő; Garagayban i. e. 1000-ból a chavínéhoz hasonló falmintázatokra bukkantak. Más Chavínnál korábbi lelőhelyeken a chavíni építészetben jellemző U alakú építményeket és süllyesztett udvarokat figyelhetünk meg. A régészeti leletek szerint tehát Chavín de Huantar a „chavíni stílus” fejlődésének dicsőséges betetőzése, és nem „bölcsője” volt.

Kézművesség

A chavíni szobrokon megfigyelhető összetett kozmológiai teremtmények a természet nagy erejű lényeinek jellemző sajátosságait viselik magukon. Néha ugyanazok a motívumegyüttesek többször ismétlődnek, mint amikor a „ráolvasásban” ismétléssel erősítik egyes elemek hatását.

A chavíni panteon alakjait vagy azok személyes tulajdonságait szobrokon, kis köveken, csonttárgyakon, agyagedényeken, festett szöveteken és megmunkált aranylemezekon ábrázolják, időnként talányos módon – egy arc például fejjel lefelé fordítva is arcként értelmezhető. A chavíni művészet összes alkotása lényegében ugyanolyan típusú mintákat ábrázol nagyon hasonló módon.

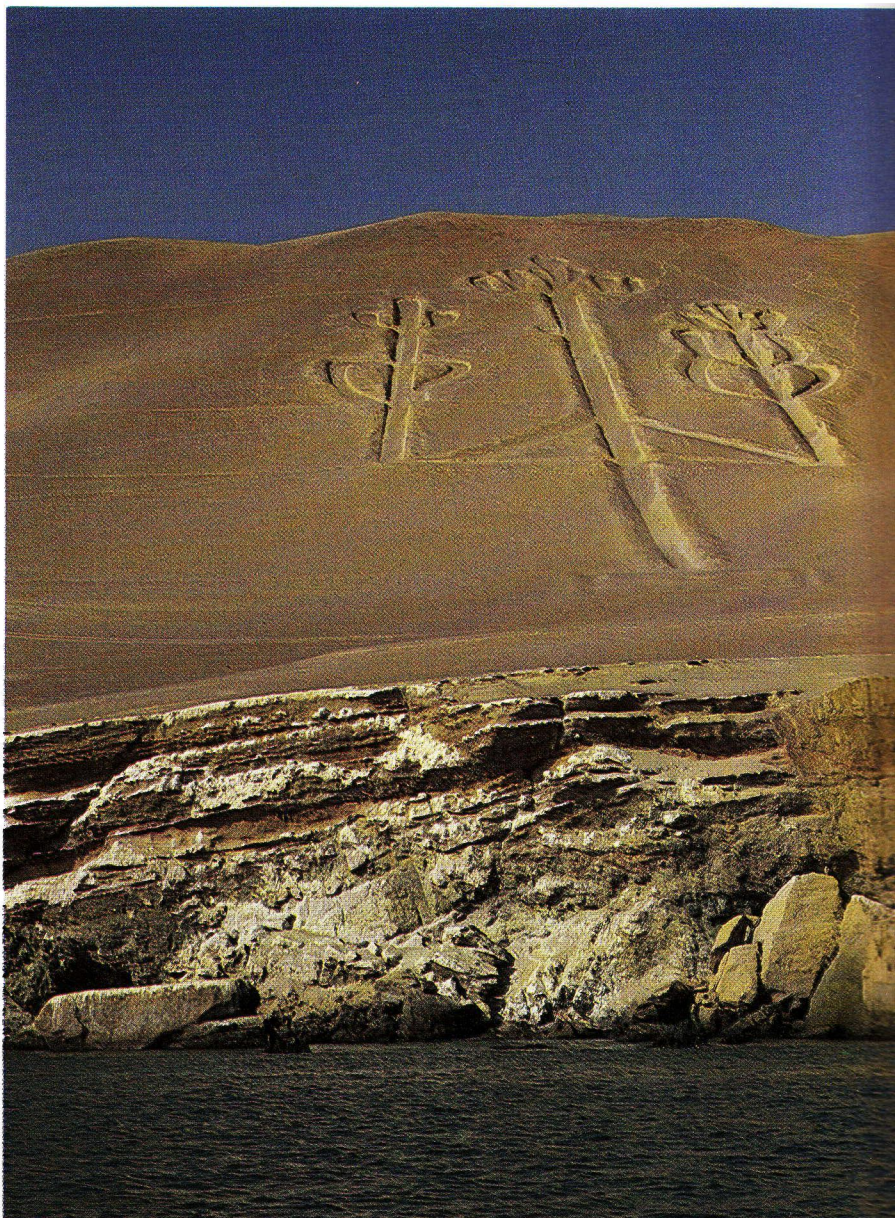
A chavíni ikonográfia eredete

A hordozható tárgyakon felbukkanó számos chavíni motívum gyakorlatilag ugyanolyan, mint amiket Chavín de Huantarban tártak fel. A déli partvidéken a száraz környezetnek köszönhetően fennmaradt festett textíliák motívumai például majdnem azonosak a chavíni szobrokon található ábrázolásokkal. Sokáig tartotta magát az a feltételezés, hogy a chavíni stílus a könnyen szállítható textíliák révén juthatott el a déli tengerpartra. Ezt a feltevést erősítette az a tény, hogy a felhasznált fonalak nem a déli partvidék jellegzetes módszerével készültek, így azok máshonnan erednek. Régebben úgy hitték, hogy a textíliák Chavínból érkezhettek; ma már azonban azt gondolják, hogy az északi vagy a központi partvidéken készítették azokat.

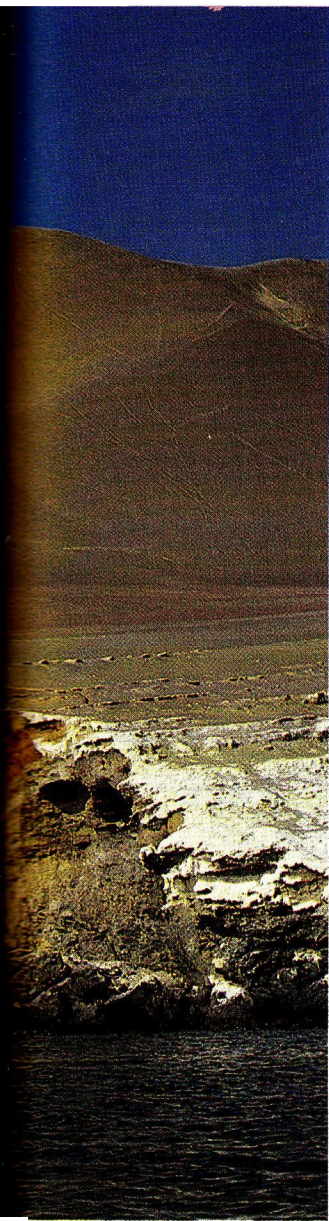
A korai lelőhelyekről szerzett újabb információk alapján nyilvánvaló, hogy a chavíni stílus korábbi eredetű, mint maga a lelőhely, melyről a nevet kapta. Néhány chavíni tárgyat lemásoltak a település rövid ideig tartó befolyása idején, de a radiokarbon-vizsgálatok szerint nagy részük ennél korábbi. Vajon honnan érkezett a Chavín-hagyomány? Hol volt a legnagyobb korai központja? Hogyan terjedt el?

Számos lelőhelyre – néhány ezek közül legalább 1000 évvel korábbi, mint Chavín de Huantar – fejlődésük bizonyos szintjén kétségkívül erős hatással volt maga a város vagy, és ez talán valószínűbb, a „chavíni” stílus, mely már a Nagytemplom felépítése előtt létezett. Pacopampa az északi hegyvidéken, 400 kilométerre Chavín de Huantartól, ősi település, és nyilvánvalóan fontos szertartásközpont volt a Chavín befolyása előtti időkben. A település korai időszakára főlötti régészeti réteg chavíni típusú. Chavín de Huantarhoz közelebb, például Kotoshban és Shillacotóban egyértelmű a települések fontossága a Chavín előtti időkben, egy későbbi réteg azonban Chavín városának erős befolyásáról tanúskodik. Néhány korábbi településre a „chavíni” hatás szinkretisztikus módon áramlott be, nem váltotta fel a régebbi vallást, hanem keveredett azzal. Kétségtelenül ez történt Huaricoto esetében.

Chavín de Huantar völgye első pillantásra a tenger-

Fent: Mintha az itt élők növényeket szerettek volna teremteni a sivatagban, máig ismeretlen időpontban ezt a gyertyatartó alakú fát mintázták Paracas modern kikötőjének bejárata közelében az egyik domboldalba. A mintázat a tengerre és a sziklás szigetekre néz, ahol orosz-lánfókák és a trágyaként használt guanót adó tengeri madarak ezrei élnek.

Balra: A paracasi Necropolis egyik múmiakötegében talált himzett köpeny részlete. A híres „Szemüveges Lényt” ábrázolja, aki olyan fejpántot visel, amelynek aranylemezéből készített változatát valóban megtalálták a temetőben. A természetfeletti lényt gyakran vízszintesen, fejjel lefelé vagy guggolva ábrázolják. Hosszú, fűrészes nyelve végén egy szintén fejszalagot viselő emberi figura található.

parti folyamatoktól elzártnak tűnik, valójában az észak–déli irányú hegyvidéki utak és a tengerpartot az Amazonas-medencével összekötő kelet–nyugati utak itt találkoznak. A város jelentőségét egyrészt az biztosította, hogy forgalmas utak csomópontjában feküdt, másrészt hogy szent hely állt itt. A Chavín városához kötődő lelőhelyek eloszlási mintája azt sugallja, hogy a chavíni ikonográfia vizuális üzenete olyan korai tengerparti településekről érkezhetett, amelyek közül néhány igen fontosat később szökőár vagy folyó áradása pusztított el. Ma még azonban mindez csupán feltevés.

A chavíni ikonográfia szent vonásai főként a trópusi őserdő teremtményeitől származnak – ez az ikonográfia először az Amazonas-medencéhez közeli hegyvidéki településeken jelent meg. Chavín de Huantar városa az Andok keleti lejtőjén fekszik, és már régen kialakulhatott a hágókon keresztül vezető út. Az Amazonas-térség korán fejlődésnek indult, így a vallás és a művészi motívumok egyik bölcsője lehetett. Egyetlen tény gyengíti a közvetlen amazonasi vagy *ceja de montaña* eredet érveit: az, hogy gyakorlatilag minden spanyolok előtti latin-amerikai nép ikonográfiájának középpontjában elsősorban az alföldi őserdő élővilága állt. Így a jellemző teremtmények élőhelyéből nem szükségszerűen állapítható meg az ikonográfia közvetlen forrása.

Chavín örökösei

Egy kulturális hatás, bárholonnan indul is ki és bármilyen módon is terjed szét, hosszú időn át érezteti befolyását, még az azt motíváló hatalom hanyatlása után is. Számos chavíni forma vált meghatározóvá az északi tengerparton a következő évszázadok kultúráiban. Hatása különösen fontos volt a mochica művészetben, ahol a főistenség igen hasonlít a chavíni istenre. A déli partvidéki „Szemüveges Lény” erősen emlékeztet a „mosolygó” chavíni istenre. A későbbi hegyvidéki művészetet – különösen Tiahuanacót és Huarit – is befolyásolta a Chavín-örökség; bizonyos chavíni tárgyakon oldalnézetből ábrázolt figurák néznek egy szemből ábrázolt pálcavívó istenre, ahogyan az a tiahuanacói Nap Kapuján is látható. Így a Közép-Andok következő nemzedékeinek összes istensége többé vagy kevésbé hasonló a Chavín de Huantari templomban található istenhez.

A PARACAS-KULTÚRA

Peru déli partvidékén a Paracas-félsziget – egy két öböl között elterülő kopár, szélsőpörte homokos földnyelv – benyúlik a Csendes-óceán gazdag halászati területére (Paracas quechua nyelven szélvihart jelent). A ma elhagyatott tájon valaha sokan éltek. Az ott talált gazdag leletanyag után a félszigetről nevezték el az egész térség korai kultúráját. A fakó sivatagi környezetben feltűnő tájékozódási pont a Cerro Colorado, egy porfirgránitból lévő rózsaszín domb. A 1920-as években a domb homokos lejtőjén három, Cabeza Larga, Cavernas és Necropolis néven ismert temetőt vizsgált Julio C. Tello perui régész. Közülük Cavernas szolgáltatta a legrégebb régészeti anyagot, bár a lelőhelyek időben átfedik egymást. Cavernas a korai horizont (i. e. 600–400) idejére datálható, a Necropolis és a Cabeza Larga első rétege az i. e. 6. századból, a többi a korai közbülső periódusból való. Más, hasonló stílusú sírmellékletekkel rendelkező temetőt találtak a közeli tengerparton, az Ica-, a Pisco-, a Chinha- és a Nazca-völgyekben is.

A cavernasi stílust azokról a palack alakú aknasírokról vagy „üregekről” (spanyolul *cavernas*) nevezték el, amelyeket a Cerro Colorado csúcsán találtak. Az egyes sírokba 30–40 személyt temettek változatos, de általában nem nagy mennyiségű sírmelléklettel. A lelőhelyen föld alatti lakásokat is feltártak. Úgy tűnik, a necropolisi sírok közül néhányat Cavernas hulladékhalmába ástak.

Gyakorlatilag az aknasírokból előkerült minden koponya – akár férfié, akár nőé – deformált, és majdnem a fele lékelt. A koponyalékülés számos andoki kultúra jellemzője. Különböző technikákkal végezték az operációt: téglalap vagy négyzet formájú vágásokat ejtettek a koponyán, és eltávolították a darabot, vagy köralakban megfűrték, illetve kivésték a csontot.

A bebugyolált cavernasi múmiákra szőtt pamutmaszkot erősítettek, amelyre szemből ábrázolt fejet vagy figurát festettek sötétbarna, bíbor, vörös és/vagy szürke színekkel, amelyek a déli partvidéki chavíni stílusú textíliák hatását mutatják.

Paracas Necropolis nyilvánvalóan az akkori kor és hely előkelő és befolyásos embereinek temetkezési helye volt, ahonnan sok temetkezési köteg került elő. Ezek némelyikében száznál is több gondosan kidolgozott, színes gyapjúfonallal kihímzett pamutszövetet találtak. Tello 429 kötegre bukkant építményekben vagy házak alapjában; sokat pedig a fosztogatók fedeztek fel. A kúp alakú kötegek főként méret szerint különböztek. A nagyok átmérője és magassága elérhette a másfél métert, és háromszor-négyszer több kelme volt bennük, mint a kisebbekben. A kötegek tartalma különböző, de elkészítésük módszere ugyanaz volt.

Még nem világos, vajon mumifikációs eljárást alkalmaztak-e a temetkezéseknél, ahogy azt Tello állítja. Szerinte a halott agyát és belső szerveit eltávolították. Ezt más kutatók kétségbe vonták, de az biztos, hogy a testeket szárítással vagy füstöléssel konzerválták. A halottat szoros magzati pozícióba helyezték, majd összekötötték. Időnként ágyékkötőt vagy ékszer adtak rá, de a test alapján véve meztelen volt. Gyakran a szájüreg hátsó részébe kis aranylemez helyeztek, a mellkas és a csípő közé pedig egy kobaktok talban ételfelajánlásokat. A test közelébe egyéb felajánlások is kerültek, például vékony aranylemezből készült szemöldök-, orr- vagy füldíszek.

A testet durva pamutszövetbe burkolták, és a köteget gyékényfonatba vagy kosárba helyezték. A kosarakat a test körül ruhákkal és más tárgyakkal töltötték ki, majd az egészet egy hatalmas (2,5 méteres vagy még hosszabb) himzett takaróval fedték le, mely a Paracas-kultúra jellegzetes tárgya.

A Necropolis ikonográfiájának legfőbb motívuma a „Szemüveges Lényként” ismert teremtmény. A hatalmas szemű, szemből ábrázolt figurából hullámzó nyulványok indulnak ki, melyek trófeafejben végződnek. Feje gyakran szív alakú, és időnként egy kisebb fej nő ki Athéné-szerűen a tetejéből. Ez az ábrázolás a paracasi Cavernas stílusából származik, s az egyetlen, amely megjelenik a cavernasi festett maszkokon.

Kerámiák

A sírmellékletek között kerámiákat is találtak a kutatók. A csodálatosan himzett necropolisi kötegek mellett egyszínű réteggel bevont ovális, kettős kengyeles kiöntőcsövű edényeket helyeztek el, melyek állat formájúak voltak, vagy körben bordázott mintával díszítették azokat, más sírokban sokszínű és negatív festésű edényeket találtak. A legismertebb ilyen leletcsoportot a parttól távolabb, Ocucájában találták,

ahol a legkorábbi tárgyakon a chavíni ikonográfiából átvett motívumok láthatók. A legelső időszak edényei között megtaláljuk a kengyeles kiöntőcső számos példáját. Ez a forma bizonyítottan északi fejlemény, így az edényeket feltehetően behozták a területre. Az uralkodó edényformán a kengyel kezdetben egy kiöntőnyílást és egy madárfej alakú díszet kötött össze (melyen nincs lyuk), a későbbi kengyelek mindkét végén kiöntőnyílás van. A legősibb kerámiák között sok agyagsíp korszát találunk. A chavíni típusú arcábrázolást a későbbi fázisokban felváltja a paracasi és caver-nasi textíliákon is látható „Szemüveges Lény”.

A Paracas-kultúra legkorábbi időszakaiban erős chavíni hatás érvényesült, amely valószínűleg a chavíni stílus itteni legelső feltűnésétől számítható. A behozott stílus a helyi vallási és kulturális igények hatására átalakult, önálló jellegzetességgé vált, de jól érzékelhetően megtartotta chavíni sajátosságait. A Paracas-kultúra a chavíni-stílusból bontakozott ki és alakította ki sajátos vonásait, majd természetes módon alakult át a nazcai stílussá.

A NAZCA-KULTÚRA

A korai közbülső periódus (kb. i. e. 370–i. sz. 450) alatt a déli tengerpart uralkodó stílusa a paracasi stílust fokozatosan felváltó nazcai lett. A festett, egyszerű nazcai textíliák figurái nem különböznek a paracasi ruhákon megjelenőktől. Leginkább a mintás szőnyeget kedvelték, motívumainak gyökerét a korábbi hímzett takarókon találjuk meg. Az ebben az időben készített hímzett takarók stílusa megváltozott, megjelent rajtuk a brokát és a tollmunka is. A korai vagy elő-nazca-kerámiákon a színek és minták körvonalait bevéséssel jelölték ki: a késő nazca-mintákon a vésést festett körvonalakkal helyettesítették. Sok nazcai motívum nagyon hasonlít a paracasi művészetben megfigyelhetőkhöz.

Némileg megváltozott formában megjelenik rajtuk a „Szemüveges Lény” is, amelyet a tudósok olykor „antropomorfikus mitikus lénynek” neveznek. A paracasi időszakban kifejlődött kettős kengyeles kiöntőcsővű edény válik a Nazca-időszak uralkodó edényformájává.

A Paracas- és Nazca-kultúra közötti átmenetet főként az jelzi, hogy a kiégetés után alkalmazott gyan-tás festést felváltja a kiégetés előtti réteges festés. A lényeges kifejezőeszköz ekkor már nem a textília, hanem a kerámia. A nazcai fazekasok hat-hét színt is használva az Újvilág legcsodálatosabb többszínű kerámiáit állították elő.

A trófeafej kultusza különösen meghatározó volt a Nazca-kultúrában. Egy helyre halmozott levágott, meglékelt fejeket találtak a nazcai temetőben, az alakos edények trófeafejek alakját öltötték, néhány edényt teljesen ezen fejek festett sorozatával díszítettek. Antropomorfikus kondorkeselyűk és héják szárnyaira, néha a szájukba is trófeafejeket rajzoltak. Az „antropomorfikus mitikus lényt” leggyakrabban emberi testtel, ágyékkötőben, de számtalan természetfeletti vonással ábrázolták. Egyes ábrázolásokon a lény trófeafejet emel a szájához, mintha meg akarná enni.

A városok maradványai

A Nazca-kultúra mindenekelőtt a paracasi stílusba tartozó művészeti tárgyakat készítő népek területein virágzott. Így például nagyon sok nazcai cseréptárgyat találtak Ocucajében, amely paracasi stílusú tárgyaitól is ismert volt. Bizonyos terjeszkedés mutatha-

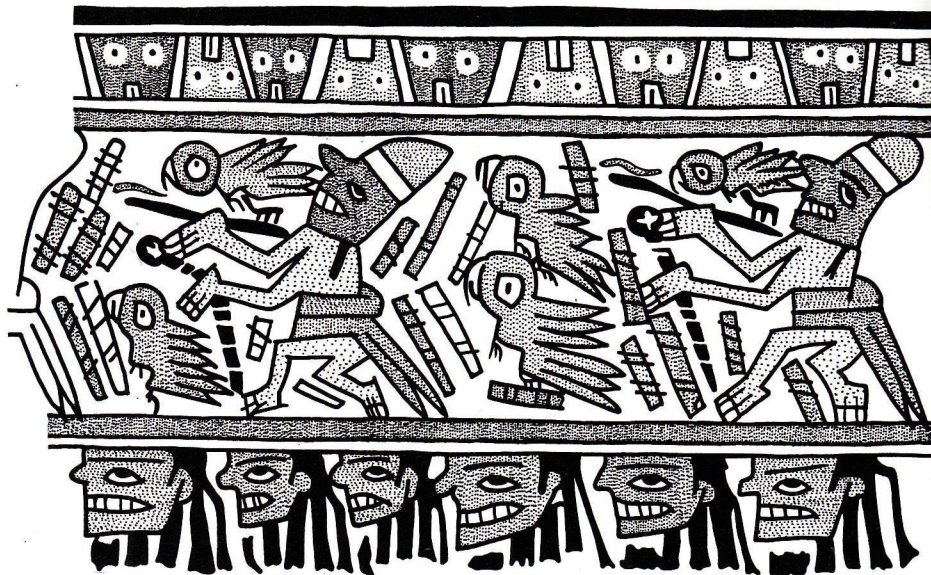
tó ki ettől délre, a lelőhelyek legnagyobb koncentrációjával a Nazca folyó és öt fő mellékfolyójának vidékén találkozzunk, illetve a délebbre fekvő Acari-völgyben, melyek feltehetőleg egy katonai hódítás eredményeként ismerték meg ezt a stílust. A terjeszkedés és összezsugorodás, vagy legalábbis a hatalmi erőviszonyok eltolódásának jelei megmutatkoznak ezekben a völgyekben: néhány települést nyilvánvalóan elhagytak, és másokat kezdtek építeni.

Kevés nazcai stílusú építmény maradt fenn napjainkig. Tudtuk, hogy voltak öntözőcsatornáik, de ezek a népek nemigen építkeztek kőből. A fontos építményeket általában vályogtéglából, a lakóépületeket nádkötegekből készítették. A Nazca-völgyben lévő Cahuachi szertartásközpontja lehetett az egyik korai terjeszkedő főnökség központja, amely később veszített jelentőségéből. A térségből és az ebből az időszakból származó kevés nagyméretű építmény egyike Cahuachiban található, amely egy természetes halomból kialakított, vályogtéglával borított, húsz méter magas, lépcsős piramis. Körülötte terek, vályogtéglalakások és sírok sorakoztak. Cahuachit – számos más korai településsel együtt – a korai közbülső periódus vége előtt elhagyták lakói. Az utolsó periódusban újabb nagy lelőhelyek fejlődtek ki.

Legutolsó fázisában a Nazca-kultúra északon és délen, sőt Ayacucho irányában a hegyvidéken is viszonylag messze kiterjesztette a hatását, előkészítve talán az utat a Huari- és Nazca-kultúrák kapcsolatához a középső horizont időszakában.

Fent: A Paracas-öböl a csipkézett perui partvidék egyik legfeltűnőbb kiszögellése, bár az óceánnak és a sivatagnak ilyen egymásba kapcsolódása Peru egész partvidékén, délebbre Chile egy részén is jellemző. Ez a Cerro Colorado temetőihez közeli homokos táj a múlt számos emlékét megőrizte. Paracas a prekolumbián időkben fontos halászlátai övezet volt, s még ma is az.

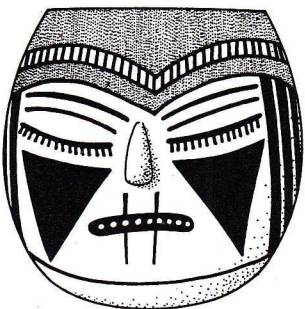

Fent jobbra: A késői nazca hengeres vázák mintáin dardahajítót tartó vadászokat és papagájokat láthatunk. A mintázat élénksége és a felső kigyófejes szegély a Nazcával egykorú, északi partvidéki Mochica-kultúra hatását tükrözi.

Jobbra: Nazcai stílusú korsó, melyen az „antropomorfikus mitikus lényt” trófeafejekkel ábrázolták. A mitikus motívumok összetettségét a nazcai agygművesek által kedvelt és használt sokféle szín segítségével érték el.

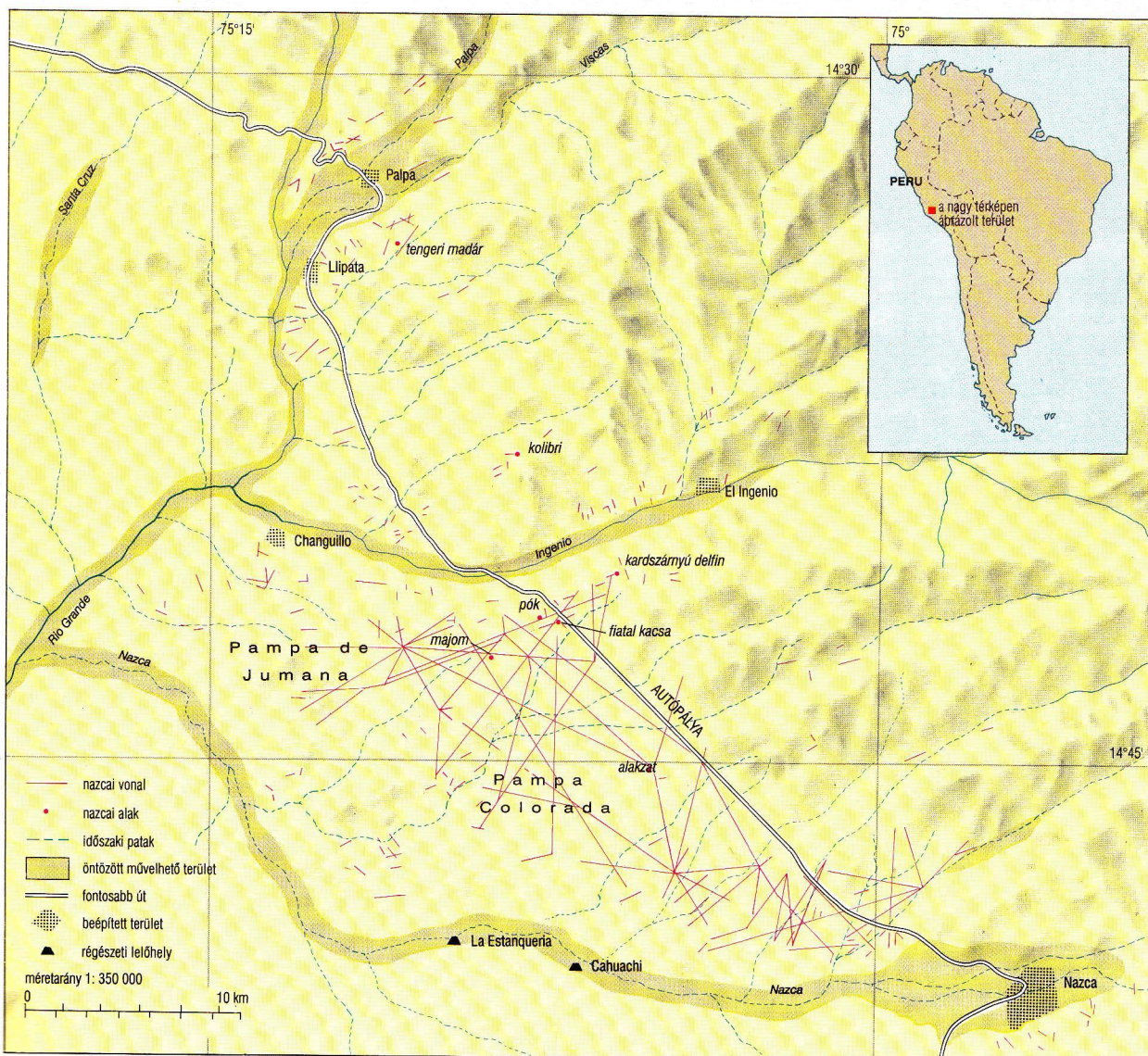
Az agygművesek trófeafej formájú edényeket készítettek, csukott szemekkel és pecekkel összezárt ajkakkal. Épp olyanok, mint amilyenek a Nazcában halomba rakott fejtrófeák. Az orcán a háromszögek arcfestésre utalhatnak, ami széles körben elterjedt prekolumbián jellegzetesség volt.

Vonalak a sivatagban

Talán Amerika legérdekesebb régészeti lelőhelye a Peru déli partjainál fekvő Nazca város közelében található, mintegy ötszáz négyzetkilométer kiterjedésű fennsík. Több mint ezer évvel ezelőtt figurális alakzatok, vonalak és geometriai formák rajzolatait alakították ki. Először eltávolították a sötét színű kavicsos felszínt, hogy előtűnjön a világosabb alsó réteg, majd a vonalak széle mentén gondosan halmokba rakták a kavicsokat és a köveket. Emberi alakzatok, állatok, madarak és virágok földön kialakított rajzai találhatók itt, más vonalas trapéz- vagy egyéb absztrakt formákkal együtt, amelyek olyan pontosak, mintha vonalzó segítségével húzták volna őket. Ezekből a rajzolatokból egyrészt merész feltételezések származtak, másrészt komoly kutatások tárgyát képezik. A vonalak valójában csak a levegőből láthatók teljesen. Számos kutató szerint lehetséges, hogy csillagászati jelentést hordoznak. Mindez néhány rajzolatról valószínűnek látszik, de az összesről még nem bizonyosodott be – lehetnek szent, rituális útvonalak is. Vannak nagyon hosszú, nyílegyenes vonalak és egy pontba összefutó, rövidebb egyenesek is.

A térképen (balra) jól látható, hogyan szelik át a nazcai terület északnyugati részén található földmíntázatok az egyenetlen, a megművelhető területekhez közeli száraz, sivatagi alföldet Peru déli vidékén. Egyes – valószínűleg különleges, szent jelentéssel bíró – vonalak egy közép-pont felé tartanak (balra fent), ahol talán felajánlásokat helyeztek el. A látványos nazcai földmíntázatok – melyek, akár egy hatalmas piramis, a prekolumbián isteneknek szóló felajánlásokat és az akkori népek szakértelmét egyaránt megtestesítik – ennek a művészeti formának a legismertebb példái, bár hasonló míntázatok vagy földjelek megtalálhatók máshol is – a perui partvidék közelében és Chilében (lásd a 185. oldalt).

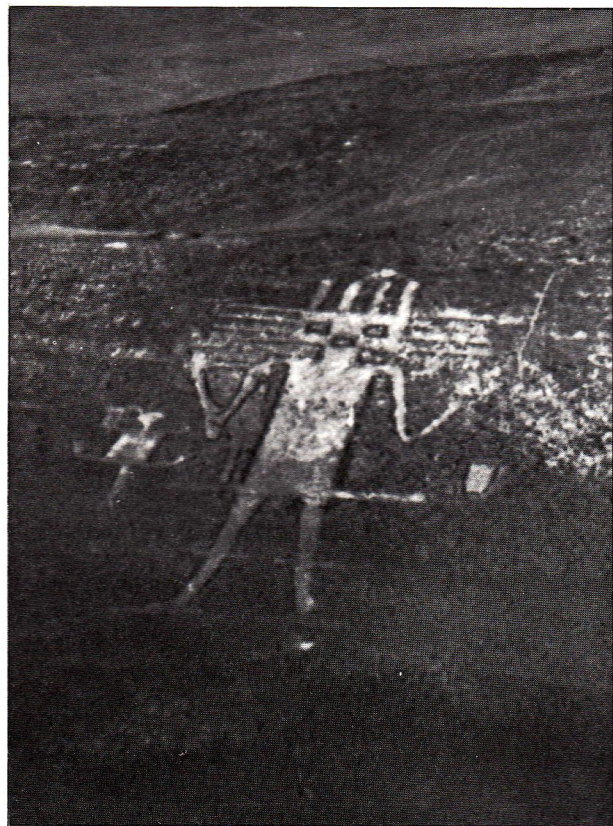
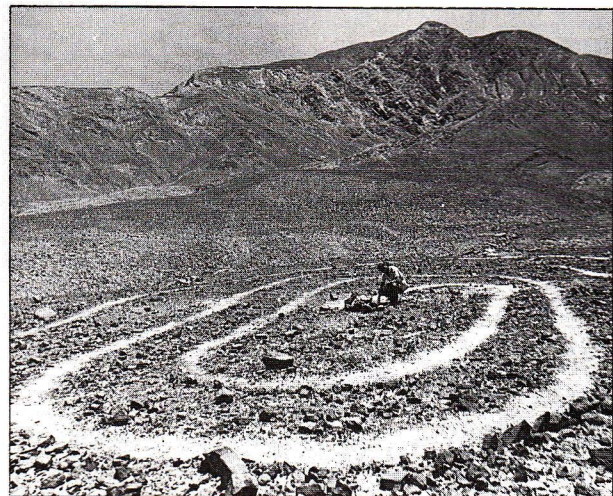
A míntázatot az itt élők valószínűleg az ősöknek vagy az ég és a hegyek isteneinek (melyeket gyakran azonosítottak egymással) szánt felajánlásoknak tekintették. A hegység és az ég istenei felügyelték a tengerparti sivatagban értékes vizet, így erősen kötődtek a termékenységhez is.

Balra: A nazcai síkságok egyik legérdekesebb figurája egy majom, amelynek szétálló ujjai és hosszú, szorosan felcsavarodó farka van. A majmok az amazóniai őserdő, és nem a tengerparti sivatag élőlényei, mégis a tengerparti ikonográfia fontos motívumává váltak.

Lent: Egy nazcai „rajzolat” részletének közeli képe érzékelteti a hatalmas sivatagi munka nagyságát. A sötét színű felszíni kőtörmelék elmozdítása nyomán rajzolódott ki az alatta lévő, világos színű, köves talajon a minta.

Balra: Egy hosszú, egyenes vonalakkal megrajzolt kolibri az El Ingenio-völgy feletti síkságon. A madár jellegzetes alakja a mítoszoknak, amelyekben vadságát, szépségét és a Nappal való képzetársítását emelik ki. Gyakran feltűnik a nazcai kerámiákon is. Egyéb madárformák szintén megtalálhatók a Nazca közeli földmíntázatokon.

Fent: Ez az óriási antropomorf lény kb. 90 méter magas. Észak-Chilében a Cerro Unitasnál fekszik, ahol a 800 km-re lévő nazcai vonalakhoz hasonló földmíntázatok találhatók. A Cerro Unitasnál a mintázatok szintén az öntözött földek közelében készültek. Ennek a lénynek kevesebb gonddal elkészített rajza megtalálható a nazcai síkságon is. A figurák vagy termékenységisteneket, vagy hanyatt fekvő, az égnek áldozati ajándékként szánt teremtményeket ábrázolhatnak.

A MOCHICÁK

Szomszédok és elődök

Peru északi partján a Chavín-hagyomány helyét a Salinar- és Gallinazo-kultúrák vették át. A salinari stílusú agyagmunkák viszonylag egyszerűek voltak, kiöntőcsöves és szíjas fogantyúval. A Gallinazo-kultúrára a széles körben elterjedt negatív festési eljárással készült agyagedények használata jellemző, amelyek a délen fekvő Hachától – ahol legkorábban tűnt fel – az északi Piura-völgy vidékéig (Vicús) megtalálható.

A negatív vagy ellenfestett kerámiák a Recuay-kultúrára is jellemzőek, amely a Callejón de Huaylasban, a mochicák lakta part menti völgyek fölött alakult ki. A recuayi stílus – melyet a Chavín de Huantarhoz közeli városról neveztek el – részben a chavíni művészetben gyökerezik, ám nagyon egyéni vonásokat mutat. A Chavín-uralom végével a Chavín de Huantar-beli templomot a recuay nép vette birtokába. A recuayi stílus valószínűleg nem sokkal a mochicák stílusa előtt fejlődött ki, de lényegében azzal egyidejű. Számos művészeti motívum a Mochica-kultúrában a recuayi stíusból eredeztethető. Minden bizonnyal kapcsolat állt fenn a két kultúra között, mivel a mochicák lakta völgyekben az öntözésre használt folyóvíz a recuayi területről érkezik. A recuayi stíusból átvett motívumokat a mochicák a kokalevélrágás rítusának és az ahhoz kapcsolódó tevékenységek ábrázolásain használták. A kokalevelek legalább egy része valamikor minden bizonnyal recuayi területről vagy azon keresztül érkezett a mochicák területére.

Tekintve a földrajzi közelséget és a nyilvánvaló kapcsolat tényét, érdekesek a mochica és a recuayi stílus közötti különbségek. Recuay létrehozott merőkanalakat, arcot mintázó edényeket és figurális fedővel ellátott kerámiákat, amelyek mochica alakúak. Általában véve azonban az edényformák különbözőek: tipikus recuayi vonások a kifordított nyakú urnák, a gyűrűs edények, a gömb alakú cserépedények kiöblösödő, peremes, illetve a cserép felületétől tölcserűen kiálló kiöntőcsövel. Bár használtak néhány közös motívumot, úgy tűnik, ezek eltérő jelentést hordoztak a két kultúrában. Néhány ilyen nem a kokanövényhez kapcsolódó motívum: házformák, edényt tartó alakok, férfi macskaféle ragadozóval, embert evő keselyűk és az úgynevezett holdállat.

A táj és a települések

A Mochica-kultúra virágzásának jelentős részében – nagyjából időszámításunk kezdetétől i. sz. 600-ig – a Trujillo mai városának közelében fekvő Moche volt a mochica nép szertartási és közigazgatási központja. A Huaca del sol, avagy a Nap Piramisa – amely 40 méter magas és legalább 350 méter hosszú – az Újvilág legnagyobb tömör vályogtégla építménye. Valószínűleg több évszázadon keresztül épült, és eredetileg sokkal nagyobb volt, mint ma. Ami mára megmaradt belőle, az valószínűleg eredeti méretének csak az egyharmada. Ma a piramis a folyó egyik oldalán lévő öntözött földek és a folyón túli kopár sivatag fölét magasodik. Szemben vele, egy hatalmas nyílt tér túloldalán, a Blanco-hegység tövében fekszik a Hold Piramisa (Huaca de la luna). A Nap Piramisa, ez az ember formálta hegy éppen szemben áll a természet alkotta heggyel. A két fő építmény végét „eleven kövek” hosszú vonulata köti össze a lelőhely szárazföld felőli oldalán. A két piramis közötti épületmaradványokat mára már homok borítja.

A mochicák ebben és más part menti völgyekben is gyapotot, kukoricát, burgonyát, földimogyorót és paprikát termesztettek, öntözés segítségével művelve meg a parti sivatagot. A halászat természetesen a lét-fenntartásnak szintén fontos forrása volt – a part mentén élőknek egyrészt élelmet biztosított, másrészt árucikket a belső területeken élőkkel folytatott kereskedelemhez.

A mochica kerámiák stílusjegyeik alapján öt egymást követő fázisra tagolhatók. A Moche-, a Chicama- és a Virú-völgyben a Gallinazo-réteg felett találták meg az első és második mochica szakasz leleteit, melyek hozzávetőlegesen az időszámítás kezdetéről vagy az azt közvetlenül megelőző időkből származnak. A Santa-völgy legkorábbi leletei a harmadik mochica szakasz stílusjegyeit mutatják; ez azt jelzi, hogy a déli irányú terjeszkedés ebben az időszakban mehetett végbe. A nepeña-völgybeli Pañamarca csodálatos települése falfestményeivel és a negyedik mochica szakaszból származó leleteivel a mochica építészet elterjedésének legdélebbi ismert pontja, bár a mochicák jelenlétére bizonyítékul szolgáló kerámiákat jóval délebbre, Huarmeyben is találtak. Az északi területen összetettebb a helyzet. Mochica sírokat találtak Pacatnamúban, amelyek az északi irányú terjeszkedést jelzik. Messze északon, a Piura-völgyben igen korai mochica agyagedényekre bukkantak a legfinomabb mochica fém munkák mellett. A Loma Negra néven ismert hatalmas temetkezőhely több száz példával szolgált a finom művű arany-, ezüst- és rézmunkákra. A térségből szintén előkerültek a nyilvánvalóan ugyanebből az időszakból származó virú-völgyi leletekkel összefüggésbe hozható negatív vagy ellenfestett eljárással készült kerámiák is. Ez nyitva hagyja annak lehetőségét, hogy a mochicák jöhettek északról a Moche-völgybe, illetve létezhetett egy korai északi kolóniája Moche városának, vagy a Piura- és Moche-völgy lakói egy harmadik, eddig ismeretlen helyről származhattak, amely valahol a két vidék között lehetett. Bárhogyan is értelmezzük, a mochicák már az időszámításunk kezdetén jelen voltak az északi völgyekben, majd i. sz. 600 táján elhagyták Mochét, és birodalmukat áthelyezték a Lambayeque folyó vidékére.

Művészet és vallás

A mochica művészek az Újvilág legnagyobb arannyal dolgozó közepé tartoztak. Voltak közöttük aranyművesek, akik finoman aranyozták a rezet és az ezüstöt, ügyes takácsok – tehetségüket a néhány fennmaradt textil tanúsítja – és figyelemre méltó agyagművészek. Készítettek magas domborművű kerámiadíszítéseket, a síkdomborművek pedig pecsételéstechnikával készültek. Néhány edényt formázóminta segítségével, másokat kézzel készítettek. Az edényformák változatosak voltak, de a kengyeles kiöntőcsövet hozzáillesztették valamennyi „divatos” kerámiához. Az edények nemcsak forma és díszítés terén mutattak nagy változatosságot, de többet fednek fel a mochica mítoszok és rítusok világából, mint az Andok bármely más civilizációjának művészeti tárgyai.

Az ikonográfia rendszere bizonyos témahalmazokra épül, amelyek néha átfedik egymást: az egyik ilyen motívumcsoport például a rituális kokalevélrágás témájához köthető. Ez a téma az ecuadori és kolumbiai művészetben is jelen van. Néha a kokalevet tartó zacskó, a meszet tartó kobaktök és a hozzá való falapocskó (a meszet a levéllel együtt rágták) is megjelenik az ábrázolásokon. Még ha ezek az ikonográfiai ele-

Balra: Andoki kultúrák a korai közbülső periódusban

A korai közbülső periódusban kifejlődött számos eltérő művészeti stílus közül a középső partvidék és a Rimac-völgy stílusát különböző elnevezésekkel illették – így többek között limai, korai limai és nieveriai stílusnak nevezik. Más tengerparti stílusnál kevésbé ismert, mivel sok lelőhelyét ma a perui főváros, Lima vagy a későbbi prekolumbián kultúrák lelőhelyei fedik el. E stílusra a nazcai és a mochica stílus hatott, bár azoknál kevésbé jellegzetes és szépen kidolgozott volt. Pachacamacnál fennmaradt egy limai stílusú vályogtégla piramis, amelynek falait a későbbi időkben javították. Pachacamac fontos település volt és politikai hatalommal bírt a középső horizont utolsó időszakában, majd híres jóshellyé vált az inkák idejében.

A korai közbülső periódusban alakult ki a huarpa stílus a hegyvidéki Ayacucho térségében, amely később a Huari Birodalom székhelyévé vált. A tiahuanacói stílus szintén ekkor fejlődött ki. A térképen megfigyelhető a széles körű mochica befolyás, bár kiterjedése a periferikus övezetekre még nem egészen tisztázott. Bár a mochica stílusú tárgyakat egészen délen, a Huarmey-völgyben is megtalálták, a huarik valószínűleg nem rendelkeztek komoly politikai befolyással azon a vidéken. Nagy mennyiségű mochica stílusú tárgy kerül elő messzi északon, a Piura-völgyben is, viszont ott nem találták meg a stílus építészeti emlékeit. Bár a mochica nép nyilvánvalóan hódító természetű volt – ezt nem csupán földrajzi elterjedésük, de az ikonográfiájukban megjelenő nagyszámú harci motívum is bizonyítja –, valószínűleg befolyási területük egy részén csupán művészeti stílusuk terjedt el.

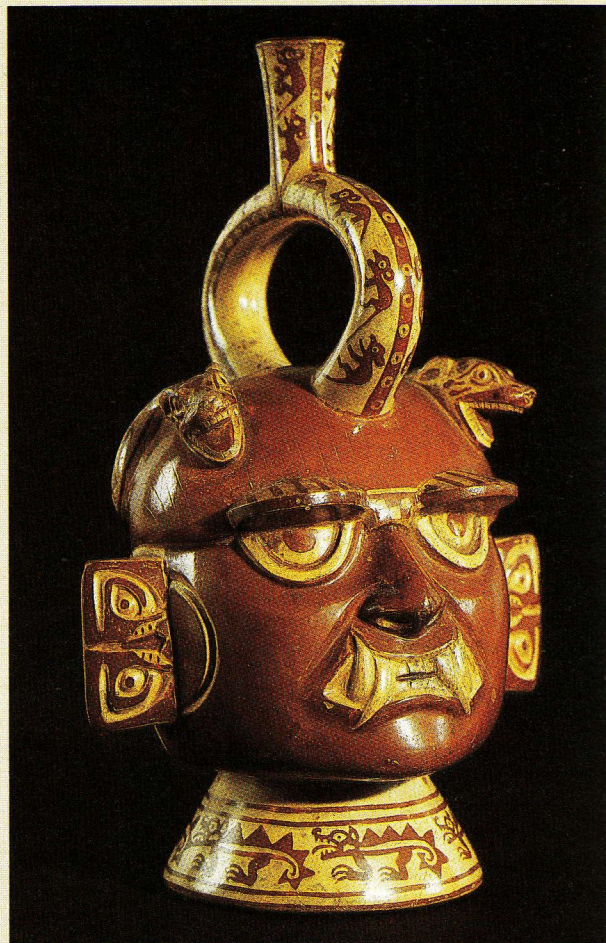
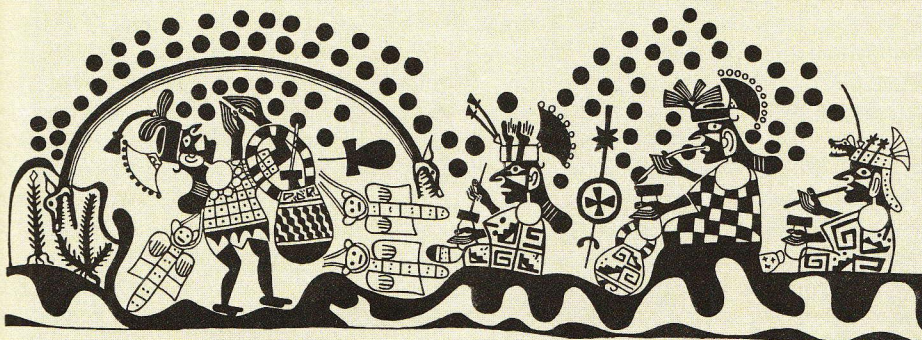
Moche

Moche régészeti lelőhelye egy kopár, homokos domb oltalmában terül el. Hatalmas főpiramisa tetejéről a sivatagon keresztül ellátni a tengerig és a megművelt völgyekig. Jól kivehető innen az a völgy is, ahonnan a folyó alázúdul, és ahol a hegyek összefutnak. Az Andok legtöbb települése valamilyen hegy vagy domb közelében helyezkedik el – a domb szent hely és egyben stratégiai pont is, ahonnan belátható a környező vidék. Mochében Max Uhle végezte 1899-ben az első régészeti ásatásokat. Ő fedezte fel a Hold Piramisában azokat a festményeket, melyek azóta eltűntek, illetve a temetkezőhelyeket a két piramis közötti területen. A közelmúltban újabb feltárások kezdődtek.

A korai átmeneti időszak vége felé a mochicák elhagyták Moche városát és a völgy felső részén fekvő Galindo vált fontos helyi központtá. Még mindig létezik Moche közelében egy indián közösség, amelynek szokásait a 20. század korai szakaszában abban a reményben tanulmányozták, hogy megtalálják a prekolumbián ősök kultúrájának máig élő emlékeit.

Lent: A mochica isten portréját egy kengyeles kiöntőcsővű edényen mintázta meg a művész. Az agyaras, szögletes száj, a kiugró szemhéjak, a füldíszek és a fejen megjelenő kígyók a chavini istenábrázolásból származnak. Ezeket az edényeket sírokban találták meg, és valószínűleg temetés alkalmára készültek.

Lent: A vázán látható jelenet kokalevelet rágó férfiakat ábrázol egy éjszakai rítus alkalmával. A kígyófejekben végződő szalag alatt álló bal oldali figurának szögletes, természetfeletti szájvonal van. A jellegzetes öltözött emberek kobaktokban meszet tartanak a kezükben, amit egy lapocskával a szájukhoz emelnek és együtt rágják meg a táskákban tartott kokalevelekkel.

Fent: A festett, aranyozott rézmaszkon kagylóberakásos szemek láthatók, a füldíszek számára lyukakat alakítottak ki a fülcimpáján. A maszkot a Hold Piramisának egyik sírjában találták. Talán az elhunytat ábrázolja.

Jobbra: A Moche-völgy öntözött földjei fölül magasodik a Hold Piramisa.

Fent: Ez a kengyeles kiöntőcsővű váza egy bagolyembert ábrázol, bal kezében trófeafejvel. Lehetett egy bagolynek felöltöztetett ember, de egy bagolyisten megtestesítése is.

Lent: Tiahuanaco és Huari terjeszkedése

Tiahuanaco és Huari terjeszkedését és egymásra gyakorolt hatását máig nem tisztázták kielégítően, bár újabban több kísérlet született a kérdés megválaszolására. A huari egy rövid életű államot vagy birodalmat hoztak létre. A legújabb kutatások azt mutatják, hogy a fő huari terjeszkedés i. sz. 650 előtt, többé-kevésbé egyetlen hadjárat eredményeként következett be. Ennél jóval nehezebb meghatározni a Tiahuanaco Birodalmat. Talán nem volt önálló állam, de központi területein ellenőrzött bizonyos kereskedelmi és rituális központokat, ugyanakkor széles körű befolyásra tett szert. Tiahuanacói tárgyakat vagy a Tiahuanaco által befolyásolt stílusokat – az építmények kivételével – egészen délen, Észak-Chilében is találtak. A térkép csúszott része a főként huari uralom alatt állt területet jelzi, bár a terület számos pontján – északon egészen Conchapatáig – a tiahuanacói művészet hatása is kimutatható. Az egykori városok és az ellátásukat biztosító területek vizsgálatával végül talán tisztázható lesz a bonyolult kapcsolat a két település és birodalmaik között.

mek hiányoznak is, a kokalevél rítusán részt vevő emberek jellegzetes ruházatuk alapján fel lehet ismerni. Néhány csatajelenet ábrázolásakor egyes alakok szintén a kokarítusnál használt öltözetet viselik. A harc és az áldozati lefejezési rítusokhoz szánt foglyok elfogása fontos téma a művészetükben. A mochikák főistene – mint oly sok andoki isten – chavíni eredetű. Macskaszerű tépőfoggal és kígyófej-függős övvel ábrázolták. Bizonyos ábrázolásokon a chavíni stílusra jellemző, nyolcas számot formázó fülekkel vagy a korai horizontból származó egyes cserépedényeken is megtalálható, furcsa módon lehunytt szemekkel látható.

A Moche Birodalom vége

A Mochica-kultúra negyedik szakaszának végén Moche lakói valószínűleg elhagyták a várost, és a tényleges hatalom központja a lambayeque-völgybeli Pampa Grandéba, egy korábbi korai horizontbeli településre helyeződött át. A bizonyítékok szerint jelentős mennyiségű homok árasztotta el Moche városát és a környező csatornarendszert, amely lehetetlenné tette a földművelést és kikényszerítette a vidékről való elvándorlást. A huari terjeszkedés, amely körülbelül ez idő tájt kezdődött meg, szintén ösztönözhetett bizonyos változásokat. Nyilvánvalóan vannak stílus- és témabeli változások a mochica művészet ötödik szakaszában. A kengyeles kiöntőcsövű edények

formája kissé megváltozott, ám ez nem meglepő, hiszen a forma jelentős fejlődésen ment keresztül a korai fázisai óta. Kevesebb színt használtak, és a festett minták kevesebb gondnal készültek. Az egyik fő stílusbeli változás az egyfajta „festészeti tériszony” megjelenése, vagyis hogy a festett jelenetek annyira egymásra vannak halmozva, és a köztes teret is díszítéssel töltik ki, hogy nehéz megkülönböztetni a rajz fő elemeit. Új témákat vezettek be, néhány régiti pedig nem használtak többé. Az utolsó mochica periódus idején – talán az ötödik mochica szakasz edényeivel egyidejűleg – a huari festészeti stílus és annak motívumai mochica motívumokkal és edényformákkal gazdagodtak. A tisztán az ötödik mochica szakasz stílusjegyeit viselő edények bizonyos ikonográfiai részletei – egy szem rajza vagy egy fejék díszítésének mintázata – már a lambayeque-i és chimúi stílusok megjelenését sugallják.

TIAHUANACO ÉS HUARI

Tiahuanaco jelentős kőépítészeti és szobrászati leletanyaggal rendelkező, kiterjedt lelőhely. Az egykori város a Titicaca-tótól kb. 20 kilométerre, a Bolíviától Peru déli részéig terjedő hatalmas fennsíkon épült, közel 4000 méter magasan a tengerszint felett. A bolíviai települést ismerték az inkák is: eredetmítoszuk néhány változatában szerepel egy, a Titicaca-tóban lévő sziget, ahol inka maradványokat is találtak. Míg a Titicaca a legmagasabban fekvő hajózható tó a világon, Tiahuanaco a legmagasabban elterülő városjellegű település volt az Újvilágban. Az erdőhatár felett fekvő, hegyekkel szegélyezett fennsík látszólag kietlen, embertelen vidék, mégis ez a legnagyobb kiterjedésű megművelhető sík terület az Andokban, amelyen évezredekig valóban gazdálkodtak is. Változatos módszereket alkalmazva meglehetősen nagy népességnek is megélhetést nyújthatott. A Titicaca-tó közelében nemrégiben bakhátas művelésű vagy csatornázott földeket fedeztek fel, melyek a víz összegyűjtése, elosztása és elvezetése révén segítették a lakosság élelemmel való ellátását. A magas fennsík nemcsak burgonya termesztésére volt alkalmas – amelyet fagyott-száritott formában tároltak –, hanem láma- és alpakanyájak legeltetésére is.

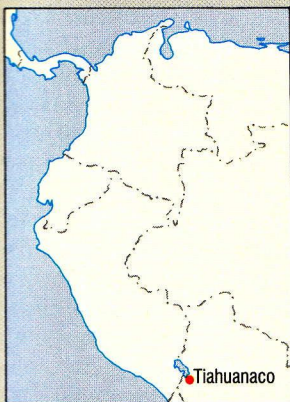
Tiahuanaco i. e. 1500-tól i. sz. 1200-ig volt lakott, fénykora i. sz. 500 és 1000 közöttre tehető. A főbb építmények és néhány szobrászati alkotás valószínűleg még i. sz. 500 előtt került a helyére, de a kultúra virágzásának kezdetén az építményeket felújították, új, feltűnő szobrokat és építészeti megoldásokat alkalmaztak. A Nap Kapuja is ekkor, a klasszikus tiahuanacói periódusban készült.

Tiahuanaco és Huari

Tiahuanaco és a Peru déli hegyvidékén, Ayacucho városához közel fekvő Huari ikonográfiájának volt néhány közös figurális eleme, ilyenek a Nap Kapuján is láthatók. Ezek a motívumok mindkét helyen i. sz. 500 táján jelentek meg. A Huari közelében fekvő Conchopatában talált, halomba rakott nagyméretű urnákon ebből az időszakból származó hasonló motívumok láthatók. Ennek a kerámiastílusnak az edényeit korábbi helyi edénytípusokkal együtt találták meg. Az Ayacucho-völgy igen régóta lakott hely, egyes itt talált leletek i. e. 7000 előttiiek. Az új ikonográfia térhódítása idején a területet a Huapa néven ismert kultúra képviselői népesítették be.

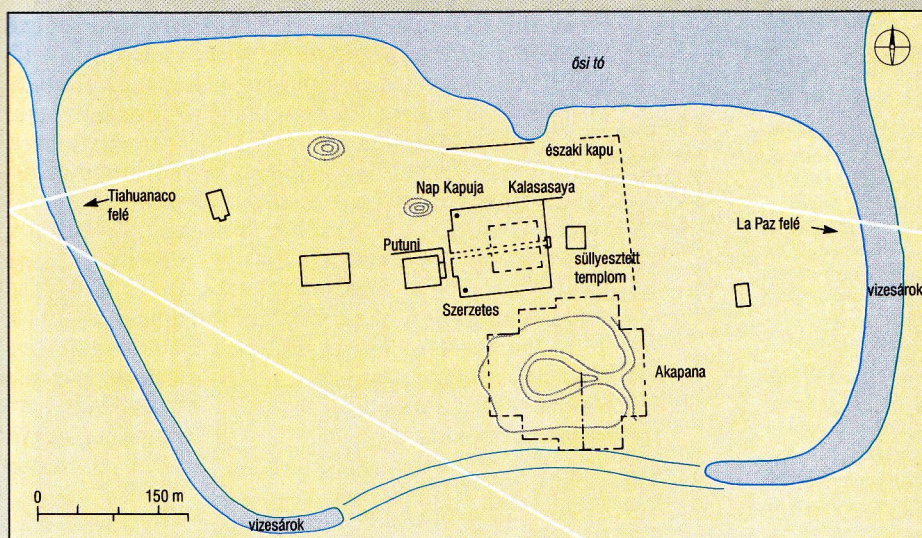
Tiahuanaco

A Tiahuanaco épületcsoportot egy hatalmas, kövekkel burkolt lapos halom, az Akapana körül alakították ki. A halom mindkét oldalán 200 méter hosszú és 15 méter magas. Egyes andezit- vagy homokkő tömbök 100 tonnánál is nehezebbek. A köveket a településtől messze fejtették ki, majd tutajon és szárazföldön szállították erre a helyre. Az Akapana északi oldalával szomszédos területen egy, a nagyon korai andoki süllyesztett terekre emlékeztető, félig földbe süllyesztett főtemplom áll, melynek falába kiálló vulkántufa fejeket illesztettek. Ez a motívum a távoli Chavín-kultúra hatását sugallja. Az Akapana mellett található a Kalasasaya, a lelőhely legnagyobb és legfontosabb építészeti együttese, vagyis a templom, mely egy téglalap alakú, fallal körülvett terület. A falakban homokkő oszlopok váltakoznak kisebb, téglalakú épületkő tömbökkel. Közélemben helyezkedik el a Putuni épület együttese, melyet palotának vélnek. Néhány építményben kikövezett vízelvezető csatorna is található. Távolabb áll a Pumapunku, egy másik

hatalmas, 5 méter magas, kővel burkolt lapos halom, 150 méter hosszú falakkal. A Katatayita, az igazgatás központja, szintén messze található az Akapanától.

Megalitikus kapu vezetett a Kalasasayához, a Pumapunkuhoz és az Akapanához. A Kalasasayánál található Nap Kapuja a legismertebb tiahuanacói faragvány. Kozmológiai modellről lehet szó, mivel a kapu nyílása felett elhelyezett központi elemre nagyméretű, szemből ábrázolt figurát faragtak. Ennek mindkét oldalán három sorban oldalnézetben kisebb, szárnyas alakok, alatta pedig egy sorban szemből ábrázolt fejek láthatók.

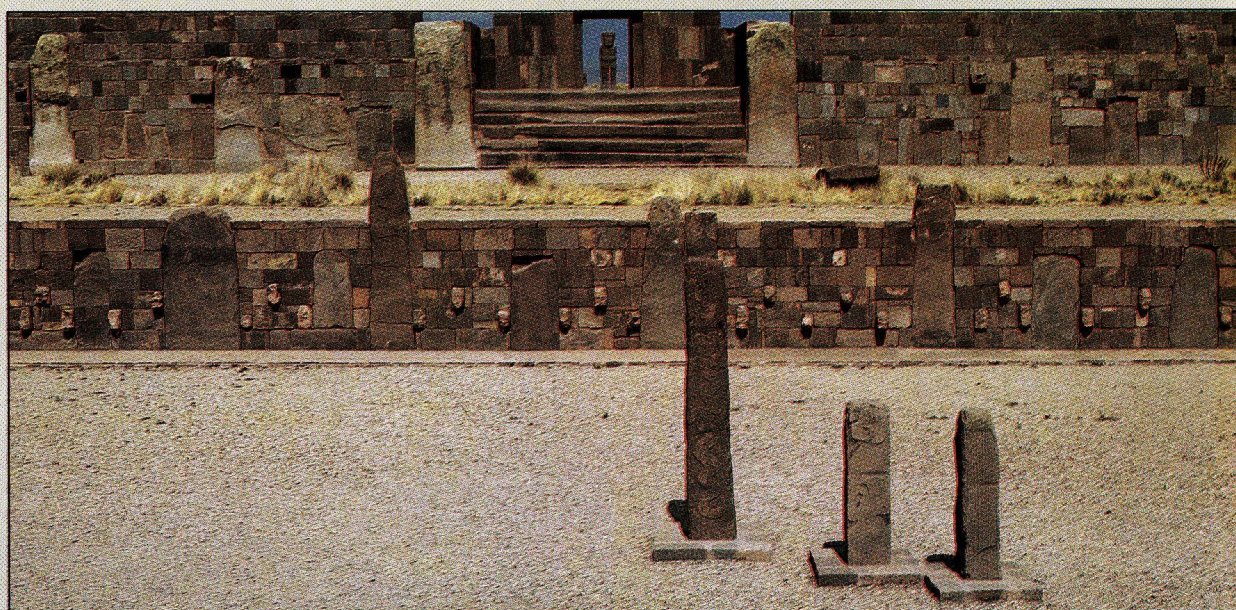
Monolitikus szobrokat a lelőhely különböző pontjain is találtak. Ezek gyakran oszlapszerű figurák, emberi arccal, a kezükben szertartási tárgyakkal. A szobrok magassága másfél és 7,6 méter között változik, öltözetüket szépen vésett minták díszítik. Arcukat és végtagjaikat síkdomborműben faragták ki. Néhány közülük eredeti helyén (*in situ*) található ma is a Kalasasayában. Sztéléket és fali díszláblákat szintén találtak a lelőhelyen.

Tiahuanaco legszebb szobrainak egyike (*balra*) a Kalasasayán belül található. A teljes alak a földtől számítva kb. 3,5 méter magas. Az egy tömbből kifaragott oszlapos szobor bonyolult, síkdomborműves véseteivel a tiahuanacói szobrok szimmetriájának és zártságának szép példája. A maszkszerű, megközelítőleg négyyszögletes arc, a tágra nyílt szemekkel és arcdíszekkel szintén tipikus vonás. A szobor valószínűleg az i. sz. 7. század második feléből származik, és a Tiahuanacóban legtöbbet kutató bolíviai régészről Poncemonolitnak nevezték el.

Nem messze innen, a Titicaca-tó partján élő indián halászok ma is ugyanolyan nádcsonakokon szelik át a tavat (*jobbra*), mint amilyet a Tiahuanaco prekolumbián lakosai használtak.

Fent: Tiahuanaco a La Paz és a Titicaca-tó déli partja közötti fennsíkon fekszik. Az ősi városról először egy spanyol katona, Cieza de León közölt leírást, akit 1549-es látogatása alkalmával elbűvölt a lelőhely. A csodálatos Kalasasayát mára helyreállították. A fényképen a hatalmas süllyesztett udvar falának egy részlete látható (*jobbra*), mögötte az egyik nagy tiahuanacói kapuval. A híres Nap Kapuja ennek közelében található. Egy tömbből kifaragott szobrok állnak az udvar közepén, illetve a rögzített kőfejekkel együtt a falba beépítve is. Ez a 135x130 m nagyságú építmény a város szertartási központja lehetett.

Máig vitatott, vajon milyen folyamatok révén tűntek fel az új motívumok Tiahuanacóban és Huariban. Valószínű, hogy a két város többnyire egymástól függetlenül fejlődött, bár volt bizonyos kapcsolat, kölcsönös kulturális hatás közöttük, és a vallásos motívumoknak is lehetett közös forrása. Egy tudományos elképzelés szerint a motívumok egy olyan harmadik helyről kerültek Tiahuanacóba és Huariba, ahol megőrződtek a Chavín hatására kialakult pucarái művészeti stílus korábbi motívumai (i. e. 200–i. sz. 220), és amely valahol Tiahuanaco és Ayacucho között feküdt.

Tiahuanacóban a szemből ábrázolt isten és az oldalnézetből mutatott szárnyas figurák láthatók az egyik központi kőépületen, míg cserépedényeken szinte nem is találkozunk ilyen ábrázolásokkal. Ezzel szemben ezek a motívumok kifinomult formában jelennek meg Huari és Huari provinciáinak kerámiáin. Lehetségesnek tűnik, hogy bizonyos elemeket az épületről hordozható tárgyakra másoltak át, mégis, vannak a motívumoknak olyan változatai, amelyekre csak az adhatna magyarázatot, hogy egy harmadik helyről származnak. A motívumokat hordozó tárgyak eltérése talán hangsúlybeli különbséget tükröz, amelyek a két kultúra egyéb vonatkozásaiban is megjelennek. Így a huari szobrászat bizonyára egyszerűbb és kevésbé kifinomult volt, mint a tiahuanacóbeli, és valószínűleg az ottani vallás sem volt annyira fejlett. Tiahuanacóban nagyobb hajlam mutatkozott a szertartásosságra, míg Huariban erősebb volt a világi jelleg. I. sz. 500 után mindkét város terjeszkedni kezdett, és államszövetségek kialakításához fogott.

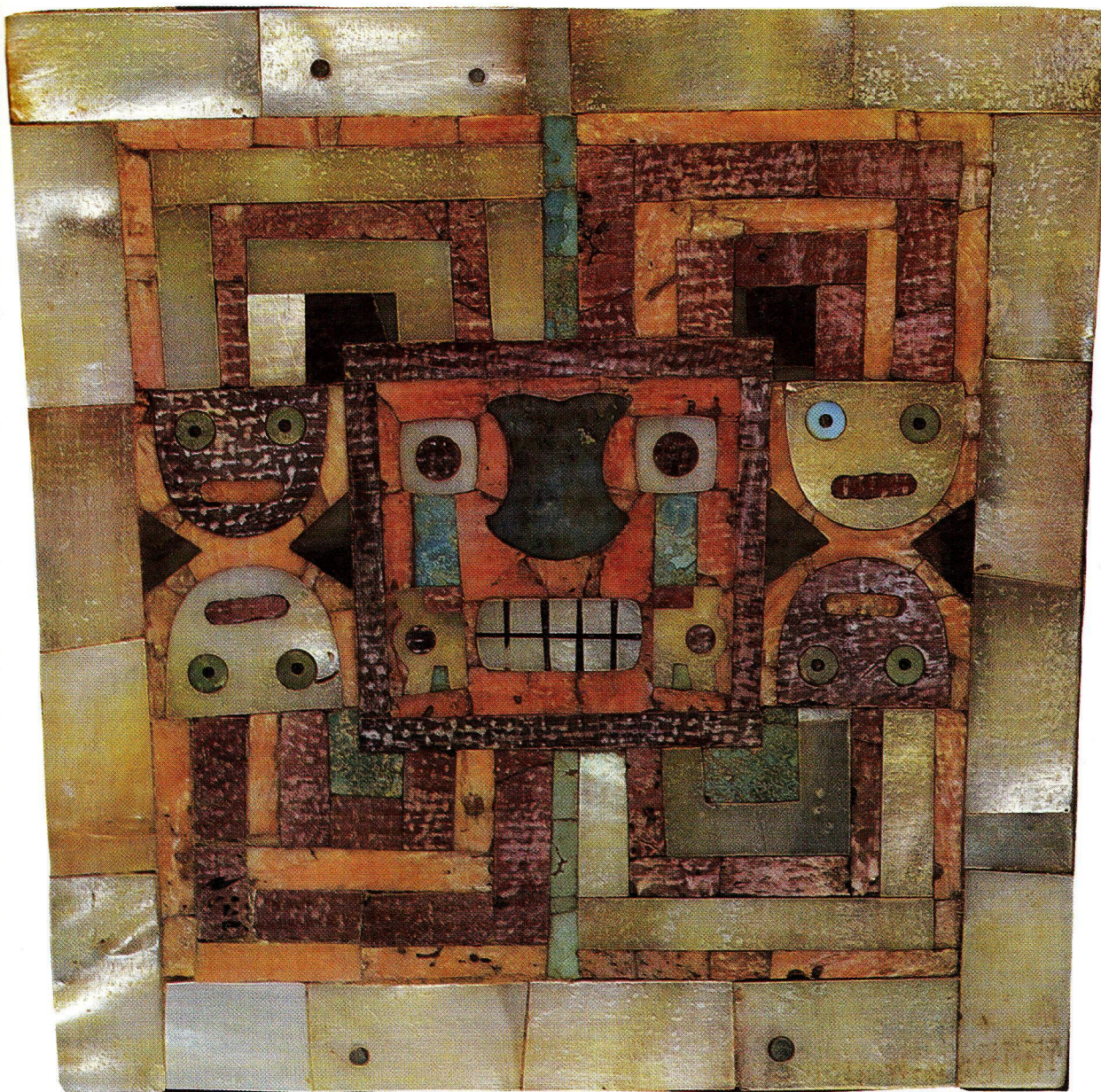
Egy másik lehetséges értelmezése a Huari–Tiahuanaco kapcsolatnak az, hogy két főváros létezett, Huariból irányították az északi területeket, míg Tiahuanacóból a környékbeli és a délre fekvő vidékeket. A területről Észak-Chilére és Északnyugat-Argentínára gyakorolt egykorú erős befolyás valószínűleg Tiahuanacóból származott. Huari kolóniák voltak a Nazca-völgyben, némelyik 300 km-re a part felé. A Nazca-térség mindazonáltal Huarival és Tiahuanacóval is kapcsolatban állt.

Más kutatók véleménye szerint valójában Tiahuanaco ereje állt a terjeszkedések mögött, és Huari volt északon a tiahuanacói politikai és katonai irányítás központja. Bárhogy is történt, mindkét város röviddel i. sz. 500 körül kezdett el terjeszkedni.

Jellegzetes motívumok

Pucará, Tiahuanaco, Huari és provinciáik művészeti alkotásain bukkan fel egy szemből ábrázolt istenség, amely gyakran egy lépcsőzetes emelvényen áll, és mindkét kezében pálcát vagy más szimbolikus tárgyakat tart. A figura arca maszkyszerű, szétágazó formákkal, amelyek néha kígyófejben végződnek. Tunikát, övet és egy szoknyaszerű ruhadarabot visel. Valószínűleg a később Viracocha néven ismert istenség prototípusa, az ég teremtménye, akit az egész Andokban tiszteltek. Az istenség alakját oldalnézetből ábrázolt, gyakran szárnyas, futó, térdelő, repülő vagy lebegő alakok kísérik, illetve ilyenek önállóan is láthatók. A két figuratípus közös vonása a kígyófejekben végződő haj és a hasonló öltözet. Ezek az alakok egy fejszét és trófeafejet tartó, áldozatot bemutató figurához kapcsolódnak vagy váltakoznak azzal. Az áldozatként levágott fej fontos motívum. Felmerült az az elképzelés, hogy Tiahuanaco és Huari művészete a régebbi művészetet utánozza, hogy az uralkodók hatalmát kapcsolatba hozhassák a behódolt kultúrákkal.

Balra: A tükrök számos prekolumbián kultúrában megtalálhatók. Ez a Huari-Tiahuanaco példa 24 cm magas, és a pirítadarabokból kirakott oldala a tükör. Hátdoldalán mozaikdarabokból megmintázott fej látható, az arcán a minta kis fejekben végződik – amilyenek a tiahuanacói szobrokra is jellemzőek. A nagy fej két oldalán két-két kisebb, test nélküli arc helyezkedik el.

Jobbra: Andoki kultúrák a késői közbülső periódusban

A késői közbülső periódusban a chimúk fővárosuktól, Chan Chantól északra és délre kiterjesztették fennhatóságukat a tengerpart mentén, s a jóval erőszakosabb inka hódítók betörése előtt saját birodalmat hoztak létre. A térképen feltüntetett egyéb települések többsége is ebből az időszakból származik. A Chicma-völgyben elterült Chiquitoy egy késői horizontbeli település, bár építészete hasonlít a chimúkéhoz. A nemrégiben feltárt Manchan a Chimori Királyság déli közigazgatási központja volt. Paramonga erődjében a chimú jelenlét és/vagy ellenőrzés bizonyítékait találták. A chimúk által leigázott csoportok között voltak a Chancayként ismert kultúra népei is. A chancayi sírokból számos figyelemre méltó szövet kerül elő, melyek valószínűleg Chan Chanból származtak.

A késő közbülső periódus déli partvidéki kultúráinak központjai az Ica- és Chíncha-völgyekben koncentrálódtak. A Chíncha-völgyben található a Centinela, amely ebből az időszakból származó, vályogtéglából épített piramisegyüttes. E lelőhelyet és egy másik közeli piramist egykor geometrikus frízekkel díszítették. Az icai stílusú edényeket – amelyek láthatólag értékes kereskedelmi tárgyak lehettek – megtalálták a hegyvidék olyan távoli részén is, mint Ancón városa. Jellegzetes ica-i kézművestermék volt a nagy, fából készített ásólap, melyet fejfaként használtak. Ugyanakkor a hegyvidéki Cuzco és a déli partvidék között számos kisebb népcsoport élt, melyeket összefoglaló néven chancának hívnak, és akiket később az inkák hódítottak meg.

A terjeszkedő Huari Birodalom

A középső horizont időszakát meghatározza a huari terjeszkedése. A Huari-kultúra röviddel i. sz. 500 után indult fejlődésnek, ekkor tűnt fel váratlanul egy új művészeti stílus az Ayacucho-völgyben. Az ezt követő periódus – körülbelül i. sz. 600 körül – a parti részeket Chancayig, a hegyvidéken pedig a Callejón de Huaylasig kiterjedő hódítás időszaka volt.

A stratégiai helyszíneken az Andokban korábban ismeretlen stílusú, kiterjedt építészeti együttesek jelentek meg. Hatalmas falak fogták körbe itt a házakat, utcákat, tereket és a több száz szobából álló építményeket. Épületeket emeltek a közigazgatás és a katonai helyőrségek számára; voltak tárolóhelyiségek, lakóépületek a kiszolgálószemélyzet részére, illetve lakónegyedek a kézműveseknek és a dolgozóknak. Használták a közelben lévő oltárokat is. Építészeti szabályos, téglalap alakú, szimmetrikus – ami nemcsak a szabályosság igényét jelzi, hanem megtervezett és egy menetben végrehajtott építkezésre utal. Nem találták nyomát a nagyobbításnak vagy hozzáillesztésnek, amely oly sok prekolumbián épületre jellemző volt. A huari építészet fő törekvése volt, hogy jelenlétét hangsúlyozza, és hogy összegyűjtse a hódító selegeket. Megkezdődött tehát a birodalomépítés.

Tiahuanaco déli befolyásának bizonyítékai főként

a hallucinogén anyagok felszippantására használt tárgyakon találhatók meg. Ez az Andok különböző helyein és eltérő korszakaiban a vallásos rítusok alapvető eleme volt. Tiahuanaco földrajzi elhelyezkedése a hallucinogén növényeknek, például a *Piptadeniának* otthont adó hegyek és a tengerpart között, ahol azokat használták, kedvezett a rituális központú kereskedelemnek, s megerősítette Tiahuanaco vallási befolyását, melyet inkább a kis tárgyakon, mint a nagy építményeken figyelhetünk meg. A város valószínűleg közvetlen hatással volt Quebrada de Huacára Északnyugat-Argentínában és San Pedro de Atacamára Chilében, míg az argentinai Hualfin-völgyben talált leletek más települések közvetítésével, csak másodkézből juthattak el oda.

A huari hódítás időszaka után, minden bizonnyal hanyatlás köszöntött be, amelynek következménye az építkezések és a hódítások ritkulása lett, ugyanakkor néhány falut az Ayacucho-völgyben elhagytak a lakói. Ebben az időben Pachacamac, a tengerparti központ vált fontossá, mely talán még a Huari Birodalommal is vetekedett. Pachacamac később létrehozta saját befolyási területét, felülmúlva ezzel a nazkákat. Az inkák idején Pachacamac templomának és jóshelyének fontos szerepe és tekintélye volt. A huari hódító gépezet – legalább egy rövid időre – eljuttatta a birodalom

erejét Peru messzi északi partvidékére és a hegyvidéki Cajamarcába.

I. sz. 800 előtt Huarit elhagyták lakói, a hódítás nagy időszaka látszólag váratlanul befejeződött. Művészeti stílusa azonban folyamatosan hatott ezután is. Tiahuanaco még egy ideig folytatta gyarapodását, és délen új kolóniákat hozott létre.

A CHIMÚK

A chimúk vagy chimorok története a klasszikus lambayeque-i vagy sicáni stílussal kezdődött, mely az i. sz. 8. század első felében alakult ki. Kezdetben jellegzetes fekete kerámiákat, majd a következő évszázadban vallási építményeket hozott létre. A stílus legnagyobb és legismertebb leletanyaga a Lambayeque-völgy északi pereménél, a La Leche és Pacora folyók között fekvő Batán Grandéből származik. Batán Grande egy hatalmas régészeti komplexum, melyhez mintegy 50 lelőhely tartozik, s i. e. 1500 tájától létezett. Az akkor épült U alakú templom maradványai a mai napig láthatók. A mochicák hódításuk utolsó időszakában hatoltak be a területre, és a Lambayeque-völgyben, Pampa Grandében alakították ki központjukat, hatalmuk azonban i. sz. 700 körül lehangyolott. Ezt délen Huari és Pachacamac befolyásának időszaka követte, a keleti hegyvidéket pedig Cajamarcáé. A déli hódítók által elterjesztett stílusjegyek közül néhány az ezt követő periódusokban is megmaradt – így például a széles szájú kehely, más néven *kero* alakja, illetve a kettős kengyeles kiöntőcsővű edény, amely eredetileg déli partvidéki forma.

A Sicán-kultúra virágkorából (i. sz. 850–1050) Batán Grandében legalább 17 nagyobb vályogépítmény található, nagy aknasírokkal és más építészeti jellegzetességekkel. Úgy látszik, a hatalmas komplexum nem városközpont volt, hanem a rítusok és temetkezések helye, ahol falfestményeket és az Újvilág leggazdagabb sírjai közül találtak néhányat. Voltak sírok, amelyek kétszázalás is több arany- és ezüstműveket tartalmaztak. A leletgyűjtésből a fémművesség jelenlétére is utaló bizonyítékok kerültek elő. A közeli El Purgatorio nevű település valószínűleg a Lambayeque-térség kormányzati központja volt mindaddig, amíg a chimúk i. sz. 1350 körül meg nem hódították a Lambayeque-völgyet.

Etnohistóriai források több adattal szolgálnak az északi partvidékről, mint az inkák előtti legtöbb andoki területről. Például egy korai hódítás utáni legenda szól Naymlapról, aki az elbeszélés szerint balzafa tutajon érkezett a Lambayeque-völgybe, ahol megalapította a királyi családot. Senki sem tudta, honnan is érkezett. Ő talán mitikus alak volt, de a kutatók úgy vélik, hogy utódai uralkodtak Lambayeque-ben a chimúk hódításáig. Ezután feltételezhetően egy új rokonsági ág kapta meg a királyi rangot, de a politikai hatalmat nem. A hatalomnak ez a megosztása az északi partvidéket később elfoglaló inkák alatt is megmaradt.

A Chimori Királyság

Tudomásunk van egy legendás chimú uralkodóról is, Tacaynamóról, aki balzafa tutajon érkezett, és megalapította Chan Chan városát. Örökösei két nagy, egy északi és egy déli terjeszkedés során megeremítették a Chimori Királyságot (Chimor volt a Moche-völgy ősi neve). A chimúk végül a messzi északi Tumbestől délen egészen a Limától északra fekvő Chillón-völgyig terjedő területet vonták ellenőrzésük alá.

Chimor királysága a hódítás és a hatékony adminisztráció révén terjeszkedett. A gondosan megszervezett „hadműveleteket” a félistennek tekintett uralkodó vezette – az első uralkodót kétségtelenül istenként tisztelték, mely általános minta a Kolumbusz előtti Amerikában. Mint a legtöbb prekolumbián uralkodó, természetfeletti kapcsolatai folytán a chimúk királya is felelős volt a földművelésért és a nép jólétéért.

A legendából ismerünk néhány dolgot a chimúk vallásáról – Siról, a holdistennőről, aki a chimúk főistenége volt. Őt tekintették a közösségi tulajdon őrzőjének, talán mivel éjszaka őrködve láthatta és fényével leleplezte a sötétben járó tolvajokat. A Hold nyugat felé vándorolva a tenger fölött tűnt el, amelyet Nível, a tengerparti halásznépek másik fontos istenségével azonosítottak. A korai források szerint a tengerparti népek őse négy csillag volt, kettő a királyokat és a nemeseket, míg a másik kettő a köznepet teremtette meg. Ez a misztikus kasztrendszer, úgy tűnik, valóban megvolt Chan Chan társadalmi rétegződésében.

Chan Chan a Moche-völgy tengerparti végében, Moche régebbi lelőhelyével szemben, a folyó túloldalán, a majdnem szomszédos, nagyobb Chicamavölgyhöz közel fekszik. A tengerpartnak ezen a részén a chimúk megjelenése előtti évezredekben már meghonosodott az öntözés rendszere, de a chimúk kiterjesztették azt, és egy csaknem 65 kilométer hosszú csatornát építettek, amely a felső Chicama-völgyből szállíthatta a vizet a Moche-völgy chimú ültetvényeire (bár az, hogy ténylegesen befejezték és használták-e a csatornát, még vitatott).

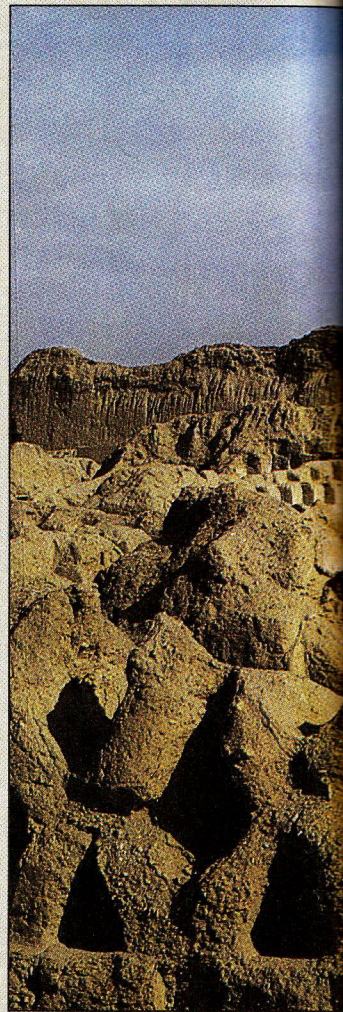
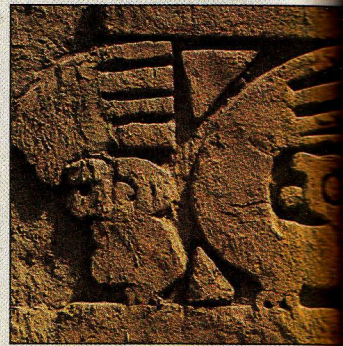
Nem ismert pontosan, mikor érkezett meg tutaján az első chimú uralkodó, és milyen új eszméket honosított meg. A chimúk művészeti stílusa alapjában véve a mochica művészet és a középső horizont (huari stílus) elemeiből bontakozott ki. A falazott kerítéssel körülvett nagy házgyűttesek és a szemből ábrázolt istenalakok huari vonásokra emlékeztetnek, az építészet hasonló a huarikéhoz, és mindenképpen nagyon eltér Mochéétól. Emellett a chimú kézművesek megőrizték a Mochica-kultúra néhány edényformáját és motívumát is, bár a chimú tárgyak és alakok repertoárja jóval korlátozottabb volt. A tengeri motívumok domináltak, az összetett szertartási jelenetek ritkábbak.

Valamikor 1462 és 1470 között kezdődött el a chimúk és az inkák konfliktusa, melynek eredményeként a Chimori Királyság beleolvadt a gyorsan terjeszkedő Inka Birodalomba. A chimúk maguk is ugyanolyan magasan fejlett birodalmat hoztak létre, mint az inkák – ráadásul nekik minden bizonnyal mélyebb gyökerű és hosszabb fejlődési időszakuk volt –, mégis meghátráltak a déli hegylakók erejével szemben. Paradox módon a chimú stílusban készült kézművestermékeket nagyobb területen találták meg az inka hódítás utáni, mint az azelőtti időkből. Ez a kereskedelmi és adózási hálózatnak és/vagy a chimúk mesterségbeli tudásának adózó inka uralkodók jóvoltából lehetett így. Chimú fémműveseket vittek Cuzcoba, hogy az Inkának dolgozzanak. Az inka hódítás utáni időszak chimú textíliái azonban rosszabb minőségűek, mint a korábbiak.

A déli partvidék

Ebben az időben a déli partvidéken jelentős és egymással kölcsönhatásban lévő kultúrák léteztek az Ica- és a Chincha-völgyekben, valamint az utóbbihoz kapcsolódó Cañete-völgyben. Agyagfalú piramisok a Chan Chan-ihoz hasonló frízekkel, jó minőségű agyagedények és textíliák, kicsi, a felületet teljesen kitöltő geometrikus minták tették híressé ezeket a kultúrákat.

Chan Chan vályogfalain számos díszítőmotívum található. A falaknak csak egy része volt funkcionális, a többi dekoratív vagy szimbolikus szerepű lehetett. Egyszerű mintát ismételnék, de időnként a kompozíció összetetté válik. Ez a mókuszzerű figura (*lent*) eléggé szokatlan. A tengeri teremtmények – madarak, halak és csónakos emberek – ábrázolása gyakori ezen a tengerparti lelőhelyen. Néhány funkcionális díszítőminta is felbukkan (*legalul*). A képen belül nyitott, rombusz alakú és a dőrművek táblájához hasonló minták láthatók. Sajnos a *ciudadela*kon belüli falak többsége elpusztult.

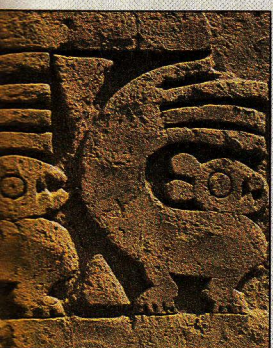

Chan Chan

Chan Chan városa hozzávetőleg 6 km²-en terül el. Tíz hatalmas, vályogtéglá fallal körülvett terület, valamint kisebb előkelő épületek, egyszerűbb lakónegyedek és műhelyek találhatók itt. A fallal kerített területek négyszögletes alaprajzúak, megközelítőleg észak–déli fekvésűek, és belső elrendezésük nagyjából azonos. A legnagyobb ilyen tér, amelyet *ciudadelának* (kis város) neveznek, 221 000 m² alapterületű. A külső falak elérhették a kilencméteres magasságot, az egyik kerítésfal pedig 650 méter hosszú volt. A vastag vályogtéglából rakott falakat többnyire kavicsos alapra építették.

Ezekbe a *ciudadelákba* – a chimú uralkodók királyi palotáiba – a magas északi falon levő egyszerű ajtón keresztül lehetett bejutni, ahonnan folyosó vezetett egy hatalmas előudvarra. Az udvar déli falán feljáró emelkedett egy hosszú teraszra. Ásatások során ezekből a feljárókból sírok kerültek elő, ezekbe valószínűleg az építkezéskor feláldozott személyeket temették. A körülkerített terület labirintusszerű épületei között kisebb udvarok, raktárhelyiségek és *audienciák* is voltak – az utóbbiak kis, U alakú építmények, amelyek formája szimbolikus utalás lehetett a tengerparti térség rég múlt, hatalmas U alakú építményeire. Lehetőséges, hogy az 5-6 m² alapterületű *audienciák* külön-

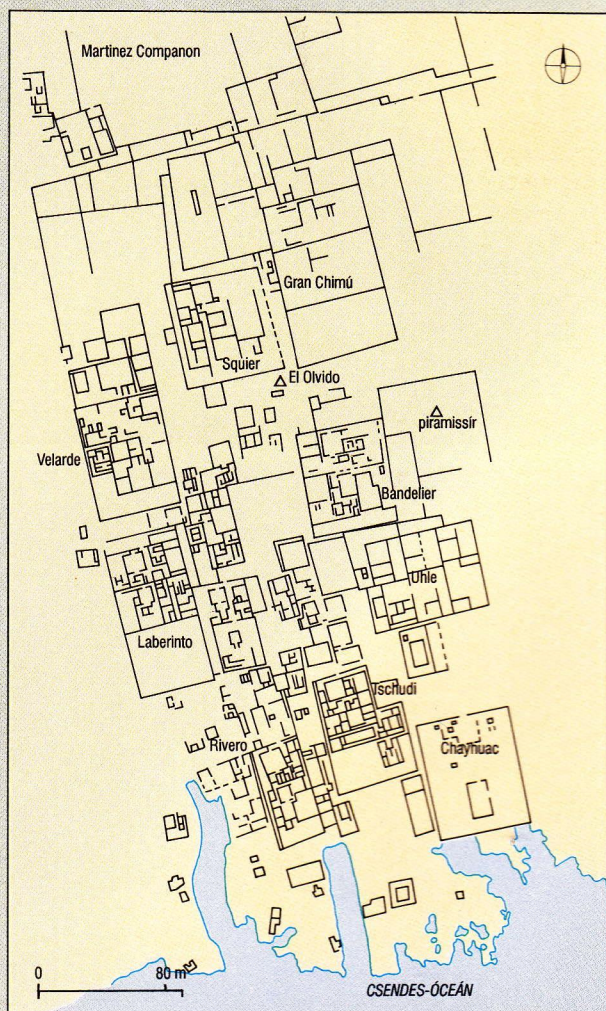
Lent: A *ciudadelák* a tengeről a szárazföld felé húzódva építették fel. A képen a belső alaprajz változatait látjuk. A körülkerített területeket, melyeket i. sz. 1470 körül elhagytak lakóik, főként a 19. században itt dolgozó régészekről vagy a lelőhelyet meglátogató utazókról nevezték el.

böző termékek ellenőrzési és elosztási központjai voltak. Rituális szerepüket sugallja viszont az, hogy területükön vagy közelükben sírokat találtak, formájuk pedig házat vagy kozmikus üreget modellez.

A falakkal körülzárt lakóterület teljes északi része négyzet alapú volt. Közvetlenül mellette egy, az északi falon nyíló egyetlen ajtón át megközelíthető másik, nagyjából hasonló méretű zárt négyszögletes tér található, benne több raktárhelyiséggel, néhány *audienciával* és lakóegységekkel.

Ennek a résznek a legfontosabb jellegzetessége a királyi család temetkezési halma volt, mely általában a fallal körülvett területen belül utoljára épült. A tíz ilyen terület közül kilenc délkeleti végében csonka piramist találtak. A belsejükben lévő sokrészes termekbe felülről, egy speciális udvaron keresztül lehet bejutni. Bizonyára a központi nagy teremben helyezték el az elhunyt uralkodót.

A chimú királylisták tíz királyt említenek meg, Chan Chanban pedig tíz palotaszerű falazott építmény van. A régészek ma azt tartják, hogy az egyes *ciudadelák* a különböző királyok palotái, a hatalmas Chimori Királyság adminisztrációs központjai voltak. Az uralkodó halálakor pedig a palotája vált saját lepecsételt mauzóleumává.

Balra: Az Inka Birodalom

Tahuantinsuyu, a „négy negyed világa” – vagyis Chinchasyu (észak), Cuntisuyu (nyugat), Antisuyu (kelet) és Collasuyu (dél) – a valóságban egy hosszú, keskeny sávot jelöl Dél-Amerika nyugati partjainál. Elnevezése az egykor a prekolumbián hitvilág széles körben elterjedt kozmikus rendszerében számon tartott világ négy irányára utal. Tahuantinsuyut rendkívül változatos felszín és éghajlat jellemzi. A különféle vidékeken megtermelt javakat szétosztották. Az eltérő földrajzi környezet más-más tevékenységeket ösztönzött – állattartás, köfésztés, földművelés, halászat, bányászat stb. Akár voltak az inkáknak valódi városai, akár nem – ez ma is vita tárgya –, léteztek az inka utak mentén olyan központok, ahol a javakat elraktározták vagy amelyeken keresztül bonyolították a szállítást. Itt éltek azok a hivatalnokok, akik a birodalom működését felügyelték. A térképen a terjeszkedés időrendje a „hivatalos” inka történelem alapján ábrázolva látható. Ezt azonban részint legendának kell tekintenünk, mivel az inka feljegyzésekben a tények keveredtek a mítoszokkal. Valószínű, hogy a korai királyokról és tetteikről szóló történetek nem hitelesek. Nyilvánvaló, hogy a prekolumbián uralkodók királyi pozíciójuk megerősítése érdekében igyekeztek hatalmukat a mítikus múltban élt, természetfeletti őseikkel összefüggésbe hozni. Bizonyos, hogy Manco Capac – az első Inka, aki a Nap fia volt, majd kővé változott – a legendák ködös birodalmából származik. Az inka hódítások valójában Pachacutec Inkával, az inka történelem kimagasló személyiségével kezdődnek. Az ő apja, Viracocha Inka szintén történeti személyiség volt. Pachacutec és fia, Tupac Yupanqui (Topa Inka) teremteték meg a térképen látható hatalmas birodalmat, amelyhez később Huayna Capac hódításai is hozzájárultak.

Balra fent: Az inka kovácsok mezelen arany- és ezüstfigurákat – férfiakat és nőket – készítettek. Chilében találtak egy hasonló tárgyat, amely fel volt iltóztatva, sőt miniatűr ruhákat másol is találtak, így feltételezhetően az összes ilyen figura eredetileg ruhát viselhetett. A képen látható alak legelő fülcimpái a nehéz fülbevalók viselését jelzik. Bár ezek a fülbevalók a képen hiányoznak, a kinyújtott fülcimpák azt jelölik, hogy a figura fontos személyt ábrázol, aki valamilyen szent alkalomból mind a ruháját, mind a fülbevalóját levette.

Fent: Az inkák életét és történelmét elragadóan mutatta be rajzain Guamán Pedro de Ayala. Ezen a rajzon a fegyverekkel és tipikus királyi tunikában Huayna Capacot látjuk.

Ezek a völgyek a korai közbülső periódusban vesztettek jelentőségükből, majd később huari fennhatóság alá kerültek. A lakosság kétségtelenül könnyen hódolt meg az inka hódítók előtt.

AZ INKÁK

Latin-Amerikában a spanyolok megérkezése előtti évszázadban érte el csúcspontját a birodalomépítés az Andokban. Ekkor az Inka Birodalom Cuzcótól a déli hegyvidéken át egészen Chiléig és Északnyugat-Argentínáig, északon pedig Ecuadorig terjedt. Az inka jelenség gyakran említett vonása a rövidsége: az inka állam nagyjából 90 évig, az Inka Birodalom pedig csak alig több mint 50 évig állt fenn, mielőtt a spanyolok elpusztították. Más andoki birodalmakkal vagy nagy államokkal összevetve az Inka Birodalom igen rövid életű volt. A birodalomban a hatalom megszerzéséért már a spanyolok megérkezése előtt folyt a harc.

Az inkák először csak egy kis főnökséget hoztak létre Cuzco térségében, és fokozatosan építették ki helyi hatalmukat. Valamikor 1440 körül, a szomszédos területek sikeres elfoglalása után Pachacutec Inka, az inka történelem „nagy emberének” uralkodása idején jóval erőteljesebb hódításokba kezdtek. (Az Inka szó eredetileg az uralkodót jelölte, akit a Nap fiának vagy földi inkarnációjának tekintettek. Később ezt az elnevezést használták a hódító, quechua nyelven beszélő népre is.)

Pachacutec a főnökség gazdasági és politikai szervezetét központosított, rétegzett állammá szervezte át, és Cuzcóból, a zsúpfedeles faházakból álló kisvárosból a spanyolokat is lenyűgöző, világszerte híres nagyvárost építtetett.

Az inka nép kultúrája igen figyelemreméltó, legmaradandóbb értékeit a városépítészeten és a finom kőművekben fedezhetjük fel. Legadás, kötőanyag nélküli emelt épületeiknél a hatalmas, szabálytalanul vágott, párna alakú kövek úgy illeszkednek egymáshoz, hogy egy kés pengéje sem fér be a résekbe. Az inkák nemcsak Cuzcót, de más városokat is építettek. Néhol a semmiből hozták létre azokat, máshol már létező építményeket újíttak fel. Kőszerszámaikkal a hatalmas kőtömböket gondosan kifejtették, vágták és formára kalapálták, majd farönkökön gördítve vagy kötéllel húzott szánon, roppant sok ember erejének felhasználásával elvontatták az építkezés helyszínére.

Az építendő fal mellé földből és kőből emelkedő építettek, melyen feljuttathatták a kifaragott követ a magasba. A végső megmunkálást és csiszolást a kő helyére illesztése utánra hagyták, de a követ a behelyezés előtt sokszor meg kellett emelni, vésni. Egy korai krónikairó, Pedro de Ondegardo azt állította, hogy 20 férfi egy teljes évig faragta a nagyobb kövek némelyikét. Az inkák rendelkeztek függőnnyal, kétpálcás számolóléccel, bronzból és fából készült feszítő- és emelőrudakkal, valamint bronzvésővel (úttörők voltak a bronzöntésben), de a bronzeszközöknek nem sok hasznát látták a kőmegmunkálásnál. A követ kőkalapáccsal alakították és kővel vagy nedves homokkal csiszolták le.

Sok fáradságot fordítottak a földművelő teraszok és a vízelvezető rendszerek kialakítására. Bár Cuzco környékén széles völgyek terülnek el, általában kevés a sík, művelhető terület az Andokban, így az élelmeszernövényeket néhol meglehetősen meredek hegyoldalak teraszain termesztették. A teraszokat kőfalak támasztották meg, és kavicsagyat képeztek a talaj alatt a vízelvezetés biztosítására. Kővel szegélyezett vízelvezető rendszert építettek a teraszokon keresztül.

Társadalmi szerkezet és kozmológia

Mint sok ősi várost, Cuzcót is a világ „köldökének” tekintették – ezt jelenti a város neve is. Az Inka Birodalmat Tahuantinsuyunak, a „négy negyed világának” nevezték. A világ égtájai kiemelt szerepűek voltak a prekolumbián népek kozmológiájában, és ez alól az inkák sem voltak kivételek. Számukra a kelet és a nyugat jelentette az uralkodó égtájat, ezek jelezték a Nap útvonalát. Az inkák a világról alkotott elképzelésüket és a birodalom népességét is négy, illetve két részre próbálták osztani.

Elméletben – és nagymértékben a gyakorlatban is – az inka társadalom szigorú rétegekre tagolódott. A hierarchia tetején a félisten Inka, az uralkodó állt. Akár a birodalmat, Cuzco városát is negyedekre osztották, ugyanakkor szigorúan felosztották a társadalmat és – következtetésképpen – a kötelezettségeket is. Tahuantinsuyu negyedeit eltérő nagyságú provinciákra tagolták, mindegyikben egy fővárossal, a provinciákat pedig két kisebb részre osztották. A négy negyed vezető tisztviselői Cuzcóban éltek. Az Inka kormányzót jelölt ki minden provinciába. Ezek a tisztviselők mindannyian nemesek, valószínűleg az inka uralkodó rokonai voltak.

A provinciákban a népességet tizedekbe osztották. Többé-kevésbé 10 000 lélekért feleltek a közvetlenül az uralkodónak alárendelt tisztviselők. Az alacsonyabb rangú tisztviselők az ez alatti tízes egységeket ellenőrizték.

Az inkák uralkodása idején gyakori jelenség volt a népek átköltöztetése egyik helyről egy másikra. Ha egy csoport engedetlennek tűnt az inkák rabigája alatt, átköltöztethették egy olyan helyre, ahol kevesebb lehetősége volt a bajkeverésre. Ha az inkáknak munkaerőre volt szüksége, az igényeknek megfelelően költöztették át egy vagy több népcsoportot. Új terület művelés alá vonása, a földművelés fejlesztése, nyersanyagok kitermelése is okot adhatott az áttelepítésekre. Gyakran az ilyen, úgynevezett *mitmac* munkaerőt Cuzcoba vitték, ahol az egy helyről származókat tradicionális *aylluba* vagy rokonsági ágba szervezték, és letelepítették őket a város egyik részén vagy külső területén, ahol csoportjuk más tagjaival együtt, szülőföldjük ruházatát viselve éltek. Az áttelepítettek megtarthatták saját nyelvüket, de a quechua lett a hivatalos és a közvetítő nyelv, a *lingua franca*. Sok helyen – például Ecuadorban – még ma is léteznek quechua helynevek.

A dolgozók főként munkával adóztak. Általában az összes megtermelt élelem és javak harmadát az Inkának vagy az államnak, egyharmadát az isteneknek szolgáltatották be (ez valószínűleg szintén az államhoz került), és egyharmad maradt a termelőnél.

A földművelésnek természetesen központi szerepe volt a birodalom életében. Az inka rítusok szorosan kapcsolódtak a földművelési naptárhoz. Az uralkodó maga indította el az ültetési időszakot. Ahogy a népesség növekedett és a hatalom területe kiterjedt, a termelés és az élelem elosztása mind fontosabbá vált. Az uralkodó azonosítása a Nappal politikai eszköz lehetett annak hangsúlyozására, hogy ő ellenőrzi a földművelést.

A feljegyzéseket a *quipu*, egy zsinóros, abakuszszerű eszköz segítségével készítették, melyen a tízes helyérték szerint helyezték el az egyes helyértékű csomókat. A *quipu*t még a 20. században is használták a hétköznapi feljegyzésekhez, a múltban azonban valószínűleg csak a beavatottak ismerték, talán csillagászati vagy vallásos célokra alkalmazták.

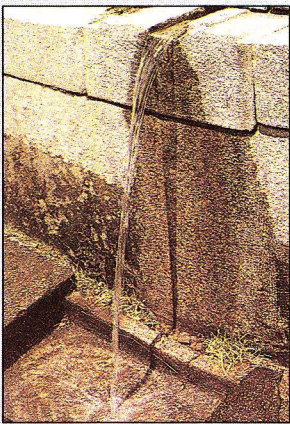

Szent kövek

Úgy tűnik, valamennyi prekolumbián népnek voltak szent vagy különleges kövei, azonban az inkák számára ezek minden korábbi néphez képest fontosabbak voltak. Építményeikhez leginkább a követ használták, s ennek jelentőségét a mítoszok tükrözik vissza. A 16. századi spanyol krónikákban az inka eredetmítoszok számos változata felbukkan. Az egyik elmeséli, hogy a teremtő isten kőből alkotta meg a férfiakat. Egy másik változat szerint mivel a teremtés kudarcot vallott, az isten a teremtményeit kővé változtatta. Ismerünk olyan mítoszt is, amelyben az eredeti inka nép négy fiútestvérből és négy lánytestvérből állt, akik kőkapun keresztül – vagyis egy barlangból – bukkantak fel a Titicaca-tó egyik szigetén, nem messze Tiahuanacótól (más mítoszokban a Nap született a szent kőből ugyanezen a szigeten). A négy fivér egyike visszatért a barlangba, és sohasem látták többé; a másik kettő kővé változott; a negyedik volt Manco Capac, az első inka uralkodó, aki megalapította Cuzcót. Úgy tartják, hogy a világ négy sarka felé négy parittyakövet elhajítva jelölte ki az ország határait. Manco Capac végül szintén kővé változott, s így az inka harcosok később ebben az alakjában őt is magukkal vitték a csatába.

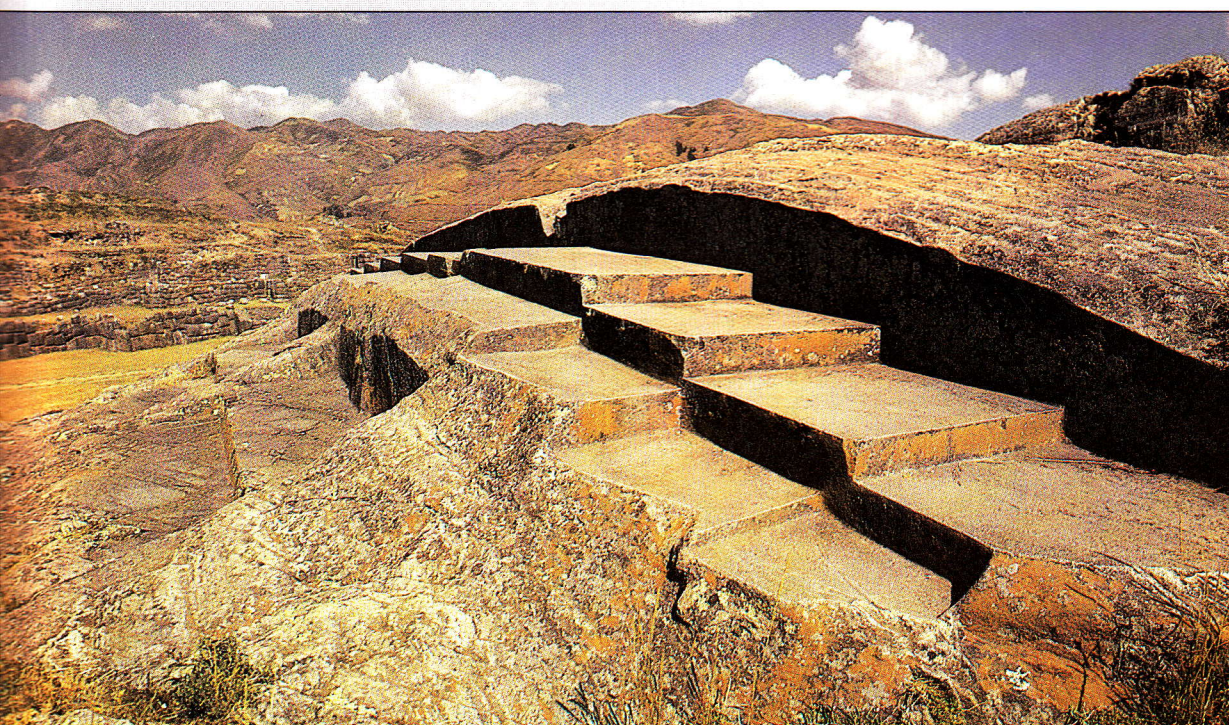
Cuzco környékén a szent kövek minden irányban megtalálhatók. Némelyik felülete sima és megviselte az idő, bizonyos természetes sziklákból lépcsős motívumokat, kígyóformákat és más mintákat faragtak ki az inkák. A köveket emberek meghatározott csoportjai „birtokolták”, és azok közelében rítusokat tartottak.

Az Urubamba folyó fölé emelkedő meredek hegyoldalon tetején elterülő Machu Picchut, az Inka Birodalom utolsó időszakának stratégiai települését hatalmas csúcsok veszik körül. A város egyben szent hely is, ahol sok, az inkák által *huacáként* tisztelt faragott, élének tekintett kő található. Közülük a legszembetűnőbb a trónszerű Intihuatana, „ahova a Nap kötötte magát”, amelyet az egyik magaslaton helyeztek el, és a sziklába vágott lépcsőkön közelítették meg (*túloldalt jobbra*). Szépen kifaragott medencék sorozata vezet át a vizet a településen (*jobbra*).

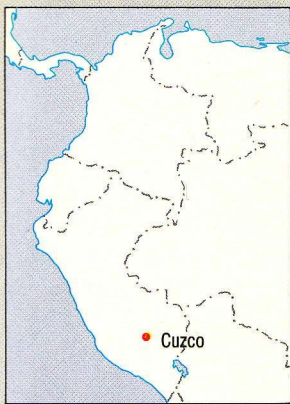
Trapéz alakú ajtók és falfülkék az inka építészet jellegzetes vonásai láthatók Machu Picchuban a csodálatosan megépített Királyok Csoportja építményein (*balra fent*), és Tambomachaynál, Cuzcótól keletre. Tambomachay négy falfülkéje (*balra*) arra a négy fivérre utal, akik az inka eredetmítoszban barlangokból bukkantak fel, s akiket kövekkel, barlangokkal és ősszel hoztak kapcsolatba. A település teraszai és falai – melyek a Cuzco környéki szent helyek sorába tartoznak – egy szent forrás vizét zárják körül és vezetik el. A legkorábbi időkől kezdve a vallási építményeket források körül építették. Egy korai spanyol leírás szerint az inka uralkodó vadászat és az ősszel kapcsolatos rituális események alkalmával tartózkodott Tambomachayban. A falfülkéket tartó falakat gondosabban rakták, mint az alsókat. Az ilyen típusú elrendezést gyakori az inka építészetben.

Balra: Az inkák nagy szakértelemmel formálták át a természeti alakzatokat. A jelentősebb sziklák bizonyos részét gondosan kifaragták. Sok faragott sziklának három részre osztott mintázata van, általános jellemzőjük a lépcsőmotívum. Ez a szikla – melyet az Inka trónjának neveznek – egy felszínre került mészkőalakzat része, amely mesterségesen kialakított falmélyedéseket, lépcsőket és folyosókat, valamint a vulkanikus eredetű szikla szokatlan természeti formációját ötvözi. A keletre néző trón – melyet Sacsahumannal, a Cuzco fölé magasodó hatalmas építménnyel szemben helyeztek el – összegyűjti a reggeli nap sugarait, mielőtt azok elérnék az alatta elterülő völgyet. Ez a kő lehett a trón vagy oltár, illetve szent kő is. Egy legenda szerint bizonyos alkalmakkor az inka uralkodók ezen a kővön ültek. A kutatók csillagászati jelentőséget is tulajdonítanak neki.

Cuzco

Cuzco 3500 méterrel a tengerszint felett, egy völgyben fekszik, a Chunchullmayo, a Tullumayo és a Huatanay folyók találkozásánál. A város keleti oldalán húzódik az Urubamba felső folyása, amely később az Amazonasba torkollik. Cuzco völgye kicsi és védett, de a folyóvölgyeken keresztül innen az egész hajdani Inka Birodalom megközelíthető volt. A legenda szerint a várost Manco Capac alapította azon a helyen, ahol később az inka Naptemplom, ma pedig Szent Domonkos temploma áll. Egy korai spanyol forrás szerzője, Pedro Sarmiento de Gamboa szerint az inka uralkodócsalád tagjai ezen a helyen laktak szerény házaikban, amíg a város növekedni nem kezdett. Ezután már elkülönített királyi palotát építettek.

A város Pachacutec Inka idején vált tündöklővé. Egy történet szerint az inka uralkodó meglátogatta az egykori Tiahuanaco városát, amely úgy elbűvölte, hogy kőből újjáépíttette Cuzcót. A történet ellenére a mutatós kőépítészet csak a hegyvidékre jellemző, Cuzco építményei nemigen hasonlítanak Tiahuanacóhoz. Rádásul Cuzcóhoz sokkal közelebb is találunk példát csodás építményekre. Pikillacta is kiterjedt és lenyűgöző huari település volt a Collasuyo út mellett, nem messze Cuzcótól.

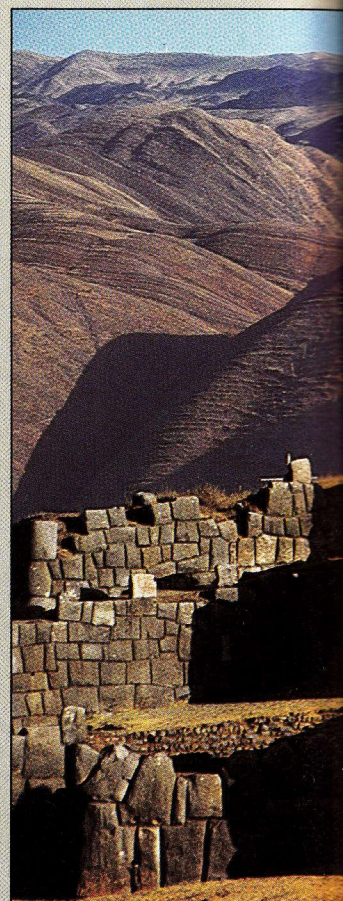
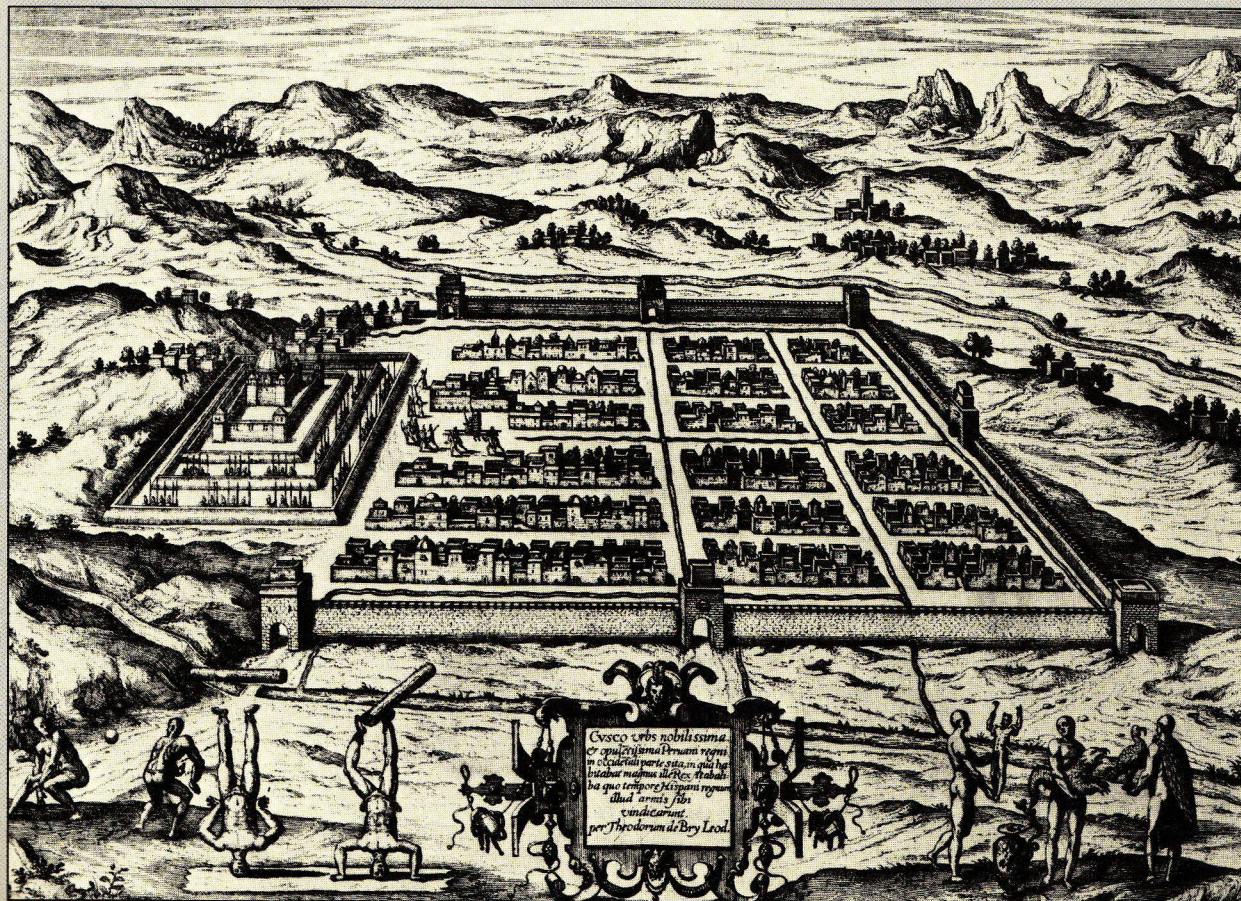
Pachacutec Inka építtette a lenyűgöző új Naptemplomot is, melynek maradványai még láthatók. Kőtemplomokat emeltek, a hivatalnokoknak palotákat és a Kiválasztott Asszonyoknak – akik a legfinomabb szötteket készítették s a különböző ritusoknál

kaptak feladatot – kolostort építtetett. Szintén Pachacutec kezdte meg Sacsahuaman, a Cuzco fölé magasodó csodálatos templomerőd felépítését.

Pedro Sancho – Francisco de Pizarro titkára – és Pedro de Pizarro, a hódító unokafivére beszámolnak a spanyolok fosztogatása előtti városról és a bevételekor lezajlott csatákról, melyek jórészt elpusztították Cuzcót. Ennek ellenére a hatalmas inka kőekből álló monumentális falakat még a csaták sem pusztíthatták vagy mozdíthatták el könnyen, így közülük sok a modern város alapzatául szolgált.

Lent: A belga Théodore de Bry illusztrációinak szemlélete inkább az európai, mint az amerikai tapasztalatokat tükrözi. Sosem látta Cuzcót, amit fallal körülvett európai városként ábrázolt, tökéletes városszerkezettel. A rajz megjeleníti az Inka Birodalom és kozmosz négy negyedét, s valóban emeltek az inkák három koncentrikus falat bizonyos területek köré. A rajz ugyancsak feltünteti a város folyóit. A valóságban azonban Cuzco nem volt fallal körülvéve, és városszerkezete sem volt ennyire szabályos.

Lent: Cuzco gyarmatosítás kori városa az inka maradványokra épült fel. Az inka épületek alapjai és falai közül sok túlélte a pusztítást. Cuzco valószínűleg az Újvilág legrégebbi folyamatosan lakott városa.

Legalul: Sacsahuaman a térkép felső vonalán kívül, a várostól nyugatra fekszik. A hatalmas erődöt a Cuzco fölötti meredek dombon Pachacutec Inka kezdte építtetni a 15. század közepén, s éppen a spanyol hódítás előtt készült el. Három hatalmas, cikcakkos vonalú fala még ma is 16 méter magas, de valaha még ennél is

nagyobb lehetett. Úgy tartják, hogy Cuzco lakosainak többsége, akár 10 000 lélek is menedéket találhatott a falai között. Sacsahuaman a spanyol hódítás idején csaták színterévé vált. Belsejében szintén találunk egy, a Napnak szentelt rituális teret, ahol minden bizonnyal szertartásokat tartottak.

Úthálózat

Az Inka Birodalomban elsőrendű fontosságú volt az útrendszer. Hosszát máig sem ismerjük pontosan, de összességében valószínűleg 40 000 kilométer lehetett. A fő útvonal mentén – amely az Andokon keresztül Cuzcotól Quitóig ért – sok inka központ feküdt. A legészakibb elágazása a mai Dél-Kolumbia területére vezetett. Egy másik hegyvidéki úton Cuzcotól délre, Északnyugat-Argentínába és Chilébe, Santiagón túra lehetett eljutni. Létezett egy tengerparti út is, mely számos pontján kapcsolódott a hegyvidéki utakhoz, ugyanakkor létezett egy, az összes várost összekötő úthálózat is.

Ha módjuk volt rá, az útépítők elkerülték a nehéz terepeket – nagy magasságokat, mocsarakat, sivatagokat –, de szükség esetén kövel burkolt utakat készítettek. Mivel nem léteztek kerekes járművek – sem katonai célokra felhasználható állatok –, az építkezés alkalmazkodott a földrajzi viszonyokhoz és az út rendelkezéséhez. Az utak szélessége egytől 16 méterig terjedt, de néhány helyen szélesebb is lehetett. Itt-ott nem készült szabályszerű út, csupán egy kitaposott ösvény. Számos helyen a korábbi utakat használták, léteztek olyan, a középső horizont időszakából származó „inka” utak, amelyek sok huari és tiahuanacói helyet kötöttek össze, és egyes utak eredete bizonyíthatóan egészen a korai horizontig nyúlik vissza. A keskeny hegyi utak a sziklafalak mentén húzódtak. A tengerparti utak szélesebbek és egyenesebbek voltak, mindkét oldalukon alacsony kő-, vályogtégla vagy *tapi*afalakkal, esetleg facölöpök sorával szegélyezve, hogy a sivatagi homokot távol tartsák. A művelés alá vont területeket átszelő utakat magas oldalfalak szegélyezték. Töltésutakat, vízelvezető csatornákat és köpjárdákat építettek, ha az út vízzel borított területen haladt keresztül.

Híresek a tátongó szakadék felett feszülő inka függőhidak. Léteztek fa vagy kő felsőszerkezetű hidak is, melyek kőpillérekre nyugodtak. Van néhány példa a természetes kőhidak használatára, a Titicaca-tó területén pedig nádpontonokra épített hidakat is használtak. Néha az utazót köteleken lógó kosárban húzták át a folyó felett, néhány kisebb folyónál balzafából, kobaktökből és szalmából készült „kompot” alkalmaztak. Bizonyos esetekben azonban az utas csak úszva juthatott át a folyón.

Az utak mentén álló *tambók* eltérő méretű épületek voltak, melyek szállásként és raktárként szolgáltak. Valószínűleg a helyi közigazgatás székhelyei és más tevékenységek központjai voltak. Legalább 1000, különböző méretű és formájú *tambo* lehetett, a városban nagyobbak, az utak mentén egymástól hozzátétőlegesen egymáshoz közelebb álltak.

Az utak nem az utazók számára készültek: a birodalom ellenőrzésének fontos eszközei voltak, s csak uralkodói utasításra használhatták azokat. Volt út, melyen kizárólag királyi hordszéket vihetek. Az utakon költöztette az inka uralkodó a népességet az egyik helyről a másikra, hadseregek meneteltek rajtuk, hogy ellenőrizzék az óriási birodalom lakosságát. Lámakaraván szállította a beszolgáltatott javakat a birodalom egyik részéről a másikra (minden egyes állat 45 kg terhet bír el).

A következő oldalon: Machu Picchu látványa jól szemlélteti a város összetett struktúráját, a változatos köépitményeit és lélegzetelállító fekvését. A „hely, ahova a Nap kikötötte magát”, az egykori település bal szélén, a fallal körülkerített téren, a földművelő teraszok felett látható.

Andoki textíliák

Az ősi peruiaknál igen fontos volt a szövet. Kifejezte tulajdonosa gazdagságát, uralkodók cserélték egymás között, szertartások során használták, és égőáldozatoknál vagy felajánlásoknál volt szerepük, ugyanakkor nagy mennyiségben helyezték el sírmellékletként. A viselt ruha típusa az életciklus változását is jelölte. A szimbolikus jelentőségű folyamat során elkészített anyagok a legfontosabb vallási motívumokat hordozták. A ruházat – melyet általában szőttek – a státusra utalhatott, és bizonyos ruhákat bizonyos rítusokhoz kapcsolódott.

A prekolumbián perui takácsok változatos technikákat alkalmaztak, s a világ legkiválóbb mesterei közé tartoznak. A legelterjedtebb szövőeszköz a hátszijas szövőszék volt – a keskeny szövőkeret egyik végét a szövő derekára, másik végét pedig egy fához vagy egy házoszlophoz rögzítették.

Kezdetben valószínűleg a kaktusz rostszálaiból készítették hurkokat és kötötték hálókat. Az i. e. 3. évezredtől az észak-chilei, perui és ecuadori textíliák anyagaként megjelent a gyapot. Dél-Amerika keleti partvidékének völgyeiben a gyapot volt az egyik legkorábban háziasított növény. A Közép-Andok kultúrátertségének egyik korai időszakát gyakran nevezik a prekeramikus kori gyapot szakaszának, mivel az itt élők ugyan még nem készítettek agyagedényeket, de természetették és felhasználták a gyapotot. A korai horizont kezdeti időszakából származó textíliák jórészt egyszerű szövésűek. A periódus vége felé az állati eredetű – láma, alpaka, guanako vagy vikunya – szőréből készült szövőszálak honosodtak meg, és a színes hímzésű paracasi ruhákat (a gyapjú jobban festhető, mint a gyapot) és néhány korai déli partvidéki szőnyeget már ebből készítették.

A ruhákat nem szabták. A hosszú ingeket két téglalap alakú darabban szőtték meg, majd a szélükön összevarrták úgy, hogy nyílásokat hagytak a fejnek és a karoknak. Ezek a ruhák a kortól és a helytől függően az alapforma számos változatában készültek.

A korai források megemlítik az inka takácsok közötti hierarchiát: az elsők a kolostorban élő asszonyok voltak, akik a kultikus szobrok, az Inka számára és a rituális felajánlások alkalmára a legpompásabb szöveteiket készítették; ezután következtek a tisztviselők feleségei, akik minden évben ajándék ruhákat küldtek az Inkának; majd a férfi szövőspecialisták, akik kötelező adójukat is a csodás szövetekkel rótták le. A gyapjút adó állatok tartását szintén az állam ellenőrizte. A birodalom késői szakaszában a vikunya gyapját csak az uralkodó ruháinak készítésére használhatták.

A források megemlítik, hogy amikor az utolsó inka uralkodó, Atahualpa találkozott Pizarróval Cajamarca-ban, elmarasztalóan így szólt a spanyolokhoz: „Tudom, mit tettetek az út mentén. Elhoztátok a gyapjúkerméket a templomokból, és én addig nem nyugszom, amíg azok vissza nem kerülnek hozzám.”

Az andoki idősebb indián asszonyok idejük nagy részében még ma is orsót tartanak a kezükben. A ruhakészítés hagyománya olyan erős itt, hogy gyakran megfigyelhető, amint modern ruhába öltözött fiatal indián asszonyok séta közben kötnek.

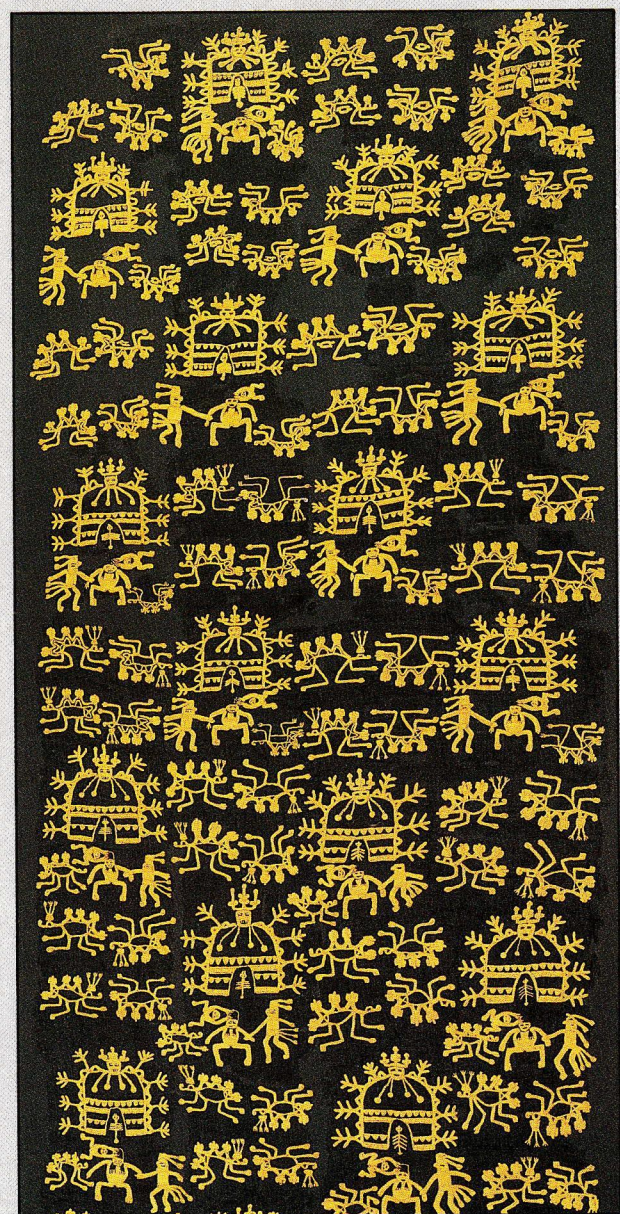
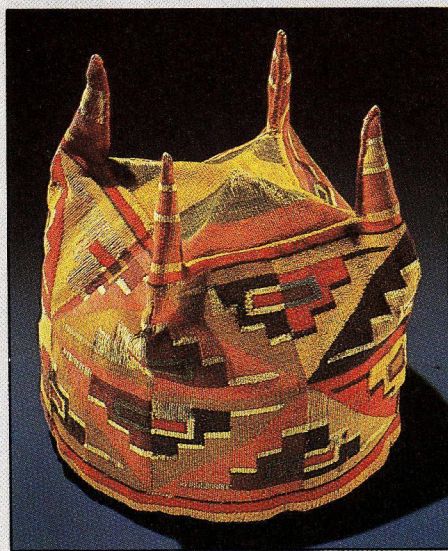

Balra: A Paracas Necropolisből származó takaró himzett figurája egy macskafejú, madár farktollait viselő teremtményt ábrázol. A takarók felső sarkaiból kis alakok hullanak alá. A központi figura gyomrában egy négylábú lény látható, amelynek a gyomrában egy újabb teremtmény van. A paracasi himzett takarókon számtalan ehhez hasonló,

összetett ikonográfiai ábrázolás látható.

Balra lent: A partvidéken a késő átmeneti időszakban széles körben készítettek nagyméretű festett textilíákat. Ugyanilyen gyakori a kigyófejben végződő égszalag alatt álló figura motívuma. Ez a textilía 125 cm magas.

A négycsúcsú, állati eredetű szálakból – „a perui bársonyból” – szőtt sapka Huari és Tiahuanaco rituális öltözetének jellegzetes eleme. A képen látható példa (*balra lent*) a sapka testének magassága miatt szokatlan. A sima gyapotszálakra erősített madártollak különleges alkalmakra felvett ruhákat díszítettek. Ez a chimú mintákkal ékes darab egy nyaktakaró (*lent*).

A 255 × 95 cm nagyságú, egyszínű figurákkal himzett nazcai köpeny (*balra*) különbözik a korábbi sokszínű himzett paracasi köpenyekről. Úgy tűnik, az ismétlődő minták *huacát* ábrázolnak – egy szent dombot, melyből növények nőnek ki és egy koronás fejet, mely a *huaca* szellemét jelöli. A fej alatti barlang bejáratánál valószínűleg forrás bukkan elő. A barlang előtt két figura megragad egy harmadikat. Egyikük a haját fogja – ez a leigázás jele az Andokban –, a másik a csuklóját tartja, talán hogy megkötözzön. A jelenet esetleg fogoly feláldozását ábrázolja. A takarón természetfeletti állatok is feltűnnek párosával, az egyik fejfelé, a másik fejfelé áll. Ezeket a köpenyeket elsősorban temetkezés alkalmára készítették. A gyapotszövetet valószínűleg hátszijas szövészek szőtték, amelyet a rajz is ábrázol (*lent*). A moche edényen látható szövökert egyik végét fához rögzítették.

DÉL-ANDOK ÉS A TŰZFÖLD

Az Északnyugat-Argentínaként ismert régészeti területet – mely a Közép-Andok déli részének legfejlettebb kulturális területe volt – három régió alkotja: a Puna (magas fennsík), a Valliserrana (hegyek közötti völgyek) és a Selva Occidentales (nyugati őserdő). A legtöbb kultúra a hegyek közötti völgyekben összpontosult. Az Északnyugat-Argentínában már letelepült népek itt Észak-Chile, a Közép-Andok és a keleti Chaco térség lakóival – ez utóbbiak kóbor népek voltak, kezdetleges gazdasággal –, valamint délkeleten a patagóniai pampák vadászó, gyűjtögető népeivel és az onnan érkező hatásokkal találkozhattak.

A korai vagy kialakulási periódus (i. e. 500–i. sz. 650) a fejlődés időszaka. A korszak első 300 évét a kezdetleges földművelés jellemezte. I. e. 200 táján jelent meg a fazekasság és a fémművesség a korai Condorhuasi-kultúrában, a központi völgyekben és északkeleten a Candelaria-kultúrában. A Condorhuasi-kultúra – mely valószínűleg andoki eredetű népek és a trópusi őserdőből vagy a Chacóból érkező, alacsonyabb szintű kultúrával rendelkező népek keveredéséből alakult ki – az alacsonyabban fekvő völgyekben honosodott meg. A condorhuasi falvak mesteremberei kiváló minőségű, mintázott, több színű agyagedényeket, kőszobrokat, aranyból és ezüstből egyszerű függőket állítottak elő.

A keresztény időszámítás kezdete a Condorhuasi és a Candelaria-kultúra virágzásának időszaka. De ugyanekkor virágzik a La Ciénaga, a Tafi és más, Catamarca és Tucumán provinciában csoportosuló kultúra a Chaco erdős síksága, az Andok keleti határa és a magas fennsík között. A nyugati Puna térségben fejlődött ki az altiplano kis falvakkal, a szövés és az agyagművesség viszonylag fejlett technológiájával rendelkező lámpásztorainak és burgonyatermesztőinek hagyománya, a Tebenquiche-kultúra. A növekvő társadalmi rétegződés magyarázhatja az aranydíszek jelenlétét ebben a kultúrában.

A középső horizont (i. sz. 650–850) magában foglalja az Aguada-kultúrát, melyet bár Tiahuanaco befolyásolt, de vésett figurákkal díszített kerek edényei – a régió egyik legszebb agyagedénytípusa – önálló kerámiastílusról tanúskodnak. A kultúrában szép fémtárgyakat is készítettek, így például tiahuanacói *ke-ro* formákat arany- vagy ezüstlemezekből. Körülbelül ebben az időben honosították meg a területen új növényfajtákat is.

A késői vagy helyi fejlődés időszakát (i. sz. 850–1480) a Santa María- és a Belén-kultúra határozta meg, amelyek nagy, sokszínű temetkezési urnáikról híresek. Az utolsó periódus (1480–1535) az inka hódítás és befolyás időszaka volt.

Északnyugat-Argentína népei egy vagy több vezető által irányított főnökségek szövetségeit hozták létre. A falu egyik jellegzetes házát templomként használták, de építészetük nem volt jelentős. Intenzív öntözéses földművelést folytattak, voltak házasított állataik, és élelemfelesleget is termeltek. Kézműveseik sziklafestményeket és jó minőségű, mintázott vagy két-három színnel megfestett kerámiákat hoztak létre. Megmunkálták az aranyat, az ezüstöt, a rezet és a bronzot, textilíákat és kosarakat is készítettek. Faszobraikból kevés maradt az utókorra.

Chile

Az Észak-Chile partvidékén található Atacama-sivatag egyike a világ legszárazabb térségeinek. A messzi északi tengerparton, Aricától közvetlenül délre fekvő terület régészeti szempontból különösen gazdag. Temetőiben jó állapotban fennmaradt temetkezési helyek százai találhatók, bennük néhány nagy szakértelemmel mumifikált test. A chilei tengerpart éghajlata a Baktérítónél a mai Antofagasta város közelében félsivatagi, de a Chiloé-félsziget felé haladva egyre csapadékosabbá válik. A középső tengerpart száraz régiójában, Coquimbo vidékén, a késői periódusban a Diaguita-kultúra virágzott. Az araukán indiánok – akik Chile tengerparti sávját népesítik be – a késői periódusban először az inka, majd később a spanyol és a chilei állam hódító törekvéseit is meghíúsították. A műveléshez kőbaltákkal tisztították meg a földet, és irtásos-égetéses gazdálkodást folytattak: kukoricát, tököt, burgonyát, babot, chilipaprikát és quinoát termesztettek. Fatörzsből kivájt csónakjuk és nádtutajuk volt, szárazföldi teherhordó állatként lámmát tartottak. A mapuchék – az araukánok félig letelepült csoportja – guanakóra, őzre, rókára és madarakra vadásztak, illetve növényeket gyűjtögettek. Egy korai spanyol krónika élethű leírást közöl ezekről az indiánokról, amint felsorakoznak a folyóparton, tenyérrel csapkodják a vizet, majd egy háromágú, kihegyezett rúddal csáklýázzák a bőséges halállományt.

A vadászó-gyűjtögető népek története itt i. e. 10 000 táján kezdődött a mára eltűnt fauna állatainak vadászásával. I. e. 7000 körül már mai növény- és állatfajokat gyűjtögettek, vadásztak és halásztak. A korai időszak végére megjelent egy „kagyló/horog-kultúra”, amelynek maradványait Cobija körül találták meg. I. e. 3000 körül kezdődött el a kezdeti periódus vagy Chinchorro-hagyomány, mely i. e. 500-ig tartott, és a partvidéken déli irányban egészen Taltalig érezte hatását. Ebből a kerámia előtti kultúrából hiányzott a földművelés, de voltak kosaraik, halász- és vadászszerszámaik, néhány természetes színű vagy vörös árnyalatú textilájuk (gyapotból, majd később gyapjúból) és gondosan kidolgozott, tollakból és rostokból készített fejdíszük.

A közbülső periódus vagy Altiplano-hagyomány Chilében i. e. 500-tól az inka befolyás és ellenőrzés késői szakaszáig tartott, s kimutatható az összefüggése Tiahuanacóval és Dél-Bolíviával. A periódus korai szakaszában, az Alto Ramírez-fázisban falvak fejlődtek ki, de építészetük nem volt jelentős. Kukoricát, babot, tököt és paprikafajtákat termesztettek. Egyszerű agyagtárgyakat készítettek, és a szövés technikáját egyre tökéletesítették.

Patagónia, a Tűzföld és Dél-Chile

I. e. 9000-re az ember megtalálta az utat az amerikai kontinens legtávolabbi pontjára. Junius Bird régész megközelítőleg ebből az időszakból származó maradványokat talált a szárazföldön a Magellán-szorosnál a Fell's- és a Palliaike-barlangban: vadászok táborhelyét, akik kő hajítóhegyekkel vadásztak a mára kihalt ősllovakra, földi lajhárokra és a még ma is megtalálható guanakókra. Még korábbi (kb. i. e. 9400-ból származó) maradványokat találtak északabbra, Chile partvidékén a Tagua Tagua-lagúnánál: egy tó melletti tábor, ahol a vadászok arra vártak, hogy az állatok inni jöjjenek. A körülbelül ugyanezen a földrajzi szélességi fokon a szárazföld belsejében, az Intihuasi-barlangban talált maradványokat i. e. 6000 előttre datálják a kutatók.

Szigorúan meghatározva, a Tűzföld a Dél-Amerika délkeleti csücskét alkotó szigetcsoport egyik nagy északi szigete a Magellán-szoros és a Beagle-csatorna között, de általában a Tűzföld az egész szigetvilágot jelöli, s az itteni kultúrára jellemző vonásai Nyugat-Chile szigetvilágában, egészen a távoli Chiloé-szigetig kimutathatók. Gleccserek nyomulnak alá a nyugati hegyekből, az Andok lejtőit sűrű erdő borítja; keletre hatalmas füves vidék terül el. Charles Darwin leírása szerint a Tűzföld éghajlata embertelen, az őslakosok nyomorúságos körülmények között élnek. A Tűzföld éghajlatánál azonban szélsőségesebb is található az északi félgömb néhány lakott részén. Van faanyag, gazdag állatvilág, és bizonyos szintig a földet is meg lehet művelni, így elég nagyszámú népesség tud megélni. Korai megjelenésük ellenére a területen az indián kultúrák nagyon alacsony fejlettségi szinten maradtak. Az itt élők még a 20. században sem ismerték az agyagművességet és a szövést, a dárдахajítót, a baltát, a fűrot és a főzőedényeket.

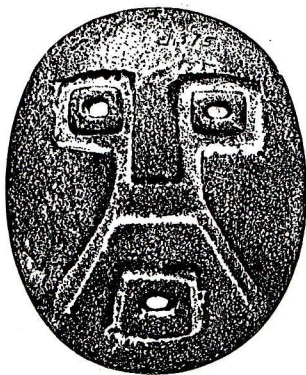
Négy indián csoport élt a területen, kettő a szárazföld (gyalogos indiánok), kettő a tenger (csónakos indiánok) kincseiből élt. Mindkét típusú csoport vadászott és gyűjtögetett. Kevés ruhát viseltek – ujjatlan köpenyt, pénisztokot, vízhatlan lábbelit, tollakból és rostokból készített fejdísz, illetve ékszereket. Rituális alkalmakra „ruhát” festettek magukra.

A tengerhez legközelebb élő yahgan és alakuluf csoportoknak csónakjaik, evezőik, vízmerő lapátjaik és kikötéskor használt kötélük is volt, de a horgokat nem ismerték. A halakat megszígyonyozták vagy csalétekkel magukhoz csalták és kézzel kapták ki a vízből. A bálnahús ínycsalatnak számított, megették a tengeri madarakat, különösen kedvelték a kacsákat. Fő élelemforrásuk a fóka volt.

A kőbor ona és a kisebb haúsh csoportok növényeket gyűjtöttek és a mára kihalt tűzföldi kutya segítségével guanakókra, rókákra vadásztak, amelyek húsát megették, az állat lenyúzott bőréből köpenyt és tartsznyákat készítettek. A szélvédőket karókra rögzített állatbőrből és fakéregből készítették. Tengeri emlősállatokra vadásztak a partról, és halakat gyűjtöttek apálykor a tócsákban. Az ona mítosz nagyon hasonlít az északra élő népekéhez: létezett egy teremő isten vagy első ember, aki istenné lett a világ kezdetekor, és megteremtett bizonyos elemeket. Ez az eredetmítosz az Újvilág sok népénél feltűnik. Az onák eredetmítosza azt mondja, hogy az első emberek kötélén ereszkedtek alá az égből – ez a mítosz az északon élő népeknél is megtalálható. Északnyugatra a chonók a chilei partok mentén a tenger kincseit gyűjtötték és vadászták. Szintén alig viseltek ruhát, de guanakóbőrből készült hosszú köpenyűk és vízhatlan lábbelijük volt.

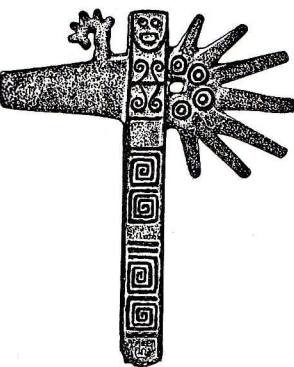
Patagónia a Tűzföldtől északra és az Andoktól keletre fekszik. Itt a száraz fennsík a pampák tágas síkságaiban folytatódik. Ezek a prérók voltak a puelche és tehuelche indiánok, kis – 50–150 fős – nomád csoportok otthonai, akik guanakóra, rókára és apróvadakra vadásztak. Bőr kikészítésére és fegyverként használtak kőeszközöket. Bőrtakaróikat díszítették, maszkokat és kosarakat, csontból faragott tárgyakat készítettek. Akár déli szomszédaik, festették a testüket. Egyes későbbi csoportok néhány kezdetleges agyagedényt is készítettek.

A 20. század kezdete óta az indián népesség gyakorlatilag szétmorzsolódott. Mint sok más indián csoportot, a tűzföldieket is elpusztították az európaiak és az általuk behurcolt betegségek.

Kőmaszk geometrikus arcvonásokkal, 11 cm magas. Tafi-kultúra, Északnyugat-Argentína.

Bronz szertartási balta Északnyugat-Argentínából, a késői periódusból vagy a helyi fejlődés időszakából.

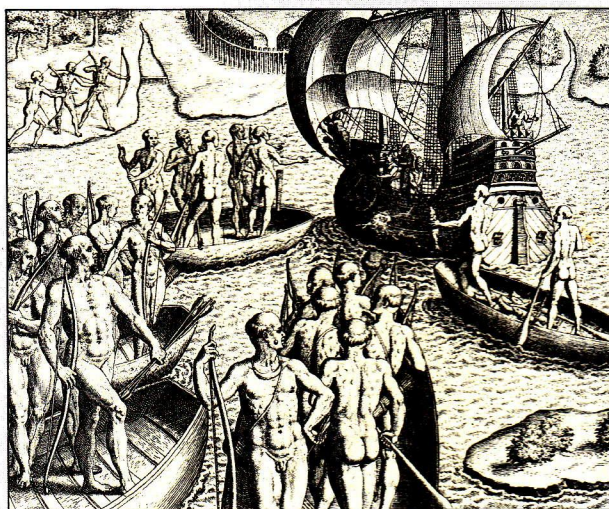

HATODIK RÉSZ

AZ ÉLŐ ÖRÖKSÉG

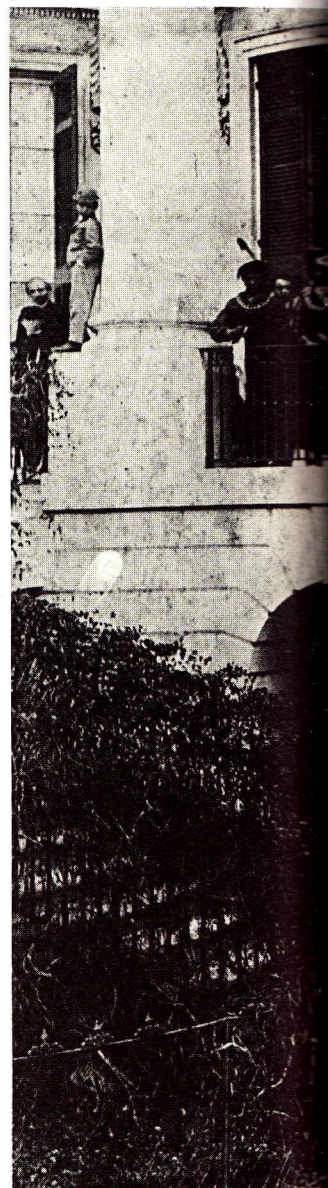
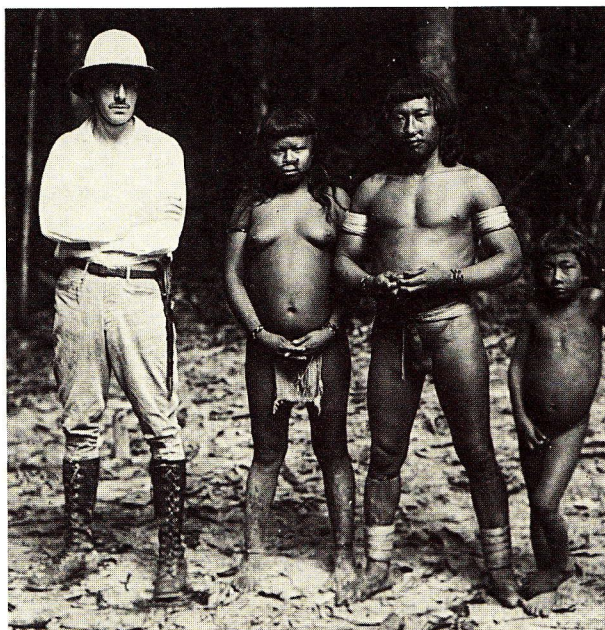
Kultúrák összecsapása

Mára vitatott, vajon létezik-e még kapcsolat az indián és az európai kultúrák között, és az adott kultúrák továbbra is élesen elkülönülnek-e egymástól. A 16. századi kapcsolatok sajátosak voltak, mivel szörványosan és olyan kultúrák között jöttek létre, melyek a kölcsönös megértés kialakításához nem rendelkeztek előzetes tapasztalatokkal. Amerika és Európa kultúrái (mindkét kontinensen számos különböző típussal találkozhatunk) nagyon eltérő és gyakran egymással ellentétes értékrenden alapultak. A kezdeti kapcsolatokat így gyakran a mindkét fél részéről félreértett gesztusok és megdondolatlan sértések keserítették meg.

Az anyagi javak cseréje a legtöbb európai számára kereskedelmi tevékenységet (adásvételt) jelentett, míg az indiánok esetében ez a kölcsönösség elvén alapult. Ennek ellenére hamarosan mindkét fél alkalmazkodott a másik szokásaihoz. Az európai kereskedők kezdtek olyan tárgyakat készíteni, amikre az indiánok leginkább vágytak – rézüstöt, üveggyöngyöt, fegyvert és fejszét. Cserébe az indiánok, hogy az európai igényeket kielégítsék, egyre több prémes állatot ejtettek el.

Elkerülhetetlen volt, hogy az európaiak felkutassák és kisajátítsák az indiánok tulajdonában lévő, letelepedésre alkalmas földeket. Ez a folyamat a Karib-térségben gyorsan lezajlott. Mexikó és Peru indián birodalmi nem sokkal később szintén elbuktak. De egy évszázadba vagy még több időbe telt, míg Amerika más részein is kiépült az európai uralom. A felfedezés és a kezdeti gyarmatosítási kísérletek következtében járványok ütöttek fel fejuket, amelyek végül átterjedtek az indián közösségekre. Az európaiak olyan betegségeket hurcoltak be magukkal, amelyek évszázadokkal korábban bukkantak fel a keleti féltekén. Ezek gyakran az

Európában jóval nagyobb számban házasított állatokban előforduló betegségek mutációi voltak, amelyekkel szemben az európai népesség már fokozatosan ellenállóvá vált, de amelyek védtelenül találták az amerikai indiánokat. Az olyan csapások, mint a himlő és egyéb tömegjárványok, az elkövetkező egy-két évszázad alatt az indián népesség 90%-át kipusztították. Így a kultúrák összecsapása nem csupán társadalmi és politikai értelemben igaz; a biológiai „hadviselés” – bár nem szándékoltan – játszotta benne a főszerepet.

A 16. századi európai metszetek mintájára az Amerika különböző részeitől származó rajzok szolgáltak. Ez az illusztráció egy indián falu lemeszárolásáról (balra) szemléletesen mutatja be az amerikai kontinensen lejátszódott eseményeket.

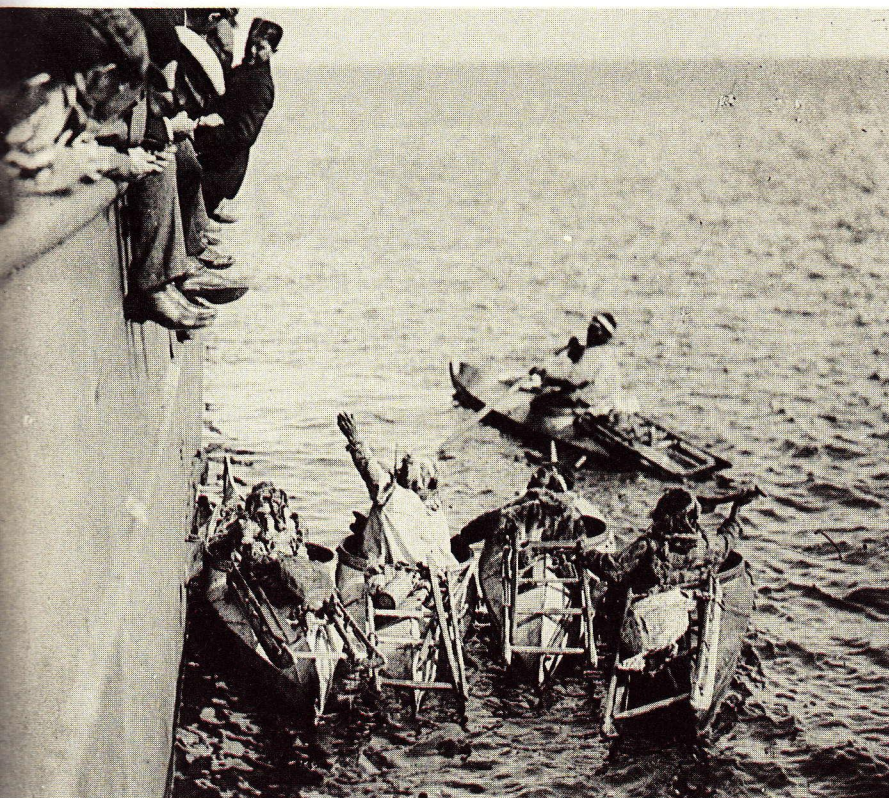
Néhány dél-amerikai indián kultúrának máig sikerült megőriznie viszonylagos érintettségét (balra fent). Ennek ellenére a kereskedők és a misszionáriusok „áldásos tevékenysége” folyamatosan elsorvasztotta a hagyományos kultúrákat, a járványok pedig még ezekben az évtizedekben is pusztítanak.

Egy dél-amerikai forrásokon alapuló metszet bemutatja az őslakosok gyógykezelését a 16. századi Virginiában. A gyógyítók samanisztikus módszerekkel és füstöléssel igyekeznek előzni az ismeretlen betegséget, ami alapvetően nem volt idegen a korabeli európai gyógymódoktól sem.

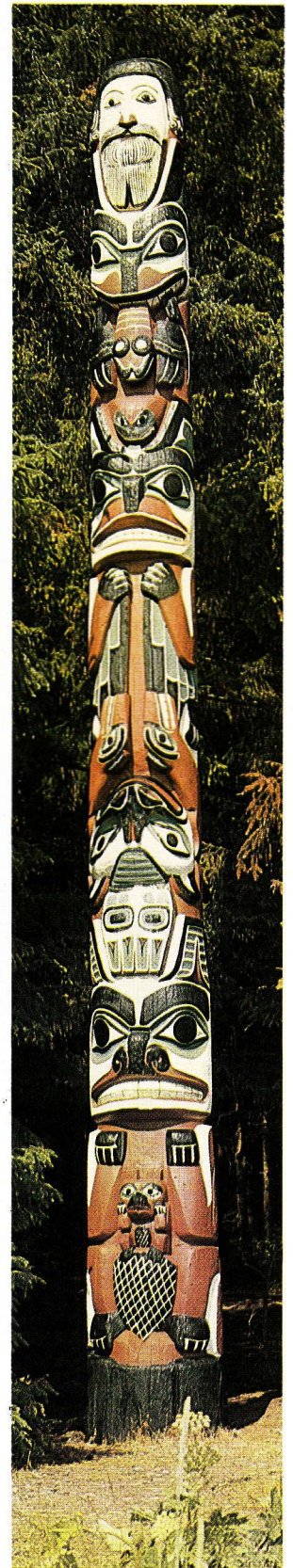
Lent: Ez a gúnyoszlop arra emlékeztet, hogy a büntetés gyakran nem működik egy kulturális választóvonal másik oldalán. Ebben az esetben egy fehér kereskedőt (az oszlop tetején látható) csalás miatt gúnyoltak ki – az eljárás a társadalmi ellenőrzés hatásos eszköze az északnyugati partvidék kultúrájában, de mindez nem gyakorolt különösebb hatást az eltávozott kereskedőre.

A 19. század közepére az Egyesült Államok kormánya rendszeres tárgyalásokba kezdett a Nyugat indián közösségeivel. A legtöbb – bár még nem valamennyi – indián háború ekkorra már a múlté, a tárgyalások forgatókönyve is kialakult. Alkalmanként indián küldöttségek látogattak Washingtonba. A képen (fent) indián küldöttség látogatja meg 1867-ben Andrew Johnson elnököt a Fehér Házban.

Az Egyesült Államok alkotmánya megtiltja a különböző államoknak és más közösségi vagy magánszervezeteknek, hogy önálló szerződéseket kössenek az indián törzsekkel. Megkövetelték, hogy az indián törzsekkel úgy bánjanak, mintha függetlenek lennének, még ha az Egyesült Államok területén élnek is. A rendelkezések számos, az egyes államok és indián törzsek között megkötött szerződést érvénytelenítettek, és ennek alapján indíthattak a 20. század végén a modern indián közösségek pert a földjeikért és egyéb követeléseikért.

Balra: Az eszkimó közösségek az utolsók között estek át hagyományos kultúrájuk széles körű átalakulásán. Számos hagyomány máig fennmaradt, de a motorcsónak és a láncaltapas motoros szán jórészt kiszorította az egykori felfedezőik által lefényképezett kutyaszánokat és kajakokat.

Az eszkimók élete

Az eszkimók és aleut rokonaik viszonylag későn, 4000–5000 évvel ezelőtt jutottak el Szibériából Amerika északi sarkvidékére. Számos biológiai, nyelvi és kulturális vonásuk máig különbözik az amerikai indiánokétól. A magukkal hozott fejlett kőkori technológia tette lehetővé, hogy behatoljanak a sarkköri területre.

Az eszkimók rendkívül elmés szerszámokat fejlesztettek ki. A leváló hegygel felszerelt szigony, a kajak és a kutyaszán esetében az eszközök annyira kifinomultak, hogy valószínűleg a hagyományos nyersanyagok körén belül már nem lehet azokat tovább fejleszteni. Bizonyos szerszámok, mint a farkasölő vagy a fókabőr úszó egyszerűek, de leleményesek. A farkasölő egy mindkét végén kihegyezett bálnacsontdarab, amelyet meghajlítva belefagyasztnak egy darab bálnaszírba. Amikor egy éhes farkas azt lenyeli, a zsír a gyomrában felolvad, a csont szétpattan, és megöli az állatot. A fókabőr úszót a kajakos halászok a szigony kötelére erősítik. A megszigonyozott fókák és rozmárok inkább ennek ugranak neki, amíg el nem fáradnak és meg nem hálnak, nem pedig a törekeny kajaknak.

Az ilyen ügyes eszközök, az olajmécsesek és a ten-

geri emlősök tették lehetővé az eszkimók számára, hogy behatoljanak a világ legbarátságtalanabb vidékére, és ott meg is tudjanak élni.

Ebben az életformában nem lehet hibázni. A hosszú sarkvidéki éjszakák idején azonban a szórakozásra és a kézművességre is jut idő.

Az eszkimók életformája ellenállónak bizonyult a 20. századi külső hatásokkal szemben, de a tradicionális szerszámokat mára nagyrészt kiszorították a modern felszerelések.

Jobbra: Sarkköri eszkimók kutyafogat segítségével húzzák ki a jégre a megölt rozmárokat. A képen látható háмок megengedik, hogy a kutyák legyezőszerű alakban álljanak. Fák-kal borított területen, ahol ez a foga-tolási mód szétszakíthatja a csapatot és összeroncsolhatja a szánt, a kutyákat jóval bonyolultabb módon, párosával fogják be. Az erős kutyák főképp télen voltak nélkülözhetetlenek, és kétségtelen, hogy e nélkül az ellenálló fajta nélkül a történelem előtti kultúrák képtelenek lettek volna alkalmazkodni a sarkköri környezethez.

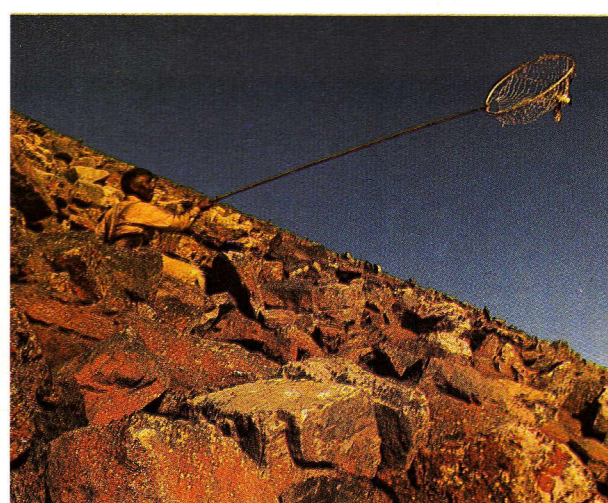
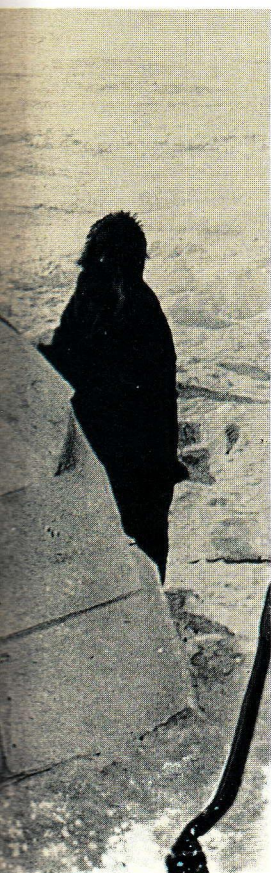
Lent: A madarakat húrukért és to-lukért vadásszák. Számos módon, dárdaival, hálóval vagy kötélhez erő-sített kőgolyókkal ölik meg vagy fogják el a madarakat.

Lent: Az íjfűró segíti a szűk lyukak pontos és gyors fűrésát a kemény anyagokba. A vaskereskedelem megjelenése előtt az eszkimó szer-számkészítők a követ, a rezet és a meteorvasat használták fel. Ezen a 20. század eleji képen egy eszkimó rozmárcsontba fűr lyukakat.

Jobbra lent: A hókunyhó csupán az egyik fajtája az iglunak, de az idege-neket ez az ötletes hó- és jégépít-mény ejti leginkább ámulatba. A børsátort, a követ és a füveket más évszakban használják a lakhelyek készítéséhez, mivel még a sarkvidé-ki tél sem tart örökké.

Balra: Egy halász vár mozdulatlanul a jég szélénél. Kis boton lógó csalival próbálja megfogni a vitéz szemlinget, a pisztráng sarkkőri rokonát. Az előtérben háromágú halászigony. A középső túske felnyársalja a halat, míg a két szélső kar megfogja azt. A karokon lévő tuskék meggátolják, hogy a hal lecsússzon a szigonyról.

Fent: Egy mai grönlandi eszkimó hosszú nyelű hálójával alkamadarat fog röptében. A grönlandi eszkimók a kelet felé terjeszkedő, az amerikai sarkkőrön túlra eljutott híres thule eszkimók leszármazottai. 1000 évvel ezelőtt a vikingek vándorlásuk során szintén eljutottak Grönland nyugati partjaihoz, de csak az eszkimók maradtak itt folyamatosan.

Hopi rituális dráma

Hogyan lehetséges, hogy a körülbelül 6500 hopi indián elkülönült kulturális csoportként máig fennmaradhatott az Egyesült Államok 231 milliós modern nemzetállamán belül? A válasz nem a centralizált politikai szervezetben keresendő, mivel minden hopi falu alapvetően önmagát irányítja saját főnöke, matrilineáris rokonsági rendszere és földdel rendelkező klánjai által. Ami valójában összetartja ezt a kultúrát és társadalmat, az a rituális drámák ünnepi köre – melyben gyakorlatilag minden hopi részt vesz –, illetve a drámák vallásos, filozófiai alapja.

A hopi ünnepi szertartások alapjai a kacsinák. Ők a jó szándékú holtak lelkei, az ősöké, akiket maszkos táncosok személyesítenek meg. Körülbelül 335 különböző kacsina létezik, mind különböző személyiséggel és maszkkal, akik főnökeik vezetésével saját „természetfölötti” falujukban élnek. Decemberben minden egyes hopi faluba érkeznek kacsinák, és az ott élőkkel együtt töltik el a telet, a tavaszt és a nyár egy részét, megáldva őket és esőt biztosítva a vetésekhez. Végül júliusban visszatérnek a kacsina faluba, a hegyek közé.

A hopik minden cselekedetének lelke a *kíva*, egy földbe ástott, négyzet alapú szoba, melyet a tetején keresztül létra köt össze a fönti világgal. A kíva maga a Földanya, a lyuk a padlózatán (a *szipapu*) a Felbukkanás Helye, amelyen át az első hopik felemelkedtek az előző világokból. A legtöbb rituális dráma a falu *kívájában* kezdődik, és néhány ott is ér véget. A *kíva*-oltárok előtti könyörgések sikerét a tollas imabotok használata, a szent kukoricaliszt és a dohány biztosítja.

A szent tréfacsínálók játéka minden pueblóban szerves része az előadásnak. Fekete-fehér vízszintes csíkokkal befestve, vaskos humorral, arcjátékkal, paródiával szórakoztatnak és metsző társadalomkritikát gyakorolnak – időnként a fehér nézők kárára. Játékuk egyben fontos biztonsági szerepként szolgál, segít a „felgyülemelő gőz kieresztésében”, ebben a felettébb normákhoz kötött társadalomban.

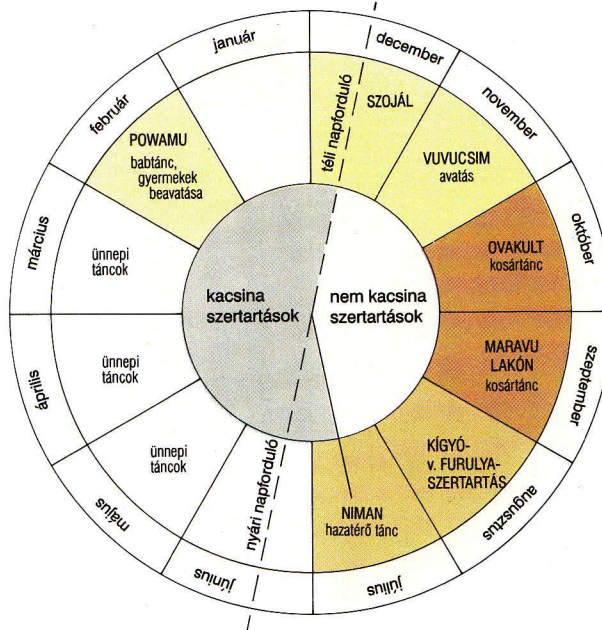
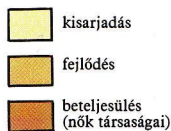
Minden ünnepélyt és közösségi táncot a Kikiáltó főnök jelent be. A kacsina táncok esetében a recsitáló résztvevőket az „ősz hajú” a térre vezeti, őket a dobosok követik. Mindannyian az óra járásával ellentétes irányban mozognak, a tánc vezetőjével a középpontban. A rituális táncoktól eltérően a pusztán közösségi táncok esetében az énekesek és a dobosok elkülönülnek a táncosoktól.

Ellentétben a gyarmatosítás utáni Mezo-Amerikában történetekkel, a pueblo rituális dráma majdnem teljesen indián eredetű, kevés vagy egyáltalán nem jellemző spanyol hatással vagy keveredéssel. A rítus alkalmával nem csupán az amerikai Délnyugat klasszikus pueblo periódusa vallásának és szertartásainak közvetlen folytatását látjuk, hanem – bár kisebb mértékben – megtudhatjuk, milyenek lehettek az azték Tenochtitlán 1521 előtti nagy naptári rítusai.

Jobbra: Évenként váltakozva a Furulya és a Kigyó Társaság tart fontos rítust, hogy az esőfelhők érjék el a falut és biztosítsák a szükséges vizet a víztartályok és a ciszternák feltöltéséhez.

A Furulya-szertartás a falu legfontosabb forrásánál kezdődik. Két szüzlány és egy ifjú áll elől, őket a Furulya Papok követik.

HOPPI ÜNNEPI NAPTÁR

Lent: A niman egy 16 napos júliusi szertartás, amikor a kacsinák szellemothonaikba való visszatérésük előtt utoljára táncolnak az évben. Decemberig ezután nem jelennek meg újra a faluban. A képen Walpi

falun terén zöldre festett arcú Kuvan Heheja kacsinák – maszkjaik az esőfelhőket szimbolizálják – táncolnak a csörgők zenéjére. Csikosra kifestett hano szent tréfacsínálók egy csoportja nézi őket.

Balra: A hopi rituális drámák szertartási éve a Nap és a csillagok járásán alapul. A világmindenség megteremtését ünneplő, 16 napos vuvucsim szertartással kezdődik, mely alatt a különféle vallásos társaságok saját kívájkuban Új Tűz rítust mutatnak be, majd fiatal férfiak végső beavatást nyernek. A téli napforduló alkalmából a szojál időszak alatt váratlanul megjelenik az első kacsina a faluban – fején türkiz sisak, és totyog, akár egy kisgyermek; az ő felbukkanása és a szertartás az új élet megszületését szimbolizálja. Povamu (megtisztítás) a kisarjadás szertartásainak három fázisa közül az utolsót jelöli. Babszemeket vetnek el a kívákba, melyek csodálatos módon kicsíráznak a tél kelles közepén. Szintén ekkor avatják be a kacsinák a hopi fiúkat és lányokat a törzsi társaságokba.

Júliusban, amikor a kukorica és más gabonafajták beérnek, nagy táncjal jelzik a kacsinák visszatérését saját otthonaikba. Augustus közepén évenként váltakozva látványos Kigyó- vagy Furulya-szertartásokat tartanak, hogy biztosítsák az esőt a vetés számára.

Végül szeptemberben és októberben jön el az ideje, hogy a női társaságok, akik fontos szerepet játszanak a gyógyításban, táncokkal a beteljesülést és a termés betakarítását jelezzék. 1911 óta tilos a hopik szent rítusairól fényképeket készíteni. Ennek ellenére a századforduló táján néhány nem hopi látogatónak – általában a Kigyótáncról – sikerült felvételeket készítenie. 1904 és 1906 között Joseph Mora, egy tehetséges fiatal akvarellista, figyelemre méltóan szép fotósorozatot készített a hopik rituális drámájáról, amelyből néhány kép itt is látható.

Lent balra: Kaletaka vagy a harcos vezeti a Furulya Társaság menetét a fennsík oldalában. Amint az éneklő csoport beér a falu főterére, keresztülmegy az esőfelhőket szimbolizáló rajzolon, amit a szent fehér kukoricalisztből szórtak a térre.

Fent: A povamu rítus alatt vagy után szörnykacsinák egy csoportja tűnik fel a faluban, ételt követelve végigjárják a házakat, és azzal rémisztgetik a rossz gyerekeket, hogy megesszik őket. A képen egy *kwa* nyílása fölött állva annak főnökét hívják, hogy friss húst adjon nekik, máskülönben őt is felfalják.

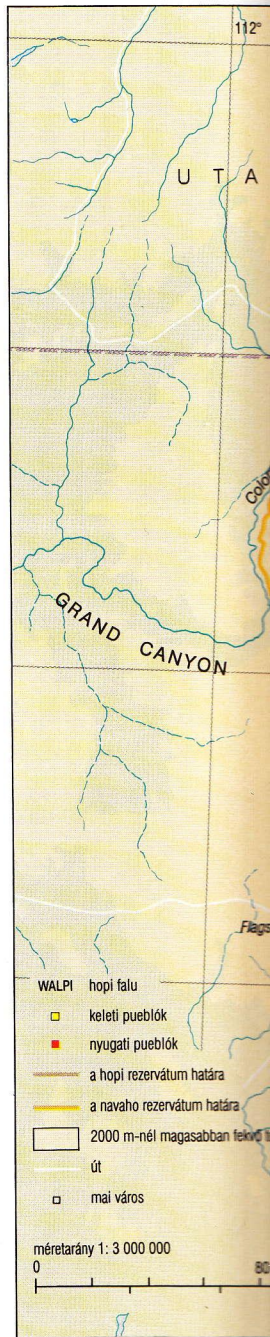
Lent: Ősszel a három női társaság táncokkal, étel és háztartási eszközök szétosztásával ünnepli a termés beérését. Walpi falu terén, a First Mesa-fennsík a Lakón Társaság által tartott Kosártáncot látjuk. Jobbra a Kígyókő, egy természeti alakzat található.

Lent: A povamu vagy „babültetési” szertartás hopi kacsinái egy 1893-ban készített képen. Ők a Babtánc legfontosabb szereplői, melyet februárban, általában késő éjszaka tartanak meg. Bár az egyik kacsina férfit, a másik nőt ábrázol, az utóbbit is férfi jeleníti meg.

Jobbra: A 19. század közepéről származó hopi baba 20 cm magas. Szemei az esőfelhőket, szempillái pedig az esőcseppeket szimbolizálják.

A hopik eredetmítosza

Minden pueblo-közösség rendelkezik saját eredetmítossszal. Ezek alkotják az ünnepi és a közösségi viselkedés íratlan szabályait. Más újvilági emberekhez – például az aztékokhoz – hasonlóan a hopik (a szó a Hopitú Szinumu rövidítése, mely „békés embereket” jelent) úgy hiszik, hogy korábban tökéletlen föld alatti világok és teremtmények léteztek. A hopik ősei a *szipapun* vagy világ-vaginán keresztül sorban átjutottak az egymást követő világokon. Minden föld alatti világ kapcsolatban van egy meghatározott iránnyal, színnel, ásvánnyal, növényvel és madárral. Ez a világ-felfogás valószínűleg ázsiai eredetű.

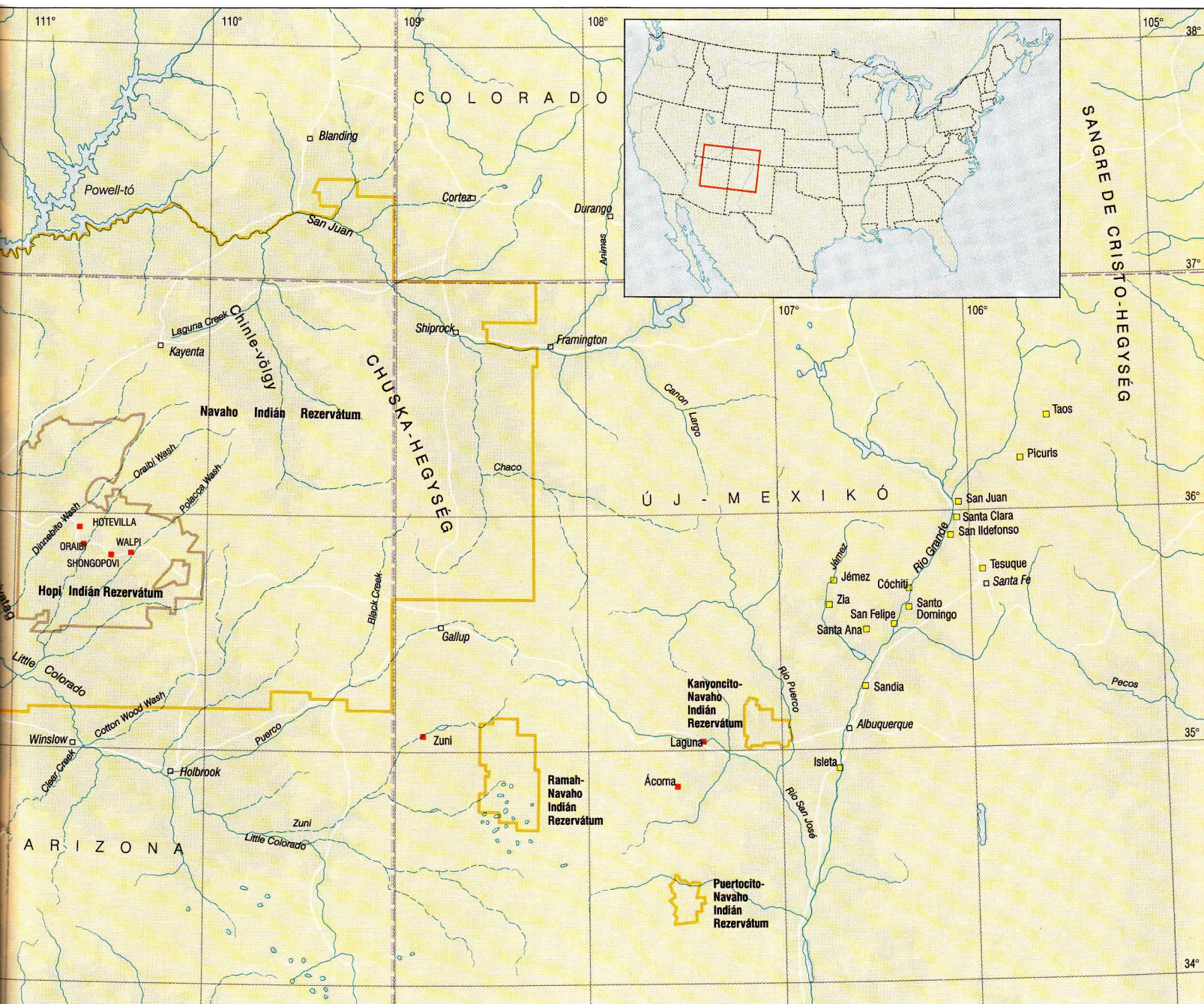
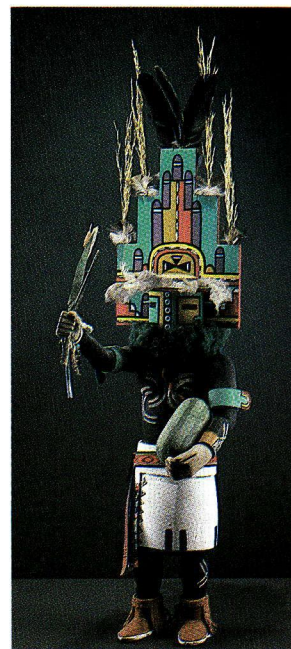
Az első világ, a „Végtelen Tér”, az „Első Emberek” tiszta és boldog univerzuma volt. Végül azonban a hopik erkölcsétől oly idegen zavargások és háborúk tüze lerombolta azt. A második világban – az „Óriás állatok és növények világa”-ban – újjáéledtek az elmentétek, és az univerzum a hideg és a jég által semmisült meg, de a Kiválasztott Emberek egy hangyadombban túléltek a pusztulást. Felmásztak egy létrán a harmadik világba, de ott a nagy áradások pusztító

ereje újra véget vetett a világnak. Pókasszony azonban a nád közé rejtve megvédte az „Elsüllyedt Világ” lakóit, majd tutajon kijuttatta őket a szárazföldre. A negyedik, mostani „Befejezett Világban” Masau’u, a Tűz Istene, az életet adó és elvevő felügyeli az univerzumot. Ez a *szipapun* át történő felemelkedés hajtotta a hopi klánokat a fennsíkokra, ahol falvaik ma találhatók.

Lent: Indián pueblok, valamint a hopi és a navahó rezervátumok
Jelenleg Délnyugat három fennsík-ján nyolc hopi falu található. Közülük csak négyet jelzünk a térképen. Zuni a legnagyobb pueblo, 1970-ben 5460 lakosa volt. A teljes pueblo-népesség száma meghaladja a 35 000-et. Ezzel szemben 1970-ben 125 000 fölött volt a navahó népesség, és számuk gyorsan növekszik.

Taos – a keleti pueblok közül a legészakkeletibb falu – közel fekszik a Nagy Síkság déli széléhez. Sőt, a Taosban lakók a síksági kultúra néhány jellemző vonását is átvették, így a viselet bizonyos jellegzetességeit, a zenét és a táncot. Még egy kisebb bölénycsorda is található a pueblok földjén.

Jobbra: A hopi kacsina-„babákat”
bár gyermekeknek készítik, mégsem játék céljából adják nekik, hanem hogy a szertartások alkalmával megismerjék a különböző kacsinákat. Ez a „baba” Hemis kacsinát ábrázolja, a niman idején tartott kacsinatánc legfontosabb szereplőjét.

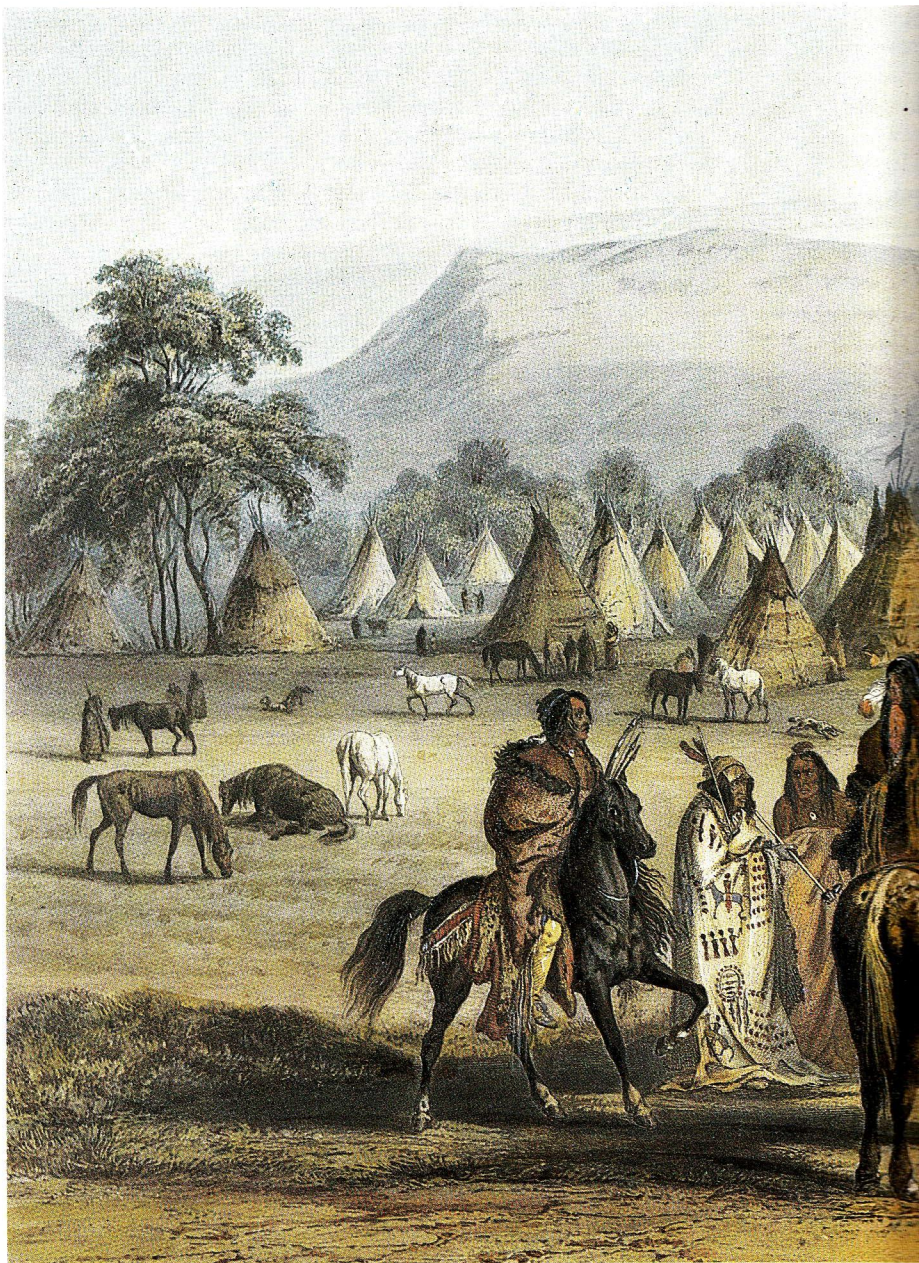

Élet a síkságon

A Nagy Síkságok szín pompás lovas nomád törzsei viszonylag újabb keletű kulturális fejlődés eredményeként alakultak ki. Az amerikai indiánok a 16. századig nem ismerték a lovakat, amíg azok a délnyugati spanyol előőrsektől nem kezdtek elszökösni, vagy az indiánok nem lopták el azokat. A 18. századra azonban már sok törzs megismerte és használta a lovat a bolyvadászatokhoz, illetve a Nyugat roppant kiterjedésű legelőin folytatott nomád életmódjukhoz.

Ahogy a prérók és a síkságok őshonos kultúrái fejlődtek, az amerikai indiánokról kialakult euro-amerikai benyomások is megváltoztak. A 19. század kezdetétől egy romantikus kép váltotta fel a korábbi, jóval elutasítóbb hozzáállást. Az, hogy a Nyugat megnyílt a felfedezők és bevándorlók előtt, hozzájárult az amerikai indián kultúrák archetípusává lett síksági indiánok romantikus mítoszána kialakításához.

A 19. századi festők – mint például Karl Bodmer és George Catlin, majd a későbbi fotográfusok – a korai felfedezőkkel együtt járták be a vidéket és hozták el az indiánokhoz romantikus elképzeléseiket. Az ekkor készült festmények, rajzok és fotók gyakran az egyedüli képi forrásaink ezeknek a kultúráknak a megismeréséhez.

Fent: Síksági indián falu metszete a svájci festő, Karl Bodmer képe alapján (1803–1893). A festő a német herceg, Maximilian von Wied-Neuwied társaságában járt 1833-ban a Missouri folyónál.

Túldalt balra: George Catlin (1796–1872) 1832-es festménye Mató-Tópéról (Négy Medve), a mindenek második főnökéről. A harcos ingére festett apró figurák és az emberi hajból font rojtok jelzik, hogy már számos ellenségét megölte és megskálpolta. A ruhájára festett kéz arra utal, hogy egyik ellenségét kézitusában ölte meg.

Balra: Minden és más síksági törzsek Bölénytáncsal próbálták az állatokat mágikus úton a vadászok közelébe csalni. A fiatal harcosok éjjel-nappal táncoltak egymást váltva, míg a visszatérő felderítők híriul nem hozták, hogy bölényekre bukkantak.

Jobbra: Egy minetári (hidatsza) Skalptánc, ahogy azt Bodmer lefestette. A hidatszák letelepült földművelők lettek, de a síksági nomád élet számos kulturális szokását máig fenntartották.

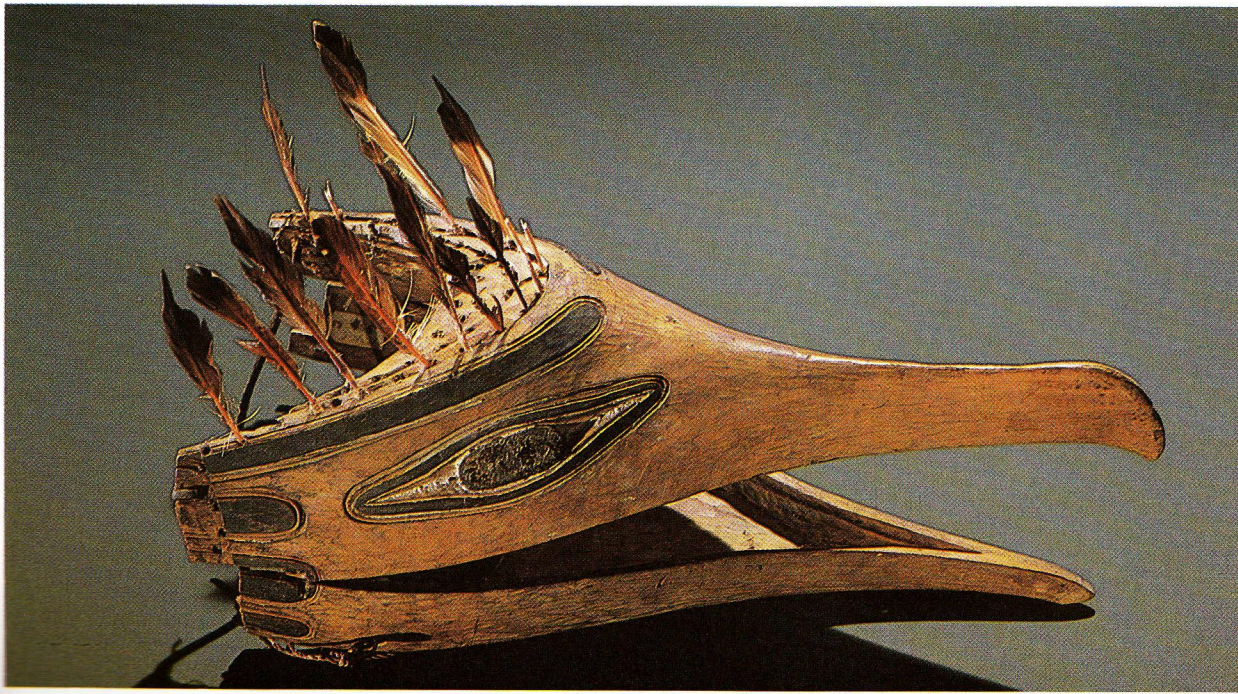

Az északnyugati partvidék rituális maszkjai

Lent: Ez a sámáncsörgő az északnyugati partvidék művészetében általánosan elterjedt görbe vonalú díszítés jellegzetes vonásait mutatja be. A csörgőket általában két daraból faragták ki, majd a két félgömböt összekötötték.

Az északnyugati partvidék gazdag növényvilága hatalmas falvak létrejöttét tette lehetővé anélkül, hogy akár a földművelés egyszerű formája kifejlődött volna. A térség mérsékelt övi esőerdőinek cédrusfáit kidöntötték, majd ékeléssel és feszítéssel széles deszkákra hasították szét. Így a háziasított növények, állatok és vasszerszámok hiánya ellenére az északnyugati partvidéki indiánok szilárd faházakból nagy falvakat építhettek.

Az európaiakkal való találkozás előtt a vaseszközöket a Csendes-óceán hullámai által partra sodort kis darabokból készíthették. A kapcsolat kialakulása után az európai manufaktúra vasszerszámai gyorsan megnyerték az indiánok tetszését, és segítségükkel egyre kreatívabbá váltak. Sok munkájuk máig megőrizte elevenségét.

Balra fent: A legtöbb északnyugati partvidéki indián félt a halottak szellemétől. Még az életük során kedvelt emberek szellemei is félelmet keltettek bennük. Ez a megigézettség nyert kifejezést a kvakiutl táncársaságok rítusaiban. A maszk Bowkust, a halottak főnökét ábrázolja.

Balra: Az északnyugati partvidék indián világa tele volt természetfeletti lényekkel. A közösségi rítusok alatt gyakran jelenítették meg ezeket a lényeket, a természetfeletti tapasztalások nagyobb témáján belül a vallási hitet színházzá változtatva. Ez a nütka madármaszk mozdítható állkapcsával a közösségi előadások során jelenített meg egy természetfeletti lényt.

Lent: Ez a festetlen, faragott képmás – amely Brit Columbiából, egy Kitimathoz közeli faluból származik – olyan, mint egy tengeri uszadékfa. A kvakiutl darab egyértelműen közvetíti a halál lényegét a szemek és a száj megmunkálásával.

Legalul: Festett belakúla maszk, az északnyugati partvidék művészetében gazdagon elterjedt görbe vonalú motívumokkal díszítve. Bár művészetükben törekedtek arra, hogy a teljes felületet díszítsék, alkotásaik mégsem tűnnek túlszűfoltnak.

Tovább élő hagyományok: a mindennapok

Latin-Amerika számos részén a kultúra ősi elemei a mai napig léteznek. A fontosabb növények nagyjából ugyanazok maradtak, termesztési módjuk is alig változott. Az állatok háziasítása azonban némi változást eredményezett. Az Andokban például a lámákat jó részt felváltották a juhok, s ma már sokkal több állatot tenyésztenek a húsaért. Ennek ellenére az indiánok ma sem viszik túlzásba a húsfogyasztást.

Piac szinte mindenhol létezik, ahol zöldségeket, gyümölcsöket, gyógynövényeket, cserépedényeket és az ősi piacok más termékeit árulják. Néha még látni, amint az asszonyok a fejükön lévő kosárban vagy batyuban piacra viszik terményeiket. A nagyobb városokban a modern tömegcikkék vagy a rikító színű műanyagok szintén kaphatók, de a régi dolgok még alapvetőek.

Mezo-Amerika és az Andok hegyvidékein a szövés fontos foglalatosság. Számos területen máig egyéni stílusú mintákat és ruhákat varrnak, így azonosítani lehet a ruha viselőjét – és gyakran a készítőjét is.

Az egyszerű építéset keveset változott. A zsúptető máig a legelterjedtebb, de nádat és vályogtéglát szintén használnak. Néhány inka hidat és egyes utakat – talán az inkák előtti korból – még ma is használnak.

Igaz, hogy mindezek a kulturális jellegzetességek az elmaradottabb térségekben őrződtek meg, de az is igaz, hogy gyakran azért használják az ősi technikát, mert az a legeredményesebb. A sajátos gyakorlati követelmények a környezetet és az anyagok hasznosításának ősi eljárásait napjainkig hatásossá tették.

Guamán Pedro de Ayala korai rajza arról, hogyan indítja el az inka uralkodó a tavaszi vetés munkálatait (fent). Ő és a mögötte állók a mezo-amerikai ásóhoz hasonló lábtámaszos ásót használnak.

Jobbra: A mai perui földművelők szintén ezzel a típusú, hajlított nyelű szerszámmal dolgoznak a teraszosan megművelt földeken. Hasonló eszközöket Amerika számos részén használnak még. Vékony termőföldrét megművelésénél ezek az egyszerű szerszámok hatékonyabbak, mint az általunk ismert ekék.

A homlokon átvett szíj segítségével történő áruhordás ma is használatos ősi módszer. A 17. századi rajz (balra) bemutatja, hogyan vitték a zsákokat a raktárakba az inkák idején. (Az előtérben a csirkék ábrázolása anakronisztikus, mivel ezeket az állatokat a spanyolok hozták meg az Újvilágba.) Perutól messze, a mexikói Chiapas hegyvidékén egy mai maja asszony hasonló módszerrel cipeli tüzelőjét (fent).

Balra távolabb: Tipikus indián hetipiac Chinceróban, Cuzco közelében. A területen kiterjedt inka körömk találhatók, valamikor fontos gyülekezési hely lehetett. Az asszonyok a négy negyedre osztott világot szimbolizáló, jellegzetes kalapot viselnek.

Balra: Régen jóval elterjedtebb volt, de ma már ritkább szokás az arc- és testfestés. Kolumbusz valamikor így pillantotta meg az első indiánokat, és számos amazóniai indián törzs ma sem visel ruhát, hanem kifesti a testét. A legtöbb esetben a testüket meghatározott alkalmakra festik ki. A képen Yanomamö asszonyok vörös mintákkal ékesítik magukat az ünnepre.

Lent: Az őrlőtáblák vagy *metaték* különböző alakúak lehetnek. Az egyik legfontosabb női házimunka a tortillalapény vagy a kása elkészítéséhez szükséges kukorica megőrlése. A *metaték* általában kisebbek, mint a képen látható, és csupán egy személy dolgozik velük. Az őrlőkövek szintén különböző formájúak lehetnek. Az érdes kövek segítségével porrá törik az alkotórészeket. A rítusokhoz szükséges hallucinogén anyagokat a sámán szintén a *metatén* őrli meg.

A hátszíjas szövőszék az ősi időkben az Andok legáltalánosabban elterjedt szövőeszköze volt (*balra*), és még ma is széles körben használják (*balra távolabb*). A képen látható szövőasszony a tradícióit máig megőrző Chinceróból való. Ilyen szövőszékeket még ma is sok helyen használnak. Könnyen hordozhatóak, és egyik végük bármilyen megfelelő, függőleges tárgyhöz rögzíthető.

Tovább élő hagyományok: a rítusok

A latin-amerikai rítusok továbbélésének szembeötlő jellegzetessége a katolicizmussal történt összefonódásuk. A korai misszionáriusok tudatosan építettek meglévő motívumokra a térítés érdekében – így például a keresztre, mely jellegzetes maja szimbólum. A Nap – amely egész Latin-Amerikában fontos ősi istenség – az indiánok gondolkodásában összekapcsolódott Jézus Krisztussal. Szűz Máriát gyakran azonosították a Holddal (a majáknál) vagy a Földanyával (az Andokban). A mennydörgés istene az inkák számára volt fontos istenség. A hódítás során az isten jellemzői összekeveredtek Szent János és Jakab, a tűzfegyverekkel felszerelt spanyol katonák védőszentjeinek tulajdonságaival. A szentek ünnepeit az indiánok maszkos táncokkal ünnepeik a templomoknál.

Léteznek olyan rítusok is, amelyeket a templomoktól távol tartanak meg. Az első spanyolok beszámoltak róla, hogy az év bizonyos időszakában felajánlásokat és áldozatokat mutatnak be indián szent helyeken. Számos olyan hely van ma is – hegyek, források, barlangok –, melyeknél felajánlásokat és áldozatokat végeznek, gyakran a keresztény szertartásokkal összefüggésben. A hegyek különösképpen szentek. Az Újvilág magas fiatal hegységei gyakran okoznak földrengést és vulkánkitöréseket. A föld remeg, a kövek megmozdulnak. A hegyek oldalából vízesés és kőzúhatag árad, máskor egy kitörő vulkán tüze bevilágítja az eget.

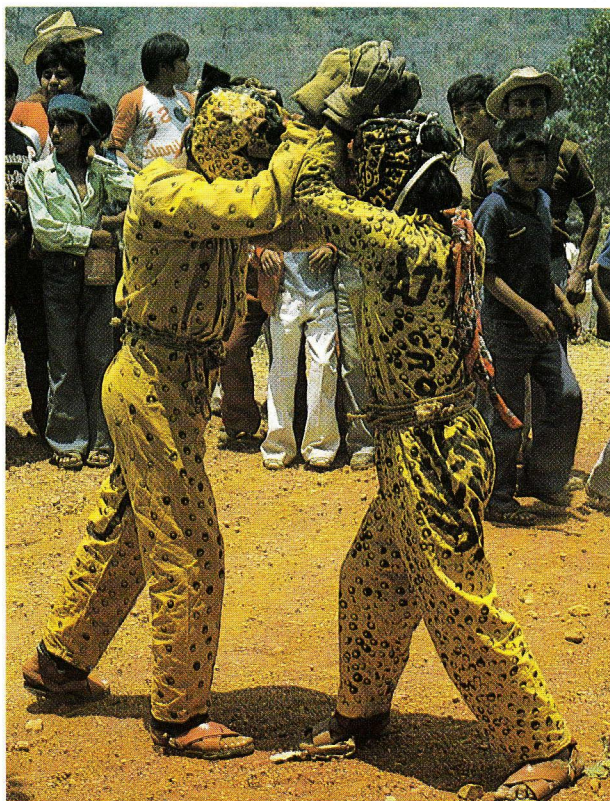
A katasztrófák miatt megszemélyesített természet kívül az alapvető kozmológiai rendszer is fennmaradt. A Nap a szent hegyekből indul útjára – ahol a rítusokat ma is elvégzik –, és nyugaton, a halottak birodalmában tér nyugovóra.

Az inka uralkodó erjesztett kukoricait, élelmet, ruhát és kokalevelet mutat be felajánlásként – gyakran égetett formában – a *huacáknak* vagy szent helyeknek. A láma a legfontosabb áldozati ajándékok közé tartozott (*fent*), és bizonyos rítusok alkalmából – például a hegyek isteneinek – ma is feláldozzák őket. El Calvarióban, egy La Paz feletti hegyen (*jobbra*) az emberek tömjént égetnek és imádkoznak, hogy az illatos füst és egyéb felajánlások a völgyön át felszálljanak a hóval borított hegycsúcsokig.

A Mexikó északi részén élő tarahumara indiánok a farizeusok húsvéti táncát adják elő *(balra távolabb)*. Testüket kifestve, pulyka vagy tyúk tollából készült koronával a fejükön, a nádsípok és dobok hangjaira Júdás kitömött figurájával táncolnak. A szenteknek ételeket áldoznak fel.

Balra: Mezo-Amerika-szerte az ünnepi táncokban a táncosok az egykor fontos állatok – szarvas, majom és főleg az alföldi esőerdők leghatalmasabb ragadozója, a jaguár – jelmezét viselik. Guerreroban két jaguárruhás ember áll szemben egy színlelt összecsapásban.

Mint a tisztviselők a világon bárhol, az újvilágiak – egykor és ma is – viselik hivataluk jelképeit. A Felső Cuzco-völgy egyik tisztviselője *(fent)* rokonságban állt az Inkával, ezért inka típusú koronát és a királyi ruházat bizonyos elemeit viseli. A mai Chiapas hegyvidékén a tzotzil maja tisztviselők kalapján lecsüngő szalagok láthatók, és díszruhát viselnek, amint végighordozzák pálcájukat a városban *(legfelül)*.

Szűz Mária ünnepe július 15-én, a Cuzcohoz közeli Paucartambo városában *(balra)*. Szűz Mária szobrát kihozzák a templomból, és arapa-gájtollas inka ernyő alatt végigviszik a városban. A körmenetet maszkos táncosok kísérik. A Paucartambóban előadott egyik tánc táncosai régi spanyol ruhában, köteleket tartva jelennek meg. A köteleket az ősi andoki táncokban is használták. Az indiánok Szűz Máriát az inka földanyával, Mamapachával azonosítják. Az inka *chulpák* vagy sírhalmok maradványai még mindig láthatók Paucartambóban.

A november hónap – amit az inkák Ayamarcának hívtak – a halottak hónapja volt. Ekkor az elhunyt uralkodók múmiáit kihozták nyugvóhelyeikről, majd hordszéken körbehordozták őket *(fent)*. Az élők számára a hordszék használata a magas rangot jelentette, a halottak esetében az ősök szentségét szimbolizálta. November 1-jét – a keresztényeknél a halottak napja – Mexikóban különlegesen élénk felvonulással ünneplik.

KÉPJEGYZÉK

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az Equinox kiadó kifejezi köszönetét Sue Scottnak (Institute of Archaeology, University of London) és John Fishernek (University of Liverpool). Elizabeth Benson külön is köszöni Patricia Anawalt, Elizabeth Boone, Richard Cooke, Herman Crespo Toral, Alban Eger, Olga Fisch, Olaf Holm, Julie Jones, Nancy Mason, Gordon McEwen, Presley Norton, Michael Snarskis és George Stuart segítségét.

A helyszínvázlatokat Zoë Godwin (Oxford) készítette. Rövidítések: f = fent, fb = fent balra, fj = fent jobbra, k = középen, l = lent stb.

Az előzőklapokon: Amerika, avagy az Újvilág új ábrázolása.

Abraham Ortelius: *Theatrum Orbis Terrarum* című művéből.

2–6. Vadászok és katonák; Justin Kerr (New York) fotói maja vázák motívumairól.

8–9. John Fuller rajzai; Cambridge, Anglia.

11. Keleti partvidéki indián, vadászathoz kifestve, John White vízfestménye; British Museum, London, fotó Equinox Picture Archive, Oxford.

13.b. Upano folyó menti hívaro férfi; Smithsonian Institution, Washington, fotó no. SA.220.

13.k. Gyógyító Varjú a montanai varjú törzsből; Smithsonian Institution, Washington, fotó Charles Bell no. 3413-A.

13.j. Nosztak eszkimó férfiak, 1977–81; Smithsonian Institution, Washington, fotó E. W. Nelson no. SI 3854.

14. Légi felvétel a Chaco-kanyonról; Georg Gerster, John Hillelson Agency, London.

18. Kolombusz Hispaniolán; Fotomas Index, London.

20. Indiánok kínzása; Fotomas Index, London.

21. Floridai indián asszony – John White rajza; British Museum, London, fotó Equinox Picture Archive, Oxford.

22–23. Jelenetek az inkák életéből, F. Guaman Poma de Ayala *Nueva Coronica y Buen Gobierno* c. művéből; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.

25.f. Tulumí templom – Fredrick Catherwood litográfiája, Equinox Picture Archive, Oxford.

25.l. Thomas Jefferson; Mansell Collection, London.

27. Folsom lándzsahegy; Werner Forman Archive, London.

29. A Bering-szoros; Fred Bruemmer, Montreal.

31.f. Folsomi ásatás; Denver Museum of Natural History.

31.l. Folsom lándzsahegy; John Fuller, Cambridge.

33. Clovis lándzsahegy; John Fuller, Cambridge.

35. Tollas ember ábrázolása egy déli kultusból származó kagylóvésetről, Simon Driver feldolgozása, Oxford.

36. Canyon de Chelly; Walter Rawlings, Robert Harding Associates, London.

37. A Yellowstone folyó; Zefa, London.

38–39. Mount McKinley, Alaska; Robert Harding Associates, London.

40. A Veszély-barlang, Utah; Werner Forman Archive, London.

41.b. Vas függőnehézék; John Fuller, Cambridge.

41.k. Poverty Point; Dick Barnard, Milverton.

41.fj. Poverty Pointról származó szobrocska; Thomas Gilcrease Institute, Tulsa, fotó Dirk Bakker, Detroit Institute of Arts.

42. Sarkvidéki táj; Susan Griggs Agency, London.

48–49. A Nagy Kígyó-halom; Smithsonian Institution, Washington, fotó no. 237, 1934.

52.b. Csillámok lapból kivágott kéz; Ohio Historical Society, Columbus, fotó Dirk Bakker, Detroit Institute of Arts.

53.f. Rézlapból formált sólyom; National Parks Service, Halomváros Nemzeti Emlékmű, Chillicothe, fotó Dirk Bakker, Detroit Institute of Arts.

55.fj. Macskaszerű szobrocska Key Marcóból; National Museum of Natural History, Smithsonian Institution, Washington, fotó Dirk Bakker, Detroit Institute of Arts.

55.kb. Moundville, rekonstrukció; Dick Barnard, Milverton.

55.l. Szem a tenyéren motívum; részlet, rajzolta John Fuller egy moundville-i kőlapról (lásd 59. o.).

56.b. Cahokiai szobrocska; Museum of Science and Natural History, St. Louis, fotó Dirk Bakker, Detroit Institute of Arts.

56–57. Cahokia, rekonstrukció; Dick Barnard, Milverton.

58.f. Kágylómedál, férfifej vonalaival; Museum of the American Indian, Heye Foundation, New York, fotó Werner Forman Archive, London.

58.lj. Rézből készült férfigriffin; Ohio Historical Society, Columbus, fotó Dirk Bakker, Detroit Institute of Arts.

59.f. Vésett kőkorong; Mound State Monument, University of Alabama Museum of Natural History, Moundville, fotó Dirk Bakker, Detroit Institute of Arts.

59.k. Fej alakú edény Paducahból; Museum of the American Indian, Heye Foundation, fotó Dirk Bakker, Detroit Institute of Arts.

59.l. Vésett kagylóhéj; Oklahoma State Museum, fotó Walter Rawlings, Robert Harding Associates, London.

60.f. Smaragad-halom, rekonstrukció; Dick Barnard, Milverton.

60.l. Térdeplő foglyot ábrázoló pipa; Brooklyn Museum, fotó Dirk Bakker, Detroit Institute of Arts.

61.l. Caughnawaga, rekonstrukció; Dick Barnard, Milverton.

62.b. Ulm Piskun bölényugrató, Montana; Werner Forman Archive, London.

62–63. Bölényvadászat; George Catlin litográfiája, Fotomas Index, London.

65. Szent Kerék és Naptánc-kunyhó; Simon Driver, Oxford.

66. Bryce-kanyon, Utah; Susan Griggs Agency, London.

68. Fremont szobrocska; John Fuller, Cambridge.

70–71. Montezuma-kastély; Walter Rawlings, Robert Harding Associates, London.

72–73. A mimbres-tálak fotóit Justin Kerr (New York) készítette. Az American Federation of Arts és a Hudson Hills Inc. szíveségéből a következő gyűjteményekből:

72.fb. Janss Foundation, Thousand Oaks, Kalifornia.

72.l. Maxwell Museum of Anthropology, University of New Mexico, Albuquerque.

72–73. átmenő kép. Magángyűjtemény.

73.fj. Maxwell Museum of Anthropology, University of New Mexico, Albuquerque.

72.lj. Arizona State Museum, University of Arizona, Tucson.

72.k. Szirti Palota, Mesa Verde; Robert Harding Associates, London.

72–73. Canyon de Chelly; Werner Forman Archive, London.

76–77. A hóborította Mesa Verde; David Muench, Santa Barbara.

78.l. Cserépkorsó a Chaco-kanyonból; Werner Forman Archive, London.

78–79. Pueblo Bonito rekonstrukciója; Dick Barnard, Milverton.

79.f. Pueblo Bonito; Walter Rawlings, Robert Harding Associates, London.

80. Pomó kosár; Lee Boltin, Croton-on-Hudson, New York.

82. Totemoszlop az északnyugati partvidékről; Werner Forman Archive, London.

83. Olmék bárd; Werner Forman Archive, London.

85. Xochicalcói táj; Michael Coe, New Haven.

87. Tikali templom; Roy C. Craven Jr., Gainesville, Florida.

90. f. A kukorica fejlődése; Robert S. Peabody Foundation for Archaeology, Andover, Massachusetts.

90.k. Kiltás a Coxcatlan-barlangból; Michael Coe, New Haven.

90.l. Vadkukorica, rekonstrukció; John Fuller, Cambridge.

92–93. Hegyvidéki táj; Susan Griggs Agency, London.

94. Olmék jade mellszobor; Dumbarton Oaks, Washington.

95.fj. Hatalmas méretű kőfej, San Lorenzo; Michael Coe, New Haven.

96.b. Istenfejek vonalas ábrázolása; John Brennan, Oxford.

96.j. Nefritszobor Las Limasból; Michael Coe, New Haven.

97.f. Olmék jade-sárkány; David Joraleman, New Haven.

97.kb. Az 52-es számú lelet San Lorenzóból; Michael Coe, New Haven.

97.kjf. Jade hárpia sasisten; Michael Coe, New Haven.

97.kjl. Cseréptál Tlapacoyából; Michael Coe, New Haven.

97.lb. Jade cápaisten; William R. O'Boyle, New Haven.

97.lj. Térdelő sámán szobra; Michael Coe, New Haven.

98.l. La Venta-i oltár; Roy C. Craven Jr., Gainesville, Florida.

98–99. La Venta-i szobrocskák; Michael Coe, New Haven.

101. Juxtahuacai falfestmény; Michael Coe, New Haven.

102. „Danzante”, Monte Albán; Drs A. A. M. Van der Heyden, Amszterdam.

103.f. Jalisceói szobrocskák; Justin Kerr, New York.

106. A Nap Piramisa; Lee Boltin, Croton-on-Hudson, New York.

107.fj. Kőmaszk; Dumbarton Oaks, Washington.

107.kj. Sas, falfestmény-részlet; Michael Coe, New Haven.

107.lj. Háromlábú táj; Dumbarton Oaks, Washington.

108.kb. El Tajín-i relief; Simon Driver, Oxford.

108.l. „Járom”, palma és hacha; John Fuller, Cambridge.

108–109. Labdajáték-jelenet egy maja vázán; Dallas Museum of Fine Art, fotó Justin Kerr, New York.

109.l. Labdajátéktér Xochicalcóban; Michael Coe, New Haven.

110.f. El Tajín látképe; Warwick Bray, London.

110.k. Istenséget ábrázoló lelet; Michael Coe, New Haven.

110–111. A Falfülkék Piramisa; Werner Forman Archive, London.

111.lj. Kő dombormű; Roy C. Craven Jr., Gainesville, Florida.

112.lb. Remojadas stílusú szobrocska; Justin Kerr, New York.

112.k. Sztélé Monte Albánból; John Fuller, Cambridge.

112–113. Monte Albán látképe; Justin Kerr, New York.

113. lj. Temetkezési urna; National Anthropological Museum Mexicóváros.

114. Mirafloresi sztélé; Michael Coe, New Haven.

116. lb. Ember alakú füstölő; Michael Coe, New Haven.

116–117. Légi felvétel Tikalról; Nicholas Hellmuth, New Haven.

117.fj. Jade fülbevaló; John Fuller, Cambridge.

118–120. Maja vésetek, Simon Driver rajzai, a Michael Coe által beszerzett eredetiek nyomán.

118.lb. Majomember-ábrázolás egy maja vázáról; fotó Justin Kerr, New York.

119.fj. Áthidalógerenda Yaxchilánból; Michael Holford, Loughton.

121.fj. A 24. számú áthidalógerenda, Yaxchilán; British Museum, London, fotó Lee Boltin, Croton-on-Hudson, New York.

121.lj. A 33. számú épület; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.

122.kb. Stukkófej; John Fuller, Cambridge.

122.lb. Zéró és a Majomisten; Michael Coe, New Haven.

122–123. Palenque látképe; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.

122.fj. Jádemaszk; National Museum of Anthropology, Mexico, fotó Werner Forman Archive, London.

122.lj. Palenque-i palota; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.

125.k. Copáni labdajátéktér; Michael Coe, New Haven.

125.lb. Eldölt idol; Frederick Catherwood litográfiája, Michael Coe gyűjtése, New Haven.

125.lj. Kukoricisten; Dumbarton Oaks, Washington.

127.fb. A Maszkok Palotája, Kabah; Justin Kerr, New York.

127.lj. Maja ház, Sayil; Warwick Bray, London.

128.lb. A Kormányzó Palotájának bejárata; Frederick Catherwood litográfiája, Equinox Picture Archive.

128–129.f. Az Apácák Háza; Justin Kerr, New York.

128.kj. Koponyát és lábszárcsontokat ábrázoló faragvány; Michael Coe, New Haven.

129.kb. Tollas Kígyó, dombormű; Justin Kerr, New York.

129.j. A Varázsló Piramisa; Werner Forman Archive, London.

130.fb. Szövő alak; Justin Kerr, New York.

130.lb. Szobrocska-pár; Werner Forman Archive, London.

130–131. Kővér Isten; Lee Boltin, Croton-on-Hudson, New York.

131. Jainai szobrocskák; Lee Boltin, Croton-on-Hudson, New York.

132. Cotzumalhuapai domborművek; Museum of Ethnology, Berlin, fotók Werner Forman Archive, London.

133. Xipe Totec; Lee Boltin, Croton-on-Hudson, New York.

134.b. Óriás alak; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.

135.k. Óriás alak arca; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.

135.lb. A B jelű piramis; Michael Coe, New Haven.

135.fj. Kígyófal; Michael Coe, New Haven.

135.lj. Chac Mool; Michael Coe, New Haven

136.f. A Jaguárok Temploma és a Castillo; Michael Holford, Loughton.

136.l. A Harcosok Temploma; Justin Kerr, New York.

137.kb. Koponyákat ábrázoló dombormű; Michael Coe, New Haven.

137.lb. Emberfej állati állkapcsok között; Michael Holford, Loughton.

137.fj. Jade-tábla; Michael Coe, New Haven.

138–140. Képrészletek maja edényekről; Justin Kerr, New York.

142. Mixték füstölő; Werner Forman Archive, London.

143.kb. Mitlái fál; Warwick Bray, London.

145.kb. Aszték kék; British Museum, London.

147. A Cospí-kódex; Werner Forman Archive, London.

148.b. Tonatiuh; Museum für Völkerkunde, Basel, fotó Werner Forman Archive, London.

148.f. Coatlícuic; National Museum of Anthropology, Mexikóváros, fotó Werner Forman Archive, London.

- 149.f. Xipe Totec; Museum für Völkerkunde, Basel, fotó Werner Forman Archive, London.
- 149.lb. Tezcatlipoca; British Museum, London, fotó Lee Boltin, Croton-on-Hudson, New York.
- 149.lj. Quetzalcoat; John Fuller, Cambridge.
- 150.lj. Coyolxauhqui; John Fuller, Cambridge.
- 150.kj. Faragott koponyák; Michael Coe, New Haven.
- 150.lj. Tenochtitlán, metszet; Benedetto Bordone: *Gran Citta di Temistan*.
151. Festett tál Ranamából; Museum of the American Indian, Heye Foundation, New York, fotó Equinox Picture Archive.
153. A Bolíviai-fennsík látképe; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.
155. Inka teraszok; Walter Rawlings, Robert Harding Associates, London.
- 158.f. Tiahuanacói istenség; Equinox Picture Archive, Oxford.
- 158.l. Fejek egy Cerro Sechíni-domborműről; John Fuller, Cambridge.
159. Szövet Paracas nekropoliszból; Lee Boltin, Croton-on-Hudson, New York.
160. Napfogyatkozás, metszet; Fotomas Index, London.
163. *Metate*; New Orleans Museum of Art.
- 164–165. A Guatavita-tó; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.
- 165.l. El Dorado aranytutaja; Lee Boltin, Croton-on-Hudson, New York.
- 167.lb. San Agustín régészeti park; Warwick Bray, London.
- 167.lj. Trófeafejet tartó alak; John Fuller, Cambridge.
- 168.b. Sicán kés; Lee Boltin, Croton-on-Hudson, New York.
- 168.fj. Madár alakú inka buzogányfej; Dumbarton Oaks, Washington.
- 168–169.l. Tairona fülbevaló; Jan Mitchell Gyűjtemény, New York, fotó Justin Kerr.
- 169.f. Lambayeque-i festett maszk; Lee Boltin, Croton-on-Hudson, New York.
- 169.lj. Tolimai fülbevaló; Lee Boltin, Croton-on-Hudson, New York.
170. Río Quijos, Ecuador; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.
- 172.b. La Tolita aranymaszk; Banco Central Museum, Quito, fotó Marion és Tony Morrison, Woodbridge.
- 172.k. La Tolita cserépiستنسگ; Banco Central Museum, Quito, fotó Marion és Tony Morrison, Woodbridge.
- 172.j. John Fuller rajzai, Cambridge.
173. Bahiai alak felajánlással a kezében; Banco Central Museum, Quito, fotó Marion és Tony Morrison, Woodbridge.
- 174–175. Titicaca-tó; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.
- 177.b. Huaca Prieta-i szövetminta; Simon Driver, Oxford.
- 177.j. Huaca de los Reyes; American Museum of Natural History, Shippee-Johnson Archive.
- 178.b. Chavín fuvalás; Brooklyn Museum, New York.
- 178.fj. Zsírkő pohár; Dumbarton Oaks, Washington.
- 178.kj. Kötéltartó alakok a fenti pohárról; Simon Driver, Oxford.
- 179.kb. A Nagy Istenszobor; Tello nyomán Simon Driver.
- 179.k. Templomhomlokzat; Michael Coe, New Haven.
- 179.l. Chavín köfe; Michael Coe, New Haven.
- 180–181.f. A paracasi gyertyatartó; Tom Owen Edmunds, London.
- 180.l. Szövet egy paracasi nekropoliszból; Lee Boltin, Croton-on-Hudson, New York.
- 182–183. Paracas-öböl; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.
- 183.f. Késői nazcai stílusú hengeres váza mintája; Simon Driver, Oxford.
- 183.lb. Trófeafejeket mintázó korsók; Simon Driver, Oxford.
- 183.lj. Ember alakú nazcai korsó; Lee Boltin, Croton-on-Hudson, New York.
- 184.f. Egy pontba futó vonalak; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.
- 185.fb. Majom ábrája; Robert Estall, London.
- 185.fj. A nazcai vonalak a földről nézve; Johan Reinhard, Lima.
- 185.lb. Madár képe; Robert Estall, London.
- 185.lj. A Cerro Unitas-i alak; Johan Reinhard, Lima.
- 188.fb. Kokalevélrágás; egy moche stílusú edény mintája, Simon Driver másolata, Oxford.
- 188.fj. Istenfejet ábrázoló kiöntőcsöves korsó; Linden Museum, Stuttgart.
- 188.lb. Aranyozott rézmaszk a Hold Piramisából; Linden Museum, Stuttgart.
- 188.lk. A Hold Piramisa, Warwick Bray, London.
- 188.lj. Bagolyember alakú kiöntőcsöves korsó; Phaidon Press Picture Archive, Oxford.
- 190–191. Marion és Tony Morrison képei, Woodbridge.
192. Huari-Tiahuanacói tükör; Dumbarton Oaks, Washington.
- 194–195.f. Mókusokat ábrázoló díszítés, Chan Chan; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.
- 195–196.l. Chan Chan látképe; Warwick Bray, London.
196. Inka ezüstsobrocska; Dumbarton Oaks, Washington.
- 196.l. Tambo Colorado; Elizabeth Benson, Washington.
197. F. Guaman Poma de Ayala: Huayna Capac; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.
- 198.f. Kómedence; Michael Coe, New Haven.
- 198.k. Kapubejárt, Machu Picchu; Michael Coe, New Haven.
- 198.l. Falfülkék, Tambomachay; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.
- 199.f. „Ahova a Nap kikötötte magát”, Machu Picchu; Michael Coe, New Haven.
- 199.l. A sacsahuamani kőtrónus; Robert Harding Associates, London.
- 200.fj. A Santo Domingo-székesegyház, Cuzco; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.
- 200.lb. Cuzco; Théodore de Bry *Historia Americae*-jéből (1592), Fotomas Index, London.
- 200–201.l. Sacsahuaman; Tom Owen Edmunds, London.
- 202–203. Machu Picchu; Michael Coe, New Haven.
- 204.f. Macska-madár alak paracasi szöveten; Lee Boltin, Croton-on-Hudson, New York.
- 204.l. Chimú kelme Chan Chanból.
- 205.fb. Huari-Tiahuanacói posztókalap; Lee Boltin, Croton-on-Hudson, New York.
- 205.fj. Chimú toll mellvért; Werner Forman Archive, London.
- 205.lb. Nazcai köpeny; Linden Museum, Stuttgart.
- 205.lj. Szövő alak egy mochei edényről; Phaidon Press Picture Archive, Oxford.
206. John Fuller rajzai, Cambridge.
207. Csónakos indiánok találkozása európai hajóval; Théodore de Bry *Historia Americae*-jéből (1592), Fotomas Index, London.
- 208.f. Francisco von Teuber a garipuna törzs főnökével; Smithsonian Institution, Washington, fotó no. SA 219–217.
- 208.lb. Európaiak elpusztítanak egy bennszülött falut; Théodore de Bry *Historia Americae*-jéből (1592), Fotomas Index, London.
- 208.lj. Bennszülöttek gyógyítanak; 16. századi metszetről, Dean Snow, Albany, New York.
- 209.f. Indián küldöttség Andrew Johnson elnökkel, 1867; Smithsonian Institution, Washington, fotó no. 3684-B.
- 209.lb. Kajakos eszközök utazókkal kereskednek a Roanoke-szorosban; Smithsonian Institution, Washington, fotó no. 79–926.
- 209.j. Gúnyoszlop az északnyugati partvidékről; Dean Snow, Albany, New York.
- 210.f. Unaligmit férfi lándzsát hajít madárra; Smithsonian Institution, Washington, fotó no. SI 3846.
- 210.lb. Férfi íjjűrot használ elefántcsont játéktábla készítéséhez; Smithsonian Institution, Washington, fotó no. 44,826B.
- 210.lj. Eszkimók hókunyhót építenek; Smithsonian Institution, Washington, fotó no. 55,019
211. Valamennyi fénykép Fred Bruemmer (Montreal) munkája.
- 212.fj. Hopi naptár; Roger Gorringer, Crowborough.
212. Valamennyi fénykép Joseph Mora munkája, 1904–1906.
- 214.b. A Powamu vagy „babültető” szertartás hopi kachinái; Smithsonian Institution, Washington, fotó no. 1821-A-2.
- 214.fj. Kachinababa; Werner Forman Archive, London.
- 215.f. Hemis kachina; Lee Boltin, Croton-on-Hudson, New York.
- 216.lb. Mató-Tópe; George Catlin litográfiája, Fotomas Index, London.
- 216–217.f. Síkvidéki falu; metszet Karl Bodmer nyomán, Fotomas Index, London.
- 216.lj. Bölénytánc; Equinox Picture Archive, Oxford.
- 217.l. Minetari skalptánc; metszet Karl Bodmer után, Robert Harding Associates, London.
- 218.fb. A holtak főnökének, Bowkusnak a maszkja; Museum of Anthropology, University of British Columbia, fotó Werner Forman Archive, London.
- 218.fj. Sámáncörgő; Provincial Museum of British Columbia, fotó Werner Forman Archive, London.
- 218.l. Nútka madármaszk; Lee Boltin, Croton-on-Hudson, New York.
- 219.b. Északi kvakiutl maszk; Provincial Museum of British Columbia, fotó Werner Forman Archive, London.
- 219.fj. Kvakiutl faragvány; Anthropological Museum, University of British Columbia, fotó Werner Forman Archive, London.
- 219.lj. Belakula maszk; Provincial Museum of British Columbia, fotó Werner Forman Archive, London.
- 220–223. Vonalas rajzok; jelenetek az inka életből, F. Guaman Poma de Ayala *Nueva Corónica y Buen Gobierno* c. művéből; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.
- 220–221.f. Chinchernói piac; Michael Coe, New Haven.
- 220.lb. Ásó földművesek; Neil Stevenson.
- 220.lj. Tűzifahordás; Robert Harding Associates, London.
- 221.fj. Yanomamö asszonyok testfestés közben; Robert Harding Associates, London.
- 221.lb. Szövő asszony; Robert Harding Associates, London.
- 221.lj. Örlő férfiak; David Simson, Brookwood.
- 222–223.f. A farizeusok tánc; Robin Bath, Robert Harding Associates, London.
- 222.l. Imádkozók összjevetele El Calvarióban; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.
- 223.fb. Jaguártánc Guerreroban; Nick Saunders, Werner Forman Archive, London.
- 223.fj. Tzotzil maja tisztviselők; Justin Kerr, New York.
- 223.l. Szűz Mária ünnepe; Marion és Tony Morrison, Woodbridge.

BIBLIOGRÁFIA

Első rész: Az Újvilág

- Ashe, G.–Heyerdahl, T.–Ingstad, H.–Luce, J. V.–Meggers, B. J.–Wallace, B. L., *The Quest for America*. New York, 1971.
- Jennings, J. D. (szerk.), *Ancient Native Americans*. San Francisco, 1978.
- Landström, B., *Columbus*. New York, 1967.
- Magnusson, M.–Pálson, H. (ford.), *The Vinland Sagas: The Norse Discovery of America*. Baltimore, 1965.
- Wauchope, R. L., *Lost Tribes and Sunken Continents*. Chicago, 1974.
- Willey, G. R., *An Introduction to American Archaeology*, vol. 1.: *North and Middle America*, vol. 2.: *South America*. Englewood Cliffs, N. J., 1966.
- Willey, G. R.–Sabloff, J. A., *A History of American Archaeology*. San Francisco, 1974.

Második rész: Az első amerikaiak

- Bryan, A. L., *Paleo-American Prehistory*. Pocatello, Idaho, 1965.
- Bryan, A. L. (szerk.), *Early Man in America from a Circum-Pacific Perspective*. Edmonton, Alberta, 1978.
- Dincauze, D., „An archaeo-logical evaluation of the case for pre-Clovis occupations” in: *Advances in New World Archaeology*, vol. 3., 276–323. o., 1984.
- Ericson, J. E. és mások (szerk.), *Peopling of the New World*. Los Altos, Kalif., 1982.
- Laughlin, W. S.–Harper, A. B. (szerk.), *The First Americans: Origins, Affinities and Adaptations*. New York, 1979.
- MacGovan, K.–Hester Jr., J. A., *Early Man in the New World*. Garden City, N. Y., 1962.
- MacNeish, R. S., „Early man in the New World” in: *American Scientist*, vol. 63., no. 3., 316–327. o., New Haven, 1976.
- Martin, P. S.–Wright Jr., H. E., *Pleistocene Extinctions: The Search for a Cause*. New Haven, 1967.
- Rouse, I., „Peopling of the Americas” in: *Quaternary Research*, vol. 6., 597–612. o., 1976.
- Scientific American, *Early Man in America*. San Francisco, 1973.

Harmadik rész: Észak-Amerika

- Alex, L. M., *Exploring Iowa's Past: A Guide to Prehistoric Archaeology*. Iowa City, 1980.
- Billard, J. B. (szerk.), *The World of the American Indian*. Washington, D. C., 1974.
- Brose, D. S.–Brown, J. A.–Penney, D. W., *Ancient Art of the American Woodland Indians*. New York, 1985.
- Campbell, L.–Mithun, M. (szerk.), *The Languages of Native America: Historical and Comparative Assessment*. Austin, Texas, 1979.
- Chartkoff, J. L.–Chartkoff, K. K., *The Archaeology of California*. Stanford, Kalif., 1984.
- Cordell, L. S., *Prehistory of the Southwest*. New York, 1984.
- Cordell, L. S., „Southwest Archaeology” in: *Annual review of Anthropology*, vol. 13., 301–332. o., 1984.
- Damas, D. (szerk.), *Arctic*, Handbook of North American Indians, vol. 5., Washington, D. C., 1984.
- Druker, P., *Cultures of the North Pacific Coast*. San Francisco, Kalif., 1965.
- Essenpreis, P. S., „Fort Ancient Settlement: Differential Response at a Mississippian–Late Woodland Interface” in: *Mississippian Settlement Patterns*. (Szerk. B. D. Smith) Orlando, Florida, 1978.
- Fitzhugh, W. W.–Kaplan, S. A., *Inua: Spirit World of the Bering Sea Eskimo*. Washington, D. C., 1982.
- Folsom, F.–Folsom, M. E., *America's Ancient Treasures*. Albuquerque, Új-Mexikó, 1983.
- Gladwin, H. S., *A History of the Ancient Southwest*. Portland, Me., 1957.
- Griffin, J. B., „Eastern North American Archaeology: A Summary” in: *Science*, vol. 156., 175–191. o., 1967.
- Haag, W. G., „The Bering Strait Land Bridge” in: *Scientific American*, 1962.
- Hayden B., „Research and Development in the Stone Age: Technological Transitions among Hunter-Gatherers” in: *Current Anthropology*, vol. 22., 519–548. o., 1981.
- Heizer, R. F. (szerk.), *California*, Handbook of North American Indians, vol. 8., Washington, D. C., 1978.
- Helm, J. (szerk.), *Subarctic*, Handbook of North American Indians, vol. 6., Washington, D. C., 1981.
- Hibbard, C. W. és mások, „Quaternary Mammals of North America” in: *The Quaternary of the United States*. (Szerk. H. E. Wright–D. G. Frey), Princeton, N. J., 1965.
- Hudson, C., *The Southeastern Indians*. Knoxville, Tenn., 1976.
- Ingstad, A. S., *The Discovery of a Norse Settlement in America*. New York, 1977.

- Jennings, J. D., *Prehistory of North America*. New York, 1974.
- Jennings, J. D. (szerk.), *Ancient Native Americans*. San Francisco, Kalif., 1978.
- Kirk, B.–Daugherty, R. D., *Exploring Washington Archaeology*. Seattle, Wa., 1978.
- Kroeber, A. L., *Cultural and Natural Areas of Native North America*. Berkeley, Kalif., 1963.
- Lehmer, D. J., *Introduction to Middle Missouri Archaeology*. Washington, D. C., 1971.
- Lister, R. H.–Lister, F. C., *Chaco Canyon*. Albuquerque, Új-Mexikó, 1981.
- Mason, R. J., *Great Lakes Archaeology*. Orlando, Fla., 1981.
- Milanich, J. T.–Fairbanks, C. H., *Florida Archaeology*. Orlando, Fla., 1980.
- Milanich, J. T.–Fairbanks, C. H.–Proctor, S. (szerk.), *Tacachale: Essays on the Indians of Florida and Southeastern Georgia during the Historic Period*. Gainesville, Fla., 1978.
- Morgan, W. N., *Prehistoric Architecture in the Eastern United States*. Cambridge, Mass., 1980.
- Morse, D. F.–Morse, P. A., *Archaeology of the Central Mississippi Valley*. New York, 1982.
- Ortiz, A. (szerk.), *Southwest*, Handbook of North American Indians, vol. 9., Washington, D. C., 1979.
- Ortiz, A. (szerk.), *Southwest*, Handbook of North American Indians, vol. 10., Washington, D. C., 1983.
- Pfeiffer, J., „America's First City” in: *Horizon*, vol. 16., 58–63. o., 1974.
- Quinn, D. B. (szerk.), *North American Discovery Circa 1000–1612*. Columbia, S. C., 1971.
- Ritchie, W. A., *The Archaeology of New York State*. Harrison, N. Y., 1980.
- Shelford, V. E., *The Ecology of North America*. Urbana, Ill., 1963.
- Smith, B. D. (szerk.), *Mississippian Settlement Patterns*. Orlando, Fla., 1978.
- Snow, D. R., *The Archaeology of New England*. Orlando, Fla., 1980.
- Snow, D. R., *The Archaeology of North America*. New York, 1976. (A londoni kiadás címe: *North American Indians: Their Archaeology and Prehistory*.)
- Spencer, R. F.–Jennings, J. D. (szerk.), *The Native Americans*. New York, 1977.
- Squier, E. G.–Davis, E. H., *Ancient Monuments of the Mississippi Valley, Comprising the Results of Extensive Original Surveys and Explorations*. Washington, D. C., 1874; New York, 1965.
- Stoltman, J. B., „Temporal Models in Prehistory: An Example from Eastern North America” in: *Current Anthropology*, vol. 19., 703–746. o., 1978.
- Stoltman, J. B.–Baerreis, D. A., „The Evolution of Human Ecosystems in the Eastern United States” in: *Late-Quaternary Environments of the United States*, vol. 2.: *The Holocene*. Minneapolis, Minn., 1983.
- Stuart, G. E., „Mounds: Riddles from the Indian Past” in: *National Geographic*, vol. 142., 783–801. o., 1972.
- Trigger, B. G. (szerk.), *Northeast*, Handbook of North American Indians, vol. 15., Washington, D. C., 1978.
- Wood, W. R., *The Origins of the Hidatsa Indians: A Review of Ethnohistorical and Traditional Data*. Lincoln, Neb., 1980.
- Wright, J. W., *Ontario Prehistory: An Eleven-Thousand-Year Archaeological Outline*. Ottawa, Kanada, 1972.
- Wright, J. W., *Quebec Prehistory*. Ottawa, Kanada, 1979.

Negyedik rész: Mezo-Amerika

- Aveni, A. F., *Skywatchers of Ancient Mexico*. Austin, 1980.
- Benson, E. P., *The Maya World*. New York, 1967.
- Benson, E. P. (szerk.), *The Olmec and Their Neighbors*. Washington, D. C., 1981.
- Bernal, I., *The Olmec World*. Berkeley és Los Angeles, Kalif., 1967.
- Blanton, R. E., *Monte Albán: Settlement Patterns at the Ancient Zapotec Capital*. New York, 1978.
- Byers, D. S.–MacNeish, R. S. (szerk.), *The Prehistory of the Tehuacan Valley*. Austin, Texas, 1967–1977.
- Coe, M. D., *Lords of the Underworlds: Masterpieces of Classic Maya Ceramics*. Princeton, N. J., 1978.
- Coe, M. D., *Mexico*. London, 1984.
- Coe, M. D., *The Maya*. London, 1984.
- Coe, M. D.–Diehl, R. A., *In the Land of the Olmec*. Austin, Texas, 1980.
- Davies, N., *The Ancient Kingdoms of Mexico*. London, 1982.
- Davies, N., *The Aztecs*. London, 1973.
- Diehl, R. A., *Tula, The Toltec Capital of Ancient Mexico*. London, 1983.
- Flannery, K. V. (szerk.), *The Early Mesoamerican Village*. New York, 1976.

- Harrison, P. D.–Turner II, B. L. (szerk.), *Pre-Hispanic Maya Agriculture*. Albuquerque, Új-Mexikó, 1978.
- Joralemon, P. D., *A Study of Olmec Iconography*. Washington, D. C., 1972.
- Justeson, J. S.–Campbell, L. (szerk.), *Phoneticism in Mayan Hieroglyphic Writing*. Albany, N. Y., 1984.
- Kampen, M. E., *The Sculptures of El Tajín, Veracruz, Mexico*. Gainesville, Fla., 1972.
- Kelley, D. H., *Deciphering the Maya Script*. Austin, Texas és London, 1976.
- Kelley, J., *The Complete Visitor's Guide to Mesoamerican Ruins*. Norman, Okla., 1982.
- Millon, R., *Urbanization at Teotihuacan, Mexico*. Austin, Texas, 1973.
- Nicholson, H. B.–Quiñones, E., *Art of Aztec Mexico*. Washington, D. C., 1983.
- Paddock, J. (szerk.), *Ancient Oaxaca*. Stanford, Kalif., 1966.
- Pasztor, E., *Aztec Art*. New York, 1983.
- Sanders, W. T.–Parsons, J. P.–Santley, R. S., *The Basin of Mexico: Ecological Processes in the Evolution of Civilization*. New York, 1979.
- Schele, L., *Notebook for Maya Hieroglyphic Writing Workshop at Texas*. Austin, Texas, 1986.
- Schele, L.–Miller, M. E., *The Blood of Kings: A New Interpretation of Maya Art*. Austin, Texas, 1986.
- Smith, M. E., *Picture Writing from Southern Mexico: Mixtec Place Signs and Maps*. Norman, Okla., 1973.
- Soustelle, J., *The Olmec*. New York és London, 1984.
- Spores, R., *The Mixtec Kings and Their People*. Norman, Okla., 1967.
- Thompson, J. Eric S., *Maya Hieroglyphic Writing: An Introduction*. Norman, Okla., 1971.
- Thompson, J. Eric S., *Maya History and Religion*. Norman, Okla., 1970.
- Weaver, M. P., *The Aztecs, Maya and Their Predecessors*. New York, 1981.

Ötödik rész: Dél-Amerika

- Alegria, R. E., *Ball Courts and Ceremonial Plazas in the West Indies*. Yale University Publications in Anthropology. New Haven, Conn., 1983.
- Bankes, G., *Moche Pottery from Peru*. London, 1980.
- Bankes, G., *Peru Before Pizarro*. Oxford, 1977.
- Benson, E. P., *The Mochica*. New York, 1972.
- Benson, E. P. (szerk.), *Dumbarton Oaks Conference on Chavin*. Washington, D. C., 1971.
- Benson, E. P. (szerk.), *Pre-Columbian Metallurgy of South America*. Washington, D. C., 1979.
- Benson, E. P.–Conklin, W. J.–Bird, J. B.–Chavez, S. J., *Museums of the Andes*. New York és Tokió, 1981.
- Bray, W., *The Gold of El Dorado*. London, 1978.
- Browman, D., *Advances in Andean Archaeology*. Hága és Párizs, 1978.
- Brundage, B. C., *Empire of the Inca*. Norman, Okla., 1963.
- Burger, R. K., *The Prehistoric Occupation of Chavin de Huantar*. University of California Publications in Anthropology, 14. szám, Berkeley, Kalif., 1984.
- Bushnell, G. H. S., *Peru*. London és New York, 1957.
- Donnan, C. B., *Moche Art of Peru*. Los Angeles, Kalif., 1978.
- Donnan, C. B. (szerk.), *Early Ceremonial Architecture in the Andes*. Washington, D. C., 1985.
- González, A. R., *Arte Precolombino de la Argentina*. Argentina, 1977.
- Henning, J.–Ranney, E., *Monuments of the Inca*. Boston, Mass., 1982.
- Hyslop, J., *The Inca Road System*. Orlando, Fla. és London, 1984.
- Jones, J., *The Art of Pre-Columbian Gold*. London, 1984.
- Katz, L. (szerk.), *Art of the Andes*. Washington, D. C., 1983.
- Kosok, P., *Life, Land and Water in Ancient Peru*. New York, 1965.
- Lange, F. W. (szerk.), *Recent Developments in Isthmian Archaeology*. Oxford, 1984.
- Lange, F. W.–Stone, D. (szerk.), *The Archaeology of Lower Central America*. Albuquerque, Új-Mexikó, 1984.
- Lanning, E. P., *Peru Before the Incas*. Englewood Cliffs, N. J., 1967.
- Lapiner, A., *Pre-Columbian Art of South America*. New York, 1976.
- Lathrap, D. W., *The Upper Amazon*. London, 1970.
- Lathrap, D. W.–Gebhart-Sayer, A.–Mester, A. M., „The Roots of the Shipibo Art Style” in: *Journal of Latin American Lore*, vol. 11., Los Angeles, Kalif., 1985.
- Lothrop, S. K., *The Indians of the Tierra del Fuego*, a Museum of the American Indian, Heye Foundation közleményei, vol. 10., New York, 1928.

- Lumbreras, L. G., „Excavaciones en el templo antiguo de Chavín” in: *Nawpa Pacha*, vol. 15., Berkeley, Kalif., 1977.
- Lumbreras, L. G., *The Peoples and Culture of Ancient Peru*. Washington, 1974.
- McEwan, G. F., *The Middle Horizon in the Valley of Cuzco, Peru*. Ann Arbor, Mich., 1984.
- Meggors, B. J., *Amazonia*. Chicago, 1971.
- Menzel, D., *The Archaeology of Ancient Peru and the Work of Max Uhle*. Berkeley, Kalif., 1977.
- Morrison, T., *Pathways to the Gods*. New York, 1978.
- Moseley, M.-Day, K. C., *Chan Chan*. Albuquerque, Új-Mexikó, 1982.
- Murra, J. V., „Cloth and Its Functions in the Inca State” in: *American Anthropologist*, vol. 64., Meneasha, Wisc., 1962.
- Porras G., P. I., *Arqueología del Ecuador*. Quito, 1984.
- Proulx, D. A., „The Nazca Style” in: *Art of the Andes: Ceramics from the Arthur M. Sackler Collections*. (Szerk. L. Katz.) Washington, D. C., 1983.
- Ravines, R. (szerk.), *Chan Chan*. Lima, 1980.
- Reichel-Dolmatoff, G., *Colombia*. London és New York, 1965.
- Reinhard, J., *The Nazca Lines: A New Perspective on their Origin and Meaning*. Lima, 1985.
- Rick, J. W., *Prehistoric Hunters of the High Andes*. New York, 1980.
- Rivera, M. A., *Prehistoric Chronology of Northern Chile*. Ann Arbor, Mich., 1977.
- Rouse, I.-Cruxent, J. M., *Venezuelan Archaeology*. New Haven és London, 1963.
- Rowe, A. P.-Benson, E. P.-Schaffer, A. L. (szerk.), *The Junius B. Bird Pre-Columbian Textile Conference*. Washington, D. C., 1979.
- Rowe, J. H., *An Introduction to the Archaeology of Cuzco*, a Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University kiadványai, vol. 27., Cambridge, Mass., 1944.
- Rowe, J. H., *Chavín Art*. New York, 1962.
- Rowe, J. H., *The Kingdom of Chimu*, Acta Americana, vol. 6., 1948.
- Ponce Sangines, C., *Twanaku*. La Paz, 1972.
- Sawyer, A. R., *Ancient Peruvian Ceramics*. New York, 1966.
- Steward, J. H. (szerk.), *Handbook of South American Indians*, Bureau of American Ethnology Bulletin, vol. 143., Washington, D. C., 1946-1959.
- Steward, J. H.-Faron, L. C., *Native Peoples of South America*. New York, 1959.
- Stothert, K. E., „The Preceramic Las Vegas Culture of Coastal Ecuador” in: *American Antiquity*, vol. 50., Washington, D. C., 1985.
- Tello, J. C., *Chavín*. Lima, 1966.
- Tello, J. C., *Paracas: Primera parte*. Lima, 1959.
- Tello, J. C., *Paracas: II parte*. Lima, 1979.
- Willey, G. R., *An Introduction to American Archaeology*, vol. 2.: *South America*. Englewood Cliffs., N. J., 1971.

Hatodik rész: Az élő örökség

- Birket-Smith, K., *The Eskimos*. London, 1936.
- Damas, D. (szerk.), *Arctic, Handbook of North American Indians*, vol. 5., Washington, D. C., 1984.
- Foster, G. M., *Culture and Conquest*. New York, 1960.
- Frisbie, C. J. (szerk.), *Southwestern Indian Ritual Drama*. Albuquerque, Új-Mexikó, 1980.
- King, J. C. H., *Portrait Masks from the Northwest Coast of America*. London, 1974.
- Levi-Strauss, C., *La vie des mesques*. Genf, 1975.
- Lowie, R. H., *Indians of the Plains*. New York, 1954.
- Steward, J. H.-Faron, L. C., *Native Peoples of South America*. New York, 1959.
- Waters, F., *Book of the Hopi*. New York, 1963.
- Weltfish, G., *The Lost Universe*. New York, 1965.

A MAGYAR NYELVŰ SZAKIRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

Általános művek

- Baktay Ervin: *Észak-Amerika felfedezése és meghódítása* In: *A föld felfedezői és meghódítói IV. Észak-, Közép- és Dél-Amerika* (Budapest, 1938)
- Boas, Franz: *Népek, nyelvek, kultúrák* (Budapest, 1977)
- Boglár Lajos: *Fejezetek a hagyományos amerikai kultúra történetéből* (Budapest, 1985)
- Boglár Lajos: *Igy látták. – Indián és spanyol krónikák* (Budapest, 1977)
- Bray, Warwick M.-Swanson, Earl H.-Farrington, Ian S.: *A múlt születése. Az Újvilág* (Budapest, 1989)
- Cholnoky Jenő: *Amerika. A föld és népei. Népszerű kézikönyv, 1. kötet* (Budapest, 1917)
- Clark, Grahame: *A világ őstörténete* (Budapest, 1975)
- Hoffman, Daniel: *Testvéri szeretet* (Budapest, 1988)
- Kelemen Pál: *Régi amerikai művészet. Ősi indián és spanyol gyarmati kor* (Budapest, 1981)
- Oroszi Sándor-Urbán L. László (szerk.): *Amerikából jöttünk... Növények és állatok az Újvilágból* (Budapest, 1992)

Észak-Amerika

- Averkijeva, Julia Pavlovna: *Indiánok Észak-Amerikában. Az ősközösség felbomlása és a korai osztálytársadalom születése* (Budapest, 1982)

- Boglár Lajos: *Egy asszony öt férje. Eszkimó történetek* (Budapest, 1957)
- Borsányi László: *Fukar Marok lakomája. Észak-Amerika nyugati partvidékének indián mítoszai és meséi* (Budapest, 1983)
- Ceram, Curt-Marek, W.: *Az első amerikai. Az észak-amerikai régészeti régénye* (Budapest, 1979)
- Dégh Linda: *Gonaguadate, a vízisörny. Észak-amerikai indián mesék, mondák és mítoszok* (Budapest, 1960)
- Fire John/Lame Deer-Erodes, Richard: *Sánta Őz, a szíű indián sámán* (Budapest, 1988)
- Gabus, Jean: *A karibu eszkimók* (Budapest, 1970)
- Garnett, David: *Pokahontasz avagy Virginia gyöngye* (Budapest, 1977)
- Kol Erzsébet, dr.: *Tiszaparttól Alaszkáig* (Budapest, 1940)
- Korniss Péter: *Vörös Felhő földjén. Észak-amerikai indiánok között* (Budapest, 1982)
- Kroeber, Theodora: *Ishi, az utolsó vadember* (Budapest, 1981)
- Lips, Eva: *Könyv az indiánokról* (Budapest, 1960)
- Longfellow, Henry Wadsworth: *Hiawata* (Budapest, 1958)
- Problád Ferenc: *Észak-Amerika (Képes földrajz)* (Budapest, 1979)
- Róheim Géza: *A varázserő fogalmának eredete* (Budapest, 1914)

- Szürke Bagoly/Grey Owl: *A két kicsi hód* (Budapest, 1956)
- Szürke Bagoly/Grey Owl: *A rengeteg zárandokai* (Budapest, é. n.)
- Szürke Bagoly/Grey Owl: *A vadon fiai* (Budapest, é. n.)
- Taylor, Colin F. (szerk.): *Indiánok és ősi kultúrák Észak-Amerikában* (Budapest, 1993)
- Xántus János: *Utazás Kalifornia déli részében* (Pest, 1860)

Mezo-Amerika

- Boglár Lajos-Kovács Tamás: *Indián művészet Mexikótól Peruig* (Budapest, 1983)
- Járáiné Komlódi Mária: *Kukoricaisten gyermekei* (Budapest, 1984)
- Popol Vuh – a maja-kicse indiánok szent könyve (Budapest, 1984)
- Stingl, M.: *Indiánok tomahawk nélkül* (Budapest, 1973)
- Stingl, M.: *Maja városok* (Budapest, 1977)
- Tovar, Juan de: *Aztek krónika* (Budapest, 1986)

Dél-Amerika

- Boglár Lajos: *Wahari. Az őserdei kultúra* (Budapest, 1978)
- Boglár Lajos: *El Dorado Perui ősmondák* (Budapest, 1967)
- Boglár Lajos: *Mítosz és kultúra* (Budapest, 1997)

ISBN 963208452-7

9 789632 084527

28304

ISBN 963-548-526-3

9 789635 485260